

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

БОБУРНОМА

Вақоеъ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти давлат корхонаси
Тошкент—2019

УЎК 821.512.133(092)

КБК 84(50)1

Б-79

Нашрга тайёрловчи ва луғат-изоҳлар муаллифлари:

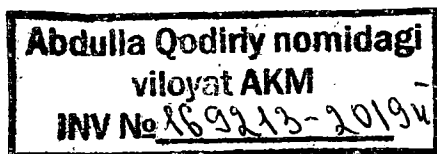
Саидбек Ҳасанов, *филология фанлари доктори*

Отабек Жўрабоев, *филология фанлари номзоди*

Масъул муҳаррир

Жаббор Эшонқулов, *филология фанлари доктори*

«Бобурнома» — ўзбек мумтоз адабиётидаги бебаҳо асарлардан. Унда Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, жуғрофиясига оид қимматли маълумотлар бор. Асар тили ўша давр ўзбек тилининг ёрқин намунаси эканлиги эса янада муҳимроқдир.

УЎК 821.512.133(092)

КБК 84(50)1

ISBN 978-9943-19-440-3

© Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти давлат корхонаси, 2018, 2019

МУНДАРИЖА

Фарғона

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм	
Вақоеъу санати тисъи миа	
Милодий 1494–1495 йил воқеалари.....	28
Вақоеъу санати ихдо ва тисъи миа	
Милодий 1496 йил воқеалари	37
Вақоеъу санати-снатайни ва тисъи миа	
Милодий 1496–1497 йил воқеалари.....	43
Вақоеъу санати салосин ва тисъи миа	
Милодий 1497–1498 йил воқеалари.....	47
Вақоеъу санати арбаъин ва тисъи миа	
Милодий 1498–1499 йил воқеалари.....	63
Вақоеъу санати ҳамсин ва тисъи миа	
Милодий 1499–1500 йил воқеалари.....	70
Вақоеъу санати ситтин ва тисъи миа	
Милодий 1500–1501 йил воқеалари.....	84
Вақоеъу санатин сабъин ва тисъи миа	
Милодий 1501–1502 йил воқеалари.....	98
Вақоеъу санати самонин ва тисъи миа	
Милодий 1502–1503 йил воқеалари.....	105

Кобул

Вақоеъу санайи тисъин ва тисъи миа	
Милодий 1503–1504 йил воқеалари.....	126
Вақоеъу санати ихдо ашарата ва тисъи миа	
Милодий 1504–1505 йил воқеалари.....	165
Вақоеъу санати-иснатай ашарата ва тисъи миа	
Милодий 1506–1507 йил воқеалари.....	196
Вақоеъу санати салоса ашарата ва тисъи миа	
Милодий 1507–1508 йил воқеалари.....	218
Вақоеъу санати арбаа ашарата ва тисъи миа	
Милодий 1508–1509 йил воқеалари.....	232
Вақоеъу санати ҳамсин ва ишрина ва тисъи миа	
Милодий 1519–1520 йил воқеалари.....	233

Вақоеъу санати ситтин ва ишрина ва тисъи миа	
<i>Милодий 1522–1523 йил воқеалари</i>	270

Ҳиндистон

Вақоеъу санати-снатайни ва салосина ва тисъи миа	
<i>Милодий 1525 йил воқеалари</i>	274
Вақоеъу санати салосин ва салосина ва тисъи миа	
<i>Милодий 1527 йил воқеалари</i>	331
Фатҳномаи Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ғози	347
Вақоеъу санати арбаин ва салосина ва тисъи миа	
<i>Милодий 1526–1527 йил воқеалари</i>	363
Вақоеъу санати ҳамсин ва салосина ва тисъи миа	
<i>Милодий 1528 йил воқеалари</i>	372
Вақоеъу санати ситтин ва салосина ва тисъи миа	
<i>Милодий 1529 йил воқеалари</i>	421
ИЛОВАЛАР	433
Ҳиндистондан ғолиб подшонинг қўл остига	
кирган жойлар даромадининг тахминий ҳисоби	433
Заҳириддин Муҳаммад Бобур фармони	434
Заҳириддин Муҳаммад Бобур ғозий фармони	437

ФАРҒОНА

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм

Тенгри таолонинг инояти билан ва ҳазрати он Сарвари коинотнинг шафоати бирлан ва чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати бирлан сешанба куни, рамазон ойининг бешида, тарих секкиз юз тўқсон тўққузда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум.

Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг канорасида воқеъ бўлубтур. Шарқи Қошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлари, шимолида агарчи бурун шаҳарлар бор екандур; мисли: Олмолиқ ва Олмоту ва Янгиким, кутубда «Ўтрор» битирлар, мўғул ва ўзбек жиҳатидин бу тарихда бузулубтур, асло маъмура қолмабдур.

Мухтасар вилояттур, ошлиғ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ воқеъ бўлубтур. Ғарби тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибга ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғий кела олмас. Сайхун дарёсиким, Хўжанд суйиға машхурдур, шарқу шимол тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи била ўтуб, ғарб сори оқар, Хўжанднинг шимоли ва Фанокатнинг жанубий тарафидинким, ҳоло Шоҳруҳияға машхурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин ҳейли қуйироқ бу дарё тамом қумға сингар, ҳеч дарёға қотилмас.

Етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануб тарафида, икки шимол жонибида. Жанубий тарафидағи қасабалар: бири Андижондурким, васатта воқеъ бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм емас. Андижоннинг ношпотисидин яхшироқ ношпоти бўлмас.

Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидин сўнгра мундин улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқеъ бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чикмас.

Қалъанинг гирдо-гирди ҳандақнинг тош ёни сангрезалик шоҳроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллоттур. Бу маҳалла била қалъаға фосила ушбу хандақ ёқаси

дағи шоҳроҳтур.

Ови қуши дағи қўп бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни ошгинаси била тўрт киши еб-туғата-олмайдур.

Ели туркдур. Шаҳари ва бозорисида туркий билмас киши йўқтур. Елининг лафзи қалам бирла росттур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти, бовужудким Ҳирийда нашъу намо топибтур, бу тил биладур.

Елининг орасида ҳусни ҳейли бордур. Хожа Юсуфким муסיқада машҳурдур, андижонийдур. Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар ел безгак қўп бўлур.

Яна бир Ўш қасабасидур. Андижоннинг шарқи-жанубий тарафидур, шарққа мойил, Андижондин тўрт йиғоч йўлдур. Ҳавоси ҳўб ва оқар суйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур.

Ўшнинг фазилатида ҳейли аҳодис ворид бўлубтур Қўрғонининг шарқи жанубий жонибида бир мавзун тоғ тушубтур, Бароқўҳға мавсум. Бу тоғнинг қулласида Султон Маҳмудхон бир ҳужра солибтур, ул ҳужрадин қуйироқ ушбу тоғнинг тумшугида тарих тўққуз юз иккида ман бир айвонлиқ ҳужра солдим. Агарчи ул ҳужра мундин муртафиъдур, вале бу ҳужра бисёр яхшироқ воқеъ бўлубтур: тамом шаҳар ва маҳаллот оёғ остидадур. Андижон руди Ўшнинг маҳаллотининг ичи била ўтуб, Андижонға борур. Бу руднинг ҳар икки жониби боғот тушубтур, тамом боғлари рудқа мушрифтур, бинафшаси бисёр латиф бўлур. Оқар сувлари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур. Бароқўҳ тоғи доманасида шаҳар била тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, «Масжиди Жавзо» отлиқ. Тоғ тарафидин бир улғу шахжўй оқар. Ушбу масжиднинг ташқари саҳни нишеброқ, себарғалиқ пурсоя, сафолиқ майдон воқеъ бўлубтур. Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Ўш авбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласа, ул шахжўйдин сув қуярлар.

Умаршайх мирзонинг охир замонларида қизил била оқ мавжлиқ тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва такбанд ва баъзи нималар қилурлар, ҳейли яхши тошдур. Фарғона вилоятида сафо ва ҳавода Ўш чоғлиқ қасаба йўқтур.

Яна бир Марғинондур, Андижоннинг ғарбидадур; Андижондин етти йиғоч йўлдур. Яхши қасаба воқеъ бўлубтур, пурнеъмат: анори ва ўруғи асру ҳўб бўлур. Бир жинс анор

бўлур, «донакалон» дерлар, чучуклугида зардолу майхуш-луғидин андак чошниси бор. Самнон анорлариға таржиҳ қилса бўлур. Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига мағз солиб қурутурлар, «субҳоний» дерлар, бисёр лавизидур.

Ов қуши яхшидур, оқкийик ёвуқта топилур. Эли сорттур ва муштзан ва пуршару шўр элдур. Жангарилик расми Мовароуннаҳрда шоеъдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Марғинонийдур.

Соҳиби «Ҳидоя» Марғиноннинг Ришдон отлиқ кентидиндур.

Яна бир Исфарадур, кўхрояда воқеъ бўлубтур. Оқар сувлари, сафолиқ боғчалари бор. Марғиноннинг ғарби-жанубидадур. Марғинон била Исфара ораси тўққуз йиғоч йўлдур.

Мусмир дарахтиси бисёрдур, вале боғчаларида аксар бодом дарахтидур. Эли тамом сарт ва форсигўйдур. Исфаранинг бир шаръисиди жануб сори пушталарнинг орасида бир парча тош тушубдур, «Санги ойина» дерлар, узунлуғи тахминан ўн қари бўлғай, баландлиғи баъзи ери киши бўйи, пастлиғи баъзи ери кишининг белича бўлғай, ойинадек ҳар нима мунъакис бўлур.

Исфара вилояти тўрт бўлук кўхпоядур: бир Исфара, яна бир Воруҳяна бир Сўҳяна бир Ҳушёр.

Муҳаммад Шайбонийхон Султон Маҳмудхон била Олачахонға шикаст бериб, Тошканд ва Шоҳруҳияни олған маҳалда, ушбу Сўх била Ҳушёр кўхпоялариға келиб, бир йилға ёвуқ танқислиқ била ўтқариб, Кобул азимати қилдим.

Яна бир Ҳўжанддур; Андижондин ғарб сориға йигирма беш йиғоч йўлдур. Ҳўжанддин Самарқанд ҳам йигирма беш йиғоч йўлдур, қадим шаҳарлардиндур. Шайх Муслиҳиддин ва Хожа Камол Ҳўжандтиндурлар.

Меваси фаровон ва бисёр яхши бўлур. Анори яхшилиққа машхурдур. Нечукким, «себи Самарқанд» ва «анори Ҳўжанд» дерлар. Вале бу тарихда Марғинон анори кўп ортуқдур.

Кўрғони баланд ерда воқеъ бўлубтур. Сайхун суйи шимол жонибидин оқар. Кўрғондин дарё бир ўқ отими бўлғай. Кўрғон била дарёнинг шимол тарафида бир тоғ тушубтур. «Мевағул» отлиқ, дерларким, бу тоғда феруза кони ва баъзи конлар топилур. Бу тоғда бисёр йилон бор.

Ҳўжанднинг овлоғи ва қушлоғи бисёр яхшидур. Оқ кийик

буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўп бўлур. Ҳавоси бисёр мутааффиндур, кузлар безгак кўп бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, чумчуқ безгак бўлғандур. Дерларким, ҳавосининг тааффуни шимолдағи тоғ-жиҳатидиндур.

Мунинг тавобиидин Кандибодомдур. Агарчи қасаба эмас, яхшигина қасабадур. Бодоми яхши бўлур. Бу жиҳатдин бу исмға мавсумдур. Хурмуз ва Ҳиндустонға тамом мунинг бодоми борур. Хўжанддин беш-олти йиғоч шарқ тарафидадур. Хўжанд била Кандибодом орасида бир даште тушубтур, «Ҳодарвеш»ға мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел бордур. Марғинонғаким, шарқидур, ҳамиша мундин ел борур. Хўжандғаким, ғарбидур, дойим мундин ел келур: тунд еллари бор.

Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай «Ҳо дарвеш», «Ҳо дарвеш» дея-дея тамом ҳалок бўлурлар, андин бери бу бодияни «Ҳодарвеш» дерлар. Сайхун суйининг шимоли тарафидағи қасабалар: бир Ахсидур.

Китобларда Ахсикат битирлар. Нечукким, Асириддин шоирни Асириддин Ахсикатий дерлар. Фарғонада, Андижондин сўнгра мундин улуғроқ қасаба йўқтур.

Андижондин ғарб сори тўққуз йиғоч йўлдур. Умаршайх мирзо мун пойтахт қилиб эди. Сайхун дарёси қўрғонининг остидин оқар. Қўрғони баланд жар устида воқеъ бўлубтур. Хандақининг ўрнига амиқ жарлардур. Умаршайх мирзоким, мун пойтахт қилди, бир-икки мартаба ташқариоқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк қўрғон йўқтур. Маҳаллоти қўрғондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. «Дех кужову дарахтон кужо» масалини ғолибо, Ахси учун айтибтурлар.

Қовуни яхши бўлур. Бир нав қовундурким, «Миртемурий» дерлар, андоқ қовун маълум эмаским, оламда бўлғай. Бухоро қовуни машхурдур. Самарқандни олған маҳалда Ахсидин ва Бухородин қовун келтуруб бир мажлисда кестурдум, Ахси қовунининг ҳеч нисбати йўқ эрди.

Ови қуши бисёр яхши бўлур. Сайхун дарёсининг Ахси тарафи дашттур. Оқ кийиги бисёр бўлур. Андижон тарафи жангалдур. Буғу-марал, қирғовул, товушқони кўп топилур, асру семиз бўлур.

Яна бир Косондур, Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким, Андижон суйи Ўшдин келур, Ахси суйи Косондин келур. Яхши хаволиқ ердур. Сафолиқ боғча-

лари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқеъ бўлган учун, «пўстини пеш берра» дебетурлар. Сафо ва ҳавода Ўш била Косон элининг таассуби бор.

Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яй-лоқлари бор. Тобулғу йиғочи бу тоғларда бўлур, ўзга ҳеч ерда бўлмас. Тобулғу бир йиғочедур, пўсти қизил; асо қилурлар, қамчи дастаси ҳам қилурлар, қушларға қафас қилурлар, тарош қилиб тиргаз қилурлар, ҳейли яхши йиғочдур. Табарруклик била йироқ ерларга элтарлар.

Баъзи китобларда битибтурларким, «ябруҳ ус-санам» бу тоғлардадур, вале бу муддатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл «айиқ ўти» дерлар. Меҳргийёҳ хосиятлик. Ғолибо, меҳргийёҳдур, ул эл бу от била айтурлар.

Бу тоғларда феруза кони ва темур кони бўлур. Фарғона вилоятининг ҳосили била, агар адл қилсалар, уч-тўрт минг киши сахласа бўлур.

Чун Умаршайх мирзо баланд ҳимматлиқва улуғ доиялиқ подшоҳ эрди. Ҳамиша мулкгирлик дағдағаси бор эрди. Неча навбат Самарқанд устига черик тортти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди. Неча навбат қойин-отаси Юнусхонним, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатойхон наслидиндур, Чиғатойхоннинг юртида мўғул улусининг хони ул фурсатта ул эрдиким, манинг улуғ отам бўлғай, истидёо қилиб келтурди. Ҳар қатла келтурганда вилоятлар берур эди. Чун Умаршайх Мирзонинг муддаосидек бўлмас эди, гоҳи Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин, гоҳи мўғул улусининг муҳолафатидин вилоятта тура олмай яна Мўғулистонға чиқар эрди.

Охир навбат келатургандаким, ул фурсатта Тошканд вилояти Умаршайх мирзо тасарруфида эрдиким, китобларда «Шош» битирлар, баъзи «Чоч» битирларким, «камони чо-чий» андин ибораттур, берди.

Ўшал фурсаттин тарих тўққуз юз секкизгача Тошканд ва Шоҳруҳия вилояти Чиғатой хонларининг тасарруфида эди. Бу фурсатта мўғул улусининг хон ва султонлиғи Юнусхоннинг улуғ ўғли, манинг тағойим Султон Маҳмудхонда эди, Умаршайх мирзонинг оғаси, Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад Мирзо ва мўғул улусининг хони Султон Маҳмудхон, чун Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин мутазаррир эрди-

лар, бир-бирлари била иттифоқ қилиб, Султон Аҳмад Мирзо Султон Маҳмудхонни куёв қилиб, мазкур бўлган тарихда, Хўжанд суйининг жануб жонибидин Султон Аҳмад Мирзо ва шимол тарафидин Султон Маҳмудхон Умаршайх-мирзонинг устига черик торгтиллар. Бу аснода ғариб воқеъа даст берди, мазкур бўлуб эрдиким, Ахси қўрғони баланд жар устида воқеъ бўлубтур, иморатлар жар ёқасида эди. Ушбу тарихда душанба кун, рама-зон ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди. Ўттуз тўққуз ёшар эди.

Валодат ва насаби: секкиз юз олтмишда Самарқандта эди. Султон Абусаъид Мирзонинг тўртунчи ўғли эди. Султон Аҳмад Мирзо, Султон Муҳаммад Мирзо, Султон Маҳмуд Мирзодин кичик эди. Султон Абусаъид Мирзо Султон Муҳаммад Мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад Мирзо Мироншоҳ Мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ Мирзо Темурбекнинг учунчи ўғли эди. Умаршайх мирзо била Жаҳонгир Мирзодин кичик Шохруҳ Мирзодин улуғ эди.

Султон Абусаъид Мирзо аввал Кобулни Умаршайх мирзога бериб, Бобойи Кобулийни бек атка қилиб, рухсат бериб эди. Мирзоларни суннат қилур тўйи жиҳатидин Дарайи Газдин ёндуруб, Самарқанд элтти. Тўйдин сўнгра, ул муносабат билаким, Темурбек Улуғ Умаршайх мирзога Фарғона вилоятини бергандур, Андижон вилоятини бериб, Худойберди Тўғчи Темуртошни бек атка қилиб йиборди.

Шакл ва шамойили: паст бўйлуқ, тегирма сақоллиқ, кўба юзлуқ танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоғким, боғ боғлатурда қорнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эрдиким, боғлари узулур эди. Қиймакта ва емакта бетакаллуф эди, дасторини дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвори: ҳанафий мазҳаблиқ, поқиза эътиқодлиқ киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди, умрий қазоларини тамом қилиб эди, аксар тиловат қилур эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға иродати бор эди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди, ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эдилар.

Равон саводи бор эди. «Хамсатайн» ва маснавий китобларини ва тарихларни ўқуб эрди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди.

Табъи назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики, Хитой карвони келадурганда Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг ўйлуқ карвонни, андоғ қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб мухассиллар йибориб, карвоннинг жамъи жиҳотини забт қилди. ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёт сахлаб, бир йил, икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим топшурди.

Бисёр саховати бор эрди. Хулки дағи саховатича бор эди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасиҳ ва ширинзабон киши эрди, шужў ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамъи йигитлардин ўzub қилич тегурди: бир мартаба Аҳси эшигида, яна бир мартаба Шохруҳия эшигида. Ўқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур. Мулкгирлик дағдағаси жиҳатидин ҳейли ярашлар урушқа ва дўстлуқлар душманлиққа мубаддал бўлур эди.

Бурунлар кўп ичар эди, сўнгралар ҳафтада бир ё икки қатла суҳбат тутар эди, хушсуҳбат киши эди. Тақриб била ҳўб абёт ўқур эди.

Сўнгралар маъжун кўпрак ихтиёр қилур эди. Маъжунийликда калла хушк бўлур эди, етим шиор эрди, наъли дағи бисёр эрди, ҳамиша нард ўйнар эрди, гоҳи кимор ҳам қилур эди.

Масоф ва урушлари: уч масоф уруш қилиб эди. Аввал Юнусхон била Андижоннинг шимол тарафида Сайхун дарёсининг ёқасида, Такасекретку деган ерда. Бу жиҳатдин ул мавзиъ бу исмға мавсумдурким, тоғ доманаси жиҳатидин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секригандур, мағлуб бўлуб иликка тушти. Яна Юнусхон яхшилиқ қилиб вилоятига рухсат берди. Бу ерда уруш бўлган учун Такасекретку уруши ул вилоятта таърих бўлубтур.

Яна Туркистонда, Арис суйи ёқасида, Самарқанд навоҳисини чопиб борадурғон ўзбак била Арис суйини муз била кечиб, яхши босиб, асир ва молни айириб, тамом эгаларига ёндура бериб, ҳеч нима тамаъ қилмади.

Яна бир Султон Аҳмад Мирзо била Шохруҳия ва Ўратепа орасида Хавос деган кентта урушиб мағлуб бўлди.

Вилояти: отаси Фарғона вилоятини бериб эди. Неча

маҳал Тошканд ва Сайрам ҳам Мирзонинг тасарруфида эрдиким, оғаси Султон Аҳмад Мирзо бериб эди. Шохрухияни фириб била олиб, неча маҳал мутасарриф бўлуб эди. Охир чоғларда Тошканд ва Шохрухия иликтин чиқиб эди. Фарғона, Хўжанд ва Ўратепаким, асл буларнинг отлари китобларда «Усрушна» дур ва «Усруш» ҳам битирлар, қолдилар. Хўжандни баъзи дохили Фарғона эмас дерлар. Султон Аҳмад Мирзоким, Тошкандга мўғул устига черик тортиб, Чир суйиниким, Тошкандтин икки шаръий йўл бўлғай, бу сувнинг ёқасидаким шикаст топти, Ўратепада Ҳофизбек дўлдой эди, Умаршайх мирзоға берди. Андин бери Усрушна Умаршайх мирзо тасарруфида эди.

Авлоди: уч ўғул ва беш қиз мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улукман Заҳириддин Муҳаммад Бобур эдим; манинг онам Кутлук Нигорхоним эди. Яна бир ўғул Жаҳонгир мирзо эди, мандин икки ёш кичик эди, анинг онаси мўғулнинг туман бекларидин эди, Фотима Султон отлиқ. Яна бир ўғул Носир мирзо эди, онаси андижонлиқ эди, ғунчачи эди, Умид отлиқ. Мендин тўрт ёш кичик эди.

Бори қизлардин улуғ Хонзодабегим эди, манинг била бир туққан эди, мандин беш ёш улук эди. Мен Самарқандни иккинчи навбат олғанда, бовужудким, Шайбонийхондек киши бирла Сарипулда чиқиб урушуб, ончаким имкони бор эди саъй ва аҳтимомдин тақсир қилмадук; нечукким маҳаллида мазкур бўлғусидур. Шикаст топиб келиб, беш ой қалъадорлиқ қилдим, қалъадорлиқ забти ва истехкоми ва сардорлиқда тақсир бўлмади. Атроф ва жавонибдағи подшоҳлар ва беклардин ҳеч нав мадад ва муованат бўлмади, маъюс бўлуб солиб чиқтим. Ул фаторатта Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхонға тушуб эди, бир ўғул бўлуб эди, Хуррамшоҳ отлиқ мақбул ўғлон эди. Балх вилоятини анга бериб эди, отаси ўлгандин бир-икки йил сўнгра Тенгри раҳматиға борди. Шоҳ Исмоил ўзбакни Марвда босқонда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг жиҳатимдин яхши кўруб, андин узаттилар, Кундузда келиб манга қотилдилар. Муфорақат имтидоди ўн йил бўлуб эди. Мен ва Муҳаммадий кўкалдош иков келдук, бегим ва бегимнинг ёвуғидағилар танимадилар. Бовужудким, отимни айттим ҳам, муддаттин сўнгра танидилар.

Яна бир қиз Мехрбонубегим эди. Носир мирзо била бир туққан эди, мандин икки ёш улуғ эди.

Яна бир қиз Шаҳарбонубегим эди, бу дағи Носир мирзо

била бир туққан эди, мандин секкиз ёш кичик эди.

Яна бир қиз Ёдгор Султонбегим эди, онаси Оға Султон отлиқ ғунчачи эди.

Яна бир қиз Руқия Султонбегим эди, онаси Маҳдум Султонбегим эди, Қорақўзбегим дерлар эди, иккаласи мирзонинг фавтидин сўнг бўлдилар. Ёдгор Султонбегимни манинг улуғ онам эсон Давлатбегим сахлаб эди. Андижон ва Ахсини Шайбонийхон олғанда Ёдгор Султонбегим Ҳамза Султоннинг Абдуллатиф Султон отлиқ ўғлига тушуб эди. Мен Ҳамза Султон бошлиқ султонларни Хатлон вилоятида босиб, Хисорни олғанда манга қотилди. Ўшул фатаротта Руқия Султонбегим Жонибек Султонга тушуб бир-икки ўғли бўлди, турмади. Бу фурсатларда хабар келдиким, Тенгри раҳматиға борибтур.

Хавотун ва сарори: Қутлуқ Нигорхоним эди, Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатойхон наслидидур. Юнусхон ибн Вайсхон ибн Шерали Ўғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Хожахон ибн Туғлуқ Темурхон ибн эсон Бўғахон ибн Дўвахон ибн Бароқхон ибн Есун Тува ибн Мўтугон ибн Чиғатойхон ибн Чингизхон.

Чун мунча тақриб бўлди, хонларнинг ахволини дағи ижмол била зикр қилалинг. Юнусхон ва эсон Бўғахон Вайсхоннинг ўғлонлари эди. Юнусхон ўғлонлари Офокхон ва Жонбобохон эди. Юнусхоннинг онаси туркистонлиқ қипчоқ бекларидин Темурбек риоят қилган Шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур.

Вайсхоннинг воқеъасида мўғул улуси икки фариқ бўлур. Бир пора Юнусхон сари ва кўпраги эсон Бўғахон сари бўлур. Бурунроқ Юнусхоннинг эгачисини Улуғбек мирзо Абдулазиз мирзоға олиб эди. Ул муносабат била эрзан борин туман бекларидин Мирак туркманким, чарос туман бекларидин эди, хонни уч-тўрт минг ўйлук мўғул улуси била Улуғбек мирзоға келтурдиларким, кўмак олиб яна мўғул улусини олғайлар, мирзо мурувват қилмади: баъзисини асир қилди, баъзиларини бирин-бирин вилоятқа паришон қилди. Эрзан бузуғлуғи мўғул улусида бир тарих бўлубтур.

Хонни Ироқ сари ўтқариб йибордилар. Бориб бир йилдин ортуқроқ Табризда бўлди. Ул маҳалда Табриз подшоҳи Жаҳоншоҳ Бороний қорақўйлуқ эди. Андин Шероз келди.

Шерозда Шоҳруҳ мирзонинг иккинчи ўғли Иброҳим Султон мирзо эди.

Беш-олти ойдин сўнг Иброҳим Султон мирзо ўлуб, ўғли Абдулло мирзо анинг ерида ўлтурди. Абдулло мирзога хон навкар эди, мулозамат қилур эди. Ўн етти, ўн секкиз йил хон Шероз ва ул вилоятларда бўлди.

Улуғбек мирзонинг ва ўғулларининг ғавғоларида эсон Бўғахон фурсат топиб келиб, Фарғона вилоятини Кандибодмғача чопиб, келиб Андижонни олиб, элини тамом асир қилди.

Султон Абусаъид Мирзо тахт олғанда черик тортиб бориб, Янгидин нари Испарада Мўғулистонда эсон Бўғахонни яхши бости. Мунинг фитнасининг дафъиға, Султон Абусаъид мирзо Юнусхонни бу муносабат билаким, Абдулазиз мирзо олған эгачиси хонимни олиб эди, Ироқ ва Хуросондин тилаб тўйлар қилиб, дўстлар бўлуб, мўғул улусида хон қилиб йиборганда сағрийчи туман беклари тамом ул фурсатта эсон Бўғахондин ёмонлаб Мўғулистонга келиб эдилар, буларнинг орасиға келди. Ул фурсатта сағрийчи бекларнинг улуғи Шер Ҳожибек эди, анинг қизи эсон Давлатбегимни олди. Мўғул тўраси била хонни ва эсон Давлатбегимни бир оқ кийиз устига ўлтурғузуб хон кўтардилар.

Хоннинг бу эсон Давлатбегимдин уч қизи бўлди. Боридин улуғ Меҳр Нигорхоним эрдиким, Султон Абусаъид мирзо улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзога қўлуб эди. Мирзодин ҳеч ўғулқиз бўлмади. Сўнгра, фатаротта Шайбонийхонга тушуб эди. Мен Кобулға келганда, Шоҳбегим била Самарқандтин Хуросонга келиб, Хуросондин Кобулға келдилар. Шайбонийхон Қандаҳорда Носир мирзони кабағонда, ман Ламғон азимати қилдим. Хон мирзо ва Шоҳбегим ва Меҳр Нигорбегим Бадахшонга бордилар. Мирзахонни Муборакшоҳ қалъайи Зафарға тилаганда Абобакр Қошғарийнинг чопкуниға йўлуқуб, Шоҳбегим ва Меҳр Нигорхоним ва жамиъ элнинг аҳли ва аёли асирликка тушуб, ул золими бадкирдорнинг ҳабсида дунёйи фонийни видў қилдилар.

Иккинчи қиз манинг волидам Қутлуқ Нигорхоним эди. Аксар қазокликларда ва фатаротларда манинг билан билла эдилар, Кобулни олғандин беш-олти ой сўнгра, тарих тўққуз юз ўн бирда Тенгри раҳматиға бордилар.

Учунчи қиз Хўб Нигорхоним эди, Муҳаммад Ҳусайн Кўра-

гон дуғлатка бериб эдилар, бир қизи, бир ўғли бўлуб эди. Қизни Убайдхон олиб эди. Мен Бухоро ва Самарқандни олғанда чиқмай қолиб эди. Султон Саъидхондин амакиси Саййид Муҳаммад мирзо Самарқандга манга элчиликка келганда анга қўшулуб борди. Султон Саъидхон олди.

Ўғул Ҳайдар мирзо эди. Отасини ўзбак ўлтургандин сўнг келиб, манинг мулозиматимда уч-тўрт йил бўлди, сўнгра ижозат тилаб, Қошғарга хон қошига борди.

Боз гардад ба асли худ ҳама чиз,
Зарри софию нукрав-у арзиз.

Бу тарихда, дейдурларким, тойиб бўлуб, яхши тариқа пайдо қилибтур.

Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зихгир ҳар нимага илиги часпондур. Табъи назми ҳам бордур. Манга арзадошти келиб эди, иншоси ҳам ёмон эмас.

Хоннинг яна бир хотуни Шоҳбегим эди, агарчи ўзга хотунлари ҳам бор эди, вале ўғлонлар ва қизларнинг оналари бу икки эди. Шоҳбегим Бадахшон шои Шоҳ Султон Муҳаммаднинг қизи эди. Бу Бадахшон шоҳлари насабларини Искандар Файлакуска етар дерлар. Бу шоҳнинг яна бир қизиким, Шоҳбегимнинг эгачиси бўлғай, Султон Абусаъид мирзо олиб эди. Андин Абобакр мирзо бўлуб эди.

Хоннинг бу Шоҳбегимдин икки ўғул ва икки қизи бўлуб эди. Бу учдин улуғ мазкур бўлган уч қиздин кичик Султон Маҳмудхон эрдиким, Самарқанд ва ул навоҳида баъзи Хоникахон дерлар. Султон Маҳмудхондин кичик Султон Аҳмадхон эдиким, Олачахонга машхурдур. Олачанинг важҳи тасмияси мунӣ дерларким, қалмоқ ва мўғул тили била ўлтургучини «олачи» дерлар. Қалмокни неча қатла босиб, қалин кишисин кўрғон учун «олачи» де-де касрати истиъмол била Олача бўлубтур.

Бу тарихда хонларнинг зикри мукарраран тақриб била келгусидур. Вақоеъ ва ҳолатлари анда мазкур бўлғусидур.

Ўзгалардин кичик бир қиздин улуғ Султон Нигорхоним эдиким, Султон Маҳмуд мирзога чиқариб эдилар, Мирзодин бир ўғли бўлуб эди, Султон Вайс отлуқ, зикри бу тарихда келгусидур, Султон Маҳмуд мирзо ўлгандин сўнг ўғлини олиб, ҳеч кимга хабар қилмай, Тошкандга оғалариға бориб эди. Бир неча йилдин сўнг Адик Султонғаким, Чингизхоннинг

улуғ ўғли Жўжи насли кдзоқ султонларидиндур, бердилар. Хонларни Шайбонийхон босиб Тошканд ва Шохруҳияни олғанда ўн икки мўғул навкари била қочиб Адик Султонға борди. Адик Султондин икки қизи бўлди, бирини Шайбонийхон султонлариға, яна бирини Султон Саъидхоннинг ўғли Рашид Султонға берди.

Адик Султондин сўнг қозоқ улусининг хони Қосимхон олди. Дерларким, қозоқ хон ва султонларининг орасида ҳеч ким ул улусни Қосимхонча забт қилған эмастур. Черикини уч юз мингга ёвуқ ченарлар эди. Қосимхон ўлгандин сўнг хоним Қошғарға, Султон Саъидхон қошиға келди.

Боридин кичик Давлат Султонхоним эди. Тошканд бузуғлуғида Шайбонийхоннинг ўғли Темур Султонға тушуб эрди, анинг бир қизи бўлуб эди. Самарқандтин манинг билан била чиқиб эдилар, уч-тўрт йил Бадахшон вилоятида бўлдилар, андин сўнгра Қошғарға Султон Саъидхон қошиға бордилар.

Умаршайх мирзонинг ҳарамларидин яна бир Хожа Хусайнбекнинг қизи Улус оға эди, андин бир қиз бўлуб эди, кичикликда ўлди. Бир йил, бир ярим йилдин сўнг ҳарамдин чиқардилар.

Яна бир Фотима Султон оға эди. Мўғул туман бекларидин эди. Мирзо боридин бурун бу Фотима Султон оғани олиб эди.

Яна бир Қарокўзбегим эди, сўнгралар олиб эди, ҳейли суюклук эди. Мирзонинг хушомадиға насабини Султон Абусаъид мирзонинг оғаси Минучехр мирзоға етқуруб эдилар.

Ғума ва ғунчачи ҳейли бор эди. Бир Умид оғача эди, мирзодин бурун ўлуб эди. Мирзонинг охир маҳалларида бир Тун Султон эди, мўғулдин эди. Яна бири Оға Султон эди.

Умароси: Худойберди Темуртош эрди. Ҳирий ҳокими Оқбўғабекнинг оғасининг наслидиндур. Султон Абусаъид мирзо Жўги мирзони Шохруҳияда кабағонда Фарғона вилоятини Умаршайх мирзоға бериб, эшикини бу Худоберди Темуртошға бошлатиб йибориб эрди. У маҳалда бу Худоберди Темуртош йигирма беш ёшда эрди, агарчи ёши кичик эди, тузуки ва забти ва рабти бисёр яхши эди. Бир-икки йилдин сўнгра Иброҳим Бекчик ўш навоҳисини чопқонда Худойберди Темуртош кейнича бориб, урушуб, босилиб, шахид бўлди. Ул фурсатта Султон Аҳмад мирзо Ўратепанинг Оққачқай деган яйлоғида эдиким, Самарқандтин ўн секкиз йиғоч шарқ

жонибидур, Султон Абусаъид мирзо Бобохокийда эрдиким, Хирийдин ўн икки йиғоч шарқ соридур, бу хабарни Абдул-ваҳҳоб шиғовулдин арзадошт қилиб, мирзоға чоптурдилар, бу юз йигирма олти йиғоч йўлни тўрт кунда чопар.

Яна бир Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой эрди, Султон Малик Қошғарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибекнинг иниси эрди. Худойбердибек ўлгандин сўнгра мунини эшик ихтиёри қилиб йибориб эдилар. Султон Абусаъид мирзонинг воқеъасидин сўнгра, Андижон беклари анинг биладан яхши чиқишмағон жиҳатидин, Самарқандға Султон Аҳмад мирзо мулозама-тиға борди. Султон Аҳмад мирзоға Чир шикасти бўлганда Ўратепада эрди. Умаршайх мирзо Самарқанд азимати биладан Ўратепа устига келганда Ўратепани мирзо мулозимлариға топшуруб, мирзо мулозаматида бўлди. Умаршайх мирзо ҳам Андижон ҳукумати анига берди. Сўнгралар Султон Маҳмудхон қошиға бориб эди. Мирзо Хонни топшуруб, Дизакни анига бериб эдилар. Мен Кобулни олгандин бурунроқ Макка азимати қилиб, Ҳинд йўли биладан мутаважжих бўлди. Йўлда Тенгри раҳматиға борибтур. Фақир ва камсухан ва беҳайси-ят киши эди.

Яна бир Хожа Ҳусайнбек эди, одми ва фақир киши эди. Ул замон дастури биладан ичқуларда қўшуқларни яхши айтур экандур.

Яна бир Шайх Мазидбек эди, манга аввал бек атка ани қилиб эдилар. Забти ва тузуки ҳейли яхши эди. Бобур мирзоға хизмат қилгандур. Умаршайх мирзо қошида андин улуғроқ бек йўқ эди. Фосиқ киши эрди, чухра саҳлар эди.

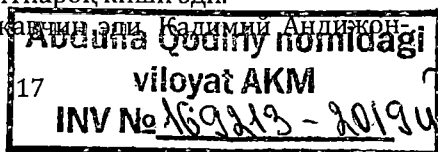
Яна бир Али Мазидбек қавчин эди, икки қатла ёғий бўлди: бир мартаба Аҳсида, яна бир мартаба Тошкандта. Мунофиқ ва фосиқ ва ҳаромнамак ва ярамас киши эди.

Яна бир Ҳасан Яъқуббек эди. Кичик кўнгуллуқ яхши таблиқ чуст ва часпон киши эди. Бу байт анингдур:

Боз ой, эй ҳумой, ки бе тўтии хатат,
Наздик шудки, зоғ барад устухони ман.

Мардона киши эди. Ўқни яхши отар эди, чавгонни яхши ўйнар эди. Хок паллани яхши сочар эрди. Умаршайх мирзо воқеъасидин сўнг манинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Ичи тор ва камҳавсала ва фитнароқ киши эди.

Яна бир Қосимбек эди, қавчин эди. Қалимий Андижон

нинг қўшун бекларидин эди. Ҳасан Яъқуббекдин сўнг манинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Охир умригача ихтиёр ва эътибори ортти, ўқсумад.

Мардона киши эди. Бир-мартаба Косон навоҳисини чопқон ўзбакнинг кейнича бориб яхши бости. Умаршайх мирзо қошида қилич чопиб эди. Ясси Кечит урушида ҳам яхши чопқулашти. Қозокликларда Масчо кўхистонидин Султон Маҳмудхон қошига бормоқ азимати қилғонда Қосимбек айрилиб Хисравшоҳ қошига борди. Тарих тўққуз юз ўндаким, Хисравшоҳни олиб, Кобулда Муқимни қабадим. Қосимбек ул фурсатта келди, яна бурноғидек, ўқ риоят ва шафқат қилдим.

Туркман хазорасини Дарайи Хушда чопқонда Қосимбек бовужуди қарилик йигитлардин яхшироқ юрган жихатидин Бангиш вилоятини жулду бердим. Сўнгра Кобулга келганда Ҳумоюнға бек атка қилдим. Замини Доварни олған фурсатларда Тенгри раҳматига борди. Мусулмонну мутадаийин ва муттақий киши эди ва шубҳалиқ таомдин парҳиз қилур эди. Ройи ва тадбири бисёр яхши эди. Ҳейли мутояба қилур эди. Бовужудиким уммий эди, хуштабъона зарофатлар қилур эди.

Яна бир Бобоқули Бобо Алибек эди. Шайх Али баҳодирнинг наслидин эди. Шайх Мазидбек ўлгандин сўнг ани манга бек атка қилдилар. Султон Аҳмад мирзо Андижонға черик тортқонда Султон Аҳмад мирзоға кириб Ўратепани берди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Самарқандтин қочиб келадурганда Ўратепадин Султон Али мирзо чиқиб урушуб, босиб ўлтурди. Забти ва яроғи яхши эди. Навкарни яхши сахлар эди. Бенамоз эди, рўза тутмас эди. Золим ва кофирваш киши эди.

Яна бир Али Дўст тағойи эди, сағрийчи туман бекларидин эди. Менинг онамнинг онаси эсон Давлатбегимга уруғ бўлур эди, Умаршайх мирзо замонидин ман кўпроқ риоят қилиб эрдим. Илигидин иш келур дедилар. Бу неча йилким, манинг қошимда эди, ҳеч андоқ, иши зоҳир бўлмадиким, деса бўлғай. Султон Абусаъид мирзоға хизмат қилған даврида ядачилик даъвосини қилур эди. Қушчи эди. Ярамас ахлоқ ва атворлик киши эди. Бахил ва фитна ва зумухт ва мунофиқ ва худписанд ва қаттиқ сўзлук ва совуқ юзлук киши эди.

Яна бир Вайс Лоғарий эди. Самарқандлик тўқчи элидин эди. Умаршайх мирзо қошида сўнгралар ҳейли муқарраб бўлуб эрди. Менинг билан қозокликларда бор эди. Раъй ва

тадбири ҳейли яхши эди. Бир нима муфаттин эди.

Яна бир Мир Ғиёс тағойи эди. Али Дўстнинг иниси эди. Мўғул мирзодалари орасида Султон Абусаъид мирзо эшигида мундин илгарроқ киши йўқ эди. Султон Абусаъид мирзонинг чорсу муҳри мунда эди. Умаршайх мирзонинг охир замонларида кўп муқарраб бўлуб эди. Вайс Лоғарий била мусоҳиб эди. Косонниким, Султон Маҳмудхонға бердилар, андин сўнг охир умриғача хон хизматида-ўқ эди. Хон ҳам ҳейли риоят қилиб эди. Кулагач ва ҳаззол киши эди. Фискда бебок киши эди.

Яна бир Али Дарвеш эди. Хуросонлиқ эди. Султон Абусаъид мирзо қошида Хуросон чухраси чаргасида хизмат қилур эди. Хуросон ва Самарқанд Султон Абусаъид мирзонинг тахти тасарруфиға кирганда бу икки пойтахтнинг ишга ярар йигитларини «хосса тобин» қилиб, «Хуросон чухра тобини» ва «Самарқанд чухра тобини» дер экандур. Менинг киршимда Самарқанд эшигида яхшилар борди. Мардона киши эди. Настаълиқ хатини тавре битир эди. Хушомад айтур эди. Табъиға хиссат ғолиб эди.

Яна бир Қанбар Али эди, мўғул эди, ахтачидин эди. Отаси вилоятқа кириб неча маҳал саллоҳлиқ қилған учун Қанбар Али саллоҳ дер эдилар. Юнусхон қошида офтобачилиқ қилди, сўнгра бек бўлуб эди. Менинг қошимда ҳейли улуғ риоят топиб эди. Ишга етгунча эҳтимоми яхши эди. Ишга етган маҳалда қолтоғайлиғи бор эди. Пургўй ва паришонгўй эди. Муқаррардур, ҳар кимки кўп айтур, паришон айтур. Хавсала-си тор ва тийра мағз киши эди.

Умаршайх мирзоға бу воқеа даст берганда ман Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба куни, Рамазон ойининг бешида бу хабар Андижонға келди. Изтироб ила отланиб, кишимдағи навкар ва савдар била кўрғон азимати қилдим. Мирзо дарвозасиға етган маҳалда Ширим тағойи жилавимни олиб, Намозгоҳ сори тебради. Хаёлиға бу кечибтурким, Султон Аҳмад мирзо улуғ подшоҳдур, қалин черик била келса, беклар мани ва вилоятни топшурғуларидур. Мени Ўзганд ва Олатоғ доманаси сори олиб борғай. Агар вилоятни берсалар, ман бори иликка тушмай, тағойиларим Олачахонға ё Султон Маҳмудхонға борғайман.

Хожа Мавлонойи қозиким, Султон Аҳмад қозининг ўғли

ва Шайх Бурҳониддин Қиличнинг наслидур, она тарафидин Султон Илик Мозийға етар, буларнинг хонводалари ул вилоятта маржиъ ва шайхулисом йўсуллуқ бўла келгандур, зикр-
-----лари-мунда-мукаррар-келгусидур, қўрғон ичидаги беклар бу хабарни топиб, Хожа Муҳаммад Дарзийниким, Умаршайх мирзонинг бойриси ва бир қизининг аткаси эди, йибориб ул дағдағаларни буларнинг хотиридин раф қилиб, Намозгоҳқа ёвуқ етган маҳалда мани олиб ёнди. Келиб аркка тушдум.

Хожа Мавлонойи қози ва беклар манинг қошимда келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қўюб, қўрғоннинг бурж ва борузининг забту ва рабтиға машғул бўлдилар.

Ҳасан Яъқуб ва Қосим қавчин ва яна баъзи бекларким, Марғинон ва ул тарафларда илғор қўюб эдилар, бир-икки кундин сўнг келиб мулозамат қилиб, барча яқдил ва якжиҳат жидд ва эҳтимом била қалъадорлиққа машғул бўлдилар.

Султон Аҳмад мирзо Ўратепа ва Хўжанд ва Марғинонни олиб келиб, Андижоннинг тўрт йиғочида, Қубоға тушти. Бу фурсатта, Дарвеш Гов отлиқ Андижоннинг арбобидин номуносиб сўз айтқан учун, ясоққа етти. Бу сиёсаттин тамом эл босилдилар.

Хожа Қозини ва Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнни элчиликка бу мазмун била йиборилдиким, бу вилоятта мулозимлардин бир кишини худ қўюлғусидур. Мен ҳам мулозим ва ҳам фарзанд, агар бу хизматни манга уҳда қилсалар, яхшироқ ва осонроқ файсал топқусидур.

Султон Аҳмад мирзоким, камсухан ва фақир ва одми киши эди. Ҳар сўз-ун ва иш-қуч бекларсиз қарор топмас эди, беклар бу сўзларга мултафит бўлмай, дурушт жавоблар айтиб, илгарига кўчтилар. Тенгри таолоким, ўз қудрати комиласи била ҳар ишимни ҳар маҳалда андоқким бояду шояд беминнати махлуқ рост келтурубдур, мунда ҳам неча ишни боис қилдиким, алар бу келмакдин ўсондилар, балки бу таважжуҳдин пушаймон бўлуб, бемурод ёндилар.

Бири буким, Қубонинг ботқоқлик қора суйи бор, кўпругидин ўзга ердин кечиб бўлмас, қалин черик келиб кўпрукда тикилиб, қалин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зоеъ бўлди. Уч-тўрт йил мундин бурунроқ Чир суйининг гузарида шикаст топиб эдилар, бу воқеъа андин ёд бериб, черик элига ваҳм ёлиб бўлди.

Яна бир бу ким, ул фурсатта андоқ от ўлати бўлдуким,

тавила-тавила отлар йиқилиб ўла киришти.

Яна бир буким, бизнинг сипоҳий ва раиятни андоқ якдил ва якжиҳат топтиларким, то жон ва танларида рамақ ва тавон бордур, жон тортмоқдин қўймағайлар.

Бу жиҳатлардин зарурат бўлуб, Андижоннинг бир йиғочидин Дарвеш Муҳаммад тархонни йибордилар, ичкаридан Ҳасан Яъқуб Намозгоҳ навоҳисиди чиқиб кўрушуб, сулҳгуна қилиб ёндилар.

Ҳўжанд суйининг шимол жонибидинким, Султон Маҳмудхон мутаважжих эди, келиб Ахсини қабади, Жаҳонгир мирзо анди эди, беклардин Али Дарвешбек Мирзоқули қўкалдош, Муҳаммад Боқирбек Шайх Абдулло эшикоға Ахсиди эдилар.

Вайс Лоғарий, Мир Ғиёс тағойи ҳам анди эди. Беклардин таваҳхум қилиб, Косонғаким, Вайс Лоғарийнинг вилояти эди, бордилар. Носир мирзоға Вайс Лоғарий бек атка эди. Бу жиҳаттин Носир мирзо Косонда бўлур эди. Хон Ахси навоҳисига етганда бу беклар хонға кириб Косонни бердилар. Мир Ғиёс хон мулозаматида туруб, Вайс Лоғарий Носир мирзони Султон Аҳмад мирзоға олиб борди. Муҳаммад Мазид тархонға топшурдилар.

Хон Ахси ёвуғиға келиб неча қатла уруш солди, ҳеч иш қила олмади. Ахсидиға беклар ва йигитлар яхши жонлар торттилар. Бу аснода Султон Маҳмудхонға ориза бўлди, уруш солиб ҳам ўсониб эди, ўз вилоятиға мурожаат қилди.

Абобакр дуғлат Қошғарийким, ҳеч кимға бош индурмай, неча йил эрдиким, Қошғар ва Ҳўтан ҳокими эди, ул дағи вилоят дағдағаси била Ўзганд ёвуғиға келиб, қўрғон солиб, вилоятға бузуғлуқ қила киришти. Хожа Қози ва жамиъ беклар таъйин бўлдики, бориб Қошғарийни дафъ қилғайлар, ёвуқ етган маҳалда Қошғарий кўрдиким, бу фавжнинг ҳарифи эмастур, Хожа Қозини ораға солиб, юз макр ва ҳийла била халос бўлди.

Мундоғ улуғ вақое рўй берганда Умаршайх мирзодин қолган беклар ва йигитлар яхши қатланиб мардона жонлар торттилар. Ахсидин мирзонинг онаси Султонбегим ва Жаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ва беклар Андижонға келдилар. Азо расмини бажо келтуруб, ош ва таом фуқаро ва масокинға тортилди. Бу муҳиммоттин фориг бўлғандин сўнг, черик ва вилоётнинг тартиб ва насақи ва забт ва рабтиға иштиғол кўрсатилди. Андижон ҳукумати ва эшик ихтиёри

Ҳасан Яъқубға муқаррар бўлди. Ўш Қосим қавчинга қарор топти. Аҳси ва Марғинон Узун Ҳасанга ва Али Дўст тағойига таъйин бўлди. Умаршайх мирзонинг ўзга беклари ва йигитларига ҳар қайсига фароҳури ҳоллари вилояту ер ва муча-у-чарга-ва-важҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди.

Чун Султон Аҳмад мирзо мурожаат қилди, икки-уч манзилдин сўнг мизожи эътидол наҳаждин мунҳариф бўлуб, муҳриқ иситма торе бўлди. Ўратепа навоҳиси Оқсувға етганда шаввол ойининг авоситида тарих секкиз юз тўқсон тўққузда қирқ тўрт ёшида олами фонийни видў қилди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз эллик бешда, Султон Абусаъид мирзо тахт олған йили эди. Султон Абусаъид мирзонинг бори ўғлонларидин улуғи бу эди. Онаси Ўрда Бўға тархоннинг қизи, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси эди, Мирзонинг эътиборлиқ хотуни эди.

Шакл ва шамойили: баланд бўйлуқ, қунқор соқоллиқ, қизил юзлуқ танбал киши эди. Соқоли энгакида эди. Икки янгоқида соқоли йўқ эди. Бисёр хушмуҳовара киши эди. Дасторни ул замон дастури била чаҳорпеч чирмаб, алоқасини илгаррак қошининг устига қўяр эди.

Ахлоқ ва атвори: ҳанафий мазҳаблиқ, поқиза эътиқод киши эди, беш вақт намозни бетарк ўтар эди. Шурб маҳалларида ҳам намози тарк бўлмас эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди, алалхусус, Хожа суҳбатида, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бир тизига ёвуткаган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат била оёғини ёвуткаб ўлтурубтур, Мирзо қўпқондин сўнг ҳазрати Хожа буюрубтурларким: мирзо ўлтурғон ерни боққайлар; бир сўнгак бор экандур.

Ҳеч нимарса ўкуғон эмас эди, оми эди. Бовужудким, шаҳарда улғайиб эди, турк ва содда эди. Табъдин баҳраси йўқ эди. Одил киши эди. Ҳазрати Хожанинг ҳам аёғлари арода эди. Аксар муҳиммот шаръ тариқи била файсал топар эди. Аҳд ва қавлига рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин ҳилофе зоҳир бўлмади.

Шижоати бор эди. Агарчи, ҳеч андоқ бўлмадиким, ўзининг илиги ишга етмиш бўлғай, вале дерларким, баъзи маъракаларда андин асари шижоат зоҳир бўлур экандур. Ўқни бисёр яхши отар эрди. Илбосунга ўқи ва тиргази аксар тегар

эди. Қабоқни майдоннинг ул боши, бу бошидин кириб аксар урар эди. Охирлар танбал бўлганларида қирговул ва бўданани пиёзи била отиб кам ёзар эди. Кушчи киши эрди, куш ғалаба солур эди, яхши солур эрди. Улуғбек мирзодин сўнг онча кушчи подшоҳ йўқ эди.

Асру кўп ҳаёси бор эрди. Дерларким, хилватларда маҳрам ва ичқиларидин ҳам оёғини ёпар экандур. Гоҳиким ичкулука тушар эрди, йигирма-ўттиз кун паё-пай ичар эрди. Гоҳиким, чоғирдин чиқар эрди, яна йигирма-ўттиз кун ичмас эди. Бир ўлтурғон била мажлисда гоҳи бир кеча-кундуз ўлтурур эрди, яхши ичар эрди.

Чоғир ичмас кунлари баситни гузаро ер эрди. Табиатиға имсоқ ғолиб эрди, камсухан ва одми киши эрди, ихтиёри беклари илгида эди.

Масофлари: Тўрт масоф урушти. Аввал Шайх Жамол арғуннинг иниси Неъмат арғун била, Зомин навоҳисида, Оқар тузида, ғолиб бўлди. Яна бир мартаба Умаршайх мирзо бирла Хавоста ҳам ғолиб бўлди. Яна бир мартаба Тошканд навоҳисида, Чир суйининг ёқасида Султон Маҳмудхон била, агарчи масоф йўқ эди, мўғулнинг чопқунчиси бирин-икин черикнинг кейнидин келиб парталға илик қўйгон била, мунча қалин черик уруш йўқ, талош йўқ, бири-бирига боқмай бузулдилар, кўпрак черик эли Чир суйида ғарқ бўлдилар. Яна бир мартаба Ҳайдар кўкалдош била Еряйлоқнинг навоҳисида ғолиб бўлди.

Вилоёти: Самарқанд ва Бухоро эрдиким, отаси бериб эди. Шайх Жамолни Абдулқуддус ўлтургандин сўнг Тошканд ва Шохруҳия ва Сайрамни олиб эди, неча маҳал тасарруфида эди. Сўнгра Тошканд била Сайрамни иниси Умаршайх мирзоға бериб эди. Хўжанд ва Ўратепа ҳам неча маҳал Султон Аҳмад мирзода эди.

Авлоди: Икки ўғли бўлуб эди, кичиклигида қолмади. Беш қизи бор эди, тўрти Қутуқбегимдин эди.

Боридин улуғ Робиа Султонбегим эди, Қорақўзбегим дерлар эди. Султон Маҳмудхонга ўзи ҳаётида чиқариб эди. Хондин бир ўғли бўлуб эди, Бобохон отлиқ, ҳейли макбулғина ўғлон эди. Ўзбаклар хонни Хўжандта шаҳид қилғонда, ани ва яна андоқ неча норасидани зоеъ қилдилар. Султон Маҳмудхоннинг воқеъасидин сўнг Жонибек Султон олди.

Иккинчи қизи Солиҳа Султонбегим эди, Оқбегим дерлар

эди. Султон Аҳмад мирзодин сўнгра Султон Маҳмуд мирзо тўйлар қилиб, улуғ ўғли Султон Маъсуд мирзога олди. Сўнгра Шохбегим, Меҳр Нигорхоним била Қошқарға тушти. Учунчи қиз Ойиша Султонбегим эди.

—Беш-ёшимда Самарқандга келганда манга қўлуб эдилар. Сўнгра қазақликларда Хўжандка келди, анда олиб эдим. Самарқандни иккинчи навбат олганда биргина қизи бўлуб эди, неча кундин сўнг Тенгри раҳматиға борди. Тошканд бузуғлуғидин бурунроқ эгачисининг ангизи била мандин чиқти.

Тўртунчи қизи Султонбегим эди, Султон Али мирзо олиб эди, андин сўнг Темур Султон олиб эди, андин сўнг Маҳдий Султон олиб эди.

Боридин кичик қизи Маъсума Султонбегим эди. Онаси арғундин, Султон арғуннинг биродарзодаси Ҳабиба Султонбегим эди. Мен Хуросонга борганда кўруб, хушлаб, тилаб, Кобулға келтуруб олдим. Бир қизи бўлди. Ўшал фурсатта-ўқ «зоча» заҳмати била Тенгри раҳматиға борди, қизига онасининг отини-ўқ қўюлди.

Хавотин ва сарори: аввали, Султон Абусаъид мирзо қўлгон Меҳр Нигорхоним эди. Юнусхоннинг улуғ қизи, маннинг онамнинг туққан эгачиси эди. Яна бир тархонлардин эди, Тархонбегим дерлар эди. Яна бир Қутуқбегим эди. Ушбу Тархонбегимнинг кўкалдоши эди, Султон Аҳмад мирзо ошиқликлар била олиб эди, асру кўп суюклик эди ва кўп мусаллит эди. Чоғир ичар эди. Анинг тириклигида Султон Аҳмад мирзо ўзга ҳарамға бормас эди. Охир ўлтурди ва бадномлиғидин халос бўлди. Яна бир Хонзодабегим эди, Термиз хонзодаларидин эди. Мен Самарқандга беш ёшимда Султон Аҳмад мирзо қошиға келган фурсатда олиб эди. Ҳануз юз ёпуғи бор эди. Туркона расм била манга буюрдилар, ман юзини очтим.

Яна бир Аҳмад Ҳожибекнинг қиз набираси эди, Латифбегим отлиқ мирзодин сўнг Ҳамза Султон олиб эди, Ҳамза Султондин уч ўғли бўлуб эди. Мен Ҳамза Султон ва Темур Султон бошлиқ султонларни босиб, Хисорни олганда, бу султонзодалар яна неча султонзодалар тушуб эди, борини озод қилдим.

Яна бир Ҳабиба Султонбегим эди. Султон арғуннинг биродарзодаси эди.

Умароси: Жонибек дўлдой эди, Султон Малик Қошғарий-

нинг иниси эди. Султон Абусаъид мирзо Самарқанд ҳукумати ва Султон Аҳмад мирзо ўз эшигининг ихтиёрини мунга бериб эди, муни эшикоға қилиб эди. Ғариб ахлоқ ва атворлиқ киши экандур. Андин ғариб нималар ҳейли ривоят қилурлар. Ул жумладин бири будурким, Самарқанд ҳокими экан фурсатлар ўзбакдин элчи келур, ўзбак улусида бу элчи зўрға машхур экандур. Ўзбак зўр кишини «бўка» дер эмиш. Жонибек дерким: бўкамусен, «бўка бўлсанг, кел, курашалинг». Бу элчи ҳар неча музояка қилур, қўймас, курашурлар, Жонибек йикар. Мардона киши эди.

Яна бир Аҳмад Ҳожибек эди. Султон Малик Қошғарийнинг ўғли эди. Ҳирий ҳукумати Султон Абусаъид мирзо неча маҳал мунга бериб эди. Обоғаси Жонибек ўлгандин сўнг, анинг мучасини бериб, Самарқандға йиборди. Хуштаъб ва мардона киши эди, «Вафойи» тахаллус қилур эди. Соҳиби девон эди, шеъри ёмон эмас эди, бу байт анингдурким:

Мастам, эй мухтасиб, имрўз зи ман даст бидор,
Ихтисобам бикун, он рўз ки ёби хушёр.

Мир Алишер Навоий Ҳирийдин Самарқандға келган фурсатларда Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди. Султон Хусайн мирзо подшоҳ бўлгандин сўнгра Ҳирийга келди. Асру улур риоят топди. Аҳмад Ҳожибек яхши тупчоклар сахлаб, яхши минар эди. Бу тупчоклар аксар хоназоди эди. Агарчи мардона киши эди, сардорлиғи мардоналиғидек эмас эди. Бепарво киши эди. Иш-кучини навкар-савдари сару сомон қилур эди. Бойсункур мирзо Султон Али мирзо била Бухорода урушуб мағлуб бўлганда иликка тушти. Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг тумати била беиззатона ўлтурдилар.

Яна бир Дарвеш Муҳаммад тархон эди. Ўрда Бўға тархоннинг ўғли, Султон Амад мирзо, Султон Маҳмуд мирзонинг туққан тағойиси эди. Мирзо қошида барча беклардин улурроқ ва муътабарроқ бу эди. Мусулмон ва одми ва дарвешваш киши эди. Ҳамиша мушаф китобат қилур эди. Шатранжни бисёр ўйнар эди, яхши ўйнар эди. Куш илмини хўп билур эди, қушни хўб солур эди. Охир Бойсункур мирзо била Султон Али мирзонинг ғавғосида улурлуқ замонида бадомлиқ била ўлди.

Яна бир Абдулали тархон эди. Дарвеш Муҳаммад тархонға

ёвуқ уруғ бўлур эди. Синглиси ҳам мунда эрдиким, Боқи тархоннинг онаси бўлғай. Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва муча била мундин улуғ эди, вале бу фиръавн ани кўзга илмас эди. Неча йил Бухоро ҳукумати мунда эди, навқари уч-мингга-етиб эди, навқарни яхши шафқат била сахлар эди. Бахшиш ва пурсиш ва девон ва дастгоҳ ва шилон ва мажлиси подшоҳона эди. Зобиту золим ва фосиқу мудаммағ киши эди. Шайбонийхон, гарчи навқари эмас эди, вале неча маҳал мунинг била бўлур эди. Кичик-кирим султонлар худ аксар навқари бўлуб эдилар. Шайбонийхоннинг мунча тараққий топмоғига ва мунча қадим хонаводалар бузулмоғига Абдулал тархон сабаб бўлди.

Яна бир Саййид Юсуф ўғлоқчи эди. Улуғ отаси мўғулдин келган экандур. Отасини Улуғбек мирзо риоят қилиб эди. Раъй ва тадбири ҳейли яхши эди. Мардоналиғи ҳам бор эди. Қўбузни яхши чолур эди.

Мен аввал Кобулға келганда манинг қошимда эди, улуғ риоят қилиб эрдим; филвоқеъ, риоят арзандаси ҳам бор эди. Аввалғи йил Ҳиндустон азимати била черик отланғанда Саййид Юсуфбекни Кобулда қўюб эрдим, ўшул фурсатта Тенгри раҳматиға борди.

Яна бир Дарвешбек эди, Темурбек риоят қилған эгу Темурбекнинг наслидин эди. Ҳазрати Хожаға иродати бор эди. Мусика илмидин бохабар эди, соз ҳам чолур эди. Табъи назми бор эди. Султон Аҳмад мирзо Чир суйи ёқасида шикаст топқанда Чир суйиға борди.

Яна бир Муҳаммад Мазид тархон эди, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг туққан иниси эди. Неча йил Туркистон ҳокими эди. Шайбонийхон Туркистонни мундин олди. Раъй ва тадбири яхши эди. Бебок ва фосиқ эди. Самарқандни иккинчи навбат ва учунчи навбат олғанда, манинг қаршимға келиб эди. Мен дағи яхши риоят қилиб эрдим. Қўли Малик урушида ўлди.

Яна бир Боқи тархон эди. Абдулал тархоннинг ўғли ва Султон Аҳмад мирзонинг амақизодаси эди. Отасидин сўнгра Бухорони мунга бе-риб эдилар. Султон Али мирзо замонида кўп улғайиб эди, навқари беш-олти мингга етиб эди. Султон Али мирзоға ҳейли мутиеъ ва мунқод эмас эди. Шайбонийхон била Қалъайи Дабусийда урушиб бостурди.

Ўшул босқин била Шайбонийхон бориб Бухорони олди.

Кушқа кўп майли бор эди. Дерларким, етти юз куши бор экандур. Андоқ ахлоқ ва атвори йўқ эрдиким, деса бўлғай. Мирзодаликта ва давлатта улғайиб эди. Отаси Шайбонийхонга яхшилиқлар қилган жиҳатидин Шайбонийхон қошига борди. Ул ҳақношуносу бемурувват ул яхшилиқларнинг муқобаласида ҳеч нав риоят ва шафқат қилмади. Хорлиқ ва зорлиқ била Ахси вилоятида оламдин борди.

Яна бир Султон Ҳусайн арғун эди. Неча маҳал Қорақўл ҳукумати анда учун, Султон Ҳусайн Қорақўлийга машхур эди. Раъй ва тадбири ҳейли яхши эди. Менинг қошимда ҳам ҳейли бўлуб эди.

Яна бир Қул Муҳаммад Буғдо эди, қавчин эди. Мардоналиғи ҳам бор экандур.

Яна бир Абдулкарим ашрит эди, уйғур эди. Султон Аҳмад мирзо қошида эшикоға эди. Саҳий ва мардона киши эди.

Султон Аҳмад мирзо воқеасидин сўнг беклар иттифоқ қилиб тоғ йўли била Султон Маҳмуд мирзога киши чоптуруб тиладилар. Султон Абусаъид мирзонинг оғаси Минучехр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзо салтанат дағдағаси била бир неча лаванд ва авбошни ўзига қўшуб ўрдудин айрилдиди. Самарқандга келиб ҳеч иш ҳам қилолмади. Ўзининг ва яна бир неча бегуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлмакига сабаб бўлди.

Султон Маҳмуд мирзога бу хабар етгач-ўқ бетаваққуф Самарқандга келиб, беаҳмад ва бемашаққат тахтқа ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзонинг неча ишларидин вазир ва шариф ва сипоҳий ва раият мутанаффир ва гуризон бўлдилар.

Аввал буким, мазкур бўлган Малик Муҳаммад мирзоним, обоғасининг ўғли ва ўзининг куёви эди, яна тўрт мирзони Кўксаройга чиқариб эди, иккисини қўюб, Малик Муҳаммад мирзони ва яна бир мирзони шахид қилди. Буларнинг баъзисига худ подшоҳлиқ ҳам тегмас эди. Бу дағдағалари ҳам асло йўқ эди. Агарчи Малик Муҳаммад мирзода андак гуноҳе бор эди, яна бирининг ҳеч гуноҳи йўқ эди.

Яна бир буким, агарчи забт ва тузуки ҳейли яхши эди, девон шиор эди. Сиёқ илмини билур эди, вале табъи зулм ва фисққа мойил эди.

Самарқандга киргач, ўзгача тартибу насақ ва ҳаржу ва таҳмил бунёд қила бошлади.

Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг мутааллиқлариғаким, бу-

рун ҳарж ва таҳмилларда қўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва тааддидин халос бўлурлар эди, не жойи улким, аларға мундоқ таклифлар бўлғай, қўп таадди ва ташаддуд қила бошлади. Балки бу таадди ва ташаддуд Хожанинг авлодиға-дағи-сироят қилди.

Яна бир буким, ўзиким нечук золим ва фосиқ эди, беку бекча ва навкару савдари тамом золим ва фосиқ эдиларким; Хисор эли, алалхусус, Хисравшоҳға тааллуқ эл ҳамиша шурбу зоноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Хисравшоҳнинг навкарларидин биров бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг эри Хисравшоҳға келиб додхоҳлик қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, бир неча кун анинг била бўлсун.

Яна бир буким, шаҳари ва бозори, балки турк ва сипоҳийнинг амрад ўғлонлари чухра қилур кўркунчидин уйдин чиқмас эдилар.

Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонида рафоҳият ва фароғат била ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жиҳатидин адл ва шаръ тариқи била эди, бу нав зулм ва фискдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазир ва шариф, фақир ва мискин нафрин ва дуойи бадиға оғиз очиб, қўл кўтардилар.

Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар канад.
Баҳам бармакун то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам бар канад.

Ложарам, зулм ва фискнинг шоматидин Самарқандта беш-олти ойдан ортиқ ҳукумат қилмади.

Вақоеъу санати тисъи миа

Манга Султон Маҳмуд мирзодин Абдулқуддусбек отлиқ элчи келди. Улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға оғаси Султон Аҳмад мирзонинг Оқбегим отлиқ иккинчи қизини тўй ва ойин била олған сочиқини келтурди: олтундин ва кумушдин бодомлар ва писталар қилиб эдилар.

Бу келган элчининг Ҳасан Яъқубка уруғлуғи бор экандур. Ҳасан Яъқубни ваъдалар била мирзоға боқтурғали келган экандур. Нарм жавоб айтиб, балки ул сари бўлғандек қилиб,

элчига рухсат берди. Беш-олти ойдин сўнг Ҳасан Яъқубнинг мизожи мунҳариф бўлуб, манинг ёвуғумдағи киши-қаро била ёмон маош қила киришти. Ишни мунга еткурдиким, манга рухсат бериб, Жаҳонгир мирзони подшоҳ қилғай. Ҳасан Яъқубнинг ихтилоти сойир, умаро ва сипоҳий била дағи яхши эмас эди. Анинг бу фикридин бори эл воқиф бўлуб эдилар. Хожа Қози ва Қосим қавчин ва Али Дўст тағойи ва Узун Ҳасан ва яна баъзи давлатхоҳлар манинг улуғ онам эсон Давлатбегимнинг қошида йиғилиб сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб, фитнасиға таскин берилғай. Хотунлар орасида раъй ва тадбирда, манинг улуғ онам эсон Давлатбегимча кам бўлғай эди, бисёр оқила ва мудабира эди. Кўпроқ иш-куч аларнинг машварати била бўлур эди.

Ҳасан Яъқуб аркта эди. Менинг онам ва улуғ онам — эсон Давлатбегим тош қўрғонда чақарда эдилар.

Бу азимат била отланиб аркка мутаважжих бўлдум. Ҳасан Яъқуб қушқа отланғон экандур, хабар топиб ўшандин-ўқ Самарқанд сари мутаважжих бўлди.

Анинг била бор киши, бор бекларни туттурулди. Тутулғон беклар Муҳаммад Боқирбек эди, Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси эди. Яна баъзилар ҳам бор эди. Баъзисиға Самарқанд сари рухсат берилди. Эшик ихтиёри ва Андижон ҳукумати Қосим қавчинға қарор топти.

Ҳасан Яъқубким, Самарқанд азимати била Кандибодомғача бориб эди, неча кундин сўнг фосид андиша била Ахси азимати қилиб, Хўқон ўрчин навоҳисиға келди, Хабар топиб, баъзи беклар била йигитларни анинг устига йиборилди. Илғор беклари ўзларидин илгаррак бир пора йигитлақни қоравул йибордилар. Ҳасан Яъқуб хабар топиб, кеча била бу қоравул айирғон йигитларнинг устига юруб, ўй мунгузи қобсаб шиба қўярлар. Қоронғи кечада ўз элининг ўқи-ўқ Ҳасан Яъқубнинг қочориға тегиб, қочаридин бурунроқ ўз амалиға гирифтор бўлди.

Чу бад карди, мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табиатро мукофот.

Ушбу йил шубҳалиқтаомдин парҳиз қила бошладим. Пи-чоқ ва қошиқ ва дасторхонғача эҳтиёт қилур эрдим. Таҳаж-жуд ҳам камроқ тарк бўлур эди.

Рабби-ул-охир ойида Султон Маҳмуд мирзоға қавий ори-

за юзланиб, олти кунда оламдин кечти. Қирқ уч ёшар эди.

Валодат ва насаби: секкиз юз эллик еттида эди. Абусаъид мирзонинг учунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо била бир туққан эди.

Шакл ва шамойили: паст бўйлуқ бурма соқоллик, танбал, синчсизроқ киши эди.

Ахлоқ ва атвори: яхши эди. Намозни тарк қилмас эди. Тузуки ва забти бисёр яхши эди. Сиёқ илмини ҳўб билур эди. Вилоётдин бир дирам ва бир динор анинг бевуқуфи ҳарж бўлмас эди. Навкарининг улуфаси асло мункасир бўлмас эди. Мажлис ва бахшиш ва шилон ва девони бисёр яхши эди. Барчаси қоида ва тузуки била эди. Бир нав тартиб ва насоқиким қўюб эди, сипоҳий ва раият асло андин тажовуз қила олмас эди. Бурун қушқа хейли қотрор экандур, сўнгралар баҳлум овин қалин овлар эди.

Зулм ва фиска қўп машғул эди. Муттасил чоғир ичар эди. Чухра қалин сахлар эди. Қаламравида чиройлиқамрад ўғлон бўлса, ҳар нав била келтуруб чухра қилур эди. Бекларнинг ўғлонларини, балки қўкалдошларини чуғра қилиб эди, балки ўзининг қўкалдошидин туққанға доғи бу хизматни буюруб эди. Бу шум феъл анинг замонида андоқ шойиъ эрдиким, чухрасиз киши асло йўқ эди. Чухра сахламоклиғни хунар билурлар эди. Чухра сахламаслиғни айб қилурлар эди. Зулм ва фисқининг шоматидин ўғлонлари тамом жувонмарг бўлдилар.

Таъби назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, вале шеъри бисёр сушт ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқандин айтмоғон яхшироқдур.

Бадеътиқод киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихфоф қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масхара ва бебок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шаниъ ҳарақатлар қилурлар эди. Бадкалом эди. Сўзини филҳол англаб бўлмас эди.

Масофлари: икки қатла масоф урушти. Ҳар икки қатла Султон Ҳусайн мирзо била: бир мартаба Астрободта мағлуб бўлди. Яна бир қатла Андхуд навоҳисида, Чаман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки қатла Бадахшоннинг жануб жониби Кофиристонға бориб ғазот қилди. Бу жиҳаттин фармонининг туғросида «Султон Маҳмуд ғозий» битирлар эди.

Вилоёти: Султон Абусаъид мирзо Астрободни бериб эди.

Ироқ воқеъасида Хуросонға кел-ди. Ул фурсатта Қанбар Алибек Хисор ҳокими Султон Абусаъид мирзонинг ҳукми била Ҳиндустон черикини чериклаб, Ироққа мирзонинг сўнгича борадур эди, Хуросонға етиб эди, Султон Маҳмуд мирзоға мулҳақ бўлди. Султон Ҳусайн мирзонинг овозасини эшитгач, Хуросон эли ҳужум қилиб, Султон Маҳмуд мирзони Хуросондин чиқардилар. Самарқандға Султон Аҳмад мирзонинг қошиға келди. Неча ойдин сўнг Аҳмад Муштоқ бошлиғ Саййид Бадр ва Хисравшоҳ ва яна баъзи йигитлар Султон Маҳмуд мирзони олиб қочиб, Хисорға Қанбар Алибек қошиға келдилар. Андин бери Қаҳқа била Кўҳтан тоғининг жануб тарафидаги вилоёт, мисли Термиз ва Чағониён ва Хисор ва Хатлон ва Қундуз ва Бадахшон Ҳиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзонинг тасарруфида эди. Оғаси Султон Аҳмад мирзо ўлгандин сўнг анинг вилоёти дағи мунинг тасарруфида бўлди.

Авлоди: беш ўғил, ўн бир қиз эди. Бори ўғлонларидин улуғ Султон Масъуд мирзо эди. Онаси Мир Бузург Термизийнинг қизи эди.

Яна бир ўғул Бойсунқур мирзо эди. Онаси Пошабегим эди.

Яна бир ўғил Султон Али мирзо эди. Онаси Зухрабеги оға эди, ўзбак эди, ғума эди.

Яна бир ўғул Султон Ҳусайн мирзо эди. Онаси Хонзодабегим, Мир Бузургнинг набираси эди. Мирзо ҳаётида ўн уч ёшида Тенгри раҳматиға борди.

Яна бир ўғул Султон–Вайс мирзо эди. Онаси Юнусхоннинг қизи, манинг онамининг сингли Султон Нигорхоним эди. Бу тўрт мирзонинг ҳолоти бу тарихда йил вақоесида мазкур бўлғусидур.

Уч қизи Бойсунқур мирзо била бир туққан эди. Улуғроғини Султон Маҳмуд мирзо обоғаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзоға чиқариб эди.

Яна беш қиз Мир Бузургнинг набираси Хонзодабегимдин эди. Улуғини Султон Маҳмуд мирзодин сўнгра Абобакр Қошғарийға бердилар. Иккинчи қиз Бекабегим эди. Султон Ҳусайн мирзо Хисорни муҳосара қилғонда Ҳайдар мирзо отлиқ ўғлиғаким, Султон Абусаъид мирзонинг қизи Поянда Султонбегимдин туққандур, олиб ярашиб, Хисорнинг устиндин қўпти. Учунчи қиз Оқбегим эди. Тўртунчи қизи Ойбегим эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундуз устига келганда Умаршайх мирзо ўғли Жаҳонгир мирзони Андижон черики била қў-

мак йиборганда Жаҳонгир мирзоға номзад бўлуб эди. Тарих тўққуз юз ўнда Аму дарёси ёқасида Боқи Чағонийёний манга келиб мулозамат қилди. Бу бегимлар оналари била Термизта-эдилар. Булар ҳам Боқи Чағонийён исининг, кўчи била келиб қўшулдилар. Қоҳмардқа келганда, Жаҳонгир мирзо олди. Биргина қизи бўлди. Бу тарихда улуғ онаси Хонзодабегим била Бадахшон вилоятидадур. Бешинчи қиз Зайнаб Султонбегим эди. Кобулни олганда онам Қутлуқ Нигорхонимнинг саъйи била олдим, хейли созворлиқ бўлмади. Икки уч йилдин сўнг обила заҳмати била оламдин борди. Яна бир қиз Махдума Султонбегим эди. Султон Али мирзонинг бир туққан эгачисидур. Ҳоло Бадахшон вилоятидадур. Ва яна икки қиз ғунчачидин бўлуб эди. Бирининг оти Ражаб Султон, яна бирининг оти Муҳиб Султондур.

Хавотин ва сарори: улуғ хотуни Мир Бузург Термизийнинг қизи Хонзодабегим эди. Мирзо бисёр севар эди. Султон Масъуд мирзонинг онаси эди. Ул ўлганда мирзо бисёр қаттиқ таъзият тутқондур.

Андин сўнг Мир Бузургнинг набираси бу Хонзодабегимнинг биродарзодасини олди. Ани ҳам Хонзодабегим дерлар эди. Беш қиз ва бир ўғулнинг онаси эди.

Яна бир Пошабегим эди. Қорақўйлуқ Баҳорлу аймағи туркман бекларидин Али Шукурбекнинг қизи эди. Жаҳоншоҳ мирзо Бороний Қорақўйлуқнинг ўғли Муҳаммадий мирзо олиб эди. Озарбайжон ва Ироқни бу Жаҳоншоҳ авлодидин Оққўйлуқ Узун Ҳасан олганда Али Шукурбекнинг ўғлонлари тўрт-беш минг уйлук қорақўйлуқ туркманлар била Султон Абусаъид мирзо мулозаматиға келиб эдилар. Султон Абусаъид мирзо шикаст топқанда бу вилоятларға туштилар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқанддин Хисор келганда Султон Маҳмуд мирзо мулозаматиға келдилар. Бу Пашабегимни мирзо ул маҳалда олиб эди. Бир ўғул, уч қизининг онаси эди. Яна бир Султон Нигорхоним эди. Насаби хонлар вақоеъда машруҳ ва мазкур бўлубтур.

Ғума ва ғунчачиси хейли бор эди. Муътабар ғумаси Зухрабеги оға эди. Ўзбакдин эди. Султон Абусаъид мирзонинг тирклигида йигитлигида олиб эди. Бир ўғул, бир қизининг онаси эди ва ғунчачи хейли бор эди. Иккисидин икки қиз бўлуб эрдиким, мазкур бўлди.

Умароси: Хисравшоҳ эди. Туркистонлиқ қипчоқдиндур.

Кичиклигида тархон бекларига ёвуқ хизмат қилур эди. Балки чухра эди, андин сўнг Мазидбек арғунга навкар бўлди. Филжумла, риоят қилиб эди. Ироқ бузуғлуғида Султон Маҳмуд мирзога қўшулуб, йўлда келурда шойиста хизматлар қилган учун Султон Маҳмуд мирзо риоят қилиб эди. Сўнгра-лар асру кўп улғайиб эди. Султон Маҳмуд мирзонинг замонида-ўқ навкари беш-олти мингга етиб эди. Аму дарёсидин Ҳиндукуш тоғиғача вилоят, ғайри Бадахшон тамом мунга тааллуқ эди. Дарбаст ер эди. Шилони ва саховати яхши эди. Бовужуди турклуб маҳкам пайдоқунанда эди, нечукким пайдо қилур эди, яхши ҳам ҳарж қилур эди.

Султон Маҳмуд мирзодин сўнг ўғлонларининг замонида худ асру кўп улғайиб эди. Навкари йигирма мингга ёвушуб эди. Агарчи кичик ҳараф билан намози қилур эди ва таомда парҳиз қилур эди, вале тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини кўр қилди.

Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлубдур. Домани қиёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ёмон ишлар қилди. Мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча қалин яроқлик навкар била бир мокиён била ҳам тутушмади. Бу тарихда зикри келгусидур.

Яна бир Пир Муҳаммад элчи бўға эди. Қавчин эди. Балх эшигида хазора урушида Султон Абусаъид мирзо олида даъво била мушт тегурубдур. Мардона киши эди. Мирзога доим мулозамат қилур эди. Мирзо раъйи била амал қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундузни қабағонда Хисравшоҳнинг таассубиға оз киши била яроқсиз беҳисоб шабихун келди. Иш ҳам қила олмади. Андоқ қалин черикка не иш қила олғай эди. Сўнгича қовғунчи борди, ўзин дарёга солди, ғарқ бўлди.

Яна бир Айюб эди. Султон Абусаъид мирзо қошида Хуросон чухраси чаргасида хизмат қилур эди. Мардона киши эди. Бойсунқур мирзонинг бек аткаси эди. Емак ва киймаги сирфа била эди. Ҳаззол ва ҳарроф эди. Султон Маҳмуд мирзо «беҳаё» деб мухотаб қилур экандур.

Яна бир Вали эди. Хисравшоҳнинг туққан иниси эди. Навкарини яхши сахлар эди. Султон Масъуд мирзонинг кўзига мил тортмоғиға ва Бойсунқур мирзонинг ўлтурмакига боис ул эди. Жамиъ элни ғийбат қилур эди. Бадзабон ва

фахшгўй ва худписанд ва тийрамағз мардак эди. Узидан ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. Қундуз вилоятидин келганда ва Душий навоҳисида Хисравшоҳни навкар, савдаридин айириб, рухсат берган фурсатта ул доғи ўзбакнинг кўркунчидин Андароб ва Серобка келиб эди. Ул навоҳидағи аймақларни босиб талаб, бизни деб Кобулға келдилар. Вали Муҳаммад Шайбонийхон қошиға борди. Самарқанд шаҳарида бўйниға урдурди.

Яна бир Шайх Абдулло барлос эди. Шоҳ Султон Муҳаммаднинг бир қизи мунда эрдиким, Абобакр мирзо била Султон Маҳмудхоннинг холаси бўлғай. Тўнни пуршаққ ва тор кияр эди. Одми ва асил киши эди.

Яна бир Маҳмуд барлос эди. Навандоклик барлослардиндир. Султон Абусаъид мирзо кишида ҳам бек эди.

Султон Абусаъид мирзоға Ироқ вилояти мусахҳар бўлганда Кирмонни Маҳмуд барлосға бериб эди. Абобакр мирзоға Мазидбек арғун ва қорақўйлуқ туркман беклари қўшулуб, Султон Маҳмуд мирзонинг устига Хисорда келганда Султон Маҳмуд мирзо оғасиға Самарқандға борди. Маҳмуд барлос Хисорни бермай, яхши сахлади. Шоир эди, девон тартиб қилиб эди.

Султон Маҳмуд мирзонинг фавтидин сўнгра Хисравшоҳ бу воқеъани элдин яшуруб хазинаға дастандозлик қилди. Мундоқ хабар нечук яшурун қолур, филҳол бори шаҳар элига бу хабар ёйилди. Самарқанд аҳлиға ул кун бир улуғ ийд эди. Сипоҳи ва раият Хисравшоҳнинг устига хужум қилмоқ мақомида бўлдилар. Аҳмад Ҳожибек ва тархон беклари ғавғони босиб, Хисравшоҳни чиқариб Хисор узаттилар. Султон Маҳмуд мирзо ҳаётида улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға Хисорни бериб, Бойсунқур мирзоға Бухорони бериб, ўғлонлариға рухсат бериб эди. Бу воқеъада ҳеч қайси ҳозир эмас эди. Хисравшоҳни чиқарғондин сўнг Самарқанд ва Хисор беклари иттифоқ била Бухороға Бойсунқур мирзоға киши йибориб ва келтуруб, Самарқанд тахтиға ўлтурғуздилар. Бойсунқур мирзо подшоҳ бўлганда ўн секкиз яшар эди.

Ушал фурсатта Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлоснинг ва Самарқанднинг баъзи акобирининг сўзи била Самарқанд доияси била черик тортиб, Канбой навоҳисиға келди. Самарқандтин ҳам Бойсунқур мирзо қалин ва кўчум ва яроғлиқ черик била чиқиб, Канбой навоҳисида масоф

уруштилар. Ҳайдар қўкалдошким, мўғул черикининг руки аъзами эди, эровул эди, тамом оттин тушуб, шиба қўймокка машғул бўлди. Қалин отлик, таассублуқ Самарқанд ва Хисор йигитлари от солган била Ҳайдарбек бошлиқ тушганлар тамом от оёғининг остиға-ўқ қолдилар. Муни олдурғон била уруша ҳам олмадилар, бостурдилар. Қалин мўғул кишиси қирилди. Бойсункур мирзо ўз олдида ҳам қалин кишининг бўйниға урдуруптур. Андоқким, ўлукнинг касратидин уч ерда хиргоҳи буюткабдурлар.

Бу фурсатта Иброҳим соруки, минглиғ элидин эди, отамнинг олдида кичикдин хизматлар қилиб, беклик мартабасиға етиб эди; бир жарима жиҳатидин сўнгралар мардуд эди. Исфара қўрғониға кириб Бойсункур мирзонинг отиға хутба ўқуб, мухолафат мақомида бўлди.

Шабон ойн Иброҳим сорунинг фитнасининг дафъиға азимат қилиб, черик отланилди.

Ушбу ойнинг оёғида Исфарани қабаб туштук. Ул уни йигитлар шўхлуқ қилиб етган била-ўқ қўрғонининг тошида янги том қўпориб, солдурган қўрғонни олдилар. Саййид Қосим эшикоқа бу кун барчадин яхшироқ юруб, ўзуб қилич тегурди.

Султон Аҳмад Танбал ҳам қилич тегурди. Муҳаммад Дўст тағойи ҳам қилич тегурди, вале баҳодурлуқ улушини Саййид Қосим олди. Баҳодурлуқ улуши мўғулда қадимий расмдур. Ҳар тўй ва ош бўлғанда, ҳар кимки элдин ўзуб қилич тегургон бўлса, ул улушни ул олур. Шохруҳияда бориб, тағойим Султон Маҳмудхонни кўрганда баҳодурлуқ улушини Саййид Қосим олди. Аввалғи кун урушида Худойберди аткамга тахш ўқи тегиб ўлди. Чун яроқсиз уруш солилиб эди, баъзи йигит-яланг зоеъ бўлуб, хейли киши яралиқ бўлди. Иброҳим сорунинг қошида бир тахшандоз бор эди, бисёр яхши отар эди, онча тахшандоз кўрулмайдур эди. Аксар элни ул яралиғ қилди. Кўрғон фатҳидин сўнг манинг қошимда бўлур эди, муҳосара мумтад бўлди. Буюрилдиким, икки-уч ерда сарқўблар ясаб, нақблар солғайлар. Қалъагирлиқ асбобиға бажидд машғул бўлғайлар. Муҳосара имтидоди қирқ кунга тортти.

Охир Иброҳим сору ожиз бўлуб, Хожа Мавлонойи Қозининг тавассути била қуллукни ихтиёр қилиб, шаввол ойида қилич, сағдоғини бўйниға осиб келиб, мулозамат қилиб,

кўрғонни топшурди.

Хўжанд ҳам муддати мадид эрдиким, Умаршайх мирзо девониға тааллуқ эди, бу фатаротта ул саркорда фугур бўлган учун Султон Аҳмад мирзоға боқиб эди. Чун мунча тақарруб бўлди, анинг устиға ҳам борилди. Хўжанд ичида Мир Мўғулнинг отаси Абдулвахҳоб шиғовул эди, ман етгач-ўқ кўрғонни бемузояқа топшуди.

Бу фурсатда Султон Маҳмудхон Шохрухияға келиб эди. Мундин бурунроқ Султон Аҳмад мирзо Андижон навоҳисига келганда хон ҳам келиб, Ахсини қабаб эди. Нечукки, мазкур бўлди, хотирға еттиким, ора мунча ёвуқ бўлганда хон: "чун ота оғадурлар, бориб мулозамат қилсам, ўтган кудуратлар рафъ бўлғай, ироқда-ёвуқта эшитур, кўрарга яхши бўлғай" деб келиб, Шохрухиядан ташқари Ҳайдарбек солған боғда хонға мулозамат қилдим. Хон боғнинг ўртасида солған улуғ чордара уйда ўлтуруб эдилар. Уйдин киргач, уч юкундум. Хон ҳам таъзим қилиб қўптилар. Кўрушуб, ёниб юкунгандин сўнг ёнлариға тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонликлар кўрсаттилар.

Бир-икки кундин сўнг Кандирлик добони била Ахси ва Андижон сари азимат қилдим. Ахсиға етиб отамнинг мазорини тавоф қилдим. Ахсидин намози жумъа вақтида чиқиб, Банди Солор йўли била намози шом била намози хуфтан орасида Андижонға кирдим. Бу йўлким, Банди Солор йўли бўлғай, тўққуз йиғоч йўлдир. Андижон вилоятининг саҳро-нишинларидин бир Чакрак элидур, қалин элдур. Беш-олти минг уйлук эл бордур. Фарғона била Қошғар орасидағи тоғларда бўлурлар, отлари кўп ва қўйлари қалиндур. Ул тоғларда ўй ўрниға қўтос саҳларлар. Қўтослари ҳам бисёр бўлур. Чун тоғлари берк ва сарҳадта воқеъ бўлубтур, мол бермакта ройиж эмастурлар. Черикни Қосимбекка бошла-тиб Чакракка йиборилдиким, Чакракдин мол олиб, черикка нима тегургай. Қосимбек бориб, йигирма мингга ёвуқ қўй ва минг, минг беш юз от олиб, черик элига улашти.

Черик Чакракдин ёнғондин сўнг Ўратепанинг устигаким, муддатлар Умаршайх мирзо тасарруфида эди, мирзо ўлар йили иликдин чиқиб эди, бу фурсатта Бойсункур мирзо жонибидин иниси Султон Али мирзо анда эди, азимат қилилди. Султон Али мирзо хабар топиб, ўзи Фалғар ва Масчо кўхистонлариға чиқиб, аткаси Шайх Зуннунни Ўратепада қўюб

эди, Хўжанддин ўтуб ора йўлга етганда Халифани Шайх Зуннунга рисолат тариқи била йиборилди. Ул беҳуш мардак жавоби шофий бермай, Халифани туттуруб ўлумга буюрди. Чун хост йўқ экандур, Халифа халос бўлуб, юз туман машаққат ва азоблар била икки-уч кундин сўнг яёқ ва яланғоч келди.

Ўратепанинг навоҳисиға келдук. Чун киш ёвуқ бўлуб эди, эл ошлиқ-тўлуқини тамом кўтариб эдилар, бу жиҳатлардин неча кундин сўнг Андижон сари мурожаат қилилди. Биз ёнғондин сўнг хон кишиси Ўратепа устига юруди. Ўратепа кишиси тура олмай солиб чиқди. Хон Ўратепани Муҳаммад Хусайн кўрагонга берди. Ушул тарихдан тўққиз юз секкизгача Ўратепа Муҳаммад Хусайн кўрагонда эди.

Вақоеъу санати ихдо ва тисъи миа

Султон Хусайн мирзо Хуросондин Хисор устига черик тортиб, қиш Термиз тўғриси келди. Султон Масъуд мирзо ҳам черик йиғиб, Термизға муқобалада келиб ўлтурди. Хисравшоҳ ўзи Қундузни маҳкам қилиб, иниси Валини черикка йиборди. Қишнинг аксарини сув ёқасида ўткардилар, ўта олмадилар. Султон Хусайн мирзо кордон ва соҳиб тажриба подшоҳ эди. Қундуз сари сув юқори боқа кўчти. Ўттурадағи черикни ғофил қилиб Абдуллатиф бахши бошлиқ беш-олти юз ўбдон кишини Килиф гузарига йиборди. Ул черик воқиф бўлғунча Абдуллатиф бахши таъйин бўлган эл била Килиф гузаридин ўтуб сув ёқасини мазбут қилди. Бу хабар Султон Масъуд мирзоға келгач, Вали Хисравшоҳким, бу кечган кишининг устига бормоқни ҳарчанд саъй қилди, Султон Масъуд мирзо бедиллиғидин ё Боқи Чағониёнийнингким, Валининг зидди эди, саъйидин бу кечган кишининг устига бормади. Бузулган йўсунлуқ Хисор сари ёндилар.

Султон Хусайн мирзо сув кечиб, Бадифуззамон мирзони ва Иброҳим Хусайн мирзо ва Муҳаммад Валибек ва Зуннун арғунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлосни Хатлон устига йиборди. Ўзи Хисор устига келди. Ёвуқ етканда хабардор бўлдилар.

Султон Масъуд мирзо Хисорда турмоқнинг маслаҳатини топмай, Камруд руди юқори Сири тоғ йўли била иниси Бойсункур мирзо қошиға Самарқандға борди. Вали ҳам Хатлон сари тортти. Хисор кўргонини Боқи Чағониёний ва Маҳмуд

нақб устидаги йигитларни қочурдилар. Яна мирзо тушган шимол тарафидин қозон қуруб, қалин тош уруб, бир буржни қовоқ қилиб эдилар. Намози хуфтан бурж учти. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушга рухсат тиладилар.

«Кечадур» деб мирзо рухсат бермади. Тонг откунча худ қўрғон эли буржни тамом қўпариб эдилар. Тонгласи уруш ҳам солмадилар. Бу икки ой-икки ярим ойда ғайр аз сиёсат ва нақб солмоқ, саркўб қўпормоқ ва тош отмоқдин ўзга яхши уруш солмади.

Бадиъуззамон мирзо ва, ул жамоатниким, Хисравшоҳ устига йибориб эди, Қундуздин уч-тўрт йиғоч қуйироқ тушганда Хисравшоҳ, бўлган кишиси била ясатиб Қундуздин чиқиб ора қўнуб, Бадиъуззамон мирзо ва бу черикнинг устига босиб келди. Булар мунча мирзолар ва мунча сардор беклар, бовужудким, кишилари икки Хисравшоҳнинг кишисича бўлмаса, бир ярим ончада худ не сўз, жазм риоят қилиб, хандақдин чиқмадилар. Хисравшоҳнинг яхши-ёмон, улуғ-кичик навкари тўрт-беш минг бўлғай эди.

Хисравшоҳ, бу ўтар дунёйи бебақо учун ва бу кетар навкари бевафо учун мунча ёмонлик ва бадномликни ихтиёр қилиб ва мунча зулм ва бедод қилмакни ўзига шиор қилиб, мунча улуғ вилоятлар олиб, мунча қалин навкар ва савдар сахламоқ тархин солиб, балки сўнгралар навкар ва чокари йигирма-ўттуз мингга тортиб вилоёт ва парганоти ўз подшоҳи ва мирзоларидин ортиб, умрида қилган иши ушбу бўлди. Ушмунча била Хисравшоҳ, ва тавобиининг оти сардорликқа чиқиб, мардона бўлдилар.

Хандақдин чиқмагонлар қўрқокликқа отиқиб, бедиллик била афсона бўлдилар. Бадиъуззамон мирзо андин кўчуб неча кўч била Толиқоннинг Олғу тоғиға келиб тушди. Хисравшоҳ Қундуз қўрғонида эди.

Иниси Валини бир пора ўбдон йигитлар била Ишкамишу Фулул ва ул тоғ доманалариға йибориб эрдиким, яна ташқаридин ҳадик ва ташвиш бергай, яна Муҳиб Али кўрчи бир пора ўбдон йигитларни олиб келиб, Хатлон суйининг ёқасида буларнинг кишисига учраб босиб бир пора киши тушуруб, бир неча бош кесиб борди. Сўнгги навбат мунинг таассубиға Сайдим Али дарбон ва иниси Қулибек ва Баҳлул Айюб бир пора ўбдон йигитлар била келиб, Анбаркўҳ доманасида Хожа Чангол навоҳисида Хуросон черики кўчган маҳалда илик

олишурлар, қалин киши етиб Сайдим Али ва Қулбобони ва яна бир пора ўбдон йигитларни тамом тушурдилар.

Бу хабар Султон Ҳусайн мирзога етишти. Дағи Хисорнинг баҳор ёғинлари жиҳатидин ҳам черик холи аз ташвиш эмас эди, яраш-тарҳин-ораға солиб ичқилардин Маҳмуд барлос келди. Ташқаридин Хожа Пир баковул ва улуғ оғалар ва неким бўлган созанда ва хонанда келиб, Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлган улуғ қизини Ҳайдар мирзога-ким, Поянда Султонбегимдин бўлуб эди, Султон Абусаъид мирзонинг қиз набираси эди, олиб Хисор устидин қўпуб Қундуз сари юзландилар. Қундузга келиб ҳам бир пора сиёсат қилиб, муҳосара мақомида бўлди. Охир Бадиъуззамон мирзо ораға тушуб ярашиб, ичкари, ташқари тушган йигитларни олишиб ёндилар. Хисравшоҳнинг мунча улғаймоғига ва мунча ҳадди етмас ишларни қилмоғига Султон Ҳусайн мирзонинг икки қатла келиб ола олмай ёнмоғи сабаб бўлди. Султсн Ҳусайн мирзо Балхга етганда Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиъуззамон мирзога бериб, анинг вилоятиниким, Астробод бўлғай, Музаффар Ҳусайн мирзога берди. Ҳар иккаласини Балхқа ва Астрободка бир мажлиста юкундурди. Бу жиҳатдин Бадиъуззамон мирзо тар бўлди. Мунча йил ёғий-икдар ва фитналарнинг сабаби ул эди.

Ушбу рамазон ойи Самарқандта тархонийларнинг фитнаси эди. Шарҳи будурким, Бойсунқур мирзо, ул миқдорким, Хисор беклари ва сипоҳийлари била ихтилот омизиш қилур эди, Самарқанд беклари ва сипоҳийлари била онча қилмас эди. Шайх Абдулло барлос улуғ ихтиёр бек эди. Уғлонлари андоқ муқарраб ва ички эдиларким, ошиқлик била маъшуклуққа нисбат қилурлар эди. Тархон беклари ва баъзи Самарқанд беклари бу жиҳатлардан тар бўлдилар.

Дарвеш Муҳаммад тархон Бухородин келиб, Султон Али мирзони Қаршидин келтуртуб, подшоҳ кўтариб, Боғи Навға келдилар. Бойсунқур мирзо Боғи Навда эди. Бойсунқур мирзони тутқун йўсунлуқ қилиб навкар, савдаридин айириб аркка келтурдилар. Иккала мирзони бир ерда ўлтурғуздилар. Кеч намози дигар Бойсунқур мирзони Қўксаройға чиқорур хаёли қилдилар. Бойсунқур мирзо таҳорат қилмоқ баҳонаси била Бўстон саройининг шарқ-шимол тарафидағи иморатлардин бир уйга кирди. Эшикта тархонийлар туруб эдилар, Мирзо била Муҳаммад Қули қавчин Ҳасан

шарбатчи била кирдилар. Алқазо, мирзо таҳоратга кирган уйнинг орқа тарафида хишт била тиға қўборған эшиги бор экандурким, ҳавлидин ташқари чиқар экандур. Филҳол, бу тиғани йиқиб чиқиб, аркнинг Ғотфар тарафидаги фасилидин биридин обмўри била чиқиб, дутаҳий фасилидин ташлаб Хожа Кафширга, Хожаго Хожанинг уйига бордилар. Обхонанинг эшигида турғонлар бир замондин сўнг мулоҳаза қилурлар, кўрарларким, мирзо қочибтур.

Тонгласи, тархонийлар йиғилиб Хожаго Хожанинг эшигига борурлар. Хожа «йўқтур», деб бермас. Булар ҳам зўр била ола олмаслар.

Хожаларнинг жаноби андин олий эрдиким, зўр қила олғайлар эди. Бир-икки кундин сўнг Хожа Абулмакорим ва Аҳмад Ҳожибек ва яна баъзи бек ва бекот ва сипоҳийлар ва жамиъ шаҳар эли ҳужуми ом қилиб, Хожанинг уйдан мирзони келтуруб Султон Али мирзони ва тархонийларни аркта қабадилар. Аркни бир кун ҳам сахлай олмадилар.

Муҳаммад Мазид тархон Чорраҳа дарвозаси била чиқиб қочиб Бухоро борди. Султон Али мирзо била Дарвеш Муҳаммад тархон иликка тушти.

Бойсункур мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг уйида эрдиким, Дарвеш Муҳаммад тархонни келтурдилар. Бир-икки сўз сўрди. Яхши жавоб бера олмади. Андоқ иш қилмайдур эрдиким, жавоб бера олғай. Мирзо ўлумга буюрди. Дарвеш Муҳаммад тархон бетоқатлиқтин сутунға ёпушти, сутунға ёпушқон била қўйғайларму?! Сиёсатқа еткурдилар. Султон Али мирзони буюрдиким, Кўксаройға чиқариб кўзларига мил тортқайлар.

Темурбек солған олий иморатлардин бири Кўксаройдурким, Самарқанднинг аркида воқеъ бўлубтур. Ажаб хосиятлик имораттур.

Темурбек авлодидин ҳар ким бош кўтариб тахтка ўлтурса ҳам мунда ўлтурур, ҳар ким тахт доияси била бош қўйса ҳам мунда қўяр, ҳаттоким, кинояти бўлуб эрдиким, фалон подшоҳ одани Кўксаройға чиқардилар, яъни ўлтурдилар.

Султон Али мирзони Кўксаройга чиқариб кўзларига мил торттилар. Жарроҳнинг ихтиёри била ё беҳост милидин Султон Али мирзонинг кўзларига осибе етмади. Филҳол изҳор қилмади. Хожа Яхёнинг уйига борди. Икки-уч кундин сўнг қочиб Бухороға тархонларға борди. Ҳазрати Хожа Убайдул-

лонинг авлодининг орасида бу сабабдин таассуб тушти. Улуғи улуғиға мурабий бўлди, кичиги кичикиға муқаввий.

Бир неча кундин сўнг Хожа Яҳё ҳам Бухороға борди. Бойсунқур мирзо черик тортиб Бухороға Султон Али мирзонинг устига борди. Бухороға ёвуқ етган била Султон Али мирзо ва тархон беклари ясаб чиқтилар. Оз-ағлоқ уруш бўлди. Фатҳ Султон Али мирзо сари бўлуб, Бойсунқур мирзо шикаст топти. Аҳмад Ҳожибек ва яна бир пора ўбдон йигитлар иликка тушти, аксарини ўлтурдилар. Аҳмад Ҳожибекни Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг туҳмати била беиззатона ўлтурдилар.

Султон Али мирзо Бойсунқур мирзонинг кейнича-ўқ Самарқандға юруди. Бу хабар шаввол оий Андижонда бизга келди.

Биз ҳам Самарқанд доияси била ўшул шаввол оий-ўқ черик отланддуқ. Хисор ва Қундуздин Султон Ҳусайн мирзо ёниб эди. Султон Масъуд мирзонинг ва Хисравшоҳнинг хотири жамъ бўлуб эди. Султон Масъуд мирзо ҳам Самарқанд дағдағаси била Шаҳрисабз устига келди. Хисравшоҳ, иниси Валини мирзоға қопти. Уч-тўрт ой бу уч тарафдин Самарқандни муҳосара қилдуқ. Хожа Яҳё Султон Али мирзо қошидин келиб иттифоқ ва яқжиҳатлиқ сўзини ораға солди. Сўзни кўрушмакка қўюб, Самарқандтин икки-уч шаръий қуйироқ Сўғд тарафидин ман чериким била бордим.

Ул тарафдин Султон Али мирзо черики била келди. Наридин тўрт-беш киши била ман Қўҳақ суйининг оралиғиға кечиб, от устида-ўқ кўрушуб ва сўз сўрушуб, алар ул тараф бордилар, ман бу тараф келдим.

Мулло Биноийни ва Муҳаммад Солиҳни анда Хожа хизматида кўрдум. Муҳаммад Солиҳни ўшул бир қатла-ўқ кўрдум.

Мулло Биноий худ сўнгралар хейли манинг хизматимда бўлди.

Султон Али мирзо била кўрушғондин сўнг чун қиш ёвуқ келиб эди, Самарқанд элининг ҳам хейли танқислиғи йўқ эди. Мен Андижонға, Султон Али мирзо Бухороға мурожаат қилдуқ.

Султон Масъуд мирзо Шайх Абдулло барлоснинг қизиға бисёр мойил эди. Ани олиб, мулкгирлик дағдағасини қўюб, Хисорға ёнди. Балки бу келмактин ғараз ушбу экандур.

Шероз ва Канбой навоҳисидин Маҳдий Султон қочиб

Самарқанд борди. Ҳамза Султон Зоминдин ижозат била Самарқанд борди.

Вақоеъу санати-снатайни ва тисъи миа

Ушбу қишлоқта Бойсунқур мирзонинг иши филжумла тараққийда эди. Абдулкарим ашритким, Султон Али мирзо жонибидин Кўфин ва ул навоҳиға келиб эди, Самарқандтин Маҳдий Султон Бойсунқур мирзонинг илғорини бошлаб келиб, буларнинг устига юрудилар. Абдулкарим ашрит била Маҳдий Султон-ўқ рўбарў бўлди. Абдулкаримнинг отини Маҳдий Султон черкасий қилич била санчқоч-ўқ оти йиқилди. Ўзи қўпар ҳолатда Маҳдий Султон илигини бандидин тушура чопти. Ани олиб ул илғорини яхши бостилар. Бу султонлар Самарқанд ишини ва мирзоларнинг эшигини музабзаб кўруб, эрта ёзиға, Шайбонийхон қошиға бордилар. Ушмунча била Самарқанд кишиси умоқланиб, Султон Али мирзонинг рўбарўйиға черик тортиб чиқтилар. Бойсунқур мирзо Сарипул келди, Султон Али мирзо Хожайи Кордзан келди. Ушбу фурсатда Хожа Мунир Ўшийнинг ангизи била Хожа Абулмакорим ва Андижон бекларидин Вайс Лоғарий ва Муҳаммад Боқир ва яна Қосим дўлдой ва Бойсунқур мирзонинг бир пора ичқиларидин Бухоро устига илғадилар. Ёвуқ ета, Бухородағилар хабардор бўлдилар, буларнинг иши юрумай ёндилар.

Султон Али мирзо била кўрушганда андоқ муқаррар бўлуб эрдиким, ёз алар Бухородин, ман Андижондин келиб, Самарқандни муҳосара қилғайбиз. Ўшул миод била рамазон ойи Андижондин отланиб, Ёрайлоқ навоҳисиға етганда, мирзоларнинг рўбарў ўлтурган хабарини топиб, Тўлун Хожа мўғулни икки-уч юз қазоқ йигитлар била илғор айирдук. Булар ёвуқ етган маҳалда Бойсунқур мирзо бизнинг хабаримизни топиб, бузулгон йўсунлуқ ёнар. Бу йигитлар ўшал кеча кўндалангдин кириб, қалин кишини ўқлаб олиб, қалин ўлжа келтурдилар. Биз бир-икки кундин сўнг Шероз кўрғониға еттук.

Шероз Қосим дўлдойда эди. Доруғаси Шерозни сахлай олмай, кўрғонни берди. Шероз кўрғони Иброҳим соруға уҳда бўлди. Тонгласи ийди фитр намозини анда қилиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлуб, Обёр кўруғиға туштук. Ушбу кун

Қосим дўлдой, Вайс Лоғарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс уч-тўрт юз киши била келиб, мулозамат қилдилар. Сўзлари бу эрдиким: *”Ъбойсунқур мирзо кўчуб, ёнғоч, биз айрилиб подшоҳ қуллуғига келдук”*. — — — — — Охир маълум бўлдуким, булар, даъво била Бойсунқур мирзодин айрилиб, Шерозни сахлағали келган экандурлар. Шероз иши мундоқ бўлғоч, бечора бўлуб келибтурлар.

Қорабулоққа тушганда баъзи кирган кенд-кесакка бошсизлиқ қилган мўғулларни тутуб кетурдилар. Қосимбек сиёсат учун икки-учини пора-пора қилдурди. Тўрт-беш йилдин сўнгра қазоқликларда Масчодин хон кишига мутаважжих, бўлганда, Қосимбек ушбу жиҳатдин биздин айрилиб Хисорға борди. Қорабулоқдин кўчуб, сув кечиб, Ём тўғрисида туштук. Ушбу кун баъзи ички беклар Хиёбон бошида Бойсунқур мирзонинг кишиси била илик олиштилар. Султон Аҳмад Танбалнинг бўғзига найзалаб йиқтилар, вале тушмади. Хожаго Мулло Садрким, Хожа Калоннинг улуғ оғаси эди, йўғон бўйинига ўқ тегди. Ушал замон Тенгри раҳматиға борди. Хейли яхши йигит эди. Отам ҳам риоят қилиб, муҳрдор қилиб эди. Толиби илмлиғи бор эди, луғатни хейли билур эди, иншоси ҳам яхши эди. Қушчилиғни ва ядачилиғни ҳам билур эди.

Ём навоҳисида эканда шаҳардин қалин эл бозори ва ғайри бозори чиқиб, ўрду бозорда бўлуб, суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар баякбор ғавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом талонға бордилар. Черик забти бу мартабада эрдиким, фармон бўлдуким, жамиъ элнинг жиҳотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура бергайлар.

Тонгласи бир паҳар бўлмайдур эрдиким, ил учи, игна синуғича нима черик илигида қолмади, барчасини эгаларига ёндура бердилар.

Андин кўчуб Самарқанднинг шарқ тарафи Хон юртиға тушулди, Самарқандтин уч курўх бўлғай. Қирқ-эллик кун бу юртта ўлтурулди. Бу юртта эканда неча навбат ташқаридин-ичкаридин кўнгуллуқ йигитлар Хиёбонда яхшилар чопқулаштилар. Бир мартаба Хиёбонда Иброҳим Бекчик чопқулашти, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чопуқ дерлар эди. Яна бир навбат ҳам, Хиёбонда Пули Мағокта Абулқосим кўхбур пиёзи тегурди. Яна бир қатла ҳам Хиёбонда Тарнов навоҳисида чопқулаш бўлди. Мирзошоҳ қавчин пиёзи тегур-

ди. Миршоҳ қавчинни андоқ чоптиларким, бўйнининг ярмига ёвуқ чопилиб эди, ғояташ шаҳараги кесилмайдур эди.

Хон юртида эканда, қўрғондағилар фириб била киши йибориб, дедиларким, кеча била Ғори Ошиқон тарафиға келингим, қўрғонни берурбиз. Бу хаёл била кеча отланиб Пули Мағокка келдим. Бир пора ўбдон йигитларни ва пиёдаларни миод ерига йиборилди. Ичкаридин бизнинг пиёдалардин тўрт-беш пиёдани чиқариб эдиларким, воқиф бўлдилар. Хейли жалд пиёдалар эдилар. Бирисининг оти Ҳожиди. Манга кичиктин хизмат қилиб эди. Яна бирини Маҳмуд Кундури Сангак дер эдилар. Барчасини ўлтурдилар.

Бу юртта эканда, Самарқандтин шаҳарий ва бозорий ул миқдор чиқиб эрдиким, ўрду шаҳари бўлуб эди. Ҳар не шаҳарларда тиласалар, ўрдуда топилур эди. Бу муддатта бир Самарқандтин ўзга тамом қўрғонлар ва тоғу туз кириб эди. Шовдор тоғининг доманасида Ургут отлиқ қўрғонни бир жамоат беркиттилар. Зарурат бўлуб бу юрттин кўчуб Ургут устига борилди. Тоқат келтура олмай Хожа Қозини ораға солиб кирдилар. Биз доғи гуноҳларини афв қилдук. Яна Самарқанд муҳосарасиға ёндук.

Ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо била Бадиъуззамон мирзо орасидағи нифоқлар урушға тортти. Тафсили будурким, ўтган йил Балхни ва Астрободни Бадиъуззамон мирзоға ва Музаффар мирзоға бериб юкундуруб эдилар, нечукким мазкур бўлди, ўшул муддаттин бу муддатқача ғалаба элчилар бордилар ва келдилар.

Охир Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд саъй қилдилар, Астрободни инисига бермакка ризо бўлмади. Дедиким: «манинг ўғлум Муҳаммад Мўмин мирзони хатна қилғонда мирзо анга бағишлабтур».

Бир кун Алишербек била мирзонинг орасида бир суҳбате ўттиким, мирзонинг тез фахмлиғиға ва Алишербекнинг риққати қалбиға долдур. Алишербек сиррий сўзларни мирзоға гўшаки қилиб айтти. Дағи дедиким: «Бу сўзларни унутунг!» Мирзо филҳол айттиким: «Қайси сўзларни?» Алишербек бисёр мутаассир бўлуб, кўп йиғлади.

Охир оталиқ ўғуллук орасида бу гуфтугўйлар анга мунжар бўлдуким, отаси отасининг устига ва ўғли ўғлининг устига Балх ва Астрободка черик торттилар. Гурзивоннинг оёғида Якчироғ ўлангига қуйидин Султон Ҳусайн мирзо,

юқоридин Бадиъуззамон мирзо келдилар. Чаҳоршанба куни, рамазон ойининг ғуррасида Абулмуҳсин мирзо Султон Ҳусайн мирзонинг бир неча беклари ва бир пора илғори била илгаррак келди. Андоқ уруш ҳам бўлмади, босилди. Қалин-

ўбдон йигитлари иликка тушти. Султон Ҳусайн мирзо барчасининг бўйнига урдурди. Не ёлғуз мунда эмас эди, ҳар қачон бир ўғликим, ёғийға юруди, бости. Иликка тушган навкарларининг тамом бўйнига урдурди. Не қилсун, Ҳақ анинг тарафи экандур.

Бу мирзолар андоқ ифрот била фисқ ва айшға машғул эдиларким, отасидек кордида ва кордон подшоҳ, тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойға кечалик фурсат келиб, отасидин ийманмай, Тенгридин қўрқмай, ҳануз иши чоғир ичмак эди — нашот била, мажлисоралиқ эди — инбисот била. Мукаррардурким, мундоқ бўлган киши андоқ шикаст топкай ва бу нав ўтган элга ҳар ким даст топкай.

Неча йилким, Астробод ҳукумати Бадиъуззамон мирзода эди, ҳаволи ва ҳавошиси ва йигит-яланги бисёр пурзавқ ва пурзеб бўлур эди. Олтун ва кумуш олот ва адавоти бисёр бўлуб эди. Ва кумошпўш йигити ва тупчоқ оти бешумор бўлуб эди. Барчасини мунда бой берди. Қочарда, тоғ иўлиға учраб, эниш ва учма ерга йўлуқуб, ўзи ташвиш била бу учмадин тушти. Кўп эли бу учмада зоеъ бўлди.

Султон Ҳусайн мирзо ўғлини босқандин сўнг Балхқа келди. Бадиъуззамон мирзо Балхта Шайх Али тағойини қўюб эди. Чора қила олмай, кириб Балхни топшурди. Султон Ҳусайн мирзо Балхни Иброҳим Ҳусайн мирзоға бериб, Муҳаммад Валибек ва Шоҳ Ҳусайн чухрани анинг била қўйди. Ўзи Хуросонға мурожаат қилди.

Бадиъуззамон мирзо шикасттин сўнг таланиб, олдуруб, йигит-яланги ва яёқ-яланги била Қундузға Хисравшоҳға тортти. Хисравшоҳ, ҳам яхши хизматлар қилди. От ва тевадин ва хайма ва хиргоҳдин, балки жамиъ сипоҳийлиқ яроғидин мирзоға ва мирзо била бўлганлариға ул миқдор хизмат ва одамигарлик қилдиким, кўрганлар дедиларким, бурунғи яроғ била бу яроғнинг орасида тафовут магар тилла олот ва нуқра олот бўлғай эди.

Султон Масъуд мирзо била Хисравшоҳнинг орасида анинг бееътидоллиғларидин ва мунинг улғаймоқларидин ниқорлар ва қудуратлар бўлуб эди. Валини ва Боқини Бадиъ-

уззамон мирзоға қўшуб, Султон Масъуд мирзонинг устига Хисорға йиборди. Қўрғонға яқин ҳам кела олмадилар. Атроф ва навоҳида бир-икки қатла ул тарафдин, бу тарафдин қилич олиштилар. Бир навбат Хисорнинг шимол тарафи Қушхонада Муҳиб Али қўрчи элдин айрилиб келиб, яхши чопти. Оттин йиқилиб олур маҳалда яна ул тарафидин зўрлаб халос қилдилар.

Бир неча кундин сўнгра гургоштироқ қилиб ёндилар.

Бир неча кундин сўнг Бадиъуззамон мирзо тоғ йўли била Қандаҳор ва Замини Доварға ва Зуннун арғун ва ўғли Шоҳ Шужў арғунға ўзини тортти. Зуннун арғун бовужуди хиссат ва бахиллик яхши хизматлар қилди. Бир пешкаш қилғонда қирқ минг қўй пешкаш қилди.

Бу ғаройиб воқияттиндурким, ўшул чаҳоршанба куни-ким, Султон Ҳусайн мирзо Бадиъуззамон мирзони босар. Ушул куни Астрободта Музаффар мирзо Муҳаммад Мўмин мирзони босар. Яна бу ажаброқким, Чаҳоршанба отлиқ киши Муҳаммад Мўмин мирзони тушуруб келтурур.

Вақоеъу санати салосин ва тисъи миа

Боғи Майдоннинг орқаси Қўлба ўлангига тушулди. Самарқанд эли сипоҳий ва шаҳарий Пули Муҳаммад Чаб навоҳисиға қалин чиқтилар. Чун бизнинг эл тайёр эмас эдилар, йигитлар мустаид бўлғунча Султонқули ва Бобоқулини тушуруб, қўрғонға элттилар. Бир неча кундин сўнг кўчуб, Қўҳакнинг орқаси Қўлбанинг бошиға тушулди. Саййид Юсуфбекни ушбу кун Самарқандтин чиқардилар. Ушбу юртта келиб мулозамат қилди.

Самарқанддағилар ул юрттин кўчуб, бу юртка келганимизни ёнди тасаввур қилиб, кўмаки сипоҳий ва шаҳарий бирла Мирзо кўпругигача чиқтилар. Буюрдуқким, бўлган йигитлар яроқланиб отландилар. Икки тарафдин Пули Мирзодин ва Пули Муҳаммад Чабдин зўр келтурдилар. Тенгри рост келтурди, ёғий босилди. Убдон-ўбдон бекларни ва яхши-яхши йигитларни тушуруб келтурдилар. Ул жумладин бир Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдой эди. Шаҳодат бармоғини тушура чопиб, олиб келтурдилар. Яна Муҳаммад Қосим набирани иниси Ҳасан набира тушуруб келтурди.

Мундоқ сипоҳий ва эл тониғудек йигитлардин хейли бор

эди. Яна шаҳар ятимларидин Девонайи Жомабонни ва Кал Қошукни келтурдиларким, жанг-сангда ва ятимликда хира ва саромад эдилар. Ғори Ошиқонда ўлган пиёдаларнинг қасосига буюрулдиким, азоблар била ўлтурдилар.—Самақанд элига бу куллий шикаст эди. Мундин сўнгра қўрғондин чиқмоқлари бартараф бўлди. Иш анга еттиким, бизнинг эл хандақ ёқасига бориб, қул ва додак келтурурлар эди.

Офтоб мезонга таҳвил қилди, совуқ тушти. Бори кенгашга кирар бекларни тилаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиким, шаҳар кишиси мунча ожиз бўлубтур, Тенгри инояти била бу кун ҳам бўлса олурбиз, тонгла ҳам бўлса олурбиз. Ташқари совуқта ташвиш тортқунча шаҳарнинг ёвуғидин қўлуб, бир қўрғонда қишлоқ солмоқ керак.

Кетари ҳам бўлса ул маҳалда бетараддудроқ кетар бўлур. Қишлоққа Хожа Дийдорнинг олидағи ўланга тушулди. Қўрғонга кириб уй ва қапа ерларини таъйин қилиб, устакор ва муҳассил қўюб юртқа келдук. Неча кун қишлоқи уйлар тайёр бўлғунча ўланга ўлтурулди.

Бу муддатда Бойсунқур мирзо Туркистонга Шайбонийхонга, мутавотир кишилар йибориб, Шайбонийхонни кўмак тилабдур. Қишлоқ уйлари тайёр бўлуб қўрғонга кирдук. Шайбонийхон Туркистондин илғаб ўшул саҳари бизнинг юртумиз устига келиб турди. Бизнинг черикимиз яқин эмас эди. Қишлоқ маслаҳатиға баъзи Работи Хожаға, баъзи Кобудға, баъзи Шерозға бориб эдилар. Бовужуд ҳозир черик кишиси била ясаб чиқилди. Шайбонийхон туруш бермай, Самарқанд сари ўзини тортти, Самарқанд навоҳисига борди. Чун Бойсунқур мирзонинг муддаосидек бўлмади, яхши ихтилот қилмади. Неча кундин сўнг ҳеч иш қила олмай маъюс Туркистонга мурожаат қилди.

Бойсунқур мирзо етти ой қабал тортти. Бир умидворлиғи мундин эди, мундин ҳам ноумид бўлди. Икки-уч юз оч уруғи била Қундузға Хисравшоҳға ўзини тортти. Термиз навоҳисидин Амуни кечатурғон маҳалда Саййид Ҳусайн Акбарким, Султон Масъуд мирзонинг ҳам уруғи, ҳам мўтабар кишиси эди, Термиз ҳокими эди, хабар топиб, Бойсунқур мирзонинг устига келди. Мирзо сувдин ўтуб эди. Мирим Тархон анда сувға борди. Кейин қолған киши-қаро партол-мартолни олди. Бойсунқур мирзонинг Тоҳир Муҳаммад отлик чухраси дағи иликка тушти. Бойсунқур мирзони Хисравшоҳ дағи

яхши кўрди.

Бойсунқур мирзо чиққач, бизга хабар келди. Хожа Дийдордин отланиб, Самарқандга мутаважжиҳ бўлдук. Йўлда ақобир ва беклар ва йигитлар мутаоқиб истиқболга келдилар. Рабби-ул-аввал ойининг охирида келиб, аркта Бўстонсаройга туштум. Тенгри таоло инояти била Самарқанд шаҳари ва вилояти муяссар ва мусахҳар бўлди.

Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳар камрокдур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули (99°) рамзи нужумий (56°) даража ва дақиқадур, арзи (40°) даража ва дақиқадур. Шаҳари Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳру ғалаба била мунга даст топмағон учун «балдаий маҳфуза» дерлар. Самарқанд ҳазрати амир-ул-мўминин Усмон замонида мусулмон бўлгандур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда боргандур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло Мазори Шоҳга машҳурдур. Самарқандни Искандар бино қилгандур. Мўғул ва турк улуси «Семизқанд» дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилган эмастур. Кўрғонини, фасилнинг устидин буюрдумким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти.

Ели тамом сунний ва покмазҳаб ва муташарриъ ва мутадаийин элдур. Ҳазрати Рисолат саллаллоҳу алайҳи ва саллам замонидин бери ул миқдор аиммайи исломким, Мовароуннаҳрдин пайдо бўлубтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмиш бўлғай. Шайх Абу Мансурким — аиммайи каломдиндур, Самарқанднинг Мотурид отлиқ маҳалласидиндур. Аиммайи калом икки фирқадур — бирни «мотуридия» дерлар, бирни «ашъария». Мотуридия Шайх Абу Мансурга мансубдур.

Яна соҳиби «Саҳиҳи Бухорий» Хожа Исмоил Хартанак ҳам Мовароуннаҳрдиндур; яна соҳиби «Ҳидоя»ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабида «Ҳидоя»дин муътабарроқ китоби фикҳ кам бўлғай, Фарғонанинг Марғинон отлиқ вилоятидиндур, ул ҳам доҳили Мовароуннаҳрдур.

Маъмуранинг канорасида воқитъ бўлубтур, шарқи Фарғона ва Қошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шохруҳияким, «Шош» ва «Банокат» битирлар; жануби Балх ва Термиз, Кўҳак суйи шимолидин оқар, Самарқандтин икки курўҳ бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта

тушубтур, Кўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар учун Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадур, Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар, Самарқандтин бир шаръий бўлғай. Самарқанднинг боғот ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув била маъмурдур. Бухоро ва Қорақўлгачаким, ўттуз-қирқ йиғоч йўлга ёвуқлашур, Кўҳак суйи била маъмур ва мазруъдур. Мундоқ улуғ дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухороға сув етмас. Узуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меваси ҳўб бўлур. Вале икки мева Самарқандтин машхурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, қори агарчи Кобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, агарчи Кобулча йўқтур.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти ва боғоти Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлик, Кўксаройға мавсум ва машхур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасиға ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва ʼиз ярфаъу Иброҳим ал-қавоида (ило ахириҳи)»ни андоқ улуғ хат била битибтурларким, бир курўх ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур.

Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасиғача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эктурубтур. Дилкушода ҳам улуғ кўшк солдурубтур, ул кўшкта Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштайи Кўҳакнинг доманасида Конигилнинг қора суйининг устидаким, бу сувни Оби Раҳмат ҳам дерлар, бир боғ солибтур. Нақши Жаҳонға мавсум. Мен кўрган маҳалда бу боғ бузулуб эди, оти беш қолмайдур эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, Қалъаға ёвуқтур. Яна Самарқанднинг куйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳишттур. Темурбекнинг набираси, Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош кўрғонида — Чақарда бир мадраса солибтур. Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандта подшоҳлик қилибтур, аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъа-

сининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳға ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур, Мирзо ҳаммомиға машхурдур, ҳар нав тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитой нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуқтур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур.

Ғолибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тариқи била амал қилибтурлар.

Яна бир олий иморати Пуштайи Кўҳак доманасида расадурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёнликдур. Улуғбек мирзо бу расад била «Зижи Кўрагоний»ни битибтурким, оламда ҳоло бу зиж мустаъмалдур. Ўзга зиж била кам амал қилурлар. Мундин бурун «Зижи элхоний» мустаъмал эрдиким, Хожа Носир Тусий Ҳалокухон замонида Мароғада расад боғлатибтур; Ҳалокухондурким, элхон ҳам дерлар. Ғолибо, оламда етти-секкиз расад беш боғламайдурлар. Ул жумладин бир, Маъмун халифа расад боғлабтурким, «Зижи Маъмуний»ни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Ҳиндустонда раажа Бикрамажит ҳинду замонида Ужжайн ва Дҳардаким, Малўт мулкидур, ҳоло Мандуға машхурдур, яна бир расад қилибтурлар, ҳоло ҳиндуларнинг мустаъмал Ҳиндустонда ул зиждур. Бу расадни боғлагани минг беш юз сексан тўрт йилдур. Бу ул зижларға боқа ноқисроқтур.

Яна Пуштайи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонға мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур, Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар купорибтурларким, юқориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юқориғи ошёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштайи Кўҳак сари доманада яна бир

боқча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, бу айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғой, арзи етти-секкиз қари, умки бир қари. Мундоқ улуғ тошни хейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлғандур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, узораси тамом чиний, «Чинихона» дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, Масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб амредур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам беку бекот қалин боғу боғча солдилар. Ул жумладин, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғича сафолиқ ва ҳаволиқ ва мадди назарлиқ чорбоғ кам бўлғай. Боғи Майдондин куйироқ баландининг устида Қулба ўлангига мушриф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартаба-мартаба ерларни сиёқ била тузатиб, яхши норванлар ва сарв ва сафедорлар тикибтурлар, хейли саромад манзилдур. Айби будурким, улуғ суйи йўқтур.

Самарқанд шаҳари ажаб ораста шаҳаредур, бу шаҳарда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳарда андоқ бўлғай. Ҳар хирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Хўб нонволиклари ва ошпазликлари бордур. Оламда яхши қоғаз Самарқанддин чиқар. Жувози қоғазлар суйи тамом Конибилдин келаду. Конибил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу Қора сувни Оби Раҳмат ҳам дерлар.

Самарқанднинг яна бир матойи қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибқа элтарлар.

Гирдо-гирдида яхши ўланглари бор. Бир машҳур ўланг Конибил ўлангидур. Самарқанд шаҳаридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолға мойил, бир шаръий бўлғой, қора сувким, Оби Раҳмат ҳам дерлар, Конибилнинг ўртасидин оқар, етти-секкиз тегирмон суйи бўлғой. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Конобгир экандур, вале тарихларда тамом Конибил битирлар, хейли яхши ўлангдур. Самарқанд салотини ҳамиша бу ўлангни кўруқ қилурлар. Ҳар йил бу ўлангга чиқиб бир ой, икки ой ўлтурурлар. Бу ўлангдин юққорроқ шарқи-жануб

сари яна бир ўланг воқеъ бўлубтур: Хон юртиға мавсум, Самарқанднинг шарқидур, Самарқандтин бир йиғоч бўлғай. Бу қора сув анинг ораси била ўтуб, Кониғил борур. Хон юртида бу қора сув андоқ юқоридин эврулуб келибтурким, ичида бир ўрду тушгунча ер бўлғай. Чиқар ери хейли тор воқеъ бўлубтур. Бу ернинг сирфасини кўзлаб, Самарқанд муҳосарасида неча маҳал мунда ўлтурулуб эди.

Яна бир ўланг Бўдана қўруғидур. Дилкушо боғи била Самарқанд орасида воқеъ бўлубтур. Яна бир Қўли мағок ўлангидур, Самарқандтин икки шаръийга ёвушқай, ғарб саридур, бир нима шимолға мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуғ қўл воқеъ бўлубтур, бу жихаттин Қўли мағок ўланги дерлар. Самарқанд муҳосарасида ман Хон юртида ўлтурғонда бу ўлангда Султон Али мирзо ўлтуруб эди. Яна бир Кулба ўлангидур, бу мухтасарроқ ўлангдур. Шимоли Кулба кенти ва Қўҳак дарёси, жануби Боғи Майдон ва Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғи, шарқи Пуштайи Қўҳак.

Яхши вилоёти ва тумоноти бор. Улуғ вилоятиким, Самарқанд қаринасидур, Бухородур. Самарқанднинг ғарби тарафи йигирма беш йиғоч йўлдур, Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шаҳаре воқеъ бўлубтур. Меваси кўп бўлур ва хўб бўлур, қовуни бисёр яхши бўлур, Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича қўб ва хўб қовун бўлмас. Агарчи Фарғона вилоятидин Ахсининг бир нав қовуниким — «миртемурий» дерлар, мунинг қовунидин чучукроқ ва нозукроқ бўлур, вале Бухорода ҳар жинс қовундин қўб бўлур ва яхши бўлур. Яна «олуйи бухорий» машхурдур. Бухоро олусидек ҳеч ерда бўлмас, терисини сўюб қурутуб табарруклуклар била вилояттин вилоятқа элтарлар. Талйин учун бисёр яхши тадовидур, парвори товуғи ва қози бисёр бўлур. Мовароуннаҳрда Бухоро чоғирларидин тундроқ чоғир бўлмас. Мен Самарқандта аввал ичганда Бухоро чоғирларини ичар эрдим.

Яна Кеш вилоятидур, Самарқанднинг жанубидадур, тўққуз йиғоч йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур, Итмак добони дерлар, сангтарошлиқ қилур тошларни тамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳари ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳар ва пойтахт қилуриға кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улуғ пеш-

тоқ ва яна унг ёнида ва сул ёнида тавочи беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, мунча-олий тоқ оламда кам нишон берурулар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийикрактур.

Яна Кешда мадраса ва мақбара қилибтур. Жаҳонгир мирзо ва яна баъзи авлодининг мақобири андадур. Чун Кешнинг қобилияти шаҳар бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни-ўқ ихтиёр қилди.

Яна Қарши вилоятидурким, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар, Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили била «Қарши» дерлар. Ғолибо, бу от Чингизхон тасаллутидин сўнг бўлғандур.

Камоброқ ердур, баҳори хўб бўлур, экини ва қовуни яхши бўлур. Самарқандтин жануб саридур, бир нима ғарбқа мойил, ўн секкиз йиғоч йўлдур. Бағриқаро йўсунлуқ қушкина бўлурким, қилқуйруқ дерлар, Қарши вилоятида беҳад ва бениҳоят бўлур учун ул навоҳида мурғаки қарши дерлар.

Яна Ҳузор вилоятидур.

Яна Кармина вилоятидур, Самарқанд била Бухоро орасидадур.

Яна Қорақўл вилоятидур. Барчадин поёноброқдур. Бухородин етти йиғоч ғарби-шимолидур. Яхши тумоноти бор. Ул жумладин, Сўғд тумани ва Сўғдга пайваст туманлардур. Боши Ёрайлоқ, оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва маъмура бўлмоғой. Андоқ машҳурдурким, Темурбек дегандурким: «манинг бир боғим борким, тули ўттуз йиғачтур».

Бу тумонотни дегандур. Яна Шовдор туманидур. Шаҳар ва маҳаллотқа пайвасттур.

Хейли яхши тумандур. Бир тарафи Самарқанд била Шаҳрисабз орасидан тоғ воқеъ бўлубтур, кентлари аксар бу тоғнинг доманасида тушубтур. Яна бир тарафй Кўҳак дарёсидур, хушхаво ва пурсафо, суйи фаровон. Неъматни арзон хейли яхши туман тушубтур. Миср ва Шом кўрган равандалар мунча чоғлиқ ер нишон бермайдурлар. Агарчи яна туманлари ҳам бор, бу мазкур бўлганларча эмас. Ушмунча била иктифо қилилди.

Темурбек Самарқанднинг ҳукумати яна Жаҳонгир мирзога

бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг, улуғ ўғли Муҳаммад Султон Жаҳонгирга берди. Шохруҳ мирзо жамиъ Мовароуннаҳр вилоятини улуғ ўғли Улуғбек мирзога бериб эди. Улуғбек мирзодин ўғли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кунлук ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди. Улуғбек мирзонинг фавтининг тарихи тавре воқеъ бўлубтур.

Назм:

Улуғбек баҳри улуму хирад
Ки, дунёву динро аз ў буд пушт.
Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Шудах ҳарфи таърих «Аббос кушт»

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой беш салтанат қилмади, бу байт машхурдурким:

Падаркуш подшоҳиро нашоёд,
Агар шояд ба шаш моҳаш напоёд.

Анинг тарихи ҳам тавре воқеъ бўлубтур.

Абдуллатиф хисрави Жамшидфар ки буд,
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардухушт.

Бобо Ҳусайн кушт жумъааш ба тир,
Таърихаш ин нависки «Бобо Ҳусаун кушт».

Абдуллатиф мирзодин сўнгра Шохруҳ мирзонинг наби-раси Иброҳим Султон мирзонинг ўғли Абдулло мирзоким, Улуғбек мирзонинг куёви эди, тахтка ўлтурди. Бир ярим йил-икки йилга ёвуқга подшоҳлик қилди. Андин сўнгра Султон Абусаъид мирзо олди, ўз ҳаётида улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзога бериб эди. Султон Абусаъид мирзодин сўнг Султон Аҳмад мирзо подшоҳлик қилди. Султон Абусаъид мирзонинг фавтидин сўнг Султон Маҳмуд мирзо Самарқанд тахтига ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Бойсунқур мирзони подшоҳ қилдилар. Тархонларнинг ғавғосида Бойсунқур мирзони тутуб, иниси Султон Али мирзони бир-икки кун ўлтурғуздилар.

Яна Бойсунқур мирзо-ўқ олди. Нечукким, бу тарихда мазкур бўлди. Бойсунқур мирзодин ман олдим, мундин сўнгги вақоода ўзга кайфиятлар маълум бўлғусидур.

Самарқанд тахтига ўлтурғач, Самарқанд бекларини бу-

рунгудек-ўқ риоят ва иноят қилдим. Бизнинг била бўлган бекларни ҳам фарохўри ҳоллариға яраша тарбият ва шафқат қилдим. Султон Аҳмад Танбалнинг борасиға риоят кўпрак воқеъ бўлди. Ички беклар чаргасида эди, улуғ беклар-чаргасида риоят қилдим. Самарқандниким, етти ой муҳосара қилиб ташвишлар била олдуқ аввал келганда черик элига ўлжа-мўлжадек нима тушиб эди. Бир Самарқандтин ўзга жамиъ вилоятлар манга кириб эди, то Султон Али мирзоға бу кирган вилоятларни чопиб бўлмас эди. Мунча талон ва торож тортган вилоятлардин нима олмоқ худ нечук муяссар бўлғай?!

Черик элининг ўлжаси туганди. Самарқандни олганда Самарқанд андоқ хароб эрдиким, мадад ва тухм ва тақовиға эҳтиёж бор эди. Чи жойи улким, киши андин нима ола олғай.

Бу жиҳатлардин черик эли кўп танқислик торттилар. Биз ҳам элга нима еткура олмадук. Уйларини ҳам соғиндилар. Бирар-иккирар қочмоқға юз кўйдилар. Аввал кишиким, қочти, Хонқули Баёнқули эди, яна Иброҳим Бекчик эди. Мўғуллар тамом қочтилар. Сўнгра Султон Аҳмад Танбал ҳам қочти. Бу фитнанинг таскини учун Хожа Қозини йибордукким, Узун Ҳасан Хожаға ўзини хейли мухлис ва муътақид тутар эди. Узун Ҳасаннинг иттифоқи била қочқонларнинг баъзисиға сазо бергайлар, баъзисини бизнинг қошимизға йиборгайлар.

Бу фитналарни ангиз қилғучи, мундин қочиб борғанларни ёмонлиққа тез қилғучи худ Узун Ҳасан ҳаромнамак экандур. Барчаси Султон Аҳмад Танбал борган била зоҳир ва ошкоро ёмонлиқ мақомида бўлдилар. Самарқандни олмоқ доияси била неча йилким бажид черик тортар эдуқ Султон Маҳмудхондин агарчи муътаддун бих мадад ва кўмак бўлмас эди; вале Самарқанд фатҳидин сўнг Андижонни тамаъ қилур эди. Бу фурсаттаким аксар черик эли ва мўғуллар тамом қочиб Андижон, Ахсиға бордилар, Узун Ҳасан ва Танбал ул вилоятларни Жаҳонгир мирзоға тамаъ қилдилар. Неча жиҳатдин мумкин эмас эрдиким, аларға берилғай. Бири улким, агарчи хонға бу вилоятларни ваъда қилилмайдур эди, вале хон тилаб эди. Хон тилаб туруб, Жаҳонгир мирзоға берилса, хон била тамом якрў бўлмоқ керак эди. Яна бир буким мундоқ маҳалдаким, эл қочиб ул вилоятқа борди, таҳаккум тарики била тамаъ қиладур, агар бурунроқ бу сўз арода бўл-

са эди, филжумла важхи бор эди аларнинг таҳаккумини ким тортор бўлғай? Мўғул ва Андижон черики ва баъзи беклардин ичқилардин ҳам Андижонга бориб эдилар.

Менинг била Самарқандта беку бекот, яхши ва ёмон мингга ёвуқча киши қолиб эди. Аларнинг истидъосидек чун муяссар бўлмади, қочиб борган таваҳхумлуқ элларни тамом тилаб ўзларига қўшдилар. Таваҳхумлуқ эллар худ мундоқ воқеъани ўз қўркунчидин Тенгридин тилар эдилар. Ахсидин Андижон устига черик тортиб ёмонлиқ ва ёғийликни сариқ ва ошкоро қилдилар.

Тўлун Хожа отлиқ Бориннинг мардона-у саромад ва қазоқ йигитларидин эди. Отам Умаршайх мирзо риоят қилиб эди ва хануз риоят қилмакта эди. Мен худ тарбият қилиб бек қилиб эрдим. Ажаб мардона ва қазоқ йигит эди. Риоят арзандаси эди. Мўғуллар ичида риоят қилган эътимодлиқ кишимиз Тўлун Хожа учун Самарқандтин мўғул улуси қоча киришганда Тўлун Хожани йиборилиб эрдиким, элга насихат қилиб таваҳхумни хотирларидан чиқарғой, то эл қўркунчтин барбод бермағайлар. Элни худ бу муфаттинлар била ҳаромнамаклар андоқ қилиб эдиларким, ваъдау ваид ва насихату ва таҳдид ҳеч фойда қилмас эди. Тўлун Хожанинг кўчи Икки сув орасида эрдиким, бу Икки сув орасини Работак ўрчини дерлар. Узун Ҳасан била Султон Аҳмад Танбал бир пора илғор Тўлун Хожанинг устига йибордилар. Бориб ғофилликта олиб келтуруб ўлтурдилар. Узун Ҳасан ва Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижонни муҳосара қилдилар.

Черик отланурда Андижонда Али Дўст тағойини ва Ахсида Узун Ҳасанни кўюлуб эди. Сўнгра Хожа қози ҳам келиб эди. Самарқандтин борган черик элидин ҳам хейли йигитлар бор эди. Хожа Қози ул қалъадорликта манинг давлатхоқлиғим учун ўн секкиз минг кўйни қўрғондағи йигитларга ва бизнинг била бўлган йигитларнинг кўчларига улашти. Муҳосара муддатида манинг волидаларимдин ва Хожа Қозидин муттасил бу мазмун била хатлар келур эрдиким, бизларни мундоқ муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарёдимизга етмасангиз иш вубол бўлғусидур. Самарқанд Андижон кучи била олилиб эди. Агар Андижон иликта бўлса, яна Тенгри рост келтурса, Самарқандни иликласа бўлур. Мутаоқиб бу мазмун била хатлар келди.

Ул фурсатта бир мартаба беҳузур бўлуб, яхши бўлуб эр-

дим. Нақоҳат айёмини ўбдон риоят қила олмадим, узулдум. Бу навбат ёмон беҳузур бўлдум. Андоқким, тўрт кунгача тилим тутулди, оғзимга пахта била сув томизурлар эди. Менинг била келгон бек ва бекот ва йигит-яланг-манинг тирилмагимдин маъюс бўлуб, ҳар ким ўз фикрида бўлдилар. Ушмундоқ маҳалда Узун Ҳасаннинг навкариниким, элчиликка келиб, паришон сўзлар келтуруб эди, беклар раъйда ғалат қилиб мани кўрсатиб руҳсат бердилар. Тўрт-беш кундин сўнг ул ҳолдин бир нима яхшироқ бўлдум. Вале тилимда калолат қолди. Неча кундин сўнг ўз ҳолимга келди.

Чун оналаримдинким, онам ва онамнинг онаси эсон Давлатбегим бўлғай, яна устод ва пиримдинким, Хожа Мавлоноий Қози бўлғай, бу нав хатлар келиб, мундоқ эҳтимом била тилағайлар, не кўнгул била киши турғай.

Ражаб оий, шанба куни Андижон азимати била Самарқандтин чиқтук. Бу навбат Самарқанд шаҳарида юз кун подшоҳлик қилдим. Яна шанба эрдиким, Хўжандга еттим. Ушул куни Андижондин бир киши бу хабарни келтурдиким, етти кун мундин бурун, ўшул шанбаким, биз Самарқандтин чиқибтурбиз, ўшул шанба Али Дўст тағойи Андижон қалъасини муҳолифларга берибтур. Тафсили будурким, Узун Ҳасаннинг навкариниким, манинг беҳузурлуғумда манга кўрсатиб ижозат бердилар, муҳолифлар Андижон кўрғонини қабағонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб эди, оғзиға пахта била сув томизадурлар деди. Ушбу таъриф қилган йўсулук бориб, Али Дўстнинг қошида онт ичиб айтибдур. Жакан дарвозасида Али Дўст эди. Бу сўздин бепой бўлуб, муҳолифларни илғаб аҳд шарт қилиб, қалъани берди. Заҳирадин ва урушур кишидин кўрғонда ҳеч камлик йўқ эди. Ғояташ ул мунофиқи намакҳаром мардакнинг номардлиғи эди. Бу мазкур бўлган сўзларни ўзига баҳонайи рост қилди. Андижонни олғандин сўнг манинг Хўжанд келганимни эшитиб, Хожа Мавлоноий Қозини арк дарвозасида осиб шаҳид қилдилар.

Хожа Мавлоноий Қозининг оти Абдуллодур. Бу от била машҳур бўлуб эди. Ота тарафидин насаби Шайх Бурҳониддин Қиличқа мунтаҳий бўлур. Она тарафидин Султон Илик Мозиға етар. Фарғона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулисом ва қози бўла келгандурлар. Хожа Қози ҳазрати Хожа Убайдуллоҳнинг муриди эди. Алардин тарбият топиб

эди. Хожа Қозининг валилиғида манинг ҳеч шакким йўқтур. Қайси иш валоятқа мундин яхшироқ далилдурким, аларға қасд қилғанлардин оз фурсатта осор ва аломат қолмади. Хожа Қози ажаб киши эди. Қўрқмоқ анда асло йўқ эди. Онча далер киши кўрулган эмас. Бу сифат ҳам валоят далилидур. Сойир эл ҳар неча баҳодур бўлса, андақ дағдағаси ва таваҳҳуми бўлур. Хожада асло дағдаға ва таваҳҳум йўқ эди. Хожанинг воқеъасидин сўнг Хожаға мансуб эллар мисли навкар ва чокар ва аймоқ ва ахшомни тамом туттуруб талаттилар.

Менинг улуғ онамни ва ўз опамни баъзи манинг била бўлғанларнинг кўчлари била Хўжандка манинг қошимға йибордилар.

Андижонға бўла Самарқандни иликдин бердук. Андижон ҳам иликдин чиқмиш эди. Бизга «ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда» дегандек бўлди. Бисёр шаққ ва душвор келди. Не учунким, то подшоҳ бўлуб эрдим, бу нав навкардин ва вилояттин айрилмайдур эрдим, то ўзумни билиб эрдим, бу йўсунлуқ ранж ва машаққатни билмайдур эрдим.

Хўжандқа келгач, баъзи мунофиқшева эллар Халифани манинг эшигимда кўра олмадилар. Мухаммад Хусайн мирзони ва баъзиларни барин қилдилар. Халифаға Тошканд сари рухсат берилди. Қосимбекни Тошкандга хон қошиға йибориб, Андижон устига юрумакни истидъо қилилди. Хон ҳам черик тортиб, Оҳангарон жулғаси била келиб, Кандирлик добонининг тубига тушганда ман ҳам Хўжанддин бориб, хон додамни кўрдим. Кандирлик добонини ошиб Ахси тарафиға тушулди.

Ул тарафдин мухолифлар ҳам бўлған черикларини йиғиб, Ахси келдилар.

Бу фурсатта Поп қўрғонини мани деб беркиттилар. Хоннинг бир нима ҳаял юрушидин мухолифлар Поп қўрғонини зўрлаб олдилар. Хоннинг агарчи ўзга ахлоқ ва атвори хўб эди, вале сипоҳийлиқ била сардорлиқдин бисёр бебаҳра эди. Иш бу ерга етгандаким, агар яна бир кўч юрулса эди, кўпраги бу эрдиким, урушсиз-ўқ вилоят муяссар бўлғай эди. Ушмундоқ маҳалда мухолифларнинг фирибомиз сўзларини қулоққа олиб, ислоҳ ҳикоятини ораға солиб, Хожа Абулмакорим била Танбалнинг оғаси Бек Телбаниким, ул маҳалда хоннинг эшикоғаси эди, элчиликка йибордилар. Ул жамъ ўзларининг халослиғи учун бир неча чин ва ёлған сўзлар

айтиб хонға ё орадағиларға пора ва ришва қабул қилдилар. Хон ушмунча била мурожаат қилди.

Беклар ва ичқилар ва йигитларким, манинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди. Чун Андижон олмоқтин маъюс бўлдилар, бек ва бекотдин ва йигит-ялангдин етти-секкиз юз киши тамом мандин айрилдилар.

Айрилғонлардин: беклардин Али Дарвешбек, Али Мазид қавчин, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикоға, Мирим Лоғарий.

Менинг била қолғанлар, ғурбат била меҳнатни ихтиёр қилғанлар, яхши-ёмон, тахминан, икки юздин кўпрақ уч юздин озроқ бўлғай эди. Беклардин: Қосим қавчинбек, Вайс Лоғарийбек, Иброҳим соруи минглиғбек, Ширым тағойи, Сайди Қаробек; ичқилардин Миршоҳ қавчин, Саййид Қосим эшикоға жалойир, Қосим ажаб, Муҳаммад Дўст, Али Дўст тағойи, Муҳаммад Али мубашшир, Худойберди туғчи мўғул, Ёрак тағойи, Султонқули Бобоқули, Пир Вайс, Шайх Вайс, Ёрали Билол, Қосим мирохўр, Ҳайдар рикобдор. Манга бисёр душвор келди, беихтиёр ғалаба йиғладим.

Андин Хўжандка келдим. Менинг онамни ва улуғ онамни ва баъзи манинг била қолғанларнинг кўчлари била Хўжандка манинг қошимға йибордилар. Ул рамазонни Хўжандта ўткарилди. Султон Маҳмудхонға киши йибориб, кўмак тилаб, Самарқанд устига отланилди. Ўғли Султон Муҳаммад Хоникани ва Аҳмадбекни тўрт-беш минг черик била Самарқанд устига таъйин қилиб, хон ҳам отланиб Ўратепагача келдилар. Анда хонни кўруб, Самарқанд устига Ёрйлоқ келибтур. Мен Бурка яйлоқи била Санзорғаким, Ёрйқа локнинг доруғанишини ул кўрғондур, келдим. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек Шайбонийхоннинг келиб, Шероз ва ул навоҳийни чопқон хабарини топиб, ёнибтурлар. Зарур бўлди, ман ҳам ёниб Хўжандқа келдим.

Чун салтанат дағдағаси ва мулкгирлик доияси бор, бир қатла, икки қатла иш юрумаган била боқиб ўлтуруб бўлмас. Андижонға юрумак хаёли била кўмак тилай, Тошкандга хон қошиға бордим. Шоҳ бегимни ва уруғ-қаёшни ҳам етти-секкиз йил бор эрдимким, кўрмайдур эрдим, бу баҳона била аларни ҳам кўрулди. Неча кундин сўнг Саййид Муҳаммад мирзо дуғлатни ва Айюб Бекчик ва Жон Ҳасан боринни етти-саккиз юзча черик била кўмак таъйин қилдилар. Бу кў-

макни олиб келиб, Хўжандта таваккуф қилмай, ўта чиқиб, илғаб Кандибодомни сўл қўлда қўюб келиб, кеча била шоту қўюб Насух қўрғониниким, Хўжандтин ўн йиғоч йўлдур, Кандибодомдин уч йиғоч, ўғурлаб олдук.

Қовун пишиғи эди. Насухда бир нав қовун бўлурким, «Исмоил шайхий» дерлар, териси сариқ, кемухтлуқ, осуда қовун бўлур, таъми олмача, гўшти тўрт илиқ ажаб лазиз қовундир. Онча қовун ул навоҳида бўлмас.

Тонгласи мўғул беклари арзға еткурдиларким, «Кишимиз оз, бу бир қўрғонни олған била не иш очилғай?» Филвоқеъ, андоқ эди. Анда турарнинг ё қўрғонни беркитурнинг маслаҳатини топмай, ёниб, Хўжандға келдук.

Ушбу йил Хисравшоҳ Бойсунқур мирзо била черик тортиб, Чағониён келиб, макр ва фириб била олди. Макру фириб бирла Султон Масъуд мирзоға бордиким, «келинг, Самарқанд устига юрулинг, Самарқанд муяссар бўлса, бир мирзо Самарқандта ўлтурғай, яна бир мирзо Хисорда».

Султон Масъуд мирзонинг бек ва ичкиси ва йигит-яланги озурда бўлуб эдилар. Бу жиҳаттинким, Шайх Абдулло барлос Бойсунқур мирзо қошидан Султон Масъуд мирзо қошиғаким борди, чун мирзоға қайинота эди, асру улуғ риоят топти. Бовужудким, Хисор вилояти муҳаққар ва мухтасар вилоятдур, улуфасини минг туман фулс қилиб, Хатлон вилоятини дарбаст берди, Хатлон вилоятида Султон Масъуд мирзонинг хейли бекларининг ва ичқиларининг тани бор эди. Барчани мутасарриф бўлди. Ўзи ва ўғлонлари куллий ва жузъий эшик ихтиёрини олдилар. Озурда бўлганлар қочиб-қочиб Бойсунқур мирзоға кела бошладилар.

Фирибomez сўзлар била Султон Масъуд мирзони ғофил қилиб, Чағониёндин илғоб, нақора вақтида Хисор қўрғонини қабай олдилар. Султон Масъуд мирзо қўрғондин ташқари маҳаллотта отаси солған Давлатсаро отлиқ иморатта эди, қўрғонға кираолмай қочиб, Шайх Абдулло барлос била Хатлон сари тортти. Орада Шайх Абдулло барлосдин айрилиб, Убож гузари била ўтуб, Султон Ҳусайн мирзоға борди. Хисор вилояти муяссар бўлғоч, Бойсунқур мирзони Хисорда ўлтурғузуб Хатлонни иниси Валиға берди. Неча кундин сўнг Балхни қабамоқ доияси била отланди. Ўзидин илгарроқ Назар баҳодур отлиқ улуғ навкарини, уч-тўрт кундин сўнг Бойсунқур мирзони олиб келиб, Балхни муҳосара қилди.

Балхта Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Яна Султон Ҳусайн-

нинг бекларидин ҳам хейли бор эди. Иниси Валиға қалин черик кўшуб, Шабурғонни қабамоққа ва ул навоҳини талон ва торож қилмоққа йиборди. Вали бориб Шабурғонни ёвуқдин ҳам қабай олмади. Бўлган черикни Зардак чўлидаги эл ва улусни чопқоли йиборди. Бориб Зардак чўлини чопиб, юз мингдин ортуқроқ қўй ва уч мингга ёвуқ тева олиб келдилар. Вали андин сўнг Сончорик вилоятини чопиб, талаб, тоғда баъзи берқилган элларни олиб келиб, Балхта оғасига мулҳақ бўлди.

Хисравшоҳ Балхни муҳосара қилган фурсатта бир кун мазкур бўлган Назар баҳодур отлиқ навкарини Балхнинг арикларини йиққоли йиборди. Ичкаридин Тенгриберди самончиким, Султон Ҳусайн мирзонинг риоят қилган беги эди, етмиш-саксон йигит била чиқиб келиб, Назар баҳодур била рўбарў бўлуб, йиқитиб, бошини кесиб олиб, қалъага кирди. Бисёр мардона бориб, намоён иш қилди.

Ҳам ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо Зуннун арғуннинг ва ўғли Шох Шужўнингким, Бадиъуззамон мирзоға навкар бўлуб, қиз бериб, фитна ва фасод мақомида эдилар, дафъиға черик тортиб келиб, Бустка тушди. Черикига ҳеч тарафдин ошлиғ келмади, очликтин батанг кела ёвушуб эдиларким, Буст доруғаси Бустнинг қўрғонини берди. Бустнинг захира-сининг мадади била Хуросонға мурожаат қилди. Султон Ҳусайн мирзодек улуғ подшоҳ мунча асбоб ва тамтароқ била неча навбат Кундуз ва Хисор ва Қандаҳор устига чериклар тортиб ола олмай ёнғон учун, ўғлонлари ва беклари мунча далер бўлуб, ёғийлиқдар ва фитналар қилдилар. Ёзиға Султон Ҳусайн мирзо ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзонинг дафъи зарарифагим, Астрободқа мусаллит бўлуб, ёмонлиқ мақомида эди, Муҳаммад Валибек бошлиқ бекларни қалин черик била илғор йибориб, ўзи Нишин ўлангида ўлтуруб эрдиким, Бадиъуззамон мирзо ва Зуннуннинг ўғли Шохбек ғофилликта черик тортиб, мирзонинг устига келдилар.

Иттифоқоти ҳасанадин Султон Масъуд мирзоким, Хисорни олдуруб, Султон Ҳусайн мирзоға келадуру эди, ушбу кун етишти. Астрободқа борган черик ҳам келиб, ушбу кун мирзоға мулҳақ бўлди. Рўбарў бўлғоч-ўқ уруша ҳам олмади. Бадиъуззамон мирзо била Шохбек қочти.

Султон Ҳусайн мирзо Султон Масъуд мирзони яхши кўруб куёвликка юкундуруб, иноят ва шафқат мақомида бўлуб эрдиким, Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағонийёний-

ким, мундин бурунроқ келиб Султон Хусайн мирзо мулозаматида бўлур эди, ангизе била Хуросонда турмай бир баҳона била чиқиб, Султон Хусайн мирзодин берухсат Хисравшоҳға борди. Хисравшоҳ Хисордин Бойсунқур мирзони тилаб келтурди. Ушбу фурсатта Улуғбек мирзонинг ўғли Мироншоҳ мирзо отаси била ёғиқиб, Ҳазораға кириб, Ҳазорада ҳам бееътиқодликлар қилиб, Ҳазорада тура олмай, ул ҳам Хисравшоҳ қошиға келиб эди.

Баъзи қўтаҳандишлар худбарин эдиларким, учала подшоҳзодани ўлтуруб, Хисравшоҳ отиға хутба ўқутғайлар. Ул ишни маслаҳат кўрмай, Султон Масъуд мирзониким, кичиклигинин бери сахлаб улғайтиб эди, бек аткаси эди, бу беш кунлук дунё маслаҳати жиҳатидинким, не анга вафо қилди ва не ҳеч кимга вафо қилғусидур, тутуб, бу кўрнамак мардак кўзларига наштар солиб кўр қилди.

Бир неча кўкалдош, эмакдош ва байриси Султон Масъуд мирзони олиб, Самарқандға Султон Али мирзо қошиға келтурур хаёли била Кешқа келдилар. Ул жамоат ҳам қасд мақомида бўлдилар. Кешдин қочиб, Чоржў гузори била ўтуб, Султон Хусайн мирзо қошиға борди. Ҳар ким-ким мундоғ шаниъ ҳаракатга иқдом қилғай ва ул кишигаким бу нав ишга эҳтимом қилғай, юз минг лаънатдур домани қиёматғача, ҳар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб лаънат қилмаган ҳам сазовори лаънат бўлсун! Бу шаниъ ҳаракаттин сўнг Бойсунқур мирзони подшоҳ қилиб, Хисорға рухсат берди. Мироншоҳ мирзоға Саййид Комилни кўмак қўшуб, Бомиён сари йиборди.

Вақоеъу санати арбаъин ва тисъи миа

Самарқанд ва Андижонға мукарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандға келдук.

Хўжанд мухтасар ередур. Юз-икки юз навкарлик кишининг авқоти ташвиш била ўтар. Доиялиқ киши нечук боқиб ўлтурғай. Муҳаммад Хусайн кўрагон дуғлатким, Ўратепада эди, Самарқандға эврушмак доияси била анга кишилар йибориб, сўзлашиб, Ёрйилоқ кентларидин Пашоғарниким, ҳазрати Хожанинг мулк кентларидиндур, бу фатаротта анча тааллуқ бўлуб эди, тиладукким, бу қиш орияти бергай, то анда ўлтуруб Самарқанд вилоятиға илиқдан келганча эврушгай-

биз. Муҳаммад Хусайн мирзо ҳам рози бўлди.

Хўжандтин отланиб Пашоғарға мутаважжих бўлдум. Зоминға етган фурсатта иситтим. Бовужуди иситма Зоминдин отланиб илғор қилиб, тоғ йўли била ўтуб, Работи Хожанинг устига келдимким, ғофиллиқта шоту қўюб чиқиб, Работи Хожа қўрғониниким, Шовдор туманининг доруғанишини улдур, олилғай. Субҳ вақти етилди.

Ели хабардор бўлдилар. Яна ёниб, ҳеч ерда таваккуф қилмай, Пашоғарға келилди. Бовужуди иситма ўн уч-ўн тўрт йиғоч йўлни суубат ва машаққат била қатъ қилдим. Неча кундан сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Ширим тағойини ички беклар ва йигитлар била илғор таъйин қилдукким, бориб Ёрйалоқ қўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайлар.

Ул фурсатта Ёрйалоқ Саййид Юсуфбекда эди. Мен Самарқандтин чиққанда қолиб эди, Султон Али мирзо ҳам риоят қилиб эди. Саййид Юсуфбек ини, ўғлини Ёрйалоқ қўрғонларининг забт ва рабтиға йибориб эди. Аҳмад Юсуфким, бу тарихда Сиялкот ҳукумати андадур, ул қўрғонларда эди. Бизнинг беклар ва йигитлар ҳам бориб, тамом қиш баъзи қўрғонни сулҳ била иликладилар, баъзини урушуб зўр била олдилар, баъзини айёрлиқ ва инчкалиқ била ўғурлаб мутасарриф бўлдилар. Ул вилоятларда мўғул ва ўзбак жиҳатидин ҳеч кент йўқтурким, анинг қўрғони бўлмағай. Ушбу фурсатларда бизнинг жиҳатимиздин Саййид Юсуфбек ва ини, ўғлидин бадгумон бўлуб, Хуросонға рухсат бердилар. Бу қиш бу нав талош ва тортиш била ўтти. Ёз бўла сулҳ учун Хожа Яҳёни йибордилар, ўзлари ҳам черик ангизи била Шероз ва Кобуд навоҳисиға келдилар.

Бизнинг бўлган сипоҳиймиз икки юздин кўпроқ ва уч юздин озроқ бўлғой эди, ҳар тарафда кучлук ғанимлар Андижонға эрушуб, толиъ ҳеч мадад қилмади. Самарқандға илик қўюб ҳеч иш очилмади. Зарураттин сулҳгуна қилиб, Пашоғардин мурожаат қилилди. Хўжанд бир муҳаққар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш била ўтар.

Бир ярим йил, икки йилға ёвуқ аҳд аёл била анда эдук. Ул муслмонлар ҳам бу муддатта имкони борица ҳарж тортмоқда ва хизмат қилмоқта тақсир қилмадилар. Яна не юз била Хўжандға борилғай, Хўжандка бориб ҳам киши не қилғай?

Бормоққа не маскане муяссар,

Охир ушбу тараддуд ва тафриқа била Ўратепанинг жануб тарафидаги яйлоқларга бордук. Неча кун ул навоҳида ўз ишимизга ҳайрон, борур-тураримизни билмай, саргардон ўткарилди.

Бир кун ушбу ерда эканда, Хожа Абулмакоримким, бизнингдек жалойи ватан бўлуб саргардон эди, мани кўра келди. Борур, турар еримиздин ва қилур қилмас ишимиздин истиълум ва истифсор қилиб, мутаассир бўлуб, бизнинг ҳолимизга риққат қилиб, фотиҳа ўқуб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, риққат қилдим.

Ушбу кун кеч намози дигар, бу худ даранинг оёғидин бир отлиқ киши пайдо бўлди. Али Дўст тағойининг навқари экандур. Йўлчуқ отлиқ. Бу мазмун била йиборибтурки, агарчи мандин азим гуноҳлар содир бўлди, вале умидим борким, иноят қилиб гуноҳимни бағишлаб, бизга мутаважжих бўлсалар. Марғинонни топшуруб бир нав қуллуқ ва хизматкорлиқ қилғайман, гуноҳим ариб ҳижобим раъф бўлғай.

Мундоқ мутаҳаййирлиқ ва саргардонлиқта бу хабар келган била ҳеч андиша ва таваққуф қилмай, ўшал замон-ўққим, офтоб ўлтурур чоғ эди, Марғинонға илғор тариқа била мутаважжих бўлдум. Бу ер била Марғинон ораси тахминан йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч бўлғай эди, ул кеча тонг отқунча ва ул кунини намози пешингача ҳеч ерда таваққуф қилмай юрулди. Намози пешин Хўжанднинг Тангоб отлиқ кентига тушулди. От совутуриб, отга бўғуз бериб, тун ярми, нақора вақтида Тангобдин отланилди. Ул кеча тонг отқунча ва ул кунини офтоб ботқунча ва яна кечаси тонгдин бурунроқ Марғиноннинг бир йиғочиға етганда Вайсбек ва баъзилар тараддуд қилиб арзға етқурдиларким: «Али Дўст не нав ёмонлиқ қилган кишидур, орада бир навбат, икки навбат киши бормаи ва келмай, гуфтуғу ва аҳду шарт бўлмай, не эътимод била борадурбиз?» Филвоқеъ тараддудларининг важҳи бор эди. Бир замон туруб кенгаш қилдуқ, охир мунга қарор топтим, бу тараддудларнинг агарчи важҳи бор, вале мундин бурунроқ керак эди. Уч кеча ва кундуз тинмай, таваққуф қилмай йигирма тўрт-йигирма беш йиғоч йўлни келдуқ не отта мажол қолибтур ва не кишида. Бу ердин не нав ёнилғай, ёниб ҳам қайсарига чиқилғай? Чун мунча келибтурбиз бормоқ керак. Ҳеч нима Тенгрининг хостидин ўзга

бўлмас.

Сўзни мунга қўюб таваккул қилиб тебрадук. Суннат вақти эрдиким, Марғинон кўрғонининг эшигига келдим. Али Дўст тағойи дарвозанинг орқасида туруб, дарвозани очмай, ахд илтимос қилди. Ахд ва шарт қилгандин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозамат қилди. Али Дўстни кўргандин сўнг, кўрғон ичида бир муносиб ҳавлида тушулди. Менинг бирла бўлган киши улуғ-кичик икки юз қирқ киши эди. Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят элига бисёр зулмлар ўтқариб, ёмон маош қилиб эдилар. Вилоят эли тамом мантилар эдилар. Марғинонға киргандин икки-уч кун сўнг Қосимбекка Пашоғарийдин ва янги навкар бўлганлардин ва Али Дўст бекнинг навкарларидин юздин кўпрак киши қўшуб, Андижоннинг жануб тарафидаги тоғ элларига, мисли Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳиларға йиборилдиким, истимолат била ё зўр била элларни келтургай. Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Сайди Қарони Аҳси тарафиға юзга ёвуқ киши била йиборилдиким, Хўжанд суйини кечиб, ул юздаги кўрғонлар била тоғ элларини ҳар тавр қилиб бизга боқтурғайлар.

Бир неча кундин сўнг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзони олиб, неким бўлган сипоҳий ва мўғулни йиғиб, Андижон ва Аҳсининг черикка чиқор кишисини черикка чиқариб, Марғинонни қабамоқ доияси била Марғиноннинг бир шаръисида шарқ сари Сапон отлиқ кентга келиб туштилар. Бир-икки кундин сўнг ясаб, яроғланиб Марғиноннинг маҳаллотиға келдилар. Бовужудиким, Қосимбек ва Иброҳим сору ва Вайс Лоғайрий бошлиқларни икки тарафиға илғор йиборилиб эди, манинг била бир неча маъдуди қолиб эди, бўлган йигитлар ясаниб чиқтилар. Маҳаллоттин илгари келгани қўймадилар. Ул куни Халил чухрайи дасторпеч яхши юруб, илиги ишга етти, келиб ҳеч иш қила олмадилар. Яна икқилай кўрғон ёвуғиға келмадилар. Қосимбекким, Андижоннинг жанубий тоғлариға бориб эди. Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳидаги тоғ ва туздаги райят ва аймақ тамом кирдилар. Сипоҳийдин ҳам бирор-икирар бизга қочиб кела бошладилар. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларғаким, Аҳси тарафиға сувдин ўтуб бориб эдилар. Поп кўрғони ва яна бир-икки кўрғон кирди.

Узун Ҳасан ва Танбал золим ва фосиқ ва кофирваш эл-

лар эди, раият ва вилоят булардин бисёр оғриб эдилар. Ахси улуғларидин Ҳасан декча жамоати била ва яна Ахсининг бир пора лаванд ва авбошни барин қилиб, қаротаёқ қилиб, Ахсининг тош қўрғонидағиларни зарби рост аркка тикиб, Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий ва Сайди Қаро бошлиқларни тилаб, Ахсининг тош қўрғониға киюрдилар. Султон Маҳмудхон, Банда Али ва Ҳайдар кўкалдошни ва Ҳожи Ғози манғитниким, ўшул фурсатта Шайбонийхондин қочиб хон қошиға келиб эди, яна барин туман беклари била бизга кўмак таъйин қилиб эди, ушбу маҳалда келдилар. Бу хабар Узун Ҳасанға етиб, бепой бўлуб, риоят қилган навкарларини ва ўбдон йигитларини Ахсининг аркига кўмак таъйин қилиб йиборди. Саҳар вақти дарё ёқасиға еттилар.

Бизнинг черик ва мўғул черики хабар топиб, бир пора кишини от яланғочлантуруб, сувдин кечурдилар, кўмак келганлар олдираб кемани юқори тортмай кечган еридин-ўқ қўябердилар. Қўрғонға ўта олмай қуйи туштилар. Бизнинг черик ва мўғул черики туш-тушдин от яланғочлаб кира бошладилар. Кемадагилар ҳеч уруша олмадилар. Қорлуғоч бахши Мўғулбек ўғлонларидин бирни тилаб илигини тутуб чопкулаб ўлтурди. Не фойдаким, иш андин ўтуб эди. Аксар кемадагиларнинг ўлумга бормоғига бу ҳаракат сабаб бўлди, бир замонда дарёдағиларни ариқ олиб, борини қирдилар.

Узун Ҳасаннинг мўтабар кишиларидин Қорлуғоч бахши эди, Халил девона эди, Қози Ғулом эди. Булардин бир Қози Ғулом қуллуқ баҳонаси била халос бўлди. Яна муътабар йигитларидин Саййид Аликим, ҳоло манинг қошимда муътабардур. Яна Ҳайдарқули, яна Қулика Қошғарий етмиш-сексан ўбдон йигиттин ушбу беш-олти маъдуди беш халос бўлмади. Бу хабарларни эшитиб, Марғинон навоҳисида ўлтура олмай Андижон сариға бузулгон йўсунлуқ этиб кўчтилар. Андижонда Носирбекни қўюб эдиларким, Узун Ҳасаннинг езнаси эди. Агар сонийси бўлмаса, солиси худ не сўз эдиким, бор эди. Соҳибтажриба киши эди, мардоналиғи ҳам бор эди. Бу кайфиятларни билиб, аларнинг бебунёдлиғини маълум қилиб, Андижон қўрғонини беркитиб, манга киши йиборди. Булар Андижонға етганда қўрғон беркиганини маълум қилиб, сўзлари бир-бирига қовушолмай бузулуб Узун Ҳасан кўчига Ахси сари торти.

Султон Аҳмад Танбал ўз вилоятиға — Ўшға борди. Жаҳон-

гир мирзони бир неча ичқилари ва йигитлари Узун Ҳасандин айириб қочиб, Танбалғаким, ҳануз Ўшға етмайдур эди, бориб қўшулди-лар. Андижоннинг беркиган хабари манга келди, ҳеч таваққуф қилмай, Марғишондин офтоб чиқа от- -----
ланиб, туш қайтиб эрдиким, Андижонға келдим. Носирбекни ва ўғлонлариниким, Дўстбек ва Миримбек бўлғай, кўруб, сўруб иноят ва шафқатдин умидвор ва сарафроз қилдим.

Ота вилоятиким, икки йилға ёвуқлашиб эрдиким, иликдин чиқиб эди, Тенгри инояти била зулқаъда ойида сана 904 да яна муяссар ва мусаҳҳар бўлди. Султон Аҳмад Танбалким, Жаҳонгир мирзо била қатилиб, Ўш сари тортиб эди, Ўшқа киргач, Ўшда ҳам қизилоёқ қоратаёқ қилиб, зарби рост ура-ура Ўшдин қовлаб, қўрғонни бизнинг учун сахлаб, бизга киши йибордилар. Жаҳонгир ва Танбал бир неча маъдуди била саросимавор бориб Ўзгандга кирдилар.

Узун Ҳасанким, Андижонға кира олмай, Аҳси тарафиға бориб эди, хабар келдиким, бориб Аҳсининг аркига кирмиш. Чун сардор ва сарфитна бу эди, бу хабар келгач, Андижонда тўрт-беш кундин ортуқ таваккуф қилмай, Аҳси азимати қилдук. Аҳсиға етгач чора қила олмай, аҳду амон тилаб, қўрғонни топшурди. Бир неча кун Аҳсида туруб, Аҳси ва Косон ва ул юртнинг иш-кучини забт ва саранжом қилиб, илғор келган мўғул бекларига рухсат бериб, Узун Ҳасанни кўч ва мутааллиқдари била олиб Андижонға келилди. Аҳсида Қосим Ажабниким, ички чаргасида эди, оллимда беклик мартабасиға етиб эди, орияти қўюлди. Чун аҳд қилиб эди, жон ва молиға зарар ва нуқсон тегурмай Қоратегин йўли била Хисор сари ижозат берилди. Бир неча маъдуди била Хисорға борди. Ўзга тамом навкарлари айрилиб қолдилар.

Бу фатаротларда бизга тааллуқ элни ва Хожа Қози ва мутааллиқларини тутқон ва талағон булар эдилар, баъзи беклар била иттифоқ қилиб, сўзни мунга қўйдиқким, мунча жўғуллуқ ва бузуқчилик қилған ва мунча бизга тааллуқ мўмин ва мусулмонни тутқон ва талағон бу жамоат эдилар. Ўзларининг бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилгайлар, буларни туттурсак ва талатсак не айб бўлғай? Ба-тахсис бизнинг кўзимизнинг ўтрусида бизинг отимизни ми-ниб, бизинг тўнумизни кийиб, бизинг қўюмизни еб юругай-лар, мунга худ ким таҳаммул қилғай? Агар тараххум қилиб туттурулмаса, ё талатилмаса, бизинг била қазоқликларда ва

меҳнатларда бўлган жамоатнинг ҳозир таниғон моллариға бори фармон бўлсаким, иликларига кирса, ушмунча била қутулсалар, миннатлар тутсалар керак. Филвоқеъ, маъқул кўрунди. Фармон бўлдуким, бизинг била бўлганлар таниғон нималарини олсунлар, агарчи маъқул ва муважжаҳ эди, бир нима шитоб бўлмиш.

Жаҳонгир мирзодек ғаним ёнимизда ўлтуруб, элни мундоқ хуркутмоқнинг ҳеч маъниси йўқ эди. Мулкгирликда ва мамлакатдорлиқта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг заминида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур. Ушбу бир бемулоҳаза ҳукм қилганимиздин не миқдор шўр ва фитналар кўпти. Охир Андижондин иккинчи навбат чикғонимизға сабаб ушбу бетааммул ҳукм қилганимиз бўлди. Бу жиҳаттин мўғуллар ўзларига дағдаға ва таваҳҳум йўл бериб, Работак ўрчини-динким, Икки сув ароси ҳам дерлар. Ўзганд тарафиға кўчуб Танбалға киши йибордилар. Менинг онам қошида минг беш юз, икки мингга ёвуқ мўғул улусидин бор эди. Яна Хисордин Ҳамза Султон ва Маҳдий Султон ва Муҳаммад дуғлат алар била ушмунча чоғлиқ мўғул келиб эди. Ҳамиша ёмонлиқ ва бузуқчилик мўғул улусидин бўла келгандур. Ушбу тарихқа-ча беш навбат манинг била ёғиқтилар. Андоқ эмаским, манинг била бемуносабатлиқ жиҳатидин ёғиқмиш бўлғайлар. Мундоқ ҳаракотларни ўз хонлариға муқаррар қилдилар. Бу хабарни Султонқули чиноқким, отаси Худойберди бўқоқни мўғуллар орасида риоят қилиб эрдим, отаси бурунроқ ўлуб эди ўзи мўғуллар била бўлур эди, келтурди. Яхши борди, ўз эл ва улусидин айрилиб, бу хабарни еткурди. Агарчи мунда яхши борди, вале сўнгра андоқ қабохатлар қилдиким, юз мунингдек хизмат бўлса ёпқай. Нечукким, мазкур бўлғусидур. Сўнгги қабохатлари ҳам мўғуллуқнинг натижасидин эди.

Бизга хабар келгач, бекларни йиғиб машварат қилилди, беклар арзға еткурдиларким, бу жузвий ишдур, подшоҳ отлонмоқи не эҳтиёж? Қосимбек жамиъ бекларни ва черикни бошлаб борсун. Сўз мунга қарор топти. Саҳл туттилар, бу раъй ғалат экандур. Бу куни Қосимбек бекларини ва черикни бошлаб чиқти. Оралағунча Танбал худ келиб, мўғулларға қўшулган экандур.

Тонгласи эрта била Иламиш дарёсининг Ясси кечит отлиқ гузарини ўтгач-ўқ рўбарў бўлурлар, яхши чопқулашурлар. Қосимбек ўзи Султон Муҳаммад арғун била рўбарў бўлуб,

икки-уч навбат чопкулаб бош чиқорғали қўймас. Ғалаба йигитлар чопкулашурлар, охир шикаст топарлар. Қосимбек, Али Дўст тағойи, Иброҳим сору, Лоғарий, Сайди Қаро яна уч-тўрт бек ва ичкидин чиқтилар. Ўзга аксар беклар ва ичкилар-иликка туштилар. Иликка тушган беклар ва ичкилардин Али Дарвешбек, Мирим Лоғарий, Тўқабек, Тоғайибек, Муҳаммад Дўст, Али Дўст, Миршоҳ қавчин, Мирим Девон бу урушта икки йигит таври чопкулашурлар. Бизнинг соридин Иброҳим сорунинг иниларидин Самад отлиқ, алар соридин Хисорий мўғуллардин Шаҳарувор отлиқ рўбарў бўлурлар. Шаҳарувор, андоқ чопарким, дубулғадин ўтуб, Самаднинг бошиға қилич хейли ўлтурур. Бовужуди бу захм Самад андоқ чопарким, Шаҳаруворнинг бошидин кафи дастча парча сўнгакни қилич олиб кетар. Шаҳаруворнинг дубулғаси йўқ экандур. Шаҳаруворнинг бошини ўйдилар, яхши бўлди. Самаднинг бошини ўяр киши йўқ эди. Уч-тўрт кундин кейин ўшул захм била-ўқ борди. Қазоқликлардин ва фалоқатлардин халос бўлуб, янгла вилоят олған маҳалда ажаб бевақт шикаст эди.

Қанбар Али мўғулким, бир рукни аъзам ул эди, Андижонни олған чоғда вилоятиға бориб эди, йўқ эди. Ушмунча била Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижоннинг бир шаръиси Пуштайи Айшнинг олдиға ўлангга тушти. Бир-икки қатла Чилдухтарон била ясаб, Пуштайи Айшнинг доманасиға келди. Бизнинг йигитлар маҳаллот ва боғоттин ташқари-ўқ ясаб чиқтилар, илгари кела олмади, доманадин-ўқ нари ёнди. Ушбу навоҳиға келганда тушган беклардин Мирим Лоғарийни ва Тўқани ўлтурди. Бир ойға евуқ бу теграда ўлтуруб ҳеч иш қила олмади. Ўш сариға боқа ёнди. Ўшни Иброҳим соруға берилиб эди, анинг кишиси анда эди, Ўшни беркиттилар.

Вақоеъу санати ҳамсин ва тисъи миа

Вилоётнинг отлиқ ва яёқ черикларига қадаға била тавочилар ва муҳассиллар йиборилди. Қанбар Алиға ва яна ҳарне вилоятларға борған черикларга эҳтимом била тавочилар чоптуруб, тўра ва кетмон ва болту ва неким бўлған черик масолиҳ ва асбобиға эҳтимомлиқ муҳассиллар таъйин қилилди. Вилояттин черикка келур отлиқ ва яёқни суруб, ул тараф иш-кучга борған навкар ва сипоҳийни йиғиштуруб, Тенгри-

га таваккул қилиб, муҳаррам ойининг ўн секкизида Ҳофиз-бекнинг чорбоғига сафар қилдим. Бир-икки кун чорбоғда туруб, қолган асбоб ва олотни тайёр ва мукамал қилиб, Ўш сори муҳолифларнинг устига баронғор ва жавонғор ва ғул ва хировул ва отлиқ-яёқни ясаб, ясол била-ўқ мутаважжих бўлдук.

Ўшқа яқин етган маҳалда хабар топилдиким, муҳолифлар Ўш навоҳисида тура олмай, Работи Сарҳанг ўрчини сариғаким, Ўшнинг шимолидур тортмиш. Ул охшом Лотканд кентига тушулди.

Тонгласи ясаб Ўшдин ўтганда хабар келдиким, муҳолифлар Андижон сари бормиш, биз ҳам Ўзганд устига мутаважжих бўлдук. Ўзумиздан илгаррак Ўзганд навоҳисини чопқали чопқунчи ойирдук. Муҳолифларким, Андижонга борурлар, кеча била хандаққа кириб фасилга шоту қўяр чоғда қўрғондағилар туярлар. Ҳеч иш қилалмай ёндилар. Бизнинг чопқунчи ҳам бориб Ўзганд навоҳисиниким чопар, онча нима иликларига тушмай ёниб келдилар.

Ўш қўрғонларидин Мозу қўрғонидаким, ул орада рустлиқ била машҳур қўрғондур, Танбал иниси Халилни икки юз-икки юз эллик киши била қўюб, ул қўрғонни беркитиб эди, ёниб келиб Мозу қўрғониға уруш солиб зўр келтурдук. Мозу қўрғони хейли руст қўрғондур, шимол сариким, сойдур, хейли баланд воқеъ бўлубтур. Агар сойдин ўқ отсалар шоядким, фасилға етгай. Обдузд ушбу тарафда воқеъ бўлубтур. Қўрғондин қуйиға боқа кўчадек икки тарафдин фасил қўпориб келтуруб сувға етқурубтурлар. Пушта тарафлари хандақтур. Сойға ёвуқ учун сой тошларидин улук-улук қазондек тошлар қўрғонға чиқариб эдилар. Ул микдор улук тошлариким, Мозу қўрғонида оттилар, ушмунча қўрғон уруши бўлуб ҳеч қўрғондин мундоқ тошлар отмадилар. Абдулқуддус кўҳбур Каттабекнинг оғаси фасил тубиға чиқиб эди, фасилдин андоқ тош урдиларким, ҳеч ери тегмай дуруст муаллақ ошиб, ўшандоқ баланд ердин қўрғоннинг хокрезининг тубигача юмалана-юмалана келди. Вале ҳеч бўшамасди. Ушал замон-ўқ отланиб юруди. Дутаҳи Обдуздда Ёрали Билолнинг бошиға бир зарб тош урдилар, бошини охир ўйдилар. Қалин киши тош била зоеъ бўлди. Сабоҳеким, уруш солилди, чоштгоҳдин бурунроқ Обдузд олилди. Охшомғача уруш эди. Обдуздким олилди, бўлдура олмай тонгласиға

амон тилаб чиқтилар. Танбалнинг иниси Халил бошлиқ етмиш-саксон-юз ўбдон кишини банд қилиб, Андижонга йиборилдиким, эҳтиёт била сахлайғайлар. Бизинг ҳам бекларимиз ва ичқиларимиз ва ўбдон кишиларимиз аларнинг бандиға тушуб эди. Бу иш тавре воқеъ бўлди.

Мозуни олиб келиб Ушнинг кентларидин Унжу Тўба деган кентта тушулди. Ул тарафдин Танбал Андижондин ёниб Работи Сарҳанг ўрчини кентларидин Обихон деган ерга тушти.

Бу икки черикнинг ораси бир йиғоч йўл бўлғай эди. Бу фурсатта Қанбар Али беҳузурлуқ жиҳатидин Ўшқа борди. Бир ой-қирқ кунгача ўлтурулди, уруш бўлмади. Вале ҳар кунда бизинг ошлиқчи ва аларнинг ошлиқчиси отқулашурлар эди. Бу муддатта кечалар ўрду гирдини маҳкам эҳтиёт қилилур эди. Хандақ қозилур эди. Хандақ бўлмағон ерда шох тутулур эди. Бўлган сипоҳий тамом яроғланиб, хандақ ёқасиға чиқарлар эди. Бовужуди мунча эҳтиёт ҳар уч-тўрт кунда кеча била черикда бир ғавғо ва сурон чиқар эди. Бир кун ошлиқчининг илайига Саййидбек тағойи бориб эди, ғанимининг кишиси зўрроқ келиб, баякбор уруш асносида Саййидбекни олдилар.

Ушбу йил Хисравшоҳ Балх устига черик борур ҳаёли била Бойсунқур мирзони тилаб, Қундузға келтуруб, Балх устига отланди. Авбожжа етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларга не нав етгай! Не асл, не насаб, не ҳунар: не ҳасаб, не тадбир, не шужоат, не инсоф, не адолат! Бойсунқур мирзони беклари била тутуб, Бойсунқур мирзоға кериш солиб, муҳаррам ойининг ўни эрдиким, мундоқ хуштабъ ва пурфазилат ва ҳасаб ва насаб била ороста подшоҳзодани шахид қилди. Беклари ва ичқиларидин ҳам бир нечани ўлтурди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз сексан иккида, Хисор вилоятида эди. Султон Маҳмуд мирзонинг иккинчи ўғлидур, Султон Масъуд мирзодин кичик, Султон Али мирзо ва Султон Ҳусайн ва Султон Вайс мирзодинким, Хон мирзо била машҳурдур, улуғ. Онаси Пашабегим эди.

Шакл ва шамойили: улуғ кўзлук, кўба юзлук, ўрта бўйлук туркман чехралик, малоҳатлик йигит эди.

Ахлоқ ва атвори: адолатпеша ва одми ва хуштабъ ва фазилатлик подшоҳзода эди. Устоди Саййид Маҳмуд шийи экандур. Бу жиҳаттин Бойсунқур мирзо ҳам матъун эди. Сўнг-

ра дедиларким, Самарқандта ул ёмон ақидадин ёниб, пок эътиқод бўлубтур. Хейли чоғирға хирси бор эди. Чоғир ичмас маҳалда намоз ўтар эди. Саховати ва бахшиши эътидол била эди. Насхтаълиқ хатини хейли хўб битир эди. Наққошликда ҳам илиги ёмон эмас эди. Шеърни ҳам тавре айтур эди. «Одилий» тахаллус қилур эди. Шеърӣ девон тартиб қилғунча бўлмайдур эди. Бу матлаъ анингдурким:

Соявор аз нотавони жо-бажо миўфтам,
Гар нагирам рӯи деворе зи по миўфтам.

Самарқандта Бойсунқур мирзонинг ғазаллари онча шой-иъдурким, кам уй бўлғай эрдиким, мирзонинг ашъори ул уйда бўлмағай эди.

Масофлари: икки масоф урушти. Бир қатла Султон Маҳмудхон била. Аввал тахтға ўлтурғонида Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлос ва баъзининг иғво ва ангизи жихатидин Самарқанд олмоқ доияси била черик торриб, Оққўталдин ўтуб, Работи Сўғд ва Канбой навоҳисига келди, Бойсунқур мирзо Самарқандтин чиқти. Канбойда урушуб яхши бости. Уч-тўрт минг мўғулнинг бўйниға урдурди. Хайдар қўкалдошким, хоннинг ҳалл ва ақди эди, бу урушда ўлди.

Яна бир мартаба Бухорода Султон Али мирзо била урушуб мағлуб бўлди.

Вилоёти: отаси Султон Маҳмуд мирзо Бухорони бериб эди. Отасидин сўнг отасининг беклари йиғилиб, иттифоқ била Самарқандта подшоҳ қилдилар. Бухоро ҳам неча маҳалғача мунинг девониға доҳил эди. Тархонлар ёғийлиғидин сўнг анинг тасарруфидин чиқти. Мен Самарқандни олғанда Хисравшоҳға торта борди. Хисравшоҳ Хисорни олиб берди.

Андин ҳеч авлод қолмади. Хисравшоҳқа келган маҳалда обоғаси Султон Халил мирзонинг қизини олди. Ўзга хотун ва ғумаси йўқ эди. Андоқ истиқбол била салтанат қилмадиким, бир кишини ўз элидин улғайтиб муътабар бек қилмиш бўлғай. Беклари ота-обоғасининг-ўқ беклари эди.

Бойсунқур мирзонинг воқеъасидин сўнг Султон Аҳмад қоравул Кўчбекнинг отаси, оға-иниси ва кўч ва мутааллиқлари била Қоратегин вилоятидин чиқиб, бизни деб келди. Қанбар Аликим, Ўшда беҳузур эди, беҳузурликдин қўпуб ул ҳам келди. Мундоқ маҳалда ғайб кўмаги Султон Аҳмад қоравул жамоати била келиб, қотилғонни шугун тутуб, сабоҳи-ўқ ға-

ним устига ясаб юрудук. Обихонда туруш бермай, юртидин кўчти. Баъзи чодир ва гилем ва партолдек нималари черик элига тушти. Келиб анинг юртига туштук. Ушбу охшоми Танбал Жаҳонгирни олиб, ўнг ёнимиздин эврулуб Хўбон деган кентгаким, Андижон сари ёнимизда биздин уч йиғоч бўлғай эди, келиб кирди. Эртасига биз ҳам баронғор, жавонғор, ғул, хировулни тартиб қилиб, кийим кийиб, яроғланиб, ясол ясаб, тўра кўтарган яёқларни олимизга солиб, ғаним устига юрудик. Бизнинг баронғор Али Дўст тағойи эди, тавобии била. Жавонғор Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий, Сайди Қаро, Муҳаммад Али мубашшир, Хожа Калонбекнинг оғаси Кичикбек, яна баъзи ичқилар; Султон Аҳмад қоравулни ва Кўчбекни оға-инилари била жавонғорга битилди. Қосимбек ғулда манинг қошимда эди. Ировул Қанбар Али ва яна баъзи ичқилар эди.

Хўбоннинг шарқи-жануб тарафидан Сақо отлиқ кентдаким, Хўбондин бир шаръий бўлғай, етишиб эдукким, ғаним кишиси Хўбон кентидин ясаб чиқти. Биз ҳам илдамроқ-ўқ юрудук. Ҳазм ва эҳтиётни маръи тутуб, тўра яёкким, тартиб қилилиб эди, муқобала бўлур маҳалда кейин-ўқ қолдилар. Тенгри инояти била аларга ҳеч этиёж бўлмади. Етган била бурунроқ бизинг жавонғор кишиси анинг баронғори била илик олишти. Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек анда яхши чопқулашти. Муҳаммад Али Мубашшир ҳам Кичикбектин сўнгра чопқулашти. Ушмунча била тоб келтура олмай, ёғий кўчти. Баронғор била ировулга пешо-пеш уруш етмади. Қалин йигитларни келтурдилар. Бўюнлариға, буюрдикким, урдилар. Бизнинг беклар Қосимбек ва Али Дўстбек кўпраги Али Дўст ҳазм ва сардорлиғини риоят қилиб, қовғунчини йироқ йиборғали маслаҳат кўрмадилар. Бу жиҳаттин қалин кишиси иликка тушмади.

Хўбон кентига-ўқ туштук. Менинг аввал масоф уруши урушқоним ушбу эди. Тенгри таоло ўз фазл ва карами била фатҳ ва зафар рўзий қилди. Шугун туттук.

Тонгласиға-ўқ отамнинг онаси манинг улуғ онам Шоҳ Султонбегим Андижондин келди. Бу хаёл билаким, Жаҳонгир агар иликка тушган бўлса, дархост қилғай. Чун қиш ёвуқлашиб эди, ёзида ошлик-тўлук қолмайдур эди. Ўзганд устига борурни маслаҳат кўрмай, Андижонга мурожаат қилилди. Неча кундин сўнг кенгашиб, сўзни мунга қарор берилдиким,

Андижонда қишламоқдин ғаним кишисига ҳеч зарар ва осибе етмас, балки ўғурлуқ ва қазоқлик била кучланмагининг эҳтимоли бордур бир ерда қишламоқ керакким, черик эли ошлиқсизликдан ожиз бўлмағай ва ғаним кишисига ҳам қабал йўсуллуқ ожизлиғи бўлғай. Бу маслаҳат учун Работак ўрчинидаким, бу Работак ўрчинини Икки сув ораси ҳам дерлар, Армиён ва Нўшоб навоҳисиди қишламоқ хаёли била Андижондин кўчуб, мазкур бўлган кентларнинг навоҳисига келиб қишлоқ солдук.

Бу навоҳи яхши овлоқ ерлар бўлур. Иламиш дарёсининг яқинидағи қалин чангалларда бўғу, марал ва тўнғуз кўп бўлур. Ушоқ-ушоқ чангалларида қирғовул ва товушқон қалин бўлур.

Пуштасида тулкуси бисёр бўлуру рангин бўлур, тулкуси ўзга ернинг тулкусига боқа югурук бўлур. Бу қишлоқда эканда ҳар икки-уч кунда овға отланур эрдим. Улуғ чангалларни ўртаб, бўғу-марал овлар эдук. Ушоқ чангалларига чарга солиб, қирғовулға қуш солиб кезлар эдук. Қирғовуллари беҳад семиз бўлур. То ул қишлоқта эдук, қирғовул эти фаровон эди. Ушбу қишлоқта эканда Худойберди туғчиким, янги риюят қилиб бек қилиб эдим, икки-уч қатла тушуб, Танбалнинг қазоғини босиб, бошлар кесиб келтурди. Андижон ва Ўш навоҳисидин ҳам қазоқ йигитлар айёрлик била тинмай бориб, илқиларин суруб, кишиларни ўлтуруб, бисёр ожиз қилдилар. Агар ул кишни ўшул қишлоқта ўткарилса эди, кўпроқ эҳтимоли бу эрдиким, ёзғача урушсиз-ўқ бузулғайлар эди. Ушмундоқ ғанимни забун ва ожиз қилган маҳалда Қанбар Али вилоятиға бормоққа ижозат тилади. Ҳар неча бу ҳисобларни хотир нишон қилиб, манъ қилилди, кўпрак жаҳл қилди. Ажаб енгил ва бемоска мардак эди. Зарурат бўлди, вилоятиға ижозат берилди. Бурун вилояти Хўжанд эди. Бу навбат Андижонни олғанда Исфара ва Кандибодомни ҳам анга берилди. Бизинг беклар орасида қалин вилоятлик ва кўп навкарлик Қанбар Али эди. Ҳеч кимнинг навкари ва вилояти онча эмас эди. Қирқ-эллик кун ул қишлоқта эдук. Қанбар Алининг тақриби била баъзи черик элига ҳам рухсат берилди.

Ўзумиз ҳам Андижонға келдук. Бу муддаттаким қишлоқта ва Андижонда эдук Танбалнинг кишиси тинмай хон қошиға Тошкандга борур эди ва келур эди. Аҳмадбекким, хоннинг

ўғли Султон Муҳаммад султоннинг бек аткаси ва хоннинг улуғ риоят қилган беги эди, Танбалнинг туққан обоғаси эди, Бек Телбаким, хоннинг эшикоғаси эди, Танбалнинг туққан оғаси эди, бора-кела хонни барин қилдиларким, Танбалға-----
-----кўмак-йиборгай, кўмакдин бурунроқ Бек Телбаким, то туғуб эди, Мўғулистонда эди, мўғул орасида улғайиб эди, вилоятқа кирмайдур эди, вилоят подшоҳлариға хизмат қилмайдур эди, хонларға-ўқ хизмат қилиб эди, кўч ва аҳлу аёлини Тошкандта қўюб, ўзи келиб иниси Танбалға қўшулди.

Бу фурсатта ажаб ҳодиса даст берди. Қосим Ажабниким, Ахсида орияти қўюлуб эди, оз-оғлоқ, қазоқ кейинича чиқиб, кавлаб Бичрота била Хўжанд суйидин ўтарда Танбалнинг қалин кишисига учраб, иликка тушти. Танбал чун черикимизнинг тарқоғон хабарини топти ва оғаси Бек Телба хон била сўзлашиб келиб эди, кўмак келмакка мутааййин мутаяққин эди, Ўзгандтин отланиб, Икки сув орасиға келди. Ушбу аснода Косондин таҳқиқ хабар келдиким, хон Танбалнинг кўмагига ўғли Султон Муҳаммад Хониканиким, Султонимға машхур эди, Аҳмадбек била таъйин қилиб, бешолти минг черик қўшубтур. Арчакент йўли била ошиб келиб, Косонни қабадилар. Биз дағи йирокдаги кишимизға боқмай, ҳозир кишимиз била бетаваққуф кишнинг зарб совуғида Тенгрига таваккул қилиб, Андижондин Банди Солор йўли била Султоним била Аҳмадбекнинг устига отландуқ. Кечаси ҳеч ерда турмай, тун қотиб сабоҳи Ахсига туштук. Ул охшом маҳкам қаттиқ совуқ эди. Андоқким, баъзининг илик-оёғин совуқ олди. Кўп кишининг қулоқдари олмадек-олмадек қабарчуғланиб эди. Ахсида таваққуф қилмай, Қосим Ажабнинг ўруниға Ёрак тағойиних ҳам орияти қўюб, Косон устига ўттук. Косонға бир шаръи қолғанда хабар келдиким, Аҳмадбек хабар топиб, Султоним била бузулғон йўсунлуқ илдам ёнди.

Танбал бизнинг отланғонимизни билиб, оғасиға кўмак илғаб келадур экандур. Кун икки Намоз ораси бўлғай эрдиким, Танбалнинг қароси Навканд соридин пайдо бўлди. Оғасининг мундоқ енгил келганидин ва бизнинг мундоқ илдам етканимиздин донг ва мутаҳаййир бўлуб тура қолди. Биз дедукким; Худой муни мундоқ келтурди, отининг бўйни қотиб келибтур, юруб илик қўшғондин кейин Тенгри рост келтирса бириси чиқмас; Вайс Лоғарий ва яна баъзилар дедиларким, кун кеч бўлубтур, бу кун бўлмаса тонгла қаёнға

борғусидур; сабоҳ ҳар қанда бўлса, учратурбиз, деб филҳол илик кўшмоқни салоҳ кўрмадилар. Ушмундоқ қопуда келган ғаним ҳеч нав мутазаррир бўлмай ажрашти. Масал борким, «Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур.»

Б а й т:

Корхоро ба вақт бояд жуст,
Кори бевақт суст бошад, суст.

Тонглағача фурсатни ғанимат тутуб, кечасига ҳеч ерда тушмай бориб, Архиён кўрғониға кирдилар. Эртасига ғанимнинг устига юруб, топмай, сўнгича келиб, Архиён кўрғонини ёвуқ қабамоқнинг салоҳин топмай, бир шаръисиди Ғазнайи Намангонға тушулди. Ўттуз-қирқ кун биз бу юртта эдук. Танбал Архиён кўрғонида эди. Оз-оз киши беридин бориб, наридин келиб, ора йўлда отқулашиб ёнарлар эди. Бир кеча шабихун келдилар. Ўрдунинг ташқарисидин бир пора ўқ кўюб ёндилар. Ўрду гирдини хандақ қилиб, шох тутуб, эҳтиётлар қилилиб эди, ҳеч иш қила олмадилар.

Ушбу юртта эканда Қанбар Али икки-уч қатла ёмонлаб вилоятиға бормоқчи бўлди. Бир қатла худ отланиб, тебраб эди, баъзи бекларни йибориб ташвишлар била ёндурдук.

Бу аснода Саййид Юсуф Мажамиий Султон Аҳмад Танбалға киши йибориб, анга боқти. Андижон кўҳ пояларидин Уйғур Мажам дерлар, икки кўҳпоядур, Саййид Юсуф Мажам анинг улуғи эди, сўнгралар эшикда танимол бўлуб эди. Иши улуғлуқтин ўтуб эди. Беклик дағдаға ва даъвоси бор эди. Агарчи ҳеч ким бек қилмайдур эди, ажаб мунофиқ ва бепош-на мардак эди. Мен ушбу навбат Андижонни олғандин ушбу тарихқача шоядким, икки-уч қатла манга кириб Танбалға ёғикти экин. Яна икки-уч қатла Танбалға кириб, манга ёғикти экин. Охир ёғий бўлғани ушбу эди. Анинг била эл ва улус ва аймоқ хейли бор эди. Танбалға қўшулмасун деб оралай отландук. Ора кўнуб, Пишхорон навоҳисига келдик. Пишхорон кўрғониға Танбалнинг кишиси келиб кирган экандур. Бизнинг илғор беклари Али Дарвешбек ва Кўчбек оға-иниси била Пишхорон эшигига бориб, яхшилаб чопқулаштилар. Кўчбек оға иниси била яхшилар бордилар. Иликлари аксари ишга тегди.

Пишхороннинг бир шаръисиди бир баланди устида туштук. Танбал Жаҳонгирни олиб Пишхорон кўрғонини орқай тушти. Уч-тўрт кундин сўнг бизинг муҳолиф беклар-

ким, Али Дўст ва Қанбар Али саллох тавобеъ ва лавоҳиқи
била бўлғайлар, яраш сўзини ораға сола кириштилار. Ме-
нинг ва манинг давлатхоналаримизнинг бу ярашдин асло
илм ва хабарлари йўқ эди ва бизлар бу суратка асло-ризо
бермас-эрдук. Чун икки улўғ бек бу икки мардак эди, агар
буларнинг сўзига қулоқ солмай сулҳ бўлмаса, ўзга эҳтимол-
лари ҳам бор эди. Зарурат бўлди, бу йўсунлуқ сулҳ бўлдуким,
Хўжанд сувининг Ахси тарафи вилоятлар Жаҳонгир мирзоға
тааллуқ бўлғай, Андижон тарафи вилоятлар манга тааллуқ
бўлғай. Ўзгандни ҳам кўчларини чиқарғондин сўнг бизнинг
девонға кўйғайлар. Вилоятлар қарор топғондин сўнг ман ва
Жаҳонгир мирзо иттифоқ қилиб, Самарқанд устига юругай-
биз. Самарқанд тахти муяссар ва мусафҳар бўлғоч, Андижон-
ни Жаҳонгир мирзоға берилгай. Сўзни мунга қарор берилди.

Жаҳонгир мирзо ва Танбал тонгласиға келиб, ражаб
ойининг авохирида мулозамат қилдилар. Ушбу мукаррар
бўлган йўсунлуқ аҳду ва шартлар бўлди. Жаҳонгир мирзоға
Ахси сари рухсат бе-риб, ўзум Андижонға мурожаат қилдим.
Андижонға келгач, Танбалнинг иниси Халил ва жамъиким,
бандта эдилар, банддин чиқариб, ҳилъатлар кийдуруб рух-
сат берилди.

Алар дағи банддағи бекларни ва ичқиларниким, Тағойи
бек ва Муҳаммад Дўст ва Миршоҳ қавчин ва Саййидбек ва
Қосим Ажаб ва Пир Вайс ва Мирим Девон бошлиғлар бўлғай,
бандтин чиқариб йибордилар.

Андижонға келгандин сўнг Али Дўстнинг атвори тамом
ўзгача бўлди. Менинг била қазоқликларда ва меҳнатларда
бўлган кишилар била ёмон маош қила киришти. Аввал, Ха-
лифаға рухсат берди. Андин сўнг Иброҳим соруни ва Вайс
Лоғарийни бегуноҳ ва бежихат туттуруб, талатиб, вилоятла-
ридин айириб рухсат берди. Қосимбек била чирмашиб юрур
эди. Зоҳирда мунини санад қилдиким, Халифа ва Иброҳим Хожа
Қозининг ҳаводорларидур. Мендин интиқом олғуларидур.
Ўғли Муҳаммад Дўст худ подшоҳона бунёдлар қўйди. Суҳбат
ва шилон ва девон ва дастгоҳ барчани салотин дастури била
қила бошлади. Бу оталиқ-ўғуллуқ Танбалға орқаланиб, мун-
доқ ҳаракатлар бунёд қилдилар.

Менда ҳам онча ихтиёр ва иқтидор қолмадиким, бу нав
номаъқул ҳаракатлардин уларни манъ қила олғайман. Не
жиҳатдинким, Танбалдек душман муниинг орқа ва ҳимояти,
ҳар не кўнгуллари тилар эди, андоқ қилурлар эди. Ажаб но-

зук маҳалли эди. Ҳеч нима деб бўлмас эди. Бу оталиқ-ўғул-луктин ул муддатда ғалаба хорлиқдар тортилди.

Султон Аҳмад мирзонинг Ойша Султонбегим отлиқ қизиниким, ота, обоға тирик эканда манга қалинлиқ қилиб эдилар, Хўжандта келиб эди, шаъбон ойида олдим. Аввал олғанда агарчи меҳрим ёмон эмас эди, вале аввали кадхудолиқ эди, ҳаё ва хижоб жиҳатидин ҳар ўн, ўн беш-йигирма кунда бир навбат борур эрдим. Сўнгралар худ ул меҳр ҳам қолмади, вале хижоб ҳануз кўпрак бўлди, бир ойда ва қирқ кунда онам хоним муҳассилликлар била сура-сура ташвишлар била йиборур эди.

Бу фурсатларда бир Ўрду Бозорийнинг ўғли бор эди, Бобурий отлиқ. Оти ҳам тавре муносиб тушуб эди.

Шеър:

Мен анга ғариб майл пайдо қилдим,
Балким анга ўзни зор-у шайдо қилдим.

Андин бурун ҳеч кишига мойил бўлган эмас эдим, балки меҳру муҳаббат гуфту шунудин эшитмас эдим, демас эдим. Ул маҳаллар бирар байт, иккирар байт форсидин айтур эдим. Бу байтни анда айтиб эдим.

Б а й т:

Ҳеч кас чун ман харобу ошику расво мабод,
Ҳеч маҳбубе чу ту бераҳму бепарво мабод.

Аҳёнан Бобурий манинг қошимға келур эди, вале ман ҳаё ва хижоб жиҳатидин Бобурий сори туз боқа олмас эдим, не жойи улким, ихтилот ва ҳикоят қила олғайман ва нашъа ва изтироб сабабидин шукр қила олмас эдим, не имкони улким, кетганидин шикоят қила олғайман. Мулозамат таклифи қилмоқликка худ кимга тоқат бор эди.

Бир кун ўшул меҳр ва муҳаббат авонида жамъе ҳамроҳ эдилар, бир кўчада келадур эдим, баякбор Бобурий рўбарў учрай тушти. Манга инфиолдин андоқ ҳол бўлдуким, яқин эдиким, эригайман. Туз боқмоқлик ё сўз қотмоқлиқнинг худ имкони йўқ эди. Юз хижоб ва ташвиш била ўтулди. Муҳаммад Солиҳнинг бу байти хотирға келди.

Б а й т:

Шавам шарманда ҳаргаҳ ёри худро дар назар бинам,
Рафиқон сўи ман бинанду, ман сўи дигар бинам.

Бу байт ажаб ҳасби ҳол воқеъ бўлди. Ишқ ва муҳаббат

туғенидин, шабоб ва жунун ғалаботидин бош яланг, оёқ
яланг кўй ва кўчада ва боғ ва боғчада сайр қилур эрдим. Не
илтифоти ошнову бегона ва не парвойи ўзу ғайр қилур эдим.

Ошиқ ўлғач бехуду девона бўлдум, билмадим,

Ким пари рухсоралар ишқиға бу эрмиш хавос.

Гоҳи телбалардек ёлғуз пушта ва даштка борур эдим.
Гоҳи боғот ва маҳаллотни кўча-бакўча ахтарур эдим. Не
юрумоқта ихтиёрим бор эди, не ўлтурмоқта, не бормоққа
қарорим бор эди, не турмоқта.

Шеър:

Не борурга қувватим бор, не турарга тоқатим,

Бизни бу ҳолатка сен қилдинг гирифтор, эй кўнгул.

Ушбу йил Султон Али мирзо билан Муҳаммад Мазид
тархоннинг орасида мухолифат тушди. Сабаби бу эрдиким,
тархонийлар асру кўп эътибор ва ихтиёр бўлур эдилар. Бу-
хорони дарбаст Боқи олиб эди. Бухоро саркоридин донге ки-
шига бермас эди. Муҳаммад Мазид тархон ҳам Самарқандта
соҳиб ихтиёр тамом вилоётни ўғлонларига ва тавобиъ ва ла-
воҳиқиға олиб эди. Шаҳардин ҳар нима ротибаким таъйин
қилиб эдилар, андин ўзга бир фулус ҳеч нимардин Султон
Али мирзоға тегмас эди. Султон Али мирзо улўғ йигит бўлуб
эди. Буларнинг мундоқ маошиға неча таҳаммул қилсун? Бир
неча ичқилари билан Муҳаммад Мазид тархоннинг қасди
мақомида бўлди. Муҳаммад Мазид тархон туюб, навкар-сав-
дари тавобиъ ва лавоҳиқи била яна анинг била бор киши
бори беклар била, мисли: Султон Ҳусайн арғун, Пир Аҳмад
арғун, Хожа Ҳусайн, Узун Ҳасаннинг иниси Қаро барлос, Со-
лиҳ Муҳаммад яна баъзи беклар ва йигитлар била шаҳардин
чиқди.

Ул фурсатларда Хон мирзоға Хон Муҳаммад Ҳусайн дуғлат-
ни ва Аҳмадбекни ва яна қалин мўғул бекларини кўшуб Са-
марқанд устига таъйин қилиб эди. Ҳофизбек дўлдой ва ўғли
Тоҳирбек худ Хон мирзонинг бек аткаси эдилар, Ҳасан на-
бира ва Ҳиндубек ва баъзи йигитлар Ҳофизбек ва Тоҳирбек
муносабати жиҳатидан Султон Али мирзодин қочиб, Мирзо
хон қошиға бориб эдилар, Муҳаммад Мазид тархон кишилар
йибориб, Хон мирзони ва мўғул черикини тилаб, Шовдор
навоҳисида келиб, Мирзо хонни кўруб, мўғул беклари била

мулоқат қилди.

Мўғул бекларининг Муҳаммад Мазид беклар била яхшиғина ихтилоти чиқмади. Балки Муҳаммад Мазид тархонни тутар хаёл ҳам қилғандурлар. Бу беклар англаб мўғул черикидин бир баҳона била айрилдилар. Булар айрилғоч, мўғул черики ҳам тура олмади, ёниб Ёрайлоқ тушганда, Султон Али мирзо оз киши била Самарқандтин илғоб Хон мирзо била мўғул черикининг устига етар, уруша ҳам олмаслар, бузулуб кечарлар. Охир чоғда Султон Али мирзонинг бир яхшиғина иши бу бўлдуким, Муҳаммад Мазид тархон ва алар бу мирзолардин маъюс бўлуб, мўғул Абдулвахҳобниким, мундин бурунроқ ҳам манинг қошимда бор эди, Андижон қабалида ҳам Хожа Қози била яхши якжиҳатликлар қилиб, жонлар тортиб эди, манга йибориб мани тилабдурлар. Биз худ хароби бу муомала эдук.

Ушбу маслаҳат учун сулҳ қилиб Самарқанд устига юрмакка жозим эдук. Филҳол, Мир Мўғулни Ахсиға Жаҳонгир мирзо қошиға булжор била йибориб, Самарқанд устига отланмоқ бўлдук. Зулқаъда ойида Самарқанд устига черик отланиб, ора икки кўнуб, Қубоға келиб туштук. Намози дигар хабар келдиким, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил келиб Ўш кўрғонини ўғурлаб олибдур. Тафсили будурким, сулҳ бўлганда Танбалнинг иниси Халил бошлиқ бандиларни кўюлуб эди. Нечукким, мазкур бўлди. Танбал Халилни Ўзгандаги кўч ва урукини чиқармоқ учун йибориб эди, кўч чиқармоқ баҳонаси била бориб, Ўзгандга кириб бу кун чиқай, тонгла чиқай деб ҳиял қилиб, чиқмайдур эди. Биз черик отланғонда фурсат топиб, Ўш холи қолганда кеча била келиб, Ўш кўрғонини ўғурлаб олибтур.

Бу хабар бизга келгач, турмоқнинг ва яна булар била чирмашмоқнинг маслаҳатини неча жиҳаттин топмай, Самарқанд сари-ўқ мутаважжих бўлдук. Бир буким, бизнинг сипоҳий отоғлиқ тамом черик яроғини қилмоқ учун уйлук-уйига ҳар сариға тарқаб эди. Сулҳқа эътимод қилиб буларнинг бу мақр ва ғадридин беҳабар ва ғофил эдук. Яна бир буким, Али Дўст ва Қанбар Алидек улуғ бекларимиздин неча навбат ҳаракатлар зоҳир бўлдуким, аларға эътимод қолмади, нечукким мазкур бўлди. Яна бир буким, Муҳаммад Мазид тархон бошлиғ жамия Самарқанд беклари мани тилай Мир

Мўғулни йибориб эдилар. Самарқанддек пойтахт турғунча, не кирои ул қилғайким, Андижондек ер учун киши авқот зоё қилғай.

Кубодин Марғинонға келилди. Кўчбекнинг отаси Султон Аҳмадбекка Марғинонни берилиб эди, алойиқ ва авойиқ жиҳатидан манинг била эргаша олмай Марғинонда қолди. Ўғли Кўчбек бир-икки оға-иниси била манинг била бордилар.

Испара йўлиға мутаважжих бўлдук. Испаранинг тавобии Маҳан отлиқ кентга келиб туштук. Иттифоқоти ҳасанадин Қосимбек жамоати била, Али Дўст жамоати била, Саййид Қосим яна бир пора қалин йигитлар била ушбу охшом Маҳанда эканда булжор қилғандек барча келиб қотилдилар. Андин отланиб дашти Хасбон била юруб, Чўпон кўпругидин ўтуб, Ўратепа келдим. Қанбар Али ўз вилояти Хўжандтин Танбалға эътимод қилиб черик маслаҳатини сўзлаша Ахсиға келур. Бу воқеа бўлғоч, Танбал ани банд қилиб олиб вилоятларининг устига юрур.

Ул бир туркий масал бордурким, «Инонмағил дўстунгға, сомон тикар пўстунгға». Йўлда келадургонда яёқ қочиб юз ташвишлар била Ўратепага келди. Ўратепада эканда хабар келдиким, Шайбонийхон қалъайи Дабусида Боқи тархонни босиб Бухоро устига борибтур. Ўратепадин Бўрка яйлоқи йўли била Сангзорға келдук. Сангзор доруғаси кўрғонни берди. Қанбар Али чун туттуруб, олдуруб келиб эди, ани Сангзорда кўюб ўтгук. Келиб Хон юртиға тушганда Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари келиб мулозамат қилдилар. Самарқанд тасхирининг кайфиятини булар била машварат қилилди. Дедиларким, Хожа Яхё ҳам подшоҳнинг ҳоҳонидур. Агар Хожа барин бўлса, Самарқанд бежангу жидол осонлиқ била муяссар бўлур. Бу жиҳаттин неча навбат Хожа Яхёға кишилар йибориб сўзлашилди.

Хожа Яхё бизни Самарқандға кижурмакни жазм этиб йибормади, вале маъюс бўлғудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидин кўчуб, Дарғам ёқасиға келдук. Дарғам ёқасидин Хожа Яхёға Хожа Муҳаммад Али китобдорни йиборилди. Хабар келтурдиким, келсунлар, шаҳарни берурбиз. Дарғамдин кечга ёвуқ отланиб, шаҳарға мутаважжих бўлдук.

Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг

отаси юрттин-ўқ қочиб бориб, бу иттифоқдин аларни хабардор қилибтур, чун хабар топтилар, ул қилган хаёл муяссар бўлмади, ёниб Дарғам ёқасига туштук. Иброҳим соруйи минглиғким, манинг бир яхши риоят қилган бегим эди, Али Дўст туттуруб қовлатиб эди, ман Ёрйалоққа келган фурсатда Саййид Юсуфбекнинг улуғ ўғли Муҳаммад Юсуф била келиб мулозамат қилди. Бизнинг бойири бекларимиз ва ичқиларимизким, Али Дўстнинг зидди эдилар, буларнинг баъзисини қовлаб, баъзисини талаб, баъзисини тупуруб эди, бирор-бирор йиғилиб келдилар.

Али Дўст заиф бўлуб эди. Не учунким, Танбални орқаланиб манга ва манинг давлатхоҳларимга жафо ва азоблар қилур эди. Менинг ҳам табъим бу мардак била ёмон эди, ҳам инфиолдин ва ҳам таваҳхумдин тура олмади, рухсат тилади. Мен дағи миннат туттум, рухсат бердим. Али Дўст ва Муҳаммад Дўст ўшул рухсат олган била Танбал қошига бордилар. Танбалга муқарраб бўлуб, ғалаба ёғийлиқдар ва ёмонлиқлар бу оталиқ-ўғуллуқтин зухурга келди. Бир-икки йилдин сўнг Али Дўстнинг илигига қорт чиқиб ўлди. Муҳаммад Дўст ўзбакка кириб эди. Филжумла, ёмон эмас эди. Андин ҳам кўрнамаклик қилиб, қочиб, Андижоннинг кўхпоялариға бориб, ёғийлиқлар ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбак илигига тушти. Кўзларини кўр қилдилар. «Кўзларини туз тутти»нинг бу маъниси бор эмиш.

Буларға рухсат бергандин сўнг Ғури барлосни бир неча йигитлар била хабар учун Бухоро сари йиборилиб эди. Хабар келдиким, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлди. Ул навоҳида бўлмоқни маслаҳат кўрмай Кеш сари азимат қилдук. Бу Самарқанд бекларининг аксар кўчлари ҳам Кешда эди. Кешга келгандин бир-икки ҳафтадин сўнг хабар келдиким, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонга берди. Тафсили будурким, Султон Али мирзонинг онаси Зухрабеги оға билмаслигининг ва беақдлигининг махфий Шайбонийхонга киши йиборур, бу мазмун билаким, Шайбонийхон ани олур бўлса, ўғли Шайбонийхонга Самарқандни бергай. Отасининг вилоятини олгандин сўнг Султон Али мирзоға бергай.

Бу раъйдин Абу Юсуф арғуннинг хабари бор экандур, балки бу раъйини кўрсатгучи ўшул ғаддор экандур.

Вақоеъу санати ситтин ва тисъи миа

Шайбонийхон ушбу хотуннинг ваъдаси била келиб, Боғи Майдонға тушти. Туш вақтида Султон Али мирзо бек-беко-тиға, йигит-ялангига, ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким била кенгашмай, бир неча ёвуғидаги кичик-кирим била Чорраҳа дарвозасидин Боғи Майдонға Шайбонийхон қошиға борди. Шайбонийхон хейли яхши ҳам кўрмади. Кўрушгандин сўнг қуйи ёнда ўлтурғузди. Хожа Яҳё мирзонинг чиққонини хабар топиб, изтиробда бўлди, ҳеч чора топа олмай, Хожа ҳам чиқти, Шайбонийхон кўпмай-ўқ кўрушти. Бир пора шикоятмиз сўзлар айтти. Хожа Яҳё кўпқонда Шайбонийхон таъзим қилиб кўпти. Жонали Хожа Алибойнинг ўғли Работи Хожада эди. Мирзосининг чиққон хабарини эшитиб, ул ҳам Шайбонийхон қошиға келди. Бу бедавлат хотун чун ноқиси аке эди, эрга тегар хавоси била ўғлининг хону монин барбод берди. Шайбонийхон бир зарра парво ҳам қилмади, балки гума-ғунчачидек кўзга илмади.

Султон Али мирзо ҳам ўз ишига ҳайрон ва чиққанидин беҳад пушаймон эди. Баъзи ёвуқдаги кайфиятни англаб, мирзони олиб қочмоқ хаёле қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлмади, чун ажал етиб эди, қутулмади. Темур Султон била тушар эди, тўрт-беш кундин сўнг Қўлба ўлангида ўлтурдилар. Бу беш кунлук ўлар жон учун ёмон от била борди. Хотун сўзига кириб, ўзини неқномлар чаргасидин чиқарди. Мундоқ кишининг вақоеъни мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсуллуқ шаниъ ҳаракотни мундин ортуқ эшитиб бўлмас.

Султон Али мирзони ўлтургандин сўнг Жоналини ҳам мирзоси қошиға йиборди.

Хожа Яҳёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Муҳаммад Закариё ва Хожа Боқий била Хуросон сари рухсат берди. Кейнидин бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожани ики йигит ўғли била Хожа Кордзан навоҳисида шаҳид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мандин эмас эди, Қанбарбий ва Кўпакбий қилдилар. Бу андин ёмонроқ. Масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ». Мундоқ ишларни беклар ўз боши била хонидин ва подшоҳидин бевуқуф қила бошласа, бас хонлиғиға ва подшоҳдиғиға не эътибор?

Самарқандни ўзбак олғач, Кешдин Хисор сари мутаваж-

жих бўлдук. Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари кўч ва аҳлу аёллари била бизинг била тебрадилар. Чағониённинг Чилту ўлангига тушганда, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари айрилиб бориб, Хисравшоҳқа навкар бўлдилар.

Биз шаҳар ва вилояттин маҳрум, борур-тураримиз номаълум. Бовужудиким, Хисравшоҳ не миқдор бизнинг хонводага ҳайфлар ўтқариб эди, чора тополмай, зарураттин анинг вилоятининг ичи била-ўқ ўттук. Бир хаёл қилилиб эрдиким, Қоратегин ва Олой била ўтуб, кичик хон додамғаким, Олачахон бўлғай, борилғай, ул муяссар бўлмади. Камруд била юқори юруб, Сири тоқ добонидин ошмоқ бўлдук. Навандок навоҳисига етганда, Хисравшоҳнинг навкари бир тўққуз от ва бир тўққуз парча келтурди. Камруд оғзига тушганда, Шерали чухра қочиб Хисравшоҳ қошига борди. Тонгласига Кўчбек айрилиб Хисор борди. Камруд дарасига кириб, юқори боқа юрудук. Танги ва учма йўлларда тунд ва тез кўталларда қалин от ва тева қирилди. Уч-тўрт ора қўнуб, Сири тоқ кўталига еттуқ кўтал ва не нав кўтал, ҳаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал кўрулган эмас, ҳеч вақт мундоқ танги ва учма йўллар била юрулган эмас. Кўп ташвиш ва суубат била мухотара танги ва учмалардин ўтуб, юз ранж ва машаққат била муҳлиқ баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисига келдук. Фон тоғларининг орасида бир улуғ қўл тушубдур, муҳити тахминан бир шаръий бўлғой, тавр кўлидур, ғаробаттин ҳоли эмас.

Хабар топилдиким, Иброҳим тархон Шероз кўрғонини беркитиб ўлтурубтур. Ёряйлоқ кўрғонларида ҳам Қанбар Али ва Абулқосим кўхбурким, Хожа Дийдорда эди, ўзбак Самарқандни олганда Хожа Дийдорда тура олмай, Ёряйлоққа келиб, қуйиғи кўрғонларда эди, беркитиб ўлтурубтурлар. Фонни ўнг қўлда кўюб Каштуд сари юрудук. Фон малики карам ва саховат ва хизматкорлиқ ва инсоният била машхур ва маъруф эди, Султон Масъуд мирзо, Султон Хусайн мирзо Хисор устига келганда, иниси Бойсунқур мирзога Самарқандга бу йўл била бориб эди. Фон малики етмиш-сексан от пешкаш қилди. Ўзга хизматкорликларни ҳам ушбу йўсунлиқ қилди. Манга бир фурудроқ от йибориб, ўзи ҳам келмади. Бизга етганда саховат била машхур бўлган эл хасис бўлур. Мурувват била мазкур бўлган элнинг муруввати унутулур. Хисрав-

шоҳқим, саховат ва карам била маъруф ва машхур эди, Бадиъуззамон мирзоға не нав хизматкорликлар қилгани мазкур бўлди.

Яна Боқи тархонға ва ўзга бекларга асру кўп инсоният ва бахшишлар кўрсатти. Икки навбат анинг вилоятидин убурумиз воқеъ бўлди. Бизнинг абнойи жинсимиз демайки, адно навкаримизга қилган инсониятни бизга қилмади, балки навкаримизча бизни кўзга илмади.

Б а й т:

Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ
Кимки андин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиқ.

Фондин ўтгач, Каштуд қўрғонида ўзбак кишиси бор хаёл қилиб, Каштуд устига илғадук. Каштуд қўрғони худ бузук экандур. Бу муддатта анда киши ўлтурғон эмас экандур. Андин ўтуб Кўҳак суйининг ёқасиға келиб туштук Ёрининг тўғрисидин Кўҳак суйидин кўпрук била кечтук. Қосимбек бошлиғ бекларни йиборилдиким, Работи Хожа қўрғонини ўғурлуқ била олғайлар. Биз Ёридин ўтуб Шунқорхона тоғидин ошиб, Ёрайлоққа келдук. Работи Хожага борган беклар шоту қўяр маҳалда туюбтурлар, ё туйдурубтурлар, ола олмай ёниб келдилар.

Қанбар Али Сангзорда эди, келиб кўрди. Абулқосим кўҳбур ва Иброҳим тархон ўбдон кишиларини мулозаматқа йибориб, қуллуқ ва ихлос изҳорини қилдилар. Ёрайлоқ кентларидин Асфидак қўрғониға келдук.

Ул фурсатта Шайбонийхон Хожа Дийдор навоҳисида ўлтуруб эди. Уч-тўрт минг ўзбаки бор эди. Яна ерлик сипоҳийдин ҳам мунча чоғлиқ киши йиғилиб эди. Самарқанд доруғалиғини Жонвафо мирзоға бериб эди. Беш-олти юз киши била Самарқанд қўрғонининг ичида эди. Ҳамза Султон била Маҳдий Султон тавобит ва лавоҳиқи била Самарқанднинг ёвуғида Будана қўруғида ўлтуруб эди.

Бизнинг кишимиз яхши ва ёмон икки юз қирқ киши эди. Бори беклар ва йигит-яланг била сўзлашиб, сўзни мунга қўйдукким, Шайбонийхон Самарқандни яқинда олиб, ҳануз эл анга ва ул элга кўнгул тўхтатмайдурлар, ушбу фурсатта бир иш қила олсак худ қилғайбиз. Агар Самарқанд қўрғонини шоту қўюб ўғурлуқ била олсак Самарқанд эли худ бизнингдур. Не чораси бор? Агар бизга мадад қилмасалар, ўзбак учун худ урушмағуларидур. Самарқандни иликлагандин

сўнг ҳар не Тенгрининг хости бўлса, ул бўлғусидур.

Бу қарор била намози пешиндин сўнг Ёрайлоқдин отла-
ниб, кеча тун қотиб ярим кеча Хон юртига еттук. Ул охшом
эл хабардор бўлубтур деб қўрғоннинг ёвуғига келмай, Хон
юртидин-ўқ ёнилди. Тонг отиб эдиким, Работи Хожадин
куйироқ Қўҳак суйини кечиб, яна Ёрайлоқ келдук. Бир кун
Асидак қўрғонида жамий ичқилар, мисли Дўст Носир, Нуён
қўкалдош, Хонқули, Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав қўкал-
дош, Мирим Носир бори ҳозир эдилар, манинг қошимда ўл-
туруб эдилар. Ҳар тарафдин сўз ўтадур эди. Дедимким: «Ке-
линг, айтингким, Тенгри рост келтурса, Самарқандни қачон
олғайбиз?» Баъзи дедиларким: «Ёзга олғайбиз». Ул маҳал
кеч куз эди. Баъзи «бир ой», баъзи «қирқ кун», баъзи «йигир-
ма кун» дедилар. Нуён қўкалдош дедиким «Ўн тўрт кунда
олурбиз». Тенгри рост келтурди, рост ўн тўрт кунда-ўқ Са-
марқандни олдук.

Ушул фурсатта ажаб туш кўрдум. Туш кўрарманким,
ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, ман истиқболлариға
чиқмишман, Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға ғоли-
бо бетакаллуфроқ дасторхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳаз-
рат Хожанинг хотириға нима келмиш. Мулло Бобо манинг
сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо била дедимким,
мандин эмастур. Дасторхон солғучи тақсир қилибтур. Хожа
фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушди. Қўптилар. Узата чиқтим.
Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлумдин ё сўл қўлумдин ту-
туб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин қўпти. Туркий
дедиларким, Шайх маслаҳат берди. Ўшул неча кунда-ўқ
Самарқандни олдим.

Бир-икки кундин сўнг Асфидак қўрғонидин Васманд
қўрғониға келилди. Бовужудиким, бир қатла Самарқанд на-
воҳисиға бориб, туйдуруб келиб эдук яна Тенгрига таваккул
қилиб, ўшул хаёл била Васмандтин намози пешиндин сўнг
Самарқанд устига илғадук. Хожа Абулмакорим ҳам ҳамроҳ
эди. Ярим кеча Хиёвоннинг Пули Мағокиға етиб, етмиш-сек-
сан ўбдон йигитларни илгари айирдукким, Ғори Ошиқон
тўғрисидин шоту қўюб чиқиб келиб, Феруза дарвозасидағи-
ларнинг устига юруб, дарвозани иликлаб бизга киши йибор-
гайлар.

Бу йигитлар бориб Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб

чикибтурлар. Ҳеч ким туймайдур. Андин Феруза дарвозасига келиб Фозил тархонким, ул бек тархонлардин эмас, туркистоний савдогар тархонлардин бўлур. Шайбонийхонга Туркистонда хизмат қилиб, риоят топиб эди, устига юрурлар. Фозил-тархонни бир-неча навкари била чопкулаб ўлтуруб, дарвозанинг қуфлини болту била чопиб, дарвозани очтилар.

Ушбу фурсатта ман етган била-ўқ Феруза дарвозасидин кирдим. Абулқосим кўхбур ўзи келмайдур эди. Иниси Аҳмад Қосимни ўттуз-қирқча навкари била йибориб эди. Иброҳим тархоннинг кишиси худ йўқ эди. Шаҳарга кириб, хонақоҳда ўлтурғонда Аҳмад тархон отлик иниси бир неча навкари била келди. Шаҳар эли ҳануз уйкуда эдилар. Дўкондорлар дўконларидин боқиб таниб дуо қилурлар эди. Андак фурсаттин сўнг шаҳар эли хабардор бўлдилар. Бизнинг элга ва шаҳар элига ғариб башошат ва нашъа эди. Телба итлардек ўзбакларни кўча сойиларда тош ва таёқ била ўлтурдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу дастур била ўлтурдилар эркин.

Шаҳар доруғаси Жонвафо Хожа Яҳёнинг уйларида эди, қочиб чиқиб Шайбоқхон қошига борди. Дарвозадин кириб мадраса ва хонақоҳ сари-ўқ юрудум. Келиб хонақоҳнинг тоқининг устида ўлтурдум. Тонг отғунча тўш-тўшдин сурон эди ва ғавго эди. Баъзи хабардор бўлган арбоб ва дўкондорлар келиб, нашъа ва башошатлар била кўруб, моҳазари келтуруб дуолар қилдилар.

Тонг отқондин сўнг хабар келдиким, Оҳанин дарвозасида икки дарвозанинг орасини ўзбаклар беркитиб урушадурлар. Филҳол, отланиб Оҳанин дарвозасига мутаважжих бўлдум. Менинг била ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғай эди, эл қаллош, янги шаҳар иликка тушубтур. Ҳар ким кунжковликқа бир гўшада машғул. Мен етгунча Оҳанин дарвозасидин ўзбакларни шаҳар эли уруб чиқарибтурлар. Шайбоқхон бу хабарни топиб, изтироб била офтоб чиққанда юз-юз элик киши била Оҳанин дарвозасига етиб келди. Ғариб қопуда келиб эди. Вале манинг била киши кўп оз эди, нечуким мазкур бўлди. Шайбоқхон кўрдиким, ҳеч иш қила олмас, турмади, бот-ўқ ёнди.

Андин ёниб келиб, аркта Бўстонсаройга туштим. Ақобир ва ашроф ва шаҳар улуғлари мани келиб кўруб, муборакбодлиғлар қилдилар.

Юз қирқ йилга ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хона-

водада эди.

Қандағи ёт ёғий ўзбак келиб мутасарриф бўлуб эди. Иликдин кетган мулкни яна Тенгри берди. Ғорат ва торож топган вилоят тасарруфимизга кирди.

Султон Ҳусайн мирзо ҳам Хирини ушбу йўсунлуқ ғофилликта олибтур. Вале иш билур киши олида равшан ва инсофлик эл кишида мубайяндурким, бу иш била ул иш орасида тафовутлардур ва ул олиш била, бу олиш орасида кўп фарқ бордур. Аввал буким, Султон Ҳусайн мирзо кўп ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улуғ ёшлиқ подшоҳ эди. Иккинчи буким, ғаними Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо эди, ўн етти-ўн секкиз ёшлиқ бетажриба ўғлон йигит эди. Учунчи буким, ғанимининг ичидин кайфиёт ва ҳолотни билган киши Мир Али мирохўр мирзога кишилар йибориб, ғофилликта ғаним устига келтурди. Тўртунчи буким, ғаними кўрғонда эмас эди, Боғи Зоғонда эди. Султон Ҳусайн мирзо олған маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва тавобии андоқ ичкулукка тушган экандурларким, ул кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч киши экандур, алар ҳам маст, ўзи ҳам маст. Бешинчи буким, ул мартаба ғофилликта-ўқ келди ва олди.

Мен Самарқанд олғанда, ўн тўққуз ёшта эдим. Не кўп иш кўруб эдим, не тажриба бўлуб эди. Иккинчи буким, манинг ғанимим Шайбоқхондек пуртажриба ва кўп иш кўрган ва улуғ ёшлиқ киши эди. Учунчи буким, бизга Самарқандтин ҳеч киши келмайдур эди. Агарчи шаҳар эли манга кўнгуллуқ эди, вале Шайбоқхоннинг кўркунчидин ҳеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртунчи буким, манинг ғанимим кўрғонда эди, ҳам кўрғонни олилди, ҳам ғанимни қочурулди. Бешинчи буким, бир мартаба Самарқанд қасдиға келиб, ғанимға туйдуруб, иккинчи мартаба келганда Тенгри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди.

Бу деганлардин ғараз элга санг кам урмоқ эмас, баёни воқеъи бу эрдиким, мазкур бўлди. Бу битилганлардин мақсуд ўзини орттурмоқ эмас, рости бу эрдиким, мастур бўлди. Бу фатҳда шуаро таърихлар айтиб эдилар. Ул жумладин бир байт хотирда қолибтур.

Б а й т:

Боз гуфто хирад ки таърихаш:

«Фатҳи Бобур баҳодур аст», бидон.

Самарқанд фатҳидин сўнг Шовдор ва Сўғд ва тумонот

ёвуғи қўрғонлар бирар-бирар манга ружуъ қила бошладилар. Баъзи қўрғонлардин ўзбак доруғалари таваҳҳум қилиб, солиб чиқтилар ва баъзи қўрғонлар ўзбак кишисини қовлаб бизга кирдилар. Баъзи доруғаларни тутуб, қўрғонларни беркиртилар. Ушбу-фурсатта Шайбоқхоннинг ва ўзбакларнинг кўч ва уруқлари Туркистондин келдилар. Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод навоҳисиди эди. Қўрғонларнинг мундоқ кирганларини ва элнинг бу нав ружуъини қўруб, ўлтурғон еридин Бухоро сари кечти. Тенгри инояти била Сўғд ва Миёнкал қўрғонлари уч-тўрт ойда аксар бизга ружуъ қилдилар. Боқи тархон ҳам фурсат топиб келиб, Қарши қўрғонига кирди. Хузор ва Қарши ҳам ўзбак тасарруфидин чиқти. Қоракўлни ҳам Марвдин Абулмуҳсин мирзонинг кишиси келиб олди. Ишимиз бисёр тараққий устида бўлди.

Менинг волидаларим ва кўч ва уруқларим ман Андижондин чиқғандин сўнгра юз ташвиш ва машаққатлар била Ўратепа келиб эдилар, киши йибориб Самарқандга келтурдук. Ўшул неча кунда Султон Аҳмад мирзонинг қизи Ойиша Султонбегимдинким, аввал манинг ақди никоҳимга кирган бу эди, бир қиз бўлди. Фахрунисоға мавсум бўлди. Менинг тўнғуч фарзандим бу эди, ул тарихда ман ўн тўққуз ёшта эдим. Ўшул бир ой-қирқ кунда-ўқ Тенгри раҳматиға борди.

Самарқанд фатҳидин сўнг каррот ва маррот атроф ва жавонибдағи хавонин ва салотин ва умаро ва сархаднишинларға истимдод ва истионат учун мутаवотир ва мутаоқиб элчилар ва тавочилар бордилар ва келдилар. Баъзи бовужуди тажрибалар саҳл инкорлиқ қилдилар. Баъзидинким, нисбат бу табақаға беадабликлар ва нохушлуқлар воқеъ бўлуб эди, ўз таваҳҳумларидин тағофул қилдилар. Баъзиларким, кўмак йибордилар, муътаддун биҳ кўмак эмас эди. Нечукким, ҳар қайси ўз ерида мазкур бўлғусидур.

Бу иккинчи навбат Самарқандни олғанда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди.

Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида туркий байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавғо бўлди. Шайбоқхон Самарқандни олғанда, Мулло Бинойини мулозим қилиб эди. Шайбоқхон б ла эди. Самарқанд фатҳидин неча кундин сўнгра Самарқандга келди.

Қосимбек андин бадгумон бўлуб, Шаҳрисабз сари рухсат берди. Неча кундин сўнг чун фазилатлиқ киши эди, гуноҳе содир бўлмайдур эди, Самарқандга келтурдук. Доим қасида

ва ғазал ўткарур эди. Навода бир амал манинг отимға боғлаб ўткарди. Ушул аснода бир рубойи айтиб ўткарди.

Р у б о и й:

Не ғалла маро казў тавонам нўшид,
Не муҳмали ғалла то тавонам пўшид.
Онроки на хўрданасту не пўшидан,
Дар илму хунар кужо тавонад кўшид.

Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эрдим. Вале ғазал тугатмайдур эрдим. Биргина туркий рубойи айтиб йибордим.

Р у б о и й:

Ишлар бори кўнглунгдағидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалға бўю ҳалладин уй тўлғусидур.

Мулло Биноий бу рубойининг сўнги мисраининг қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия била бир рубойи айтиб ўткарди:

Мирзомки, шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда хунар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал агар десам, нелар бўлғусидур.

Ул фурсатта Хожа Абулбарака Фироқий Шаҳарсабздин Самарқандға келиб эди. Дедиким, ўшул радиф ва қофияда айтмоқ керак эди. Бу рубойини Хожа Абулбарака айтди.

Р у б о и й:

Бу жаврки қилди давр сўрулғусидур,
Султони карам бу узрни қўлғусидур.
Тўқулган агарчи тўлмас, эй соқий,
Тўқулгонимиз бу даврда тўлғусидур.

Бу қишликта ишимиз бисёр тараққийда эди. Шайбоқхоннинг иши таназзулда эди.

Бу аснода бир-икки иш ярамасроқ бўлди. Марвдин келиб Қорақўлни олғанлар тўхтата олмадилар. Қорақўл яна ўзбаклар тасарруфиға кирди.

Қалъайи Дабусида Иброҳим тархоннинг Аҳмад тархон отлиқ иниси эди. Шайбоқхон келиб қабади. Биз черик йиғиб истиъдод тайёр қилғунча, зўрлаб олди. Элни тамом қатли ом

қилди.

Мен Самарқандни олғанда саноғлиқ икки юз қирқ кишим бор эди. Беш-олти ойнинг орасида Тенгри таолонинг инояти била онча бўлдуким, Шайбоқхондек киши била Сарипулда масоф-уруштук-Нечукким, мазкур бўлғусидур.

Атроф ва жавонибдағилардин: хондин Айюб Бекчик ва Қашка Маҳмуд ва боринлар тўрт-беш юз киши кўмакка келиб эди. Жаҳонгир мирзодин Танбалнинг иниси Халил юз-икки юз киши била кўмакка келиб эди. Султон Хусайн мирзодек соҳиб тажрибалиқ подшоҳдинким, Шайбоқхоннинг афъол ва атворини мирзодин яхшироқ киши билмас эди, ҳеч киши кўмакка келмади. Бадиъуззамон мирзодин ҳам киши келмади. Хисравшоҳ худ ўзининг таваҳхумидин киши йибормади. Чун бемиқдор ёмонлиқлар андин нисбат бу хонаводаға воқеъ бўлуб эди, нечукким, мазкур бўлди, биздин кўркунчи кўпрак эди.

Шаввол ойида Шайбоқхон била урушмоқ доияси била сафар қилиб, Боғи Навға чиқтим. Беш-олти кун Боғи Навда черик йиғилмоқ ва истиъдод тайёр бўлмоқ маслаҳати учун ўлтурулди. Боғи Навдин отланиб кўч-баркўч мутаважжих бўлдук. Сарипулдин ўтуб туштук ўрду гирдини тамом шоҳ хандақ била эҳтимом ва эҳтиёт қилиб мазбут қилдук. Шайбоқхон наридин келиб Хожа Кордзан навоҳисига тушти. Ора тахминан бир йиғоч бўлғай эди. Тўрт-беш кун бу юртта ўлтурулди. Бизнинг кишимиз ва ёғий кишиси кунда наридин келиб беридин бориб, откулашиб урушурлар эди. Бир кун ғаним кишиси кўпрак келди. Хейли уруш бўлди. Ҳеч тарафдин ортуқсилиқ бўлмади. Бизнинг бир туғлуқ киши енгилрак ёниб хандаққа кирибтур. Баъзи Сайди Қаробекнинг туғи эди дедилар. Сайди Қаро, агарчи сўзига ўз эди, қиличига забунроқ эди.

Ушбу авқотта бир кеча Шайбоқхон шабихун келди. Черик гирдини шоҳ ва хандақ била мустаҳкам ва мазбут қилилиб эди, келиб ҳеч иш қила олмади.

Хандақнинг тошидин сурон солиб, бир пора ўқ қўюб ёндилар. Уруш ишига ман саъй ва эҳтимом қилдим. Қанбар Али ҳам соий эди. Боқи тархон минг-икки минг яроқлиқ киши била Кешга тушубтур, икки кунда бизга қўшулур. Саййид Муҳаммад мирзо дуғлат ҳам хон додам қошидин кўмак келиб, минг-минг беш юз киши била Диюл тушубтур, ора тўрт

йиғоч йўлдур. Сабоҳиға бизга қўшулур. Ушмундоқ маҳалда таъжил қилдук уруштук.

Ба тунди сабук даст бурдан ба тиғ,
Ба дандон газад пушти дасти дариғ.

Менинг эҳтимомимнинг жиҳати бу эрдиким, уруш куни секкиз юлдуз оралиқта эди, агар ул кундин ўтса, ўн уч-ўн тўрт кунгача секкиз юлдуз ғаним орқаси сари бўлур эди. Ул мулоҳазалар ҳеч экандур. Бетақриб таъжил қилибтурбиз. Сабоҳи уруш доияси била жибаланиб, отларға кечим солиб, Баронғор, жавонғор, ғул, ировул ясол ясаб мутаважжих бўлдук. Баронғор Иброҳим сору, Иброҳим жоний, Абулқосим кўхбур яна баъзи беклар эди. Жавонғор Муҳаммад Мазид тархон, Иброҳим тархон яна Самарқанд беклари Султон Хусайн арғун, Қаро барлос, Пир Аҳмад, Хожа Хусайн эди. Ғулда Қосимбек ва яна баъзи ёвуқ ичқилар эди. Ировул Қанбар Али саллох, Банда Али, Хожа Али, Миршоҳ қавчин, Саййид Қосим эшик оға, Холдор, Банда Алининг иниси Кўч, Хайдар Қосим, Қосимбекнинг ўғли бўлған ўбдон йигитларни ва ичқиларни тамом ировулға битилиб эди.

Бизким ясоб чиқтук, ғаним ҳам ўтрудин ясоб пайдо бўлди. Баронғор Маҳмуд Султон, Жонибек Султон, Темур Султон, жавонғор Ҳамза Султон, Маҳдий Султон, яна баъзи султонлар эди. Ясоллар ёвуқ етгач, ғанимнинг баронғорининг учи бизнинг орқамиз сари бурулди. Мен ҳам юзумни алар сари қилдим. Бизнинг ировулким, неким бўлғай, иш кўрган, қилич чопқон йигитларни тамом ировулға битилиб эди, ўнг қўл сари қолди. Олимизда ҳеч киши қолмади. Бовужудким, илгари келган кишиларни уруб, ёндуруб, ғулиға тикдук. Анга еттиким, Шайбоқхоннинг баъзи қари улуғлари Шайбоқхонға дебтурларким: «юрумак керак, турмоқдин иш ўтти». Ўзи тўхтаб турубтур.

Ғанимнинг баронғори бизнинг жавонғоримизни босиб орқага эврулди, ировул ҳам ўнг қўл сари қолиб, олимиз яланг бўлди. Кейиндин ва илгаридин ғаним кишиси зўрлаб ўқ қўя киришти.

Мўғул черикиким, қўмакка келиб эди, урушурға худ тоқатлари йўқ эди. Урушмоқни қўюб, бизнинг элни-ўқ талаб, оттин тушура кириштилари. Бир бу эмас, ҳамиша бадбахт мўғулнинг одати ушмундоқтур. Босса ҳам ўлжа олур, бостур-

са ҳам ўз элини талаб тушуруб ўлжа олур.

Олимиздағиларни неча навбат зўрлаб келганда уруб ёндурдук. Илгаримиз ҳам зўрлади, кейин эврулган киши ҳам келиб бизнинг туғка ўқ қўя киришдилар. Илгаридин, кейиндин-зўрладилар. Бизнинг элни тебратдилар.

Ўзбакнинг урушта бир улук ҳунари ушбу тўлғамадур, ҳеч уруши тўлғамасиз бўлмас. Яна бир будурким, илгари ва кейин бек ва навкар тамом ўқ қўюб жиловлуқ келадурлар, ёнғонда ҳам паришон ёнмай жиловлуқ ёнадурлар.

Менинг била ўн-ўн беш киши қолиб эди. Кўҳак дарёси яқин эди. Баронғорнинг учи дарёга тўқунуб эди. Дарё сари-ўқ торттук. Кўҳак дарёсининг кирган маҳалли эди, дарёга етган била жибалик кечимлик-ўқ сувға кирдук. Яримидин кўпрак яяб-ўқ келилди. Андин сўнгра уздурма эди. Бир тиргаз отими ер жибалик кечимлик от уздуруб ўттук. Сувдин ўтгач, кечимни кесиб ташладук. Сувдин шимол сариғаким ўтулди, ёғийдин ажраштук. Вале якка-яримни талаб тушургучи, ялонғочлағучи тамом бу шум мўғул эди. Иброҳим тархонни ва яна хейли ўбдон-ўбдон йигитларни мўғул талаб оттин тушуруб зоеъ қилдилар. Кўҳак дарёсининг шимол та-рафи била Кулба навоҳисидин Кўҳак дарёсини кечтук.

Икки намоз ораси бор эдиким, Шайхзода дарвозасидин кириб аркка келдим. Улуғ-улуғ беклар ва яхши-яхши йигитлар ва қалин киши бу урушта талаф бўлди. Иброҳим тархон ва Иброҳим сору ва Иброҳим жоний, бу ғарибтурким, бир урушта уч Иброҳим отлик улуғ беклар талаф бўлди. Яна Абулқосим кўҳбур, Ҳайдар, Қосимбекнинг улуғ ўғли Худойберди туғчи ва Худойберди барлос ва Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халилким, бурунроқ неча қатла мазкур бўлуб эди, бу урушта талаф бўлдилар. Яна баъзилар ҳар сариға қочдилар. Ул жумладин Муҳаммад Мазид тархон Хисравшоҳға Хисор ва Қундуз сари борди.

Яна Қанбар Али саллох мўғулким, улуғ риоят қилган бегимиз ул эди, мунча риоят топиб эди, мундоқ маҳалда ҳам-жиҳатлиқ қилмай, келиб Самарқандтин кўчини олиб, бу ҳам Хисравшоҳға борди. Яна баъзи ичқилар ва йигитлар, мисли Каримдод ва Худойдод туркман ва Жоника кўкалдош ва Мулло Бобойи Пашоғарий Ўратепа сари чиқдилар. Ул фурсатта Мулло Бобо навкар эмас эди, меҳмон йўсунлуқ юрур эди. Яна баъзилар, мисли Шириш тағойи жамоати била

бовужудким, бизнинг била Самарқандга кирди, машварат қилиб ўлук-тирикни Самарқанд қўғонининг ичида қўруб, қўғонни беркитмак бўлдук. Менинг онам, эгачиси, сингли қўғонда туруб, бўлган қўч ва уруқ ва киши-қаросини ўратепага чиқариб йибориб, ўзи бир неча киши-қароси била жарида қўғонда турди. Бир бу эмас, доим мундоқ қаттиқ ишлар тушганда мундоқ юпқалиқ ва ноҳамжиҳатликлар андин содир бўлгандур.

Тонгласиға Хожа Абулмакорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичқилар ва сўз тегар йигитларни чарлаб машварат қилиб, сўзни қўғонни беркитмакка ва ўлук-тирикни қўғон ичида қўрмакка қўйдук. Мен ва Қосимбек ва ёвуғумдағи ичқилар ва йигитлар била қўмак бўлдук. Бу маслаҳат учун шаҳарнинг ўртасида Улуғбек мирзонинг мадрасасининг томининг устида оқ уй тикиб ўлтурдим. Ўзга бекларга ва йигитларга дарвозаларда ва гирдо-гирд қалъанинг фасилида булжорлар улошилди. Икки-уч кундин сўнг Шайбоқхон келиб қўғондин йироқроқ тушти.

Самарқанднинг маҳалла-маҳалла, қўй-қўй авбош ва ятимлари фавж-фавж йиғилиб, ятимона салавотлар чекиб, мадраса эшигига келиб, урушға чиқарлар эди. Шайбоқхон, урушқаким отланурди, қўғоннинг ёвуғиға ҳам кела олмас эди. Неча кун бу ватира била ўтти. Ўқ ва қилич захм ва зарбини ва масоф ва майдон қитол ва ҳарбини қўрмаган авбош ва айтом бу муомаладин далир ўлуб йироқ-йироқ чиқа кириштилар. Иш қўрган йигитлар мундоқ бесирфа чиқишларидин манъ қилсалар, таън қила кириштилар.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси сари уруш келтурди. Ятимлар чун далир бўлуб эдилар, доимғидек далир ва йироқ чиқтилар. Буларнинг орқасиға баъзи йигитларни отлиқ чиқорилди. Уштургардан тарафида қўкалдошлар ва ёвуқ ичқилар чиқиб эдилар, мисли Ширим, Нуён қўкалдош, Қулназар тағойи ва Мазид ва баъзилар андин бир-икки-уч ўзбак буларға от солди. Қулназар била қилич олиштилар. Бўлган ўзбаклар яёқлаб зўр келтурдилар. Шаҳар ятимларини тебраттилар.

Оҳанин дарвозасиға тиқтилар. Қўчбек ва Миршоҳ қавчин Хожа Хизр масжидининг ёнида тушуб қолдилар. Яёқларни тебратган била илгариги отлиқлари Хожа Хизрнинг масжидиға йиғилиб келдилар. Қўчбек чиқиб, ушбу илгари келган

Ўзбаклар била яхши чопқулашиб намоён иш қилди. Бори эл боқиб туруб эди, қуйиға қочқонлар худ қочмоқлари била-ўқ бўлуб эдилар. Ўқ отардин ва урушқа турардин иш ўтуб эди. Мен дарвозанинг устидин новак отадур эрдим. Яна баъзи ёвуғумдағилар ўқ отадур эдилар. Юқориғи ўқнинг зарбидин Хожа Хизр масжидидин илгари ўта олмадилар. Ўшандин-ўқ ёндилар. Муҳосара овонида қўрғон фасилининг устида ҳар кеча ман, гоҳи Қосимбек гоҳи яна беклардин ва ичқилардин эврулурлар эди. Феруза дарвозасидин Шайхзода дарвозасигача фасил устидин от била юруса бўлур эди. Ўзга ерларда яёқ юрулур эди. Баъзиларким, яёқ юруб эврулурлар эди, бир эврулгунча тонг отар эди.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси билан Шайхзода дарвозаси орасида уруш келтурди, манким кўмак эдим, уруш мунда бўлғоч мунда келдим. Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозаси тарафидин парво қилмадук. Ул кун Шайхзода дарвозасининг устидин ўқ учида бир бўз отлиқнинг отини новак ўқи била яхши оттим. Ўқ била-ўқ борди. Бу оралиқта онча зўр келтурдиларким, Уштургардан навоҳи-сида фасилнинг тубигача келдилар. Биз мунда ҳарб ва зарбқа машғул, ул тарафдин тамом ғофил: йигирма беш-йигирма олти шоту тайёр қилған экандурларким, ҳар шотунинг кенглиги ончаким уч киши, икки киши ёндаша чиқа олғай. Етти-секкиз юз ўбдон йигитларни бу шотулар билан Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозасининг оралиғи тўғриси пустига қўюб, ўзи ул тарафдин уруш солған экандур. Эли тамом бу тараф урушқа машғул бўлуб, булжор холи бўлған маҳалда бусқон ердин чиқиб, илдам келиб, бу шотуларни икки дарвозанинг оралиғи Муҳаммад Мазид тархоннинг хавлисининг тўғрисидин бир йўли-ўқ фасилға қўярлар.

Кўчбекнинг, Муҳаммадқули қавчиннинг яна бир бўлак йигитларнинг булжори бу ер эди. Бу йигитлар Муҳаммад Мазид тархоннинг хавлисида бўлурлар эди. Сўзангарон дарвозаси Қаро барлоснинг булжори эди. Гозуристон дарвозаси Ширим тағойининг ва оға-инисининг ва Қутлук Хожа кўкалдошнинг булжори эди.

Уруш ул тараф бўлған учун булжор эли ғофил бўлуб қул ва қуллуқчи иш-куч учун уйига, бозорға бориб тарқашиб эдилар. Булжор беклари бир-икки ятим-есир била қолиб эдилар.

Кўчбек Муҳаммадқули қавчин, Шоҳ Сўфи, яна бир йигит ях-

шилар бориб мардоналиклар қилдилар. Фасил устига ёғий кишиси баъзи чиқиб эдилар, баъзи чиқмоқта эдилар. Бу мазкур бўлган тўрт киши югуруб етиб чопкулаша зарб рост ура юриб, тушуруб қочурдилар. Боридин Кўчбек яхшироқ борди. Кўчбекнинг бир писандида ва намоён иши бу эди. Бу муҳосарада икки қатла хўблар илиги ишга тегди. Қаро барлос ҳам Сўзангарон дарвозаси булжорида ёлғуз қолиб эди, ул ҳам яхши тўхтади. Қутлуқ Хожа кўкалдош ва Қулназар мирзо ҳам булжорларида Ғозуристон дарвозасида эдилар. Алар ҳам оз киши била яхши тўхтаб, кўндалангдин яхшилар откуладилар. Яна бир навбат Қосимбек йигитларни бошлаб Сўзангарон дарвозасидин чиқиб, ўзбакларни Хожа Кафширғача кавлаб, бир неча ўзбакни тушуруб бош кесиб келди. Ошлиқ эмди пишган чоғ эди, ҳеч ким янги ошлиқ киюрмайдур эди. Муҳосара айёми мумтад бўлди. Элга бисёр танқислиқ бўлди.

Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини ея кириштилар. Отқа бўғузким кам ёфт бўлди, дарахтларнинг баргини отқа берурлар эди. Анда тажриба бўлдуким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қаройиғоч яфроғи отқа сазоворроқ эмиш. Баъзи куруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувға ибитиб отға берурлар эди. Уч-тўрт ойғача Шайбоқхон қўрғоннинг ёвуғиға келмай, ироқроқдин қўрғонни эврулуб кўчуб юрур эди.

Бир охшом эл ғофил ярим кечаға ёвуқ Феруза дарвозаси тарафида келиб, нақоралар чолиб сурон солдилар. Мен мадраса да эрдим. Бисёр тараддуд ва дағдаға бўлди. Мундин сўнг ҳар кеча келиб, нақора чолиб сурон солиб, ғавғо қилур эдилар.

Ҳар неча атроф ва жавонибқа элчилар зва кишилар йиборилди, ҳеч кимдин қўмак ва мададе етишмади. Ул маҳалдаким, зўр ва қувватимиз бор эди, ҳеч нав шикаст ва нуқсон не бўлмайдур эди. Қўмак ва мадад қилмадилар ва мундоқ маҳалда худ не ҳисоб била мадад қилғайлар. Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлиқ қилмоқлик бетакриб экандур.

Бурунғилар дебтурларким, қўрғон беркитмакликка бош керак, икки қўл керак. икки бут керак: бош сардор бўлғай. Икки қўл икки тарафтин келур қўмак ва мадад бўлғай. Икки бут қўрғоннинг суйи била захираси бўлғай. Биз бу атроф ва жавонибдағилардин қўмак ва мадад кўз тутарбиз, булар худ ҳар қайси бир ўзга хаёлда.

Султон Хусайн мирзодек мардона ва соҳиб тажриба под-

шоҳ бизга мадад қилмай бизга кўнгул кўмаклар бериб, элчи йибормай, Шайбоқхонга Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни муҳосара вақтида элчиликка йиборди.

Танбал Андижондин Пискент навоҳисиға келди. Хонни ҳам Аҳмадбек ва жамиъ Танбалнинг муқобаласиға чиқордилар. Лақлақон ва Турок чорбоғи навоҳисида рўбарў бўлдилар. Уруш, туруш бўлмай, ажраштилари, Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмас эди. Сипоҳийликдин бисёр орий эди. Танбал била ўтру бўлган чоғ хондин бедилона ақвол ва афъол зоҳир бўлур. Аҳмадбек турк киши эди, вале мардона ва давлатхоҳ эди. Ғариб дурушт айтур, дерким: «бу Танбал не миқдор кишидураким, мунча дағдаға ва тараддуд тортарсиз. Агар кўзунгиз кўрқса, кўзунгизни боғлаб юруб рўбарў бўлалинг».

Вақоеъу санатин сабъин ва тисъи миа

Муҳосара имтидоди узоққа тортти. Заҳира ва озук ҳеч тарафдин келмади. Кўмак ва мадад ҳеч жонибдин етишмади. Сипоҳий ва раият навмид бўлуб, бирарикирар кўрғондин ташлаб қоча кириштилари. Шайбоқхон кўрғон элининг ожизлигини англаб, келиб Ғори Ошиқон навоҳисида тушти. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўбарўйиға Қўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирзонинг уйлариға келдим. Ушбу кунларда Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнким, Жаҳонгир мирзонинг ёғийлиғиға ва Самарқандтин чиқмоғимизға ул боис бўлуб эди, яна не миқдор фитнаву фасод андин зоҳир бўлиб эди, нечукким бурун мазкур бўлди, ўн-ўн беш навкари била келиб кўрғонга кирди. Бу кириши хейли мардона кириш эди. Сипоҳий ва шаҳарийға усрат ва танқислиғ кўпрак бўлди. Ёвуқ кишилар ва мўтабар кишилар ўзини фасилдин ташлаб қоча киришти. Бек отлиғдин бир Вайс Шайх Вайс Лоғарий бойри эдилар, қочиб туштилари. Атроф ва жавонибтин билкулл маъюс бўлдук. Ҳеч тарафдин умидворлик қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғани ҳам туганди. Ҳеч тарафдин озук ва захира келмади.

Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солди. Агар бир тарафдин умидворлиғ бўлса эди, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эди. Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки паҳар бўла ёвушуб эдиким, Шайхзода дарвозасидин чиқилди.

Волидам хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши

чиқти: бири Бичка халифа эди, яна бири Минглик кўкалдош эди. Менинг эгачим Хонзодабегим ушбу чиққонида Шайбоқхоннинг илигига тушти. Сўғднинг улуғ шоҳжўйларига қоронғу кечада урунуб, йўл итуруб юз ташвиш била тонг отқанда Хожа Дийдордин ўтуб, суннат вақтида Қорбуғ пуштасига ёрмоштук. Қорбуғ пуштасининг шимолидин Худак кентининг оёғи била Илон ўтини туслаб тебрадук. Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук. Менинг отим ўтти. Анинг отининг қолганини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Танг бўшаб экандур, эгар эврулди. Бошим била ерга йиқилдим, агарчи ўшул замон кўпуб отландим, вале ақлим охшомғача қарориға келмади. Бу оламда ўтган вақоеъ туш ва хаёлдек кўзумга ва кўнглумга кўрунур ва кечар эди.

Кеч намози дигар Илон ўтида тушуб, от ўлтуруб этини шишлаб, кабоб қилиб, отни лаҳза тиндуруб отландук. Тонгдин бурунроқ Халилия кентига келиб туштук. Халилиядан Дизак келилди, ул фурсатта Дизакта Хрфиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тоҳир дўлдой эди. Семиз этлар ва майда этмаклар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон. Андоқ усраттин мундоқ арзонлиқ ва андоқ балияттин мундоқ амонликка келдук.

Ваҳму усраттин амоне топтуқ,
Янги жон, тоза жаҳоне топтуқ.

Ўлум дағдағаси хотирдин рафъ бўлуб, очлиқ шиддати элдин дафъ бўлди. Умрумизда мунча фароғат қилмайдур эдук. Муддатул-умр амонлиғ ва арзонлиғ каддини мунча билмайдур эдук. Ишрат усраттин сўнг, фароғат машаққаттин кейин лаззатликроқ ва яхшироқ кўринур. Тўрт-беш навбат ушмундоқ шиддаттин роҳатқа ва машаққаттин фароғатқа мунтакил бўлубтур. Аввалғи навбат бу эди. Мундоқ душман балосидин ва очлиқ ибтилосидин халос бўлуб, амонлиғ роҳатиға ва арзонлиғ фароғатиға етуштук. Уч-тўрт кун Дизакта истироҳат қилдук. Андин сўнг Ўратепа сари азимат қилдук. Пашоғар бир нима йўлдин қақасроқтур, чун муддати анда бўлуб эдим, ўтуб борурда бориб ани сайр қилдим.

Пашоғарнинг кўрғонида отунким, муддати мадид эди, манинг онам хонимға мулозамат қилур эди, бу навбат улоқсизлиқтин Самарқандта қолиб эди, учрай тушти, кўруштум, сўрдум. Самарқандтин бу ерга яёқ келибтур. Менинг онам

хонимнинг сингли Хўб Нигорхоним олами фонийни видў қилган экандур. Ўратепада хонимға ва манга эшиттурдилар. Менинг отамнинг онаси ҳам Андижонда вафот қилган экандур, ани ҳам мунда эшиттурдилар.

----- Хоним-хон-бобом шунқор бўлғоли оналари, инилари, сингиллариниким, Шоҳбегим ва Султон Маҳмудхон ва Султон Нигор хоним ва Давлат Султонхоним бўлғайлар, кўрмайдурлар эди. Муфорақат имтидоди ўн уч-ўн тўрт йилға тортиб эди, туққанларни кўргали Тошкандға мутаважжих бўлдилар.

Мен Муҳаммад Ҳусайн мирзо била сўзлашиб, Ўратепанинг кентларидин Даҳкат деган ерда қишламоқ бўлдум. Бориб урукни Даҳкатда қўюб, бир неча кундин сўнг Шоҳбегимни ва хон додамни ва хон уруғ-қаяшни кўргали ман ҳам Тошканд азимати қилдим. Бориб Шоҳбегим ва хон додамға мулозамат қилиб, бир неча кун анда бўлдум. Менинг онамнинг туққан эгачиси Меҳр Нигорхоним ҳам Самарқандтин келдилар. Менинг онам хоним беҳузур бўлдилар, хейли ёмон беҳузурлиқ эди. Маҳкам мухотара ўткардилар.

Ҳазрати Хожаго Хожа Самарқандтин чиқиб келиб, Фаркатта ўлтуруб эдилар. Фаркатқа бориб Хожани кўрдум. Умидвор эрдимки, хон додам риоят ва иноят мақомида бўлуб, вилоят ва паргана бергайлар. Ўратепани ваъда қилдилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзо бермади. Билмон, ўзлукидин бермадиму, ё юқоридин ишорат бўлдиму?

Неча кундин кейин Даҳкат Ўратепанинг кўхпоя кентлариндур, улуг тоғнинг тубида тушубтур, бу тоғдин ўтгач Масчо бўлур. Эли агарчи сорт ва деҳнишиндур, вале атроқдек гала ва рамалиқ эллардур. Даҳкатнинг қўйини қирқ минг ченарлар эди. Бу кентта раоёнинг уйлариға туштук. Мен бир калонтарининг уйига туштим, кари киши эди, олтмиш-етмишда бор эди, вале онаси ҳануз бор эди. Хейли умр топқон хотун эди, юз ўн бир ёшта эди. Темурбек Ҳиндустонға кирганда бу хотуннинг уруқ-қаёшидин бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, ҳикоят қилур эди. Бир Даҳкатда ушбу хотуннинг ўзидин туққан ва набира ва қиз набира ва набирайи набира тўқсон олти киши ҳозир эди. Ўлганлари била икки юз ҳисоб қилурлар эди. Набирасининг набираси бир йигит йигирма беш-йигирма олти ёшлар, қоп-қора сақоллиқ йигит эди.

Даҳкатда эканда Даҳкатнинг гирд ва навоҳисидағи

тоғларни ҳамиша яёқ юруб, сайр қилур эрдим. Аксар яланг оёқ юрур эрдим. Яланг оёқ кўп юргандин оёқларим андоқ бўлуб эдиким, тоғу тош таъсир қилмас эди. Ушул сайр асносида бир кун намози дигар билан намози шом орасида бир иничка номушахас йўл биладу бир ўй тушуб борадур эди. Мен дедимки: «бу йўл қаёнға борур экин? Ўйға қўз солинг, ўйни итурманг, то йўлнинг қай сари чиқари маълум бўлғай». Хожа Асадуллоҳ зарофате қилди, дедимки: «Гов гум шавад, чи кор кунем?»

Ушбу киш сипоҳийлардин баъзиси бизнинг биладу қазоқлиқларда юруй олмай, Андижонға бормоққа рухсат тиладилар. Қосимбек муболағалар билан арзға еткурдиким, чун бу киши борадур, Жаҳонгир мирзоға махсусона ўз кийганингизни йибординг. Бир ос бўркумни йибордим. Қосимбек яна муболаға қилдиким, Танбалға ҳам бир нима йиборсангиз не бўлғай? Агарчи рози эмас эрдим, Қосимбекнинг муболағаси жиҳатидин Нўён кўкалдошнинг бир ўтуқ ясси қиличиниким, Самарқандта ўзи учун ясади эди, Танбалға йиборилди. Менинг бошимға теккан қилич ушбу қилич-ўқ эди, нечукким келур йилнинг вақоийида мазкур бўлғусидур.

Неча кундин сўнг манинг улуғ онам эсон Давлат бегимким, ман Самарқандтин чиққонда қолиб эдилар, Самарқандта қолған кўч-уруғ ва оч ва ороқ биладу келдилар. Ушбу киш ўртасида Шайбонийхон Хўжанд суйини муз биладу кечиби, Шохруҳия ва Пискент навоҳисини чопти. Хабар келгач, кишимизнинг озлиғиға боқмай, чопа отландуқ. Хўжанднинг қуйиғи кентла-ри Ҳаштияк тўғриси биладу мутаважжих бўлдуқ. Маҳкам зарб совуқ эди. Бу навоҳида Ҳодарвеш ели ўксумас, ҳамиша тунд кўпар. Ул мартабада совуқ эрдиким, ўшул икки-уч кунда икки-уч киши бу орада совуқнинг шиддатидин ўлуб эди. Манга ғуслаға эҳтиёж эди. Бир ариқ суйидаким, ёқалари қалин муз тўнгуб эди, ўртаси сувнинг тезлиги жиҳатидин ях боғламайдур эди, бу сувға кириб ғусл қилдим. Ўн олти қатла сувға чўмдум. Сувнинг совуқлуғи хейли таъсир қилди.

Тонгласи Хўжанд суйини Хослар тўғрисидин муз устидин ўттуқ. Сувдин ўтуб тунқатиб, Пискентта келдуқ. Шайбоқхон худ Шохруҳия навоҳисини-ўқ чопиб ёнғондур. Ул фурсатта Пискент Мулло Ҳайдарнинг ўғли Абдулманнонда эди.

Абдулманнондин кичикрак Мўмин отлиқ бир ярамас ва

паришон ўғли ман Самарқандта эканда манинг қошимға келиб эди, филжумла риоят қилиб эрдим. Билмон Нўён кўкалдош Самарқандта анинг била не тавр ёмон маош қилур, бу кўт кийна сахлаб экандур. Ўзбек чопғунчисининг ёнилғон хабари келгач, хон қошиға киши йиборибдур.

Пискенттин кўчуб, Оҳангарон кентларида уч-тўрт кун таваккуф қилдук. Самарқанддағи ошнолиқ била Мулло Ҳайдарнинг ўғли Мўмин Нўён кўкалтошни ва Аҳмад Қосимни, яна баъзиларни оғизлағони чорлар, манким Пискенттин кўчтум, бу жамъ Пискентта қолдилар. Бу жамоатка бир жар ёқасида суҳбат берур. Биз келиб Оҳангарон кентларидин Сомсийрак деган кентга туштук. Тонгласи хабар келдиким, Нўён кўкалдош жардин мастлиқта йиқилиб ўлибтур. Ҳақназарниким, Нўённинг туққан тағойиси эди, яна бир жамъ била йиборилди, бориб Нўённинг йиқилган еридин топиб, эҳтиёт қилиб, Нўённи Пискентта туфроққа топшуруб келдилар. Булар суҳбат тутқан ердин бир ўқ отими бир баланд жарнинг остида Нўённинг ўлугини топибдурлар. Баъзиға гумон бўлдуким, Самарқанддағи кийнани сахлаб, Мўмин Нўёнға қасд қилди. Таҳқиқини киши билмади. Манга ғариб таъсир қилди, кам кишининг фавтиға мунча мутаассир бўлуб эрдим. Бир ҳафта-ўн кунгача ҳамиша йиғлардим. Фавтининг тарихи «фавт шуд Нўён» топилди.

Неча кундин сўнг ёниб Даҳқатга келдим. Ёз бўла Шайбоқхоннинг Ўратепа устига келур хабари бўлди. Даҳқат туз ер учун Оббурдан добони била Масчо кўҳистониға оштук. Масчонинг қуйиғи кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин қуйироқ бир чашма тушубтур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юқори Масчо дохилидур. Қуйи Палғарға тааллуқдур.

Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидағи тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

Шунидамки, Жамшиди фаррухсиришт

Ба сарчашмае бар санге навишт:
«Бар ин чашма чун мо баса дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.
Гирифтем олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гўр».

Ул кўҳистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар. Ушбу Масчоода эканда Мулло Ҳижрий шоир Хисор тарафидин келиб мулозамат қилди. Бу матлаъни ўшул

айёмда айтиб эрдим:

Такаллуф ҳар неча суратта бўлса ондин ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен.

Шайбоқхон Ўратепанинг гирд ва навоҳисиға келиб, бир пора бузукчилик қилиб ёнди. Шайбоқхон Ўратепанинг устида эканда кишимизнинг озлиғиға ва яроқсизлиғиға боқмай, Масчода урукни қўюб, Оббурдан добонидин ошиб Даҳқат навоҳисиға келдудким, кеча эрта ёвуқ сиғиниб қопуға келган ишни тақсир қилмағайбиз. Шайбоқхон бот-ўқ ёнди.

Яна добон ошиб Масчоға келдук. Хотирға кечтиким, мундоғ тоғдин тоғка алохон ва аломон, вилоятимиз йўқ, еримиз йўқ, турмак бетақрибдур, хон қошиға Тошкандга-ўқ боралинг. Қосимбек бу юрумоққа ризо бўлмади. Қорабулоқда уч-тўрт мўғулни забт ва сиёсат учун ўлтуруб эди, нечукким мазкур бўлди. Ғолибо, ўшул жиҳатидин бормокка тараддуд қилди. Ҳар неча муболаға қилдук бўлмади. Оғани ва тавобеъ ва лавоҳиқи била Хисорға тортти.

Биз Оббурдан кўтали била ошиб, хон қошиға Тошкандга мутаважжих бўлдук. Ушбу айёмда Танбал черик тортиб Оҳангарон жулғасига келди.

Черик устида Муҳаммад дуғлатким, Муҳаммад Хисорийға машхур эди, яна иниси Султон Ҳусайн дуғлат, Қанбар Али саллоҳ муттафиқ бўлуб Танбалға қасд қилурлар. Бу муҳимни Танбалға сезиргач, тура олмадилар, хон қошиға қочиб келдилар.

Бизга қурбон ийди Шохруҳияда бўлди. Бетаваққуф ўтуб, хон қошиға Тошкандга бордим. Бу рубойни айтиб эдим, маъмул қофиясида тараддудим бор эди, ул маҳалда шеър мусталақотиға мунча татаббуъ қилмайдур эдим, хон хуштабъ киши эди, шеър айтур эди, агарчи сару сомонлиқ ғазали камроқ эди, бу рубойни хонға ўткариб, тараддудимни арз қилдим. Кўнгул тинғудек шофий жавоб топмадим. Ғолибо, шеър мусталаҳитиға камроқ татаббуъ қилғандурлар. Рубойий будур:

Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни гурбатта киши.

Кўнглум бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Гурбатта севунмас эмиш, албатта, киши.

Сўнгра маълум бўлдики, туркий лафзида маҳал иқтизо-

си била «то» ва «дол» яна «ғайн» ва «қоф» ва «коф» бир-бирлари била мубаддал бўлурлар эмиш.

Бир неча кундин сўнг Танбал Ўратепанинг устига келди. Бу хабар келгач хон Тошкандтин черик отланди. Пискент била Сомсийракнинг орасида баронғор ва жавонғорни ясол ясаб эрдим, кўрдилар. Мўғул дастури била туғ боғладилар. Хон оттин тушти. Тўққуз туғни хоннинг олида турғузуб, бир мўғул бир ўйнинг ўрта илигига бир узун оқ бўзни боғлаб, илигига тутубдур. Яна уч парча узун бўзни уч туғнинг тутасидин куйроқ боғлаб, туғнинг йиғочининг остидин олиб келтуруб, бир бўзнинг учини хон босиб турди. Яна бир туққа боғлагон бўзнинг учини ман босиб турдум. Яна бир бўзнинг учини Султон Муҳаммад Хоника. Ул мўғул бўз боғлагон ўйнинг ўрта илигини илигига олиб, мўғулча нималар деб туққа боқиб ишорат қиладур, хон ва тамом турғонлар туғ сориға кимизлар сочадурлар. Тамом нафирларни ва нақораларни бир йўли чаладурлар. Бўлган ясолда турғон черик эли бир йўли сурон соладурлар. Уч навбат ушмундоқ қиладурлар. Андин сўнг отланиб сурон солиб ушмунча черик даврин чопардурлар. Мўғул орасида Чингизхоннинг тузуки ҳолоғача Чингизхон ясаб қўйгандек-ўқтур.

Баронғор баронғорда, жавонғар жавонғарда, ғул ғулда, ҳарким ота-отасидин қолган ерида-ўқ турар, баронғор била жавонғорда ҳар кимнинг эътибори кўпрактур, уч сарроқ турарлар.

Баронғорда чароси била бекчик уруғининг ҳамиша учка чиқмоқ талашлари бор. Ул фурсатта чароснинг туман бегиси Қашка Маҳмуд эди, хейли мардона йигит эди. Бекчик туманинингким, туманга-ўқ машхурдур, туман бегиси Айюб Яъқуб эди, учка чиқмоқ учун уруштилар. Бир-бирларига қиличлар суғуруштилар. Охир, ғолибо, мундоқ қарор топтим, чаргада бириси юқори турғай, ясолда яна бири учка чиққай. Тонгласиға Сомсийрак навоҳисини чарга солиб овладилар. Келиб Турок чорбоғиға тушулди.

Ул ғазаликим тугаттим, ушбу кун ушбу юртта тугаттим. У туганган ғазал будур:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,

Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

Бу ғазал олти (етти) байт турур. Мундин сўнг ғазалким

туганди, ўшул тартиб била-ўқ битилди.

Мундин кўч-бакўч Хўжанд дарёсининг ёқасига келдилар: Бир куни сайр тариқи била сувдин ўтуб, ош пишуруб, йигитларни ва чухраларни шўхлуққа солдук. Ушбу кун манинг такбандимнинг олтун қуллобини ўғурладилар. Тонгласига-ўқ Хонқули Баёнқули била Султон Муҳаммад Вайс қочиб Танбалға бордилар. Барчаға гумон бўлдуким, бу ҳаракат булардин содир бўлубтур, агарчи таҳқиқ бўлмади. Аҳмад Қосим кўхбур ҳам ижозат тилаб Ўратепага борди. Ул ҳам ушбу борған била келмади. Танбалға борди.

Вақоеъу санати самонин ва тисъи миа

Хоннинг бу юруши бефойдароқ юруш эди кўрғон олмоқ ва ёғий босмоқ йўқ: бордилар, келдилар. Бу муддаттаким, Тошкандта эдим, хейли қаллошлиқ ва хорлик тортилди, вилоят йўқ, вилоят умидворлиғи йўқ, навкар аксар тарқади; маъдудиким, қолиб эди, қалллошлиқтин манинг била юруй олмас эдилар. Хон додамнинг эшигига борсам, гоҳи бир киши била, гоҳи икки киши била борур эрдим, вале яхшилиғи бу эдиким, ёт эмас эдилар, туққан эдилар. Хон додамға кўрунуш қилиб, Шохбегим қошиға келур эдим. Ўз уйимдек бош яланг, оёқ яланг кирар эрдим. Охир мундоқ саргардонлиқтин ва бу нав беҳонумонлиқтин жонға еттим. Дедимким, мундоқ душворлиқ била тирилгунча, бош олиб йитсам яхши. Бу нав хорлиқ ва зорлиқ била эл билгунча оёғим етганча кезсам яхши. Хитойға бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичикликдин бери Хитой сариға ҳавасим бор эди. Вале салтанат ва алойиқ жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Салтанат худ борди. Онам ҳам оналариға, инилариға қўшулдилар. Сайр мавониъи рафъ бўлди, ул дағдағалар дафъ бўлди. Хожа Абулмакоримнинг тавассути била бу сўзни ораға солдимким, Шайбоқхондек ғаним пайдо бўлубтур, мунинг зарари туркка ва мўғулға мусовидур. Мунинг фикрини ҳололиқтаким, улусни ҳануз яхши босмайдур ва кўп улғаймайдур, қилмоқлик вожибдур. Нечукким дебтурлар:

Имрўз бикуш чу метавон кушт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сўхт.
Магзорки зиҳ кунад камонро,
Душман чу ба тир метавон дўхт.

Кичик хон додам ҳам йигирма тўрт-йигирма беш йилдур-

ким, мулоқот қилмайдурлар, ман ҳам уларни кўрган эмасман. Бўла олғаймуким, ман борсам, ҳам кичик хон додамни кўрсам, ҳам мулоқот қилмоққа восита ва сойиъ бўлсам. Ғаразим бу эрдиким, бу баҳона била бу орадин чиқсам, Мўғулистон ва Турфонга борганда худ ҳеч монии ва дағдаға қолмас, ўз жиловим ўзумнинг илигимда бўлур. Бу хаёлимдин ҳеч киши соҳиб вуқуф эмас эди, кишини соҳиб вуқуф ҳам қилиб бўлмас эди. Не жиҳаттинким, онамға худ мумкин эмас эрдиким, мундоқ сўзларни айта бўлғай. Яна бир неча улуг-кичик гирд ва гўшамда бўлурлар эди. Ўзга умидворликлар била манга ирашиб саргардонлиқ тортиб юрурлар, аларға ҳам мундоқ сўзларни айтмоқнинг ҳеч лутфи йўқ эди. Хожа Абулмакорим Шох бегимга ва хон додамга бу сўзни айтқоч, алардин ризо не фаҳм бўлур. Яна хотирлариға кечарким, риоят топмоғондин магар рухсат тилайдурман. Бу жиҳаттин номус қилиб рухсатта андак тааммул қилдилар.

Ушбу фурсатта кичик хон додамдин бир киши келди-ким, таҳқиқ кичик хон келаду. Бу хаёл ҳам бўлмади. Яна бир киши келиб, кичик хоннинг яқин етганининг хабарини айтқоч, Шохбегим ва кичик хон додамнинг сингиллари Султон Нигорхоним ва Давлат Султонхоним ва ман ва Султон Муҳаммад Хоника ва Мирзохон, барча кичик хон додамға ўтру чиқтук. Тошканд била Сайрамнинг орасида Яғмо деган кент ва яна бир неча кентгиналар бор. Иброҳим ота ва Ишоқ отанинг қабри андаду, бу кентларғача борилди. Кичик хон додамнинг бу замон келурини таҳқиқ билмай ҳолидин суръат била отланиб эдим. Баякбор хон учрай-ўқ туштилар. Илгари юрудум, ман тушганда-ўқ кичик хон додам воқиф бўлди, хейли изтиробта бўлди. Ғолибо, андоқ ҳаёли бор экандурким, бир ерда тушуб ўлтуруб, манинг била таъзим била кўрушгайлар. Ёвуқ етишиб туштум, маҳал ул тақозо қилмади, юкунгуча фурсат ҳам бўлмади, юкунуб бориб кўруштум. Изтироб ва инфиолда бўлуб, филҳол Султон Саъидхон била Бобохон Султонни буюрдиларким, тушуб манинг била юкунуб кўрушгайлар. Хоннинг ўғлонларидин ушбу икки султон-ўқ келиб эди, ўн уч-ўн тўрт ёшда бўлғойлар эди. Бу султонлар била кўрушуб отланиб, Шохбегим қошиға келдук. Ўлтуруб ўтган-кечган кайфият ва ҳолоттин ярим кечагача ўлтуруб айтиштилар. Тонгласи кичик хон додам манга мўғулча расмлик бош-оёқ ва кўрини ва эгарлик

хосса отини иноят қилди. Мафтунлуқ мўғулий бўрк ва сонч-ма тиккан хитойи атлас тўн ва хитойи кўр, бурунги расмлик тоши чинтойи била чинтойини сўл сари, яна уч-тўрт нима хотун кишининг ёқасига осар анбардон ва ҳаритасидек нималар осибтурлар, сўнг сарида ҳам ушмундоқ уч-тўрт нима осибтурлар. Ул ердин Тошканд сори мутаважжих бўлдилар.

Улуғ хон додам ҳам Тошкандтин уч-тўрт йиғоч йўл ўтру чиқиб келди. Бир ерда шомиеаналар тикиб, улуғ хон ўлтурди. Кичик хон рўбарўдин келадур эди.

Ёвуқ етгач, хоннинг сўл қўли била кейиндин эврулуб келиб, хоннинг олида тушуб келди. Кўрушур ерга етишиб, тўққуз қатла юкунуб келиб кўрушти. Улуғ хон ҳам кичик хон яқин етгач, кўпуб кўруштилار, ғалаба қучушуб турдилар. Ёнғонда ҳам кичик хон тўққуз қатла юкунди. Тортиқ тортқонда ҳам қалин юкунди. Андин сўнг келиб ўлтурдилар. Кичик хоннинг кишилари тамом мўғулча ясаниб эдилар: мўғулча бўрklar, хитойи атлас ва сончма тиккан тўнлар ва мўғулча яшил сағрилиқ соқдоқлар ва эгарлар ва мўғулий отлар ва таври ғайри мукаррар зеб била келди.

Кичик хон озроқ киши била келиб эди: мингдин кўпроқ, икки мингдин озроқ бўлғай эди. Кичик хон додам ғариб атворлик киши эди, қиличиға маҳкам эрклик ва мардона киши эди. Бу аслиҳадин қиличка кўпрак муътақид эди. Дер эдиким, шашпар ва пиёзий ва кистан ва табарзин ва болтуким бор, тегса бир ери коргардур, қилич агар тегса, бошдин-оёғи коргардур, кесар. Қиличини ҳаргиз ўзидин айирмас эди: ё белида эди, ё илигида. Ёқа ерда улғойғон учун бир нима рустойироқ дуруштгўйроқ эди. Ушбу мўғулча зеб билаким, мазкур бўлди, кичик хон додам била келдим. Хожа Абулмакорим улуғ хон додам била эди, мани тонимайдур, сўрубтурким; «булар қайси султондур?» Айтқондин сўнг танибтур.

Тошкандга келиб бот-ўқ Султон Аҳмад Танбалнинг устига Андижонға черик торттилар. Кандирлик добонининг йўли била мутаважжих бўлдилар. Оҳангарон жулғаси ета кичик хонни ва мани илгаррак айирдилар. Добондин ошиб Зирқон ва Карнон навоҳисида икки хон қатилдилар. Карнон навоҳейсида бир кун дим кўрдилар, черикларини ўттуз минг ченадилар.

Илгаридин хабар кела бошладиким, Танбал ҳам черики-

ни йиғиб Ахсиға келибтур. Хонлар машварат қилиб, раъй-
лари мунга қарор топтиким, манга бир пора черик қўшқай-
лар, Хўжанд суйини ўтуб, Ўш ва Ўзганд сори бориб, орқасиға
эврулгайман. Сўзни мунга қўюб, Айюб Бекчикни тумани
била, Жон Ҳасан боринни боринлари била, Муҳаммад Хисо-
рий дуғлатни, Султон Хусайн дуғлатни, Султон Аҳмад мирзо
дуғлатни ўзларини, Дуғлат тумани буларда эмас эди, Қанбар
Алини ва Сориғбош мирзо итарчини черик доруғайи қилиб
манга қўштилар. Карнондин хонлардин айрилиб, Сакон на-
воҳисидин Хўжанд суйини сол била кечиб, Хўқон ўрчини
била ўтуб, Қубони бостуруб, Олайлуқ ўрчини била Ўш устига
илғадуқ. Саҳар вақти Ўш қўрғониға ғофилликта етиштук. Ўш
эли чора қила олмадилар, Ўшни топшурдилар. Биттабъ ви-
лоят эли бизни кўп тилар эдилар. Танбалнинг қўркунчидин
ва бизнинг йироқлиғимиздин чораларини топа олмаслар
эди. Ўшқа келиб киргач, Андижоннинг шарқ ва жанубидағи
тоғ ва туз эл ва улуслари тамом кирдилар. Ўзгандниким бу-
рун Фарғонанинг пойтахти ул экондур, яхши қўрғони бор,
сарҳадта воқеъ бўлубтур. Эли бизнинг қуллуғимизни қабул
қилиб, киши йибориб, манга кирдилар. Неча кундин сўнг
Марғинон эли ҳам доруғасини уруб қавлаб, манга кирдилар.

Хўжанд суйининг Андижон тарафидағи қўрғонлардин
бир Андижондин ўзга тамом кирдилар. Бу айёмда бовужуд-
ким мундоқ қўрғонлар бизга кирди ва вилоятта мундоқ
оз-оғлоқ уруш-муруш бўлур, вале ҳеч жонибтин ғолибият
ва мағлубият мушаххас ва маълум бўлмас, чун Андижон
тарафидағи эл ва улус ва қўрғон ва вилоят аксар манга кир-
дилар. Андижоннинг эли ҳам биттабъ мани тилар эдилар,
вале чораларин топа олмаслар эди, хотирға еттиким, бир
кеча Андижоннинг ёвуғиға бориб, киши киюруб, хожа ва
арбоблари била сўзлашсак, эҳтимоли борким, бизни бир
тарафдин киюргайлар. Бу хаёл била Ўшдин отланиб, ярим
кеча Андижоннинг бир қурўҳида Чилдухтарон рўбарўйиға
келдуқ, Қанбар Алибек ва яна баъзи бекларни илгаррак йи-
борилдиким, инчкалик била қўрғонға киши киюруб хожа ва
арбоб била сўзлашгайлар. Биз йиборған бекларнинг инти-
зорида от устида-ўқ туруб эдик, баъзи ургудамакта, баъзи
хоболуд, кечанинг уч паҳари бўлғой эди, баякбор таблбоз
уни ва сурон чиқти. Ёғийнинг кўпини, озини билмай, ғофил
ва уйқулуқ эл бир йўли-ўқ бир-бирига боқмай дувурлаб қоча

бердилар. Мен элни тийгунча фурсат ҳам бўлмади. Ёғий сори-ўқ юрудум. Миршоҳ қавчин, Бобо Шерзод ва Дўст Носир манинг била-ўқ тебрадилар. Биз тўрт кишидин ўзга жамий эл қочмокка-ўқ юз қўйдилар. Озроқча ёниб эрдимким, бу дорин-ғонлар ўқ қўюб, сурон солиб, етишиб келдилар. Бир қашқа отлиқ киши манга яқин сиғиниб келди. Отини ўқладим, юмоланиб борди. Бир нима босилғондек бўлдилар.

Менинг била бўлган уч киши дедиларким, қоронғу кеча ёғийнинг кўпи-ози маълум ва мушаххас эмас. Бўлган черик эли тамом кеттилар, биз тўрт кишидин не миқдор мута-заррир бўлғайлар, бориб бу дурамаган элга етиб, урушмоқ керак. Қатраб элга етиб, уруб, қамчилаб, ҳарчанд қилиб, эл тийилмади. Яна бу тўрт киши била ёниб-ўқ қўйдуқ озроқча тўхтадилар. Чун бир-икки навбат кўрдилар, биз уч-тўрт киши, беш эмасбиз, яна элни қувлоқа ва тушурмаққа машғул бўлдилар. Ушбу дастур била уч-тўрт қатла бориб элни тийдим. Эл тийилмоғоч, яна ушбу уч киши била ёниб-ўқ қўпуб, ғанимни ёндурдум. Икки-уч курўхғача элни Ҳаробук ва Пашомуннинг рўбарўидаги пуштағача қувлай келдилар. Пуштаға етганда, Муҳаммад Али Мубашшир учради. Мен дедимким, бу оз кишидур, туруб от солалинг. Туруб от солдуқ ириша туруб келдилар.

Паришон бўлган эл ул тарафдин-бу тарафдин йиғилиб келдилар. Баъзи ўбдон-ўбдон йигитлар ушбу доритқон била рост Ўшқа борибтурлар.

Бу кайфият мундоқ экандурким, Айюб Бекчикнинг туманидин бир неча мўғул Ўшдин биздин айрилиб қазоқликка Андижоннинг гирдиға келган экандурлар. Бизнинг черикнинг ғавғосин эшитиб, инчкалик била илгаррак келиб ўрондашурлар. Бу ўрон икки нав бўлур: улким, ҳар қавмнинг ўрони бор, нечукким, баъзи кавмнинг ўрони «дурдона» дур ва баъзининг «тўқбой», баъзининг «лулу»; яна бир тамом черикка иш маҳалида икки лафзни ўрон қўярларким, иш вақтида учрашқонда, бири бир лафзни айтқанда яна бири ул маъхуд лафзни айтқай, то бу тариқ била эл ёғийдин айрилғай ва ўз кишисини ётдин фарқ қилғай. Ул юрушта маъхуд ўрон алфози «Тошканд» била «Сайрам» эди. «Тошканд» деса, «Сайрам» дейилғай, «Сайрам» деса «Тошканд».

Бу орада — шўрда Хожа Муҳаммад Али илгаррак экан-

дур. Мўғуллар: Тошканд, Тошканд деб келурлар. Хожа Муҳаммад Али сирт киши изтиробта бўлур, муқобалада ул ҳам «Тошканд, Тошканд» дер. Мўғуллар ёғий кишиси хаёл қилиб сурон солиб, таблбоз чолиб ўқ қўярлар. Ушбу тарикқ ғалат-ғавғо-била-турмаб-паришон бўлдук.

Ул қилган хаёл бўлмади. Яна ёниб ўшқа келдук. Беш-олти кундин сўнг тоғ ва туз ва қўрғон манга ружуъ қилганидин Танбал ва тавобии бедил ва бепой бўлуб, чериги ва эли учар-тўрттар тоққа ва тузга қоча кириштилари. Баъзи анинг ичидин келганлар дедиларким, Танбалнинг иши бузулмоққа етибдур. Ушбу уч-тўрт кунда таҳқиқ бузулуб ёнғусидур. Бу хабарлар келгач, Андижон устига отландук.

Андижон қўрғонида Танбалнинг кичик иниси Султон Муҳаммад Қалпўқ эди, Тутлуқ йўли била келиб, Андижоннинг жануб тарафиға Хоқонға намози пешинда чопқун қўюлди. Ўзум ҳам чопқунчининг кейинча юруб, Пуштайи Айшнинг Хоқон тарафидағи доманасига келдим. Қоровулдин хабар келдиким, Султон Муҳаммад Қалпўқ бўлган кишиси била маҳалла ва боғоттин тошқари Пуштайи Айшнинг доманасига чиқибтур. Чопқунчи ҳануз йиғилмайдур эди. Чопқунчининг йиғилуриға боқмай бетаваққуф ёғий сари тезўқ тебрадим. Қалпўқнинг кишиси беш юздин кўпроқ бўлғай эди. Агарчи бизнинг кишимиз андин кўпрақ эди, вале черик эли чопқунға тарқаб эди. Рўбарў бўлган маҳалда ўшанчаўқ бўлғай эдук. Ясол ва тартибни мулоҳаза қилмай, жилаврезўқ ғаним сари мутававжажиқ бўлдук. Ёвуқ етгач, тўхтай олмади. Бир-икки қилич олишғунча ҳам бўлмади, қоча берди. Кишисини Хоқон дарвозасининг ёвуғиғача тушара бордилар. Ёғийни босиб маҳалланинг ёқаси Хожа Каттаға етганда намози шом бўлуб эди, тезўқ дарвозаға етар хаёлим бор эди.

Улуғ-қари тажрибалиқ беклар Носирбек Дўстбекнинг отаси, Қанбар Алибек арзға тегурдиларким, кеч бўлубтур, қоронғуда қўрғонға яқин сиғиниб бормоқ беҳисобдур, кейинрак тортиб тушалинг, тонгла не чоралари бордур, қўрғонни берурлар. Бу тажрибалиқ бекларнинг сўзига кириб, маҳаллотнинг ёқасидинўқ ёндук. Агар қўрғон эшигига борсоқ экандур, бешак ва шубҳа қўрғон иликка кирар экандур. Намози хуфтан эди, келиб Хоқон ариғидин ўтуб, Работи Рўзақ кентининг ёниға тушулди.

Бовужудким, Танбалнинг бузулуб, ёниб Андижонға ке-

лур хабари бор эди, бетажрибалиқдин ғафлате бўлди. Хоқон ариғидек берк ариғнинг ёқаси берқилиб тушмай ариғдин ўтуб келиб, Работи Рўзак кентининг ёнига туб-туз ерга тушулди. Қоровул йўқ, жангдовул йўқ, ғофил ётилиб эди. Тонг бошида эл чучук уйқуда эрдиким, Қанбар Алибек қатраб қичқириб айттиким, ёғий етти, қўпунг. Ушмунча деб, лаҳза таваққуф қилмай ўта чиқти, ёнмади.

Мен ҳамиша, омонлиқда ҳам, тўн, укуввоқ чиғормой-ўқ такия қилур эрдим. Қўпқоч-ўқ қилич соқдоғни боғлаб филҳол отландим. Туғчи туғ боғлағуча фурсат бўлмади, туғни илигига олиб-ўқ отланди. Ёғий келадурган сори-ўқ мутаважжих бўлдуқ. Ул отланғонда ўн-ўн беш киши ҳамроҳ эди. Бир ўқ отими келиб эдукким, ёғийнинг чопқунчисига еттук. Бу ҳолатта манинг била ўнча киши бўлғай эди. Илдам юруб етиб ўқ қўюб, илгариги кишисини олған била тебрадук. Яна бир ўқ отими кавлаб бориб эдукким, ғулиға еттук.

Султон Аҳмад Танбал юзча чоғлиқ киши била тўхтаб турубдур. Танбал ўзи яна бир киши била ясолидин эшиқлиқ тувурлук илгаррак ур-ур деб турубдур, вале эли аксар ёнларини бериб, қочай-қочмай дегандек этиб турубдурлар.

Ушбу замонда манинг била уч киши қолиб эди: бир Дўст Носир, яна Мирзо Қули кўкалдош, яна Каримдод, Худойдод туркман, бир ўқким шастимда эди, Танбалнинг дувулғасига ўқ оттим, яна соғдоққа илик элиттим, хон додам бир сарсабз гўшагир бериб эди, ул чиқди, тошлағали ҳайфим келди, яна соғдоққа солғуча икки ўқ откунча фурсат бўлди экин. Яна бир ўкни ҳавлилаб илгаррак юрудум. Бу уч киши ҳам кейинрак қолди. Утрумдағи икки кишидин бириким Танбал экандур, ул ҳам илгаррак юруди, орада бир шоҳроҳ эди, ман бу саридин, ул ул саридин йўлға кириб, йўлда рўбарў бўлдуқ андоқким, манинг ўнг қўлум ёғий сари, Танбалнинг ўнг қўли бизнинг сари бўлди. Танбалнинг бир кечимдин ўзга барча яроғи бор эди. Менинг соғдоқ, қиличдин ўзга ҳеч яроғим йўқ эди. Илигимдағи ўқ била қолқонини ғарбичисига кўклай оттим.

Ушбу ҳолатта ўнг бутумға шеба ўқи била ўткара оттилар. Бошимда дувулға бўрки эди, Танбал бошимға чопти, бошим қилич зарбидин карахт бўлди. Бовужудким, дувулға бўркининг бир тори кесилмади, бошимға хейли яра бўлди. Қилични болдоғламайдур эрдим, қинида эди, қилич суғурғунча

фурсат бўлмади. Қалин душман ичида якка ва ёлғуз қолдим. Турар маҳал эмас эди, жилавни ёндурдум, яна бир қилич ҳам ўқларимга тушубтур. Етти-секкиз қадам ёниб эдимким, яёғ уч киши манга қотилди. Мендин сўнгра Танбал Дўст Носирга ҳам қилич-солғандур; бир нишона отими кейинимизча келдилар.

Хоқон ариғи улуғ шохжўйдур ва чукур оқар, ҳар еридин кечиб бўлмас, Тенгри рост келтурди, бу ариғнинг бир гузариға тўп-тўғри-ўқ келдук. Ариғдин кечгач, Дўст Носирнинг оти заифроқ эди, йиқилди. Туруб они отлантуруб Ҳаробук била Фарғонанинг оралиғидаги пушта била Ўш сори тортук. Пуштага чиққан маҳалда Мазид тағойи келиб қотилди. Анинг ҳам ўнг оёғиға тизидин қўйироқ тегибдур. Агарчи ўта чиқмайдур эди, вале Ўшқа бисёр ташвиш била келди. Менинг ўбдон кишиларимни тушурдилар: Носирбек Муҳаммад Али Мубашшир, Хожа Муҳаммад Али, Хисрав қўқалдош, Нуъмон чухра мунда туштилар. Яна ҳам йигит ялангдин хейли киши тушти.

Хонлар Танбалнинг сўнгича-ўқ келиб Андижоннинг навоҳисига туштилар. Улуғ хон қўруқнинг ёнида манинг улуғ онам — эсон Давлатбегимнинг боғиғаким, Қўштегирмонга мавсумдур, тушти. Кичик хон Бобо Таваккул лангарининг ёвуғига тушти. Икки кундин сўнг Ўшдин келдим. Улуғ хонни Қўштегирмонда кўрдум. Хонни кўрган замон-ўқ манга кирган ерларни кичик хонга бердилар. Манга мундоқ узр айттиларким; Шайбоқхондек ғаним Самарқанддек шаҳарни олиб, улғайиб борадур, ушбу маслаҳат учун кичик хонни не ердин келтурубтурлар, мунда ери йўқ, ул вилоятлари йироқ.

Хўжанд дарёсининг жануби Андижон бошлиқ вилоятларни кичик хонга бермак керакким, анда юртланғай. Хўжанд дарёсининг шимоли Ахси бошлиқ вилоятларни манга ваъда қилдилар. Дедиларким, мунда тўхтоғондин сўнг, юруб Самарқанд вилоятини олиб манга бергайлар. Андин сўнг Фарғона тамом кичик хонга бўлғай. Ғолибо, манга бу сўзлар фириб экандур. Муяссар бўлғандин сўнг вуқуъи маълум эмас эди. Чора йўқ эди, хоҳи-нохоҳи рози бўлдум.

Улуғ хоннинг қошидин отланиб, кичик хонни қўра борадурғонда Қанбар Алибекким, саллохқа машхур эди, манга ёндошиб келиб, айттиким: «кўрдингизму, филҳол, бўлган вилоятларни олдилар, сизга булардин иш очилмас, ҳолоким

Ўш ва Марғинон ва Ўзганд ва кирган вилоят ва эл ва улус илигингиздадур, филҳол, бориб, Ўшқа кириб, қўрғонларни беркитиб Султон Аҳмад Танбалға киши йибориб, ярашиб, мўғулни уруб чиқариб вилоятларни оға-ини ҳисса қилишинг.» Мен дедимким: «раво бўлмағой, хонлар туққанларим, буларға навкарлик қилганим, Танбалға подшоҳлик қилгандин ортиқроқдур». Кўрдиким, сўзи таъсир қилмади, айтқанидин пушаймон бўлуб ёнди.

Мен бориб кичик хон додамни кўрдум. Бурун кўрушганда беҳабар етиб бордим, кичик хон тушгунча фурсат бўлмади. Бетаъзимроқ кўрушуб эди. Бу навбат ёвуқроқ келдим, эрса чодирнинг танобининг учиға югуруб чиқти. Оёғимда ўқ яраси жиҳатидин асо тутуб ташвиш била юрур эрдим. Етиб кўрушуб, «Иним баҳодур эмишсиз», деб илигимдин қўлдаб, чодирға келтурди. Кичикрак чодир тикибтурлар. Ёка ерда улғайғон учун чодир ва ўлтурур ери бетакаллуфона ва қазоқона эди. Қовуну узум ва рикобхона ашёси тамом ўзи ўлтурур чодирда-ўқ эди.

Кичик хоннинг қошидин қўпуб, ўзумнинг ўрдумға келдим. Ярамни боққали Атика бахши отлиқ мўғул жарроҳини йиборитурлар. Мўғул эли жарроҳни ҳам «бахши» дер. Жарроҳликда бисёр ҳозиқ эди. Кишининг мағзи чиқса, дору берур эди. Илдиздин ҳар турлук яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатқа марҳамдек дору қўяр эди, баъзиға еғали дору берур эди. Менинг бутумнинг ярасиға бучқоқ ёқмоқни буюрди, фатила қўймади. Илдиздек нимани ҳам бир қатла едурди. Ўзи дер эдиким, бировнинг инчка пойчаси синиб, бир тутамча ери реза-реза бўлуб эди, этини ёриб сўнгакларини тамом олиб, сўнгак ўрниға доруни ун қилиб солдим. Ул дору сўнгак ўрниға сўнгакдек-ўқ бутти. Мундоқ ажиб ва ғариб нима хейли дедиким: «вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин ожиздурлар».

Уч-тўрт кундин кейин Қанбар Али айтқан сўзларидин мутаваҳҳим бўлуб, қочиб Андижонға кирди. Бир неча кундин сўнг хонлар иттифоқ қилиб, Айюб Бекчикни туман била Жон Ҳасан боринни борин тумани била Саригбош мирзони черик беги қилиб, минг-икки мингча киши манга қўшуб, Ахси тарафиға йибордилар. Ахсида Танбалнинг иниси Шайх Боязид эди. Косонда Шахбоз қорлуқ эди. Ул фурсатта Шахбоз келиб, Навканднинг қўрғонининг олида ўлтуруб эди. Хўжанд

дарёсидин Бичротанинг олидин кечиб, Навкандга Шаҳбознинг устига илғадук. Тонгдин бурунроқ Навкандга ёвуқ етган маҳалда беклар арзға еткурдиларким, бу киши худ жазм туюбтур. Ясолни бузмай ёрукта-ўқ етиб борсак муносибдур. Охи стареқ-юрулди. Шаҳбоз худ ғофил экандур. Биз Навканд яқиниға етган маҳалда туюб, ташқаридин қочиб кирибтур.

Ушбу йўсунлуқ бисёр воқеъ бўлубтур: ғаним не туюбтур, деб саҳл инкорлиқ қилибтур, иш маҳалли фавт бўлубтур, тажриба ушмундоқ нималардур. Ғаразким, иш қопуға келган маҳалда жидд ва эҳтимомни тақсир қилмамоқ керак. Сўнгра пушаймонлиқ бефойдадур.

Тонг отқанда қўрғон гирдида оз-оғлоқ уруш бўлди. Ба-жидд уруш солмадук. Навканддин тоғ сари Бишхорон тара-фиға чопкун маслаҳатиға борилди. Шаҳбоз қорлуқ фурсатни ғанимат тутуб, Навкандни ташлаб қочиб, Косонға борди. Биз ёниб келиб Навкандта ўлтурдук.

Бу айёмда атроф ва жавонибни неча қатла бизинг черик бориб чоптилар. Бир навбат Ахсининг кентларини чопти-лар. Яна бир қатла бориб Косонни чоптилар. Шаҳбоз била Узун Ҳасаннинг Мирим отлиқ саҳлағон ўғли урушға чиқти-лар. Уруштилар, босилдилар, Мирим анда ўлди.

Ахсининг берк қўрғонларидин бири Поп қўрғонидур. Попликлар Поп қўрғонини беркитиб, бизга киши йибориб-турлар. Саййид Қосимни бир неча йигитлар била йиборил-ди. Ахсининг юқориғи кентларининг тўғрисидин дарёни ўтуб бориб Поп қўрғониға кирдилар.

Бир неча кундин кейин ғариб амре воқеъ бўлди. Ул маҳал Иброҳим Чопуқ тағойи, Аҳмад Қосим қўҳбур, Қосим Хатика арғун, Шайх Боязид била Ахсида эдилар. Бу мазкур бўлған-ларға икки юзча ўбдон йигитларни қўшуб ғофилликта бир кеча Поп қўрғонининг устига юборур. Саййид Қосим эҳти-ёт қилмай ғофил ётқон экандур. Қорғонға етиб, шоту қўюб чиқиб дарвозани олиб, пули равон солиб етмиш-сексанча ўбдон яроқлиқ йигитлар кирганда, Саййид Қосимга хабар бўлур. Уйқулуқ, қўнглакчан қўпуб беш-олти киши била отку-лаб, ура-ура буларни чиқарур. Бир неча бош кесиб йиборди. Агарчи мундоқ ғафлат била ётмоқлиғи қўп бесардорона эди, вале оз киши била мундоқ яроқлиқ ўбдон қалин йигитларни зарбирост уруб чиқармоғи хейли мардона эди.

Бу муддатта хонлар Андижон қўрғонининг муҳосарасиға

машғул эдилар. Қўрғон эли қўрғоннинг яқиниға келгали қўймаелар эди. Йигитлар отлиқ чиқиб, ташқари чопқулашурлар эди. Ахсидин Шайх Боязид давлатхоҳлик изҳор қилиб, киши йибора бошлади.

Бизни бажидд тилади. Бу тиламоқтин ғарази бу эрдиким, ҳар ҳийла била мани хонлардин айирғай. Мен хонлардин айрилғондин сўнг хонлар тура олмаслар эди. Бу тиламаги оғаси Танбалнинг иттифоқи била экандур. Хонлардин айрилиб, булар била иттифоқ қилмоғлиқ бизнинг қошимизда маҳол эди. Мунинг тиларини хонларға имо қилдук. Хонлар дебтурларким, борсун, ҳар тавр қилиб Шайх Боязидни тутсун. Бу макру фириб бизнинг даъб ва тарикимиз эмас эди. Алалхусуским, орада аҳд бўлғай, бу нав бад аҳдлик худ нечук бўлғай.

Хотирға бу кечтиким, ҳар тавр қилиб ўзумизни Ахсиға солсақ ё шайх Боязид Танбалдин қатъ қилиб бизнинг сари бўлғай, ё бир нақше эврулғайким муносиби давлат бўлғай.

Биз ҳам киши йибордук аҳд ва шарт қилиб бизни Ахсиға тилади, бордук. Ўтру чиқиб, иним Носир мирзони ҳам келтуруб, бизни Ахси қўрғониға олиб борди. Тош қўрғонда отамнинг иморатларида манга юрт ва мақом таъйин қилибтур. Бориб анда туштум.

Танбал Шайбоқхонға оғаси Бек Телбани йибориб, итоат изҳори қилиб, тилаб эди. Бу фурсатта Шайбоқхоннинг нишонлари келди: «юруйман», деб битибдур.

Бу хабар хонларға етгач, бепой бўлуб, ўлтуролмай, Андижон устидин қўптилар. Кичик хоннинг адл ва мусулмонлиқ била шуҳрати бор эди. Ўш ва Марғинон ва бу кирган қўрғонларда қўйғон мўғуллари элнинг чашмдоштининг хилофи, зулм ва бадмаошлиқ қила бошладилар. Хонлар Андижондин қўпқоч, Ўш ва Марғинон эли хужум қилиб, қўрғондағи мўғулларни тутуб, талаб уруб қавлаб чиқардилар. Хонлар Хўжанд дарёсини кечмай, Марғинон ва Кандибодом била ёниб, Хўжанддин дарёни кечтилар. Танбал хонларнинг кейнича Марғинонға келди.

Биз бу ҳолатта мутараддуд эдук турмоққа буларға хейли эътимодлуқ йўқ эди. Бежихат солиб чиқмоқ хуш ёқмайдур эди. Бир сабоҳи эрдиким, Марғинондин Жаҳонгир мирзо келди, қўруштум. Ушбу замон Шайх Боязид ҳам изтироб била келди, олдорабтур. Мирзо ва Иброҳимбек алар дедиларким, Шайх Боязидни тутмоқ керак аркни иликламак ке-

рак. Филвоқеъ, ишнинг ҳисоби бу эди. Мен дедимким: «аҳд қилибтур. Биз нечук нақзи аҳд қилғайбиз». Шайх Боязид аркка борди.

Кўпрукка киши қўймоқ керак эди, кўпрукка ҳам киши қўймадуқ. Бетажрибалиқдин мундоқ ўсаллар бўлди.

Тонг бошида Танбал икки-уч минг яроғлиқ киши била келиб кўпрукдин ўтуб аркка кирди. Менинг аслда кишим озроқ эди. Ахсиға киргач, яна баъзини қўрғонларға ва баъзини доруғалиқ ва тахеилға ҳар тараф ҳар тараф йиборилиб эди. Менинг била Ахсида юздин кўпрак киши бўлғай эди. Бўлган киши била отланиб қўча-кўчанинг бошида йигитларни таъйин қилмоққа ва уруш яроғида эдукким, Шайх Боязид ва Қанбар Али ва Муҳаммад Дўст Танбал қошидин ислоҳ учун қотроб келдилар. Урушқа таъйин бўлганларни ерлик-ерига турғузуб, машварат қилмоққа отамнинг қўрхонасиға келиб тушуб, Жаҳонгир мирзони ҳам тиладим. Муҳаммад Дўст ёнди. Шайх Боязид била Қанбар Алибек келдилар. Мақбаранинг жанубий айвонида ўлтуруб машварат қилмоқда эдукким, Жаҳонгир мирзо Иброҳим чопуқ била сўзни буларни тутмоққа қўйғон экондурлар. Жаҳонгир мирзо манинг қулоғимға айттиким, буларни тутмоқ керак. Мен дедимким: «изтироб қилманг, ҳоло иш тутмоқдин ўтти, кўралинг, шоядким, ислоҳ била иш бир нимага ўхшағай. Не учунким, алар асру қалин, биз кўп оз, ўзга бу қавийлиқ била алар аркта ва бу заифлиқ била биз тош қўрғонда».

Шайх Боязид ва Қанбар Али ҳам бу кенгашта ҳозир эдилар. Жаҳонгир мирзо Иброҳимбек сори ёндошиб, бу ишдин манъ қила ишорат қилди. Билмон, акс фаҳмладиму, ёхуд тағофул қилиб бу ҳаракатни қилдим, филҳол Шайх Боязидни тутти. Турғон йигитлар тўш-тўшидин ёпишиб, бу икки кишини тирт-пирт қилдилар. Иш сулҳ ва ислоҳдин ўтти. Бу икки кишини топшуруб, урушқа отландуқ. Шаҳарнинг бир тарафини Жаҳонгир мирзонинг уҳдасиға қилилди. Мирзонинг кишиси оз эди. Бир пора ўз кишимдин ҳам мирзоға қўмак таъйин қилдим. Ул анда етиб, бир ерда урушқа элни таъйин қилиб яна бир тарафка келдим. Шаҳарнинг ўртасида тузрак ер бор эди. Анда бир пора йигитларни қўюб борилиб эди.

Бу жамоатни қалин отлиқ-яёқ келиб, ул ердин кўтариб қўчага тикибтурлар. Ушбу ҳолатта ман етиб бордим. Етгач-ўқ от югурттум. Туруш бермай дуркураб қоча бердилар.

Кўчадин қочуруб тузга чиқариб, қилич тегурур маҳалда отимнинг оёғига ўқладилар.

Отим букулуб, ёғийнинг ўртасида мани ерга урди. Чуст кўпуб бир ўқ оттим, Соҳибқадам Коҳилнинг бир забунғина оти бор эди, тушуб манга тортти, миндим. Мунда киши таъйин қилиб яна бир кўча бошига мутаважжих бўлдум. Султон Муҳаммад Вайс отимнинг забунлиғини кўруб тушуб, отини манга тортти, ул отға миндим.

Ушбу фурсатта Қанбар Алибек Қосимбекнинг ўғли яралиқ Жаҳонгир мирзо қошидин келди. Айттиким, муддате бўлдуким, Жаҳонгир мирзони зўрлаб тебраттилар, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетти. Биз мутахаййир бўлдук.

Ушбу фурсатта, Саййид Қосимким, Поп кўрғонида эди, етиб келди. Ажаб бемаҳал келиш эди. Мундоқ маҳалда андоқ берк кўрғон иликта бўлса эди, тавре эди. Мен Иброҳимбекка дедимким не қилмоқ керак. Озроқ яраси бор эди. Андинму эди, ё олдорағонидинму эди, ободон жавоб бера олмади.

Бир хаёл қилдимким, кўпрукдин ўтуб, кўпрукни бузуб, Андижон сари мутаважжих бўлғайбиз. Бобо Шерзод анда хейли яхши борди. Дедиким, дарвозадин-ўқ зўрлаб чиқарбиз. Бобо Шерзоднинг сўзи била дарвоза сари-ўқ мутаважжих бўлдук. Хожа Мирмирон ҳам ул ҳолда мардона сўзлар айтти. Кўча орасида келадургонда Саййид Қосим, Дўст Носир, Боқи ҳез била чопқулашурлар.

Мен ва Иброҳимбек ва Мирзоқули кўкалдош илгаррак эдук. Дарвозаға рўбарў бўлғоч-ўқ кўрдумким, Шайх Боязид кўнглак устида фаражий кийиб, уч-тўрт отлиқ била дарвозадин кириб келадур. Шастимдағи ўқни тўлдуруб оттим. Бўйидин ёздим, хейли яхши оттим. Изтироб била дарвозадин киргач, ўнг қўл сари борур.

Кўча била қочаберди. Биз ҳам анинг кейнича-ўқ юрудук. Сабоҳ Шайх Боязид аларни беҳост туттурулғонда Жаҳонгирнинг кишиларида экандур. Алар чиққач, Шайх Боязидни ҳам била олиб чиқарлар. Бир хаёл қилурларким, ўлтурғайлар. Яхшиким ўлтирмай қўяберурлар. Алардин халос бўлиб дарвозадин кириб келадургонда манга учрай тушти. Мирзақули кўкалдош бир яёққа пиёзий тегурди. Яна бир яёқ Мирзақули ўтгач, Иброҳимбекка ўқ тўлдурди. Иброҳимбек «ҳе, ҳе» деб ўтабергач, эшиклик тўрлук ердин манинг қўлтуғумға ўқ отти, қалмоқи жибанинг икки қот ёфроғини кесибтур. Қоча-

берди. Орқасиға оттим.

Ушбу ҳолатта бир яёқ фасил устидин қочиб борадур. Бўркини фасилнинг кунгурасига кўклай оттим. Бўрки кунгурасига қадоғлиқ-ўқ қолди. Дастори илгига чуволуб борди. Яна бир-отлиқ манинг ёнимдин Шайх Боязид қочқон кўча сари қочиб борадур, қилич била чўқусиға сончтим. Оттин эгилиб эрдиким, кўча томиға таянди, йиқилмади, ташвиш била қочиб қутулди. Дарвозада бўлган отлиқ-яёқни қавлаб, дарвозани олдук. Иш тадбирдин ўтуб эди. Нечукким, икки-уч минг яроқлиқ киши аркта, бир юз-икки юз киши тош қўрғонда. Яна Жаҳонгир мирзони бир сут пишими бурунроқ қавлаб чиқарибтурлар. Кишимизнинг яrimi анинг била чиқибтур. Бовужуди бу ҳол бетажрибалиқтин дарвозада туруб, Жаҳонгир мирзоға киши йиборилдиким, ёвуқ бўлса келсун, яна зўрлалинг. Иш андин ўтуб эди.

Иброҳимбекнинг оти заиф эрдиму ё яралиқму эди, манга дедиким, отим харобтур. Муҳаммад Али Мубашширнинг Сулаймон отлиқ навкари бор эди, ушбу ҳолатта ҳеч киши таклиф қилмай тушти. Отини Иброҳимбекка берди, хейли мардона иш қилди. Ушул дарвозада турғонда Кичик Аликим, Кўли Гил шикдоридур, мардоналиқ изҳори қилдилар. Ул маҳалда Султон Муҳаммад Вайс навкари эди. Ушда икки бор ҳам яхши борди. Мирзоға борган киши келиб дедиким муддатидурким, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетибтур. Турардин ўтти, биз ҳам тебрадук. Мунча ҳам ким турулди, беҳисоб эди. Иигирма-ўттузча киши бизнинг била қолиб эди.

Биз тебрагач, қалин ўпчинлиқ киши етиб-ўқ келди. Биз Пули равондин ўтуб эдукким, Пули равоннинг шаҳар тарафиға ёғий кишиси етти. Қосимбекнинг ўғли Ҳамзанинг онасининг отаси Банда Алибек Иброҳимбекка қичқариб айтадурким: «дойим таассуб ва лофинг бор эди, тур, қилич олишалинг». Иброҳимбек манинг ёнимда эди. Дедиким: «кел, не монийдур?!».

Беҳуш киши мундоқ шикаст маҳалида тавакқуф қиладур, не маҳал таассубдур. Даранг ва тавакқуф чоғи эмас эрди, имдам-ўқ юрудук. Ёғий кишиси бизнинг сўнгимизча жиловрез кишимизни тушура-тушура келадур. Ахсининг бир шаръисида Гунбази Чаман деган ер бор. Гунбази Чамандин ўта Иброҳимбек мани чарлайдур. Кейин боқсам Шайх Боязиднинг бир чухраси Иброҳимбекка тегурубтур. Жиловим-

ни ёндурдум.

Хонқули Баёнқули манинг ёнимда эди. Бемаҳал ёнмоқдур, деди. Жиловимни олиб тебради. Сангга етгунча аксар кишимизни тушурдилар.

Санг Ахсидин икки шаръийдур. Сангдин ўтгач, кейнимизда ёғий кишиси қўрунмай, Санг суйи юқори-ўқ юрудук. Ушбу ҳолатта секкиз киши қолиб эдук: Дўст Носир, Қанбар Али, Қосимбек Хонқули Баёнқули, Мирзоқули қўкалдош, Шохим Носир, Абдулқуддус Сайди Қаро, Хожа Ҳусайний, секкизинчи ман эрдим. Бу сув юқори тавр йўлғина учради. Қўлнинг ичи киши мамарридин йироқхилват йўл, қўл юқори-ўқ юруб, сувни ўнг қўлга қўюб, яна бир қуруқ қўлга кирдук. Эрта намози дигар бор эрдиким, қўлдин тузга чиқилди. Тузда йироқдин бир қаро қўрунди. Элни панаҳдуа турғузуб, ўзум яёқ бир пуштаға чиқиб қоравуллуқ қиладур эрдиким, қалин отлиқ орқамиздин бир пуштанинг устига қотроб чиқтилар, қўп ва озини таҳқиқ қилғунча бўлмади, отланиб юруй бердик.

Қовғунчи йигирма-йигирма беш киши экандур, биз секкиз киши эдук нечукким мазкур бўлди. Агар ул ваҳмда мунча киши эканини таҳқиқ билсак эди, яхши урушур эдук. Хаёлға кечтиким қовғунчи буларнинг кейнида пайваст бўлғусидур, бу жиҳатдин юруй бердук. Қочғон ёғий қўп бўлса ҳам оз қовғунчи била чеҳра бўла олмас. Нечукким, дебтурлар: «Сафи мағлубро ҳўе басандаст».

Хонқули дедиким, мундоқ била бўлмас, барчамизни олур. Икки яхши отни бу орадин олиб, сиз ва Мирзоқули қўкалдош от қўшлаб, илдам юрунг, шояд, чиқа олғайсиз. Емон айтмайдур эди. Чун уруш иши бўлмади, бу бўлса имкони халослиқ бор эди. Филҳол бировни ёғий орасида тушуруб қўймоқдиқ хуш ёқмади. Охир худ бирор-бирор тамом қолдилар: Бу минган отим бир нима сустроқ эди, Хонқули тушуб отини берди, от устидин-ўқ сачраб миндим. Хонқули манинг отимға минди. Ушбу ҳолатта Шохим Носир била Абдулқуддус Сайди Қарониким, кейин қолиб эдилар, тушурдилар, Хонқули ҳам қолди, маҳалли химоят ва мадад эмас эди. Отнинг ўзиға-ўқ елдуруб бориладур эди, оти бормағон қоладур эди. Дўстбекнинг оти ҳам бўлдурди, қолди.

Бу минган отим ҳам сустлиқ қила бошлади. Қанбар Али тушуб отини берди, миндим, Қанбар Али ҳам отимға минди ва қолди. Хожа Ҳусайний оқсоқ киши эди, пушталар сари ўзи-

ни тортти, ман қолдим ва Мирзоқули қўқалдош отнинг қўш оёқ олурға мақдур қолмайдур эди. Қатраб-ўқ борадур эрдук. Мирзоқулининг оти ҳам сустлиқ қила бошлади. Мен дедимки: «сени ташлаб қаён борай, юру,ўлук-тирик била-ўқ бўлали».

Неча навбат Мирзоқулиға боқа юрудум. Охир Мирзоқули дедимки: «манинг отим бўлдурубтур, бора олмассиз, манга боқа олдурманг, юрунг, шояд чиқа олғайсиз». Манга ғариб ҳолати бўлди, Мирзоқули ҳам қолди. Мен ёлғуз қолдим. Ёғийдин икки киши пайдо бўлди: бирининг оти Бобо Сайрабий, яна бири Банда Али. Манга ёвуқроқ келдилар. Отим бўлдуруб эди ва тоғ ҳам бир курўҳға ёвуқ бор эди, бир санг тўда учради. Бир хаёл қилдимки, от хорибтур ва тоғ ҳам йироқроқ, қаён борай. Соғдоғимда ҳам йигирмача ўқ бор эди, тушай, бу сангтўдада ўқум борица отқулашай, яна хотирга еттиким, шояд тоғқа етиша олғайман. Тоғқа етгандин сўнгра бир пора ўқни белимга сончиб, тоғқа ёрмошой, зарби пойимға хейли эътимодим бор эди. Бу хаёл била юруй бердим. Отимнинг илдам қотрор мажоли қолмайдур эди. Булар ҳам ўқ етар ерга еттилар. Мен ҳам ўқумни аяб отмадим. Булар ҳам эҳтироз қилиб ёвуқроқ келмадилар. Ушул дастур била ирашиб келадурлар эди. Офтоб ўлтура тоғқа ёвуқ еттим. Бардаст айттилар: «мундоқ этиб қаён борасиз?» Жаҳонгир мирзони тутуб келтурдилар. Носир мирзо худ аларнинг илгида эди. Манга бу сўзларидин хейли дағдаға бўлди. Бу жиҳатдинким, барчамиз анинг илигида бўлсак хатар эҳтимоли кўптур. Жавоб бермадим, тоғ сари юрудум. Яна хейли йўл борилиб эрдиким, яна сўз айта кириштилар. Бу навбат аввалғидин мулойимроқ ҳикоят қилдилар. Оттин тушуб сўз айта кириштилар. Буларнинг сўзига қулоқ солмай юруй бердим. Дара юқори-ўқ борадурман. Намози хуфтанғача бордим. Охир бир уйча тошқа еттим, тошдин эврүлдүм. Секиртмалар бўлди, от бора олмади.

Алар ҳам туштилар, ҳурмат ва таъзим била ҳануз мулойимроқ айта кириштилар. Дедиларки: «мундоқ этиб қаронғу кеча йўл йўқ, қаёнға борасиз? Онтлар ичадурларким, сизни Султон Аҳмадбек подшоҳ кўтарур».

Мен дедимки: «манинг кўнглум тўхтамайдур, анда бормоқ худ мумкин эмас. Агар сизларнинг бажо гоҳ хизмат қилур хаёлингиз бордур, худ мундоқ хизмат қопуси йиллар-

да топилмас. Мени бир йўлга бошлангким, хонлар қошиға борай.

Сизларга кўнгуллариңиз тилагандин ортуқроқ риоят ва шафқат қилай. Йўқ, агар муни қилмасангиз, келган йўлунгиз била ёнинг. Менинг оллим — отиғим. Бу ҳам бир яхши хизматдур».

Дедиларким: «кошки келмасак эди, чун келдуқ сизни мундоқ солиб, не тавр ёнолинг. Чун бормайсиз, ҳар қаён борсангиз, хизматта бўлғумиздур».

Мен дедим: «бас сидқи қавлунгизға аҳд қилинг. Мушафу муғаллиза аҳд қилдилар. Манга филжумла итминоне бўлди.

Дедимким: «ушбу даранинг яқинида кенг қўл йўлини нишон бериб эдилар, ўшул йўлга бошланг. Агарчи аҳду қилдилар, вале итмиёнони тамом бўлмайдур эди, аларни илгари юрутуб, кейинларича юрудум».

Бир икки курўх йўл борилиб эди, бир сой суйиға еттук. Дедимким, кенг қўл йўли ушбу бўлмағай. Булар истибдод қилдилар. Дедиларким, ул йўл хейли илгаридур. Кенг қўл йўли худ ўшул экандур. Булар ғадр мақомида бўлуб, ёшурубтурлар. Ярим кечагача бориб, яна бир сувға еттук. Булар бу замон айттиларким, ғофил бўлубтурбиз. Кенг қўл йўли кейин қолмиш.

Дедимким: «бас, на қилмоқ керак?»

Дедиларким: «олимизда Ғавво йўли яқиндур. Ул йўл била Фаркатқа ошарлар. Ул йўлга бошладилар».

Кечанинг уч посиғача йўл келдук. Карнон сойиғаким Ғавводин чиқиб келур, еттук. Бобо Сайрабий дедиким, сиз мунда турунг, ман бориб, Ғавво йўлини эҳтиёт қилиб келай. Муддатидин сўнгра келди.

Дедиким, Бўрка бошлиқ бир неча киши бу йўлга келибтур. Мундин ўтуб бўлмас. Бу сўзни эшитиб, мутазаййир бўлдум. Вилоят ораси, тонг ёвуқ ва мақсад йироқ.

Мен дедимким, бир ерга бошлангким, кундуз анда буқуб, кеча бўлғоч от-мот иликлаб, Хўжанд суйини кечиб, ул юз била Хўжанд сари боролинг.

Дедиларким, мунда бир пушта бордур, анда буқса бўлур: Карнон доруғаси Банда Али эди. Дедиким, отимизға ва ўзумизға бўғуздин гузар йўқтур. Мен Карнонға борай, ҳар нима муяссар бўлса, келтурай. Ул ердин ёниб Карнонға юзландук: Карноннинг бир курўҳида турдук. Банда Али борди, муддати

мадид қолди. Субҳ узлаб келадур, бу ҳеч келмайдур. Хейли изтироб бўлди. Тонг отиб эрдиким, Банда Али қотроб келди. От бўғузи келтурмади. Уч нон келтурди. Ҳар биримиз бир нонни қўюнга солиб, изтироб била ёниб, юқори пуштанинг устига-чиқиб, бир-қўлда-отларни-боғлаб, ҳар қайсимиз ҳар тарафга бир баландиға чиқиб, қоравуллуқ қилиб ўлтурдик.

Тушга ёвушуб эрдиким, Аҳмад қўшчи тўрт отлиқ била Ғавводин Аҳси сариға борубдур. Бир хаёл қилдимким, Аҳмад қўшчини чорлаб, ваъда ва истимолат бериб, отларни олалингким, отларимиз бир кеча-кундуз ҳарбу зарбда эди, бўғуз ҳам топмайдур эди, хароб бўлиб эди. Яна кўнгул тўхтамай буларға инона олмадук. Қошимдағилар била сўзни мунга қўйдуқким, булар бу охшом Карнонда бўлғуларидур. Кеча инчкалик била кириб, отларини чиқоралингким ўзимизни не бир ерга еткура олғайбиз.

Кун туш бор эрдиким, кўз етар ерда бир отнинг устида бир нима илтираб кўранадур. Ҳеч билмадукким, не нимадур? Бу худ Муҳаммад Боқирбек экандур. Аҳсида бизнинг била эди. Аҳсидин чиққонда ҳар ким бир тараф тушуб эди. Муҳаммад Боқирбек бу сори тушуб, ёшунуб юруйдур экандур. Банда Али била Бобо Сайракий айттиларким, отлар икки кундукким, бўғуз топмади, жулга тушуб, отларни ўтга қўелинг. Ул ердин отланиб жулгага тушуб, отларни ўтга қўйдук. Намози дигар эрдиким, бир отлиқ киши биз буққон пуштаға чиқиб борадур, тонидим: Ғаввонинг улуғи — Қодирберди. Буларға дедим: «Қодирбердини чорланг». Чорладилар. Келди. Кўруб, сўруб, иноят шафқат сўзлар айтиб, ваъдалар қилиб, истимолатлар бериб йибордимким, арғамчи ва ўрғоқ ва болту ва сув кечмак асбоби ва от бўғузи ва егулук ва агар муяссар бўлса от ҳам келтургай. Намози хуфтанға миод қилдуқким, ушбу ерда-ўқ келгай.

Кеч намози шом эрдиким, бир отлиқ Карнон тарафидин Ғавво сари ўтуб борадур. «Кимсен?» деб сўрдук. Жавоб берди. Бу худ Муҳаммад Боқирбек экандур. Боё кун тушта кўрган ердин яна бир ерга ёшунғали борадур экандир. Андоқ унини тағйир бердиким, бовужудким, йиллар манинг била эди, асло тоний олмадим. Агар ани тониб, ўзимизга қўшсак хўб эди. Мунинг ўтганидин хейли дағдаға бўлди. Қодирберди Ғаввойиға қилған миодқа тура олмадук. Банда Али дедиким, Карноннинг маҳаллотида хилват боғчалар борким, анда ҳеч

киши гумон элтмас, анда бориб, Қодирбердига киши йиборалинг, анда келсун. Бу хаёл била отланиб, Карноннинг маҳаллатиға келдим, қиш эди, хейли совуқ эди. Бир эски кавал пўстин топиб келтурди, кийдим. Бир аёғ юмдон оши топиб келтурди, ичтим. Ажаб хузур қилдим. Банда Алиға дедимким: «Қодирбердига киши йибордингми?» Дедиким: «Йибордим».

Бу бесаодат рустой мардаклар худ бу кишини иттифоқ била Ахсиға Танбал қошиға йибормишлар. Бир том уйга кириб, ўт ёқиб, бир замон кўзум уйқуға борди. Бу мардаклар пуркорлиқ қилиб, яна манга айтадурким, Қодирбердидин хабар олмағунча худ бу ердин тебраб бўлмас, бу ер маҳаллотни орасидур, ёқада холи боғлар бор, онда борсақ ҳеч ким гумон этмас.

Ярим кечада отланиб ёқа боғқа бордим. Бобо Сайракий том устидин ул сари, бу сари қаролайдур эди. Кун тушга ёвуқ томдин тушуб, манинг қошимға келиб айтадурким, Юсуф доруға келадур.

Манга ғариб дағдаға бўлди. Дедимким: «англағилким, мани билиб келармудур».

Чиқиб сўзлашиб келди. Дедиким: «Юсуф доруға айтадур, Ахси дарвозасида бир яёқ учради дедиким, подшоҳ Карнонда фалон ердадур. Мен кишига билдурмай, бу яёқни Вали хизоначи билаким, урушта манга тушуб эди, бир ерда сахлаб, ўзум сизга чопа келдим. Бекларнинг бу иштин хабари йўқтур.» Дедимким: «Сенинг хотирингға не етадур?» Айттиким: «Барча навкарларингиздур, не чоралари бор, бормоқ керак. Сизни подшоҳ кўтарадурлар.» Дедимким: «мунча ғавғо ва уруш бўлуб, не эътимод била борай.»

Ушбу муколамада эдукким, Юсуф икки тизи била оллимда юкунуб айттики, не яшурай, Султон Аҳмадбекнинг хабари йўқтур. Шайх Боязидбек сизнинг хабарингизни топиб мани йиборди.

Муни дегач, манга ғариб ҳолате бўлди. Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш. Мен дедимким, ростлиғини айт.

Агар иш ўзгачарак бўлғудектур, худ вузу қилай. Юсуф онтлар ичти, вале анинг онтиға ким инонадур. Ўзумда бетоқатлиге фаҳм қилдим. Кўптум, боғ гўшасиға бордим. Узум била андиша қилдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса

охир ўлмак керак.

Агар сад сол мони ва-р яке рўз,
Бибояд рафт аз ин кохи дилафрўз.

Ўзумни ўлумга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб келаду эди, вузу қилдим, икки ракъат намоз ўқудум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тилайду эдимким, кўзум уйқуға борибтур. Кўрадурманким, Хожа Яъқуб, Хожа Яҳёнинг ўғли ҳазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблақ от миниб кўп жамоати аблақ-сувор билан келдилар. Дедиларким, ғам емангиз. Хожа Аҳрор мани сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларға истионат тегуруб, подшоҳлик маснадиға ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушкул иш тушса, бизни назариға келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг.

Ўшал ҳолда хушҳол бўлуб уйғондимким, Юсуф доруға ва ҳамроҳлари бир-бирига маслаҳат қиладурларким, баҳона қилиб ҳаял қиладур, тутуб боғламоқ керак.

Бу сўзни ман эшитиб дедимким, сизлар бу йўсунлуқ сўзларсиз, аммо кўрайинким, қайсингиз манинг қошимга кела олурсиз? Ушбу сўзнинг устида эрдиким, боғнинг деворидин ташқари қалин отлиқнинг келур овози келди. Юсуф доруға дедиким, биз агар сизни олиб Танбал қошиға борсак эди, бизнинг ишимиз илгари борур эди. Ҳоло яна кўп киши йиборибтур, сизни тутғали. Ул яқин қилдиким, бу овоз Танбалнинг йиборган кишиларининг отини товуши бўлғай. Бу сўзни эшитгач, манга изтироб кўпроғ бўлуб, қилур ишимни билмадим.

Ўшал онда бу отлиқлар боғнинг эшигини топарға фурсат қилмай, деворниким, эски бўлған еридин рахна қилиб кирдилар. Кўрсамким, Қутлуқ Муҳаммад барлос ва Бобойи Парғарийким, манинг жон тортқон навкарларим ўн-ўн беш, йигирма киши бўлғай, етиб келдилар. Булар ёвуқ келиб, отин ўзларини ташлаб, йироғдин юкунуб, таъзим қилиб, манинг оёғимга йиқилдилар. Ўшал ҳолда манга андоқ ҳолат бўлдуким, гўё манга янги боштин Худой жон берди. Мен дедимким, ул Юсуф доруғани ва бу турғон муздур мардакларни тутуб боғланг.

Ўшал мардаклар қоча бериб эрдиким, ҳар ерда бировни

тутуб боғлаб келтурдилар.

Мен дедимким: «сизлар қайдин келасиз, нечук хабар топдингиз?» Қутлуқ Муҳаммад барлос дедиким: «Ахсидин қочиб чиқғанда сиздин айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдумким, Хожа Убайдулло дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кенттадур, бориб ани олиб келингким, подшоҳлиқ маснади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни кўруб, хушхол бўлуб, улуғ хон, кичик хонга арз қилдим, хонларга дедимким, манинг беш-олти ини, ўғлум бор, яна бир неча йигит қўшунгиз, Карнон тарафидин бориб хабар олайин.

Хонлар дедиларким, бизнинг хотиримизга ҳам етадурким, ўшал йўлга борган бўлғой. Ўн киши таъйин қилдилар, дедиларким, ўшал сари бориб, хўб таҳқиқ қилиб, хабар олинг, бориким, зоҳиран хабар топқайсиз. Ушул сўзда эдукким, Бобойи Парғарий дедиким, ман ҳам бориб истарман, ул ҳам икки йигит иниси билан иттифоқ қилиб отландук. Бу кун уч кундуким йўл келабиз. Алҳамдулиллоҳ, сизни топтуқ» дедилар.

Айттиларким: «юрунг, отланинг, бу боғланганларни ҳам олиб боралинг; мунда турмоқ яхши эмастур. Танбал сизни мунда келган хабарингизни топибтур. Ҳар тавр қилиб бориб, хонларга қўшулалинг.»

Ўшал замон отланиб, Андижон тарафиға юруй бердук.

Икки кун бўлуб эрдиким, ҳеч таом емайдур эдим. Намози пешин бўлуб эдиким, бир қўйни топиб келиб, бир ерда тушуб, ўлтуруб, кабоб қилдилар. Ўшал кабобдин тўйғунча едим. Андин сўнгра отланиб беш кунлук йўлни икки кеча ва кундуз илғор қилиб келиб, Андижонга кириб улуғ хон додам ва кичик хон додамни кўрунуш қилдим ва ўткан кунларни тамом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлинди.

Ҳар ерда борган-кўрган навкарларим йиғилдилар. Уч юздин кўпрак киши бор эди. Хотиримға келдиким, токай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлуб юрумоқ керак бир тарафга талаб қилойин, деб муҳаррам ойида Фарғона вилоятидин Ҳуросон талабиға отланиб чиқдим.

К О Б У Л

Вақоеъу санайи тисъин ва тисъи миа

Муҳаррам ойида Фарғона вилоятидин Хуросон азми била Илоқ яйлоғикаким, Хисор вилоятининг яйлоқларидиндур, келиб туштум. Ушбу юртта йигирма уч ёшнинг ибтидосида юзумга устара қўйдум. Улуғ-кичик мани умидворлик била эрашиб юруйдурганлар икки юздин кўпрак уч юздин озроқ бўлғай эди. Аксар яёқ ва иликларида таёқ ва оёқларида чорук ва эгинларида чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамга тикилур эди. Манга ҳар юртта олачўқ ясар эдилар, олачўқда ўлтурур эдим.

Агарчи Хуросон азимати қилиб эди, вале ушбу ҳол била бу вилояттин ва Хисравшоҳнинг навкарларидин умидворлик бор эди. Бир неча кунда бир киши келиб, вилояттин ва эл ва улусдин сўзлар тақрир қилур эдиким, мужиби умидворлик бўлур эди. Бу фурсатта Мулло Бобойи Пашоғарийником, Хисравшоҳқа элчиликка юборилиб эди, келди. Хисравшоҳдин кўнгулга ёққудек сўз келтурмади, вале эл ва улусдин сўзлар келтурди.

Илоктин уч-тўрт кўч била Хисор навоҳисиға Хожа Имод деган ерга келиб тушулди. Бу юртта Муҳиб Али кўрчи Хисравшоҳдин элчиликка келди. Хисравшоҳким, карам ва саховат била машҳур эди, икки навбат муруримиз анинг вилоятидин воқеъ бўлди, адно кишиларга қилган инсониятни бизга қилмади. Чун эл ва вилояттин умидворлик бор эди, бирор манзилда даранг бўлур эди. Ширим тағойиким, ул фурсатта андин улуғроқ кишимиз йўқ эди, Хуросон борурға тоб келтурмай, ёнар хаёли бор эди. Сарипулдин шикаст топиб келганда дағи кўч-уруғини йибориб, ўзи жарида қалъадорликда туруб эди, номардроқ киши эди. Неча навбат мундоқ ҳарақатлар қилур эди.

Қабодиёнға етганда Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониён-нийким, Чағониён ва Шаҳари Сафо ва Термиз анда эди, Хатиб Қаршийни йибориб давлатхоҳлик изҳори қилиб, бизга қўшулмоқ бўлди. Аму суйини Уёч гузаридин ўтганда келиб мулозамат қилди. Боқининг истидъосидин Термиз тўғрисиға

келиб кўчларини Амудин бебоқи кечуруб, ўзумизга қўшуб, Коҳмард ва Бомиён сариғаким, ул фурсатта бу ерлар ўғли Аҳмад Қосимға-ким, Хисравшоҳнинг хоҳарзодасидур, тааллуқ эди, мутаважжих бўлдукким, Коҳмарднинг Ажар отлиқ дара қўрғонида уй элни беркитиб, яна бир маслаҳат рўй берса, анга кўра амал қилғайбиз.

Айбакка етганда, Ёрали Билолким, бурунроқ манинг қошимда эди, яхши қиличлар чопиб эди, бу фаторатларда мандин айрилиб эди, Хисравшоҳ қошида бўлур эди, бир неча йигитлар била қочиб келди. Хисравшоҳнинг мўғулларидин давлатхоҳонда сўзлар арз қилди.

Дарайи зиндонға етганда Қанбар Алибекким, Қанбар Али саллох ҳам дерлар, қочиб келди. Уч-тўрт кўч била Коҳмард келиб Ажар қўрғонида уй элни қуйдук.

Ажарда эканда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлган қизиниким, бурун Жаҳонгир мирзоға мирзолар тиригида қўлуб эдилар, Жаҳонгир мирзоға никоҳ бўлди. Ушбу аснода Боқибек манга каррот ва маррот айтур эрдиким: «Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мири сипоҳ мужиби тафриқа ва вайронлиқ ва сабаби фитна ва паршонлиқдур. Нечукким, дебтурлар:

Даҳ дарвеш дар гилеме биҳусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд.
Ним ноне гар хурад марди Худой,
Базли дарвешон кунад ними дигар.
Мулки иқлиме бигирад подшоҳ,
Ҳамчунон дарбанди иқлими дигар.

Умид андоқтурким, ушбу кун тонгла Хисравшоҳнинг жамиғ навкар ва савдари келиб, подшоҳ қуллуғини қабул қилғайлар. Анда бисёр муфаттин эллар бор, мисли Айюббекнинг ўғлонлари ва яна ҳам баъзилар борким, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳамиша ёмонлиқ ва фитнаға боис ва муҳаррик эдилар. Ҳоло ушбу фурсатта Жаҳонгир мирзоға Хуросон сари хайр ва ҳўблуқ била рухсат берилсаким, тонглалиқ кунда мужиби надомат ва пушаймонлиқ бўлмағай. Чун манинг шаънимда бу эмас эдиким, оға-ини ва уруқ-қаёштин ҳар неча изойлиқ воқеъ бўлса, мандин мутанаффир бўлғайлар. Агарчи Жаҳонгир мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навкар жиҳатидин кудуратлар ва ниқорлар хейли

бўлуб эди, вале бу навбат ул вилояттин манинг била ҳамроҳ бўлуб келиб эди. Туқғонлиқ ва хизматгорлиқ мақомида эди. Бу замон ҳам андин ҳеч нима зоҳир бўлмайдур эдиким, сабаби кудурат бўлғай. Ҳар неча такрор била арз қилди, ман қабул қилмадим. Охир-Боқибек-айтқандек ўшул муфаттинларким, Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб бўлғай, манинг қошимдин Жаҳонгир мирзоға қочиб бориб шарр ва фитна мақомида бўлуб Жаҳонгир мирзони мандин айириб, Хуросон элттилар.

Ушбу фурсатлар Султон Ҳусайн мирзодин Бадиъуззамон мирзоға ва манга ва Хисравшоҳға ва Зуннунға бир мазмун била узун-узоқ нишонлар келди, ул нишонлар бу тарихқача мандадур. Мазмуни бу эрдиким: «Султон Аҳмад мирзо ва Султон Маҳмуд мирзо ва Улуғбек мирзо ул оға-инилар иттифоқ қилиб юруганда ман Мурғоб ёқасини беркиттим. Мирзолар ёвуқ етиб ҳеч иш қила олмай ёндилар. Ҳоло ҳам агар ўзбак мутаважжих бўлса, ман Мурғоб ёқасини беркитай, Бадиъуззамон мирзо Балх ва Шабурғон ва Андхуд қўрғонлариға мазбут кишиларини қўюб, ўзи Гурзивон ва Дарайи Зангда ул кўҳистонни беркитсин».

Менинг бу навоҳиға келган хабарим бориб эди. Манга ҳам битиб эдиким: «сен Коҳмард ва Ажарда ул кўҳпояни беркитиб, Хисравшоҳ Хисор ва Қундуз қўрғонларида эътимодий кишиларини қўюб, ўзи ва иниси Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини беркитсунлар. Ўзбак иш қила олмай ёнғусидур», деб.

Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунким, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улукроқ подшоҳ ҳам ёшу ҳам вилояту ҳам черик била йўқ эди. Андоқ кўз тутулур эдиким, паёпай элчилар ва тавочилар жад ва қадаға била келиб, мундоқ ҳукмлар келтургай эрдиким: «Термиз ва Килиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юқори Тўққуз ўлум гузарларни яхши эҳтиёт қилинг», то бу неча йил ўзбак тафриқасидин дилшикаста бўлган элларнинг кўнгли қавий бўлуб, умидвор бўлғайлар эди.

Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўруниға ўлтурғон улуг подшоҳ ғанимнинг устига юрумакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлиқ қолғай? Бизнинг била келган неким бўлган оч уруқ, уй-элни ва Боқи Чағониёнийни ва ўғли Муҳаммад Қосимнинг бўлган сипоҳийларининг

ва аймақларининг кўч ва молларини тамом Ажарда қўюб, черикни олиб чиқтук. Хисравшоҳнинг мўғулларидин му-тавотир киши кела бошладиким, Толиқондин подшоҳнинг давлатхоҳлигини тилаб, бўлган мўғул улуси кўчуб Ишкамиш ва Фулул сари торттук. Подшоҳ жаҳд қилиб ботроқ, ета кел-сунларким, Хисравшоҳнинг аксар кишиси бузуллуб, подшоҳ қуллуғига келгусидир.

Бу маҳалда Шайбоқхоннинг Андижонни олиб Хисор ва Қундуз устига черик отланғон хабари келди. Бу хабарни эшитиб, Хисравшоҳ Қундузда тўхтай олмай, бўлган киши-сини кўчуруб, Кобул азимати қилди. Хисравшоҳ Қундуздин кўчиб чиққоч-ўқ Қундузни Мулло Муҳаммад Туркистоний отлик ўбдон эътимодлиқ бойри кишиси Шайбоқхон учун беркитти.

Биз Самту йўли била Қизил сув сари инган маҳалда уч-тўрт минг уйлукниким, Хисравшоҳга тааллуқ ва Хисор, Қун-дузда бўлур мўғул улуси кўчлари била келиб қўшулдилар.

Қанбар Али мўғулким, зикри мукаррар келибтур, пари-шонгўй киши эди, анинг атвори Боқибекка ёқмади. Боқи-бекнинг хотири жихатидин рухсат берилди. Ўғли Абдушшу-кур андин бери Жаҳонгир мирзо мулозаматида бўлди.

Хисравшоҳ мўғул улусининг бизга қўшулғонини эши-тиб, хейли бепой бўлуб, чорасини топа олмай куёви Яъқуб Айюбни элчиликка йибориб, қуллуқ ва давлатхоҳлиқ изҳор қилиб истидъо қилибтурким, агар аҳд қилсалар, қуллуққа келгумдур. Чун Боқи Чағониёний ихтиёр эди, ҳар нечаким, ўзини давлатхоҳ тутар эди, оғасининг тарафини ҳам қўймас эди. Ул барин бўлди. Бу йўсунлуқ аҳд бўлдуким, анинг жони амонда бўлғай. Молиға ҳам не миқдорким, ўзи ихтиёр қилса, музояқа бўлмағай.

Яъқубга ижозат бергандин сўнг Қизилсув қуйи кўчиб, Андароб суйининг қотилишиға ёвуқ тушулди. Тонгласи, рабби-ул-аввал ойининг авоситида жарида Андароб суйи-ни ўтиб, Души навоҳисида бир улуғ чинор тубида ўлтурдум. Ул тарафдин Хисравшоҳ ҳашамат ва тажаммули била қалин киши била келди. Қоида ва дастур била йироқтин тушуб келди. Кўрушурда уч қатла юкунуб, ёнғонда ҳам уч қатла, сўрғонда ва тортуқ тортқонда бирор юкунди. Жаҳонгир мирзо ва Хон мирзоға дағи ушбу дастур била юкунди. Қари танбал мардак неча йиллар ўз муродича юруб салтанаттин

тек бир хутба ўз отиға ўкумайдур эди. Йигирма беш, йигирма олти қатла паёпай юкунди ва борди ва келди. Толиқиб тамом йиқила ёзди. Неча йил қилган беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти. Кўрушуб тортиқ тортгандин сўнг-ра буюрдумким, ўлтурди. Бир гарий, икки гарий ўлтуруб, ул тарафдин бу тарафдин сўз ва ҳикоят айтилди. Бовужуди номардлик ва намақҳаромлик қовок ва бемазагўй ҳам бор экандур.

Мундоқ маҳалдаким, эътибор ва эътимод навкарлари кўзининг олдида хайл-хайл келиб манга навкар бўладурлар, ўзининг иши бу ерга етибдурким, подшоҳлик қилиб юруйдурган мардак мундоқ хор ва зор ва хоҳи-ноҳоҳи келиб не таврлар била кўрушти.

Икки ғариб ҳарфе андин содир бўлди. Бири буким, навкарлари айрилғон жиҳатдин анга кўнгул бериладур эди. Муқобалада мундоқ дедиким, навкарлар тўрт қатла ушмундоқ мандин айрилибтур, яна келибтур. Яна бири буким, иниси Валини сўрдумким, ул қачон келгусидур? Аму дарёсидин қайси гузар била ўтгусидур? Дедиким, агар гузар топилса, худ бот келгусидур, вале гузарлар сув улғайгач тағайюр топар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд».

Анинг давлатининг ва навкарининг интиқолида бу ҳарфни анинг тилига Тенгри солди. Бир-икки гарийдин сўнг ман отланиб ўрдуға келдим; ул дағи тушган ерига борди. Ушбу кундин улуғ-кичик яхши-ёмон ва бек ва бек навкарлари хайл-хайл кўч ва моллари била андин айрилиб, бизга кела бошладилар. Тонгласи, намози пешин, намози дигаргача ҳеч киши анинг қошида қолмади.

«Қул аллоҳумма моликал-мулки туътил-мулка мин ташауъ ва танзиъул-мулка миммат ташауъ ва туиззу мин ташоу ва тузиллу мин ташауъ би ядикал-хайру иннака ала кулли шайъин қодир».

Ажаб қодиредур, бир кишиким, йигирма-ўттуз минг навкарнинг эгаси эди, Қаҳлуғдинким, Дарбанди Оҳанин ҳам дерлар, Ҳиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзоға тааллуқ вилоёт тамом анинг тахти тасарруфида эди. Ҳукумат билиштиқлол қилур эди. Бир муҳассили Ҳасан барлос отлиқ қари мардак Илоктин Уёжғача дуруштлуқлар била муҳассиллик қилиб, бизни кўчуруб тушурур эди. Хисравшоҳни бир ярим кунда уруш йўқ, талош йўқ, бизнингдек қаллош ва мафлуқ

икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ хору зор ва забун ва ожиз қилдиким, не навкариға ихтиёри қолди, не молиға, не жониға.

Хисравшоҳни кўруб, ёнған охшоми Мирзохон манинг қошимға келиб, оғаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг орада баъзилар ҳам барин эдилар, филвоқеъ шаръ ва урф била ҳам муносиб андоқ эдиким, мундоқ кишилар сазосиға етгай.

Чун аҳд бўлуб эди, Хисравшоҳни озод қилиб, фармон бўлдуким, элта олғанча нимасини элтгай. Уч-тўрт қатор хачир ва тевада бўлған жавоҳир ва олтун ва кумуш ва нафис нималарини юклаб элтти. Ширим тағойини қўшуб узатгукким, Хисравшоҳни Ғўрий ва Даҳона йўли била Хуросон сари йибориб, ўзи Коҳмард бориб кўчни сўнгимизча Кобул келтургай.

Ул юрттин Кобул азимати била кўчуб, Хожа Зайд келиб туштук. Ушбу куни ўзбакнинг чопкунчисини Ҳамзабий мангғит бошлаб келиб, Души навоҳисини чопти. Саййид Қосим эшикоғани ва Аҳмад Қосим кўҳбурни баъзи йигитлар била йиборилди. Бориб чопкунчини яхши босиб, бир неча бош кесиб келтурдилар. Ушбу юртта Хисравшоҳнинг жебахонасидағи жебаларни улашилди. Етти-секкиз юзча жавшан ва кўҳа бўлгай эди. Хисравшоҳдин қолған нималардин бир бу эди. Яна чинийлари дағи хейли тушти. Ўзга кўзга кўрунгудек нима йўқ эди.

Хожа Зайдтин тўрт-беш кўч била Ғурбанд келдук. Уштур шаҳарға тушганда хабар топтукким, Шерак арғунким, Муқим арғуннинг ихтиёр беги эди, биздин беҳабар чериклаб келиб, Борон ёқасида ўлтурубтурким, Панжхир йўли била ўтган кишини Абдурраззоқ мирзоғаким, ул маҳалда Кобулдин қочиб бориб, таркалоний афғон орасида Ламғон навоҳисида эди, борғоли қўймағай. Бу хабар топғач, икки намоз орасида андин кўчуб, кеча тун қотиб субҳ вақти Ҳубён кўтали била оштук.

Суҳайлни ҳаргиз кўрган эмас эрдим. Кўталға чиқғоч-ўқ жануб тарафи паст ёруғ юлдуз кўрунди, дедимким, Суҳайл бўлмағай. Дедиларким, Суҳайлдур. Боқи Чағониёний бу байтни ўқудиким:

Ту Суҳайли то кужо тобию кужо толиъ шави,
Чашми ту бар ҳар ки меафтад нишони давлат аст.

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эрдиким, Санжид дара оёғи-да келиб тушулди. Бизнинг илгари борган қоравул йигитлари ва баъзи йигитлар Қорабоғнинг оёғи эгриёр навоҳисида Шеракка етган била-ўқ илик қўшарлар, оз-оғлоқ урушқон-дек қилур. Бот-ўқ илғор била тебрарлар. Шеракни ва яна етмиш-сексан-юз ўбдон йигитларни тушуриб келтурдилар. Шеракнинг қонини бағишлаб мулозим қилилди.

Хисравшоҳким, Қундуздин эл-кунига боқмай, Кобул ази-мати била чиқар, анга тааллуқ эл ва улус беш-олти бўлак бўлурлар.

Бадахшондағилар бир бўлак: Сайдим Али дарбонким, Русто хазорасида эди, Панжхир йўли била ошиб ушбу юрт-та бизга мулозамат қилди; яна бир бўлак: Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб эди, алар дағи бу юртта мулозаматқа келдилар. Яна бир бўлак: Баҳлул Айюб иниси Вали Хатлондин; яна бир бўлак: Йилончиқ ва Накдарий ва Қоқшол ва Қундуз вилоя-тида ўлтурушлуқ аймақлар бу ҳар икки бўлак Андароб ва Сароб била келиб, Панжхир ошар хаёлда эдилар.

Аймақлар илгарроқ Саробта эдиларким, кейиндин Вали келди. Аймақ йўлини тўсуб, урушуб бостилар. Ўзи қочиб ўз-бакка кетди. Шайбоқхон Самарқанднинг чорсуйида бўйнига урдурди. Бўлган навкару савдари таланиб олдуруб, аймақла-ри била ушбу юртта қуллуққа келдилар. Саййид Юсуфбек ўғлоқчи ҳам аймақлар била келди.

Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидағи Оқсарой ўлангига ту-шулди Хисравшоҳнинг эл-куни зулм ва бесарлиққа ўрганган эл, элга зулм қила бошладилар. Охир Сайдим Али Дарбон-нинг бир ўбдон навкари бировнинг бир кўза ёғини тортиб олган учун эшикка келтуртуб таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар. Ушбу юртта эканда, Кобулнинг устига филҳол борурни-бормасни кенга-шилди.

Саййид Юсуфбек ва баъзининг раъйи барин эдиким, киш ёвуқтур, филҳол Ламғон борилғай. Андин яна на маслаҳат рўй берса, анга яраша амал қилилғой. Биз Боқи Чағониёний ва баъзи Кобул устига бормоққа сўзни кўюб, андин кўчуб ке-либ Або кўруқиға тушулди. Ушбу юртта манинг волидам хо-ним ва Коҳмардта қолган уруқ саъб мухотара ўтқариб, келиб қўшулдилар.

Тафсили будурким, Ширим тағойини Хисравшоҳқа қўшуб йиборилиб эдиким, Хисравшоҳни Хуросон узатиб ўзи бориб

уруқни келтургай. Даҳонаға етганда Ширим беихтиёр бўлур. Хисравшоҳ Ширим била-ўқ Коҳмард борурлар, хоҳарзодаси Аҳмад Қосим Коҳмардта эди. Хисравшоҳ Аҳмад Қосимни барин қилиб, уруққа ёмонлиқ мақомида бўлурлар. Боқи Чағониёнийнинг қалин мўғул навкарлари уруқ била Коҳмардта эдилар. Махфий Ширим била сўзни бир ерга қўюб, Хисравшоҳ ва Аҳмад Қосимни тутмоқ бўлурлар. Хисравшоҳ била Аҳмад Қосим Ажар дарасининг ёнидаги йўл била қочиб, Хуросон борурлар. Мўғулларнинг бу якжиҳатлиғидин ғараз ўзларини алардин айирмоғлиқ экандур.

Уруқ била бўлган эл Хисравшоҳнинг дағдағасидин халос бўлуб, Ажардин чиқиб, Коҳмардқа етган маҳалда Исиқончи эли ёғийқиб йўлини тўсарлар. Аксар уруқни Боқибекка таллуқ эл ва улусини алар таладилар. Қул Боязиднинг ўғли — Тезак кичик эди, анда асир тушти. Уч-тўрт йилдин сўнгра Кобулда келди. Уруқ талатиб, олдуруб, биз ўтган Қипчоқ йўли била ошиб, Або қўруғида келиб бизга қўшулдилар.

Андин кўчган била орада бир қўнуб, Чолок ўлангига тушулди. Чолок ўлангида кенгашиб, сўзни муҳосара қилмоққа қўюб, кўчуб, ман ўзум неким бўлган ғул кишиси била Ҳайдар Тақининг боғи била Қул Боязид бакавулнинг гўрхонасининг оралиғида туштум. Жаҳонгир мирзо баронғор одами била бизнинг улуғ чаҳорбоғ тушти. Носир мирзо жавонғор эли била Қўтлуққадамнинг гўрхонасининг орқасидаги ўлангга тушти. Доим кишимиз бориб Муқим била сўзлашурлар эди. Гоҳи узр келтуруб, гоҳи юмшоқ сўз айтур эди. Хаёли мунинг учун эдиким, биз Шеракни олғоч-ўқ отасиға, оғасиға киши чоптурғандур. Ота-оғасидин умидворлиғи бор жиҳатидин даранг қилур эди.

Бир кун фармон бўлдиким, ғул, баронғор, жавонғор татом жеба кийиб, отлариға кежим солиб, ёвуқроқ бориб ҳам яроқ кўрулгай, ҳам ичкариги элга сиёсати бўлғай. Жаҳонгир мирзо ва баронғор тўғрисидин Кўчабоғ била илгаррак келдилар. Ғулнинг олли чун сув эди. Мен ғул кишиси била Қўтлуққадамнинг гўрхонаси тарафидин келиб, пуштадин илгариги тепа устига чиқтим. Ировул кишиси Қўтлуққадамнинг кўпругининг устига тиқилиб бордилар. Ул маҳал кўпрук йўқ эди. Йигитлар шўхлиқ қилиб, Чармгарон дарвозасиғача чоптилар. Оз-оғлоқ чиқғон кишиси урушқа турмай қочқон била кўрғонға кирдилар.

Аркнинг хокрези баландида қалин Кобул эли тафар-
ружқа чиқиб эдилар. Қочқон била қалин гардлашиб инди-
лар. Кўпрук била дарвоза орасидағи баландлик пуштанинг
устида йўл ўртасида қалин чуқурчоқдар қазиб, хаспўш қи-
либ эдилар. Султонқули чиноқ ва баъзи йигитлар чопқонда
тиқилиб йиқилиб эдилар. Баронғор тарафидин бир-икки
йигит Кўчабоғ ора чиққонлар била бир-икки қилич соли-
шиб олишурлар. Чун урушқа фармон йўқ эди, ушмунча била
ёндилар.

Қўрғон эли бисёр олдарадилар. Муқим бекларни ораға
солиб, қуллуққа келиб, Кобулни топширмоқ бўлди. Боқибек
Чағониёнийнинг тавассути била келиб мулозамат қилди.

Биз дағи иноят ва шафқат мақомида бўлуб, дағдаға ва та-
вахҳумни анинг хотиридин рафъ қилдук. Муқаррар бўлди-
ким, тонгласи бўлган навкар ва савдар ва мол ва жиҳоти била
чиқиб, қўрғонни топшурғай, Ҳисравшоҳқа тааллуқ эллар бе-
сарлиқ ва дастандозлиққа ўрганган эллар эди. Муқимнинг
кўчини чиқармоққа, Жаҳонгир мирзони ва Носир мирзони
ва улуғ бекларни ва ичқиларни таъйин қилдукким, Муқим-
ни ва Муқимға тааллуқ эл-кунни мол ва жиҳотлари била
Кобулдин чиқарғайлар. Муқимға юрт Тебани таъйин қилдук.

Сабоҳи мирзолар ва беклар дарвозаларға бориб халойиқ-
нинг ҳужум ва ғавғосини кўп кўруб манга киши йибордилар-
ким, сиз келмагунча бу элни киши манъ қилиб бўлмас. Охир
ўзум отландим. Тўрт-беш кишини ўқдаб, бир-икки кишини
пора-пора қилдурдум. Ғавғо босилди. Муқим мутааллақлари
била солим ва саломат бориб Тебага тушти.

Рабби-ул-аввал ойининг авохирида Тенгри таоло фазл ва
карами била Кобул ва Ғазни мулк ва вилоятини бежанг ва
жидол муяссар ва мусахҳар қилди.

Кобул вилояти тўртгунчи иқлимдиндур. Маъмуранинг ўр-
тасида тушубтур. Шарқи Ламғонот ва Пуршовар ва Хашанғар
ва баъзи Ҳинд вилоятидур. Ғарби кўҳистонлардурким, Кар-
нуд ва Ғўр ул кўҳистондадур. Бу тарихда хазора ва накдарий
қавмининг маъман ва маскани бу тоғлардур. Шимоли Қун-
дуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндукуш тоғи воситадур. Жа-
нуби Фармул ва Нағар ва Банну ва Афғонистондур.

Мухтасар вилоятдур, тулоний воқеъ бўлубтур. Тули
машрикдин мағрибқа боқадур. Атроф ва жавониби тамом
тоғдур. Қалъаси тоғқа пайвастдур. Қалъанинг ғарб-жануб

тарафи кичикрак парча тоғ тушубтур. Ул тоғнинг қулласида Шоҳи Кобул иморат қилгани учун бу тоғни Шоҳи Кобул дерлар. Бу тоғнинг ибтидоси Деварин тангисидиндур. Деҳи Яъқуб тангисида туганур. Гирдо-гирди икки шаръий бўлғай. Бу тоғнинг доманаси тамом боғоттур. Менинг аммим Улуғбек мирзо замонида Вайс атка мирзонинг аткаси бу тоғнинг доманасида бир ариқ чиқарибтур. Доманадағи боғот тамом бу ариқ била маъмурдур. Поёни об Гулкина отлик маҳалладур, хилват гўшонадур. Ғалаба лавандлиқлар анда қилилиб эди.

Гоҳи мутояба йўсунлуқ Хожа Ҳофизнинг бу байтини тағйир била ўқулур эрдиким:

Ей хуш он вақт ки, бе пою сар айёме чанд,
Сокини Гулкина будем ба бадномие чанд.

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобулнинг шарқида бир улуғ қўл тушубтур. Гирдо-гирди бир шаръий ёвушур. Шоҳи Кобул тоғидин Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гулкина навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму отлик мазордур; яна бирида Хожа Хизрнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул элининг гаштгоҳидур. Яна бир чашма Хожа Абдуссамад тўғрисидадур, Хожа Рўшноийи дерлар.

Шоҳи Кобул тоғидин бир тумшуқ айрилиб келибтур, Уқобайн дерлар. Уқобайндин бошқа яна бир парчағина тоғ тушубтур.

Кобул қалъасининг арки бу тоғнинг устидадур. Улуғ қўрғон аркнинг шимолий тарафидадур. Бу арк ғариб муртафеъ ва яхши ҳаволиқ ер воқеъ бўлбтур. Бу улуғ қўл ва уч ўлангтаким, Сияҳсанг ва Сўнг қўрғон ва Чолок бўлғай, мушрифтур. Барча оёқ остидадур. Уланглар сабзалиқ маҳалида бисёр яхши кўрунур. Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эмастур. Паравон ели дерлар. Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушхаводур.

Мулло Муҳаммад Толиб муаммойи Кобул аркининг таърифидида бир байтни Бадиъуззамон мирзо отиға боғлаб ўқур эди. Байт будурким:

Бихўр дар арки Кобул май, бигардон коса пайдарпай,
Ки, ҳам кўҳ асту ҳам дарёву ҳам шаҳар асту ҳам саҳро.

Ҳиндустоний ғайри Ҳиндустонни «хуросон» дер. Нечукким, араб ғайри арабни «ажам» дер. Ҳиндустон била Хуросон орасида хушки йўлдин икки бандардур. Бир Кобул, яна бир

Қандаҳор. Қошғар ва Фарғона ва Туркистон ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх ва Хисор ва Бадахшондин карвон Кобулға келурлар. Хуросондин карвон Қандаҳорға келур. Ҳиндустон била Хуросонға восита бу вилояттур. Бисёр яхши савдохонадур. Савдогарлар Хитойға ё Румға борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилғайлар. Ҳар йил етти-секкиз-ўн минг от Кобулға келур. Қуйи Ҳиндустондин ўн-ўн беш-йигирма минг ўйлуқ карвон Кобулға келур Ҳиндустон матўи бурда ва оқ рахт ва қанд ва набот ва шакар ва ақоқир келтурурлар. Кўп савдогар бўлғайким, даҳси, даҳ чилға рози бўлмағай.

Хуросон ва Ироқ ва Рум ва Чин матўи Кобулда топилир: Ҳиндустоннинг худ бандаридур. Гармсер ва сардсери ёвуқтур. Кобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қори ўксумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, қор қолмағай. Гармсерий ва сардсерий мевалар Кобул тавобида кўптур ва ёвуқтур. Кобул ва кентларида сардсерий мевалардин узум ва анор ва ўрук ва олма ва биҳи ва амруд ва шафтолу ва олу ва санжид ва бодом ва янғоқ кўптур. Мен олу-болу ниҳолини келтуруб эктурубман, яхши олу-болулар бўлди ва ҳануз тараққийда эди.

Гармсерий мевалар, мисли норунж ва турунж ва амлук ва найшакар Ламғоноттин келтурурлар. Найшакарни ман келтуруб эктуруб эдим. Чилғўзани Нижровдин келтурурлар. Кобул атрофидаги Кўҳистондин асал бисёр келур. Шаҳдохоналари бордур. Бир Ғазни тарафидаги Кўҳистондин асал келмас. Кобулнинг равочи ҳўб бўлур, беҳи била олуси ҳам яхшидур. Бодринги дағи яхши бўлур.

Бир нав узум бўлур, оби ангур дерлар, хейли яхши узумдир. Маст чоғирлари бўлур. Хожа Хованд Саййид Домани кўҳийнинг чоғири тундлуқ била машхурдур. Агарчи ҳоло тақлид бирла андин таъриф қиладурларки, «лаззати май маст донад, хушёронро чи хаз».

Екини яхши бўлмас. Агар Хуросон тухуми (уруғи) бўлса, филжумла ёмон бўлмас. Бисёр латиф ҳавоси бор. Кобул ҳавосидек ҳаволиқ ер оламда маълум эмаским, бўлғай. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмас. Кишлар агарчи қори аксар улуғ тушар, вале муфрит совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволиққа машхурдур, вале муфрит совуқлари бордир.

Атрофида тўрт хўб ўланг воқеъ бўлубтур. Шарқи-шимолий тарафи Сўнак қўрғон ўлангидур. Кобулдин икки курўх бўлғай, яхши ўлангдур. Ўти отқа созвордур, чибини кам бўлур.

Ғарби-шимоли Чолок ўлангидур, Кобулдин бир курўхдур, кенг ўлангдур, ёзлар чибини отқа ташвиш берур.

Ғарби Деварин ўлангидур. Агарчи мунда икки ўлангдур, бир тепанинг ўланги. Яна бир Кўш Нодир ўлангидур. Бу ҳисоб била беш ўланг бўлғай, ҳар икки ўланг Кобулдин бирор шаръий бўлғай, мухтасар ўланглардур. Вале ўти отқа бисёр созвордур, чибини бўлмас. Кобул ўлангларида бу ўлангларча ўланг йўқтур.

Шарқи Сияхранг ўлангидур. Чармгарон дарвозаси била бу ўланг орасида восита Қутлуққадамнинг гўрхонасидур. Ёзлар чибини кўп бўлур учун, бу ўлангни кам қўрурлар. Бу ўлангга пайваст Камарий ўланги ҳам бор. Бу эътибор била Кобул гирдида олти ўланг бўлғай, вале тўрт ўланг машхурдур.

Кобул вилояти берк вилояттур, ёт ёғийнинг бу вилоятқа кирмаги мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадахшон била Кобул орасида Ҳиндукуш тоғи тушубтур. Бу тоғдин етти йўл ошар, уч йўл Панжхирдадур. Юқорироқ Хавок кўталидур, андин қуйироқ Тул, андин қуйироқ Бозорак. Бу уч кўталдин яхшироғи Тулдур. Вале йўли бир нима узунроқдур. Ғолибо, бу жиҳаттин Тул дерлар. Тўғрироғи Бозоракдур. Тул ва Бозорак Саробқа тушар. Бозорак кўталини Сароб эли Порандий отлиқ кентига инар учун Порандий кўтали дерлар.

Яна бир Парвон йўлидур, улуғ кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача дерлар. Андароб тарафидин икки йўл келиб, улуғ кўталда қотилиб Ҳафтбача била Парвонга келур. Бисёр пурмашаққат йўлдур. Уч йўл Ғурбандтадур. Парвон йўлига ёвуқроқ йўл. Янги йўл кўталидур. Валиён ва Ҳинжонга инар. Яна бир йўл Қипчоқ кўталидур. Андароб суйи била Қизил сувнинг қотилишига инар. Бу йўл дағи яхши йўлдур.

Яна бир йўл Шибарту кўталидур. Ёзлар сув улғайса, Шибарту кўталидин ошиб, Бомиён ва Сайгон била юрурлар. Қишлар Обдара била юрушурлар. Қишлар тўрт-беш ой жамиъ йўллар боғланур, бир Шибарту йўлидин ўзга. Бу кўталдин ошиб, Обдара била юрурлар. Ёзлар сувлар кирганда ҳам

бу йўлларнинг қишғи ҳукми бор. Не учунким, Тағоб йўллари сув улуғ бўлгандин ўтуб бўлмас. Тағоб била юрумай, тоғ била юрур хаёл қилсалар, убул мутааззирдур. Кузлар уч-тўрт ой-ким, қор камдур ва сувлар кичик бўлганда, бу йўлларнинг убури маҳаллийдур. Тоғлардин ва тангилардин қутто-ут-тариқ қофир кам эмастур. Хуросон тарафидин келур йўл Қандаҳор била келур. Бу йўл туп-туз йўлдур. Бу йўлда кўтал йўқтур.

Ҳиндустон тарафидин тўрт йўл чиқар, бир йўл Ламғонот била. Бу йўлда Хайбар тоғларида озроқча кўтал бор. Яна бир йўл Бангаш била, яна бир йўл Нағар била, яна бир йўл Фармул била. Бу йўлларда ҳам озроқча кўталлар бор. Синд суйининг уч гузаридин ўтуб, бу йўллар била келурлар. Нилоб гузаридин ўтганлар. Ламғонот била келурлар. Қишлар Кобул суйи била Синд суйининг қотилишидин юққорроқ Синд суйини ва Кобул ва Савод суйини гузар била ўтарлар.

Мен аксар Ҳиндустон черикларигаким келдим, гузарлар била ўттим. Бу навбатким, келиб, Султон Иброҳимни босиб олиб, Ҳиндустонни фатҳ қилдим, Нилоб гузаридин кема била ўттим. Ушмундин ўзга Синд суйидин ҳеч ердин кема-сиз ўтса бўлмас. Динқут гузари била ўтганлар Бангаш била келурлар. Чупора гузари била ўтганлар агар Фармул била келсалар, Ғазни келурлар ва агар Дашт била борсалар, Қандаҳор борурлар.

Мухталиф ақвом Кобул вилоятида бёрдур. Жулгасида ва тузларида атрок ва аймоқ ва аъробдур. Шаҳарида ва баъзи кентларида сартлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоётида пашойи ва парожий ва тожик ва баракий ва афғондур. Ғарбий тоғларида хазора ва накдарийдур. Буларнинг орасида баъзи мўғулий тил била ҳикоят қилурлар. Шарқи-шимолий тарафидаги тоғлар кофиристондур, мисли Катур ва Габрак ва жануби Афғонистондур.

Ўн бир-ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва мутағойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоят-та бўлғай.

Вилоёти ўн тўрт тумандур. Самарқанд ва Бухоро ва яна бу навоҳеда вилоятчаларнимким, бир улуғ вилоят тахтида бўлғай, туман дерлар. Ва Андижон ва Қошғар ва ул орада ўрчин ва Ҳиндустонда парғана дерлар. Агарчи Бажавр ва Савод

ва Паршовар ва Хашанғар бурун Кобул тавобиидин экандур, бу тарихда афғон қавми жиҳатидин баъзи бузулуб, баъзиси афғонға кирибтур. Вилоятлиғи қолмабтур.

Шарқи Ламғоноттур. Бу вилоят беш туман ва икки бўлуктур. Ламғон туманларидин улуғроғи Нингнаҳор, баъзи тарихларда Нингнаҳор битибтурлар. Доруғанишин ери Одинапурдур. Кобулдин шарқ сари ўн уч йиғоч йўлдур. Нингнаҳор била Кобул ораси асру қаттиқ ёмон йўлдур. Уч-тўрт ерда кичикрак-кичикрак кўталлари, икки-уч ерда тангилари бор. Хирилжи ва жамиъ кутто-ут-тариқ афғонлардур. Бу йўлни урарлар эрди. Бу орада маъмура йўқ эди. Кўруқсойнинг оёғи Қоратуни ман маъмура қилдурдум. Бу жиҳаттин йўл эмин бўлди.

Гармсер била сардсер орасида фосила Бодом чашма кўталидур. Бу кўталнинг Кобул тарафида қор ёғар. Кўруқсой ва Ламғонот тарафида қор ёғмас. Бу кўталдин ингач, киши ўзга оламе мулоҳаза қилур: йиғочлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элининг роҳу расми ўзгача. Нингнаҳор тўққуз рудтур. Шолиси ва буғдойи яхши бўлур ва норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур, яхши бўлур.

Одинапур кўрғонининг олида, жанубий тарафида бир баландида тарихи тўққуз юз ўн тўртта бир чаҳорбоғ солдим. Боғи Вафоға мавсум, рудқа мушриф, руд кўрғон била боғнинг орасидадур, норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур. Паҳархонни босиб Лахўр ва Дипалпурни фатҳ қилған йили кейла келтуруб, эктуруб эдим, сабз бўлуб эди. Андин бурунғи йил найшакар дағи экиб эдилар, яхши найшакарлар бўлуб эди. Бадахшон ва Бухороға ул найшакарлардин йиборилиб эди. Ери муртафий, оқар суйи муттасил, ҳавоси қишлар муътадил, боғнинг ўртасида бир кичикрак пушта воқеъ бўлубтур, бир тегирмон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пуштанинг устидин ҳамиша жорийдур. Боғ ўртасидағи чорчаман бу пуштанинг устида воқий бўлубтур. Боғнинг ғарби-жанубий тарафида дашш дардаҳ хавзедур, атрофи тамом норунж дарахтларидур, анор дарахтлари ҳам бор. Бу хавзнинг гирдо-гирди тамом себаргазордур. Бу боғнинг айн ери ушбудур. Норунжлар сарғарғон маҳалда бисёр яхши кўрунур, хейли яхши боғ воқий бўлубтур.

Кўҳи Сафид Нингнаҳорнинг жанубида воқеъ бўлубтур, Бангаш била Нингнаҳорға восита ушбу тоғдур. Отлиққа йўл

йўқтур. Тўққуз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор ҳаргиз ўқсумас. Бу жиҳаттин ғолибо Кўҳи Сафид дерлар. Қуйи жулгада ҳаргиз қор тушмас. Фосила тушчилик йўлдур. Бу тоғ доманасида яхши ҳаволиқ ерлар бор. Сувлари совуқ, яхга анда ҳеч эҳтиёж бўлмас.

Одинапур кўрғонининг жануб тарафи Сурх рудтур. Кўрғон баландида воқеъ бўлубтур. Руд тарафи қирқ-эллик қари якандоз тоғдур. Шимолида бир парча тоғ тушубтур, хейли берк кўрғондур. Бу тоғ Нингнаҳор била Ламғонотнинг орасидадир. Ҳар қачон Кобулда қор ёғса, бу тоғнинг қулласига қор тушар. Ламғон эли Кобулда қор ёқғонини мундин билурлар. Бу Ламғонотқа Кобулдин келур йўл агар Қўруқсой била келсалар, бир йўл Дири кўталидин ошиб бориб, Булондин Борон суйидин ўтуб Ламғонот сори борур. Яна бир йўл Қўруқсой қуйи Кўратудин ўтуб Улуқ Нурдин Борон суйини кечиб Бодипеч кўталидин ўтуб Ламғон борур. Агар Нижров била келсалар, Бадровдин ўтуб Кармангриқдин ўтуб Бодипеч кўталиға борур.

Агарчи Ламғоннинг беш туманидин бир тумани Нингнаҳордур, вале Ламғонотни ул уч туманга итлоқ қилурлар. Ул уч тумандин бири Алишанг туманидур, шимолида Ҳиндукуш тоғиға пайваста қорлиқ улуғ берк тоғлардур. Бу тоғ тамоm кофиристондур.

Алишангға ёвуғроқ кофиристон Милдур. Алишанг руди Милдин чиқар. Ҳазрати Нух пайғамбарнинг отаси Меҳтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадур. Баъзи тарихта Меҳтар Ломни Ламак (Ламкон) ҳам дебтурлар. Ул элни хейли мулоҳаза қилилибтурким, баъзи маҳал «коф» ўрниға «ғайн» талаффуз қилурлар. Бу жиҳаттин ғолибо, бу вилоятни Ламғон дебтурлар.

Яна бир тумани Алингордур. Алингорға ёвуқроқ кофиристон Кавардур. Алингор руди Кавардин чиқар. Бу икки руд Алишанг била Алингордин ўтуб, бирбирига қотилиб, яна бир тумандинким Мандировардур, қуйироқ Борон суйига қотилур.

Ул икки бўлуқдин бир Дарайи Нурдур, ғайри мукаррар ере воқеъ бўлубтур. Даранинг пешгоҳида кўрғони бир тумшуқнинг устида тушубтурким, икки тарафидин рудтур. Шопипояси бисёрдур, йўлсиз юруб бўлмас. Норунж ва турунж ва гармсерий мевалари бордур. Озроқча хурмо йиғочи ҳам

бордур. Кўрғоннинг икки тарафидаги руд ёқалари тамом дарахттур, кўпраги эмлук йиғочидур. Бу мевани баъзи турклар қора емиш дерлар. Дарайи Нурда бисёр бўлур, ўзга ерда бу мевани кўрулмади. Узуми ҳам бўлур, узуми тамом дарахт устидадур. Ламғонотда Дарайи Нур чоғири машҳурдур, икки нав чоғир бўлур: арра тоши ва суҳон тоши дерлар. Арра тоши зардчадур, суҳон тоши хушранг қипқизил бўлур, вале арра тоши кайфиятлироқтур. Агарчи иккаласининг кайфияти шуҳратича йўқтур.

Юқори Сар дараларида маймун бўлур, мундин қуйи Ҳиндустон сари ҳам маймун бўлур, мундин юқори бўлмас. Бу эл бурун тўнгуз сахлар эдилар, бизнинг замонда бартараф қилдилар.

Яна бир туман Кунар ва Нургилдур. Бу туман Ламғоноттин бошқароқ воқеъ бўлубтур.

Кофиристоннинг ичида вилоят сарҳадидур. Агарчи улуғлуғи Ламғон туманларича бордур, вале бу жиҳаттин моли кесимдур, озроқ берурлар. Чағонсарой суйи шарқ-шимолий тарафидин кофиристоннинг ичи била келиб, бу вилоятнинг ораси била ўтуб, Кома бўлукида Борон суйиға қўшулуб, шарққа боқа оқар. Нургил бу сувнинг ғарб тарафидур, Куна шарқ тарафи. Мир Саййид Али Ҳамадоний раҳматуллоҳ саёҳат қилиб келиб, Кунардин бир шаръий юққорроқ нақл қилибтурлар. Муридлари мундин Хатлонға элтибтурлар.

Нақл қилган ерлари ҳоло мазоре бўлубтур. Тарих санайи 925 даким, Чағонсаройниким, келиб олдим, тавоф қилиб эрдим. Норунж ва турунж ва гурунжи бисёр бўлур. Тунд чоғирлар ҳам кофиристондин келтурурлар. Бу эл ажаб нима ривоят қилдилар, маҳол кўрунадур, вале бу хабар тавотурға етишти, бу туманнинг қуйи оёғиким, Ламата кандидерларким, андин қуйи Дарайи Нур ва Атарға тааллуқдур. Ушбу Ламата кандидин юқори тамом бу кўхистондаким, Кунар ва Нургил ва Бажавр ва Савод ва ул навоҳи бўлғай, бу шойиъдурким, ҳар хотунким ўлса, ани бир катқа солиб, тўрт тарафидин тўрт киши кўтарурлар, агар ёмон иш қилмағон бўлса, бу кўтарганларни бехост мутаҳаррак қилур, бу мартабадаким, агар такаллуф қилиб, ўзларини сахласалар, ўлук каттин тушар, агар ёмон иш қилган бўлса, ҳаракат қилмас. Муни ёлғуз бу элдин эшитилмади. Бажавр ва Савод ва жамий бу кўхистон эли муттафиқ-ул-калима бу ҳарфни ривоят

қилдилар. Ҳайдар Али Бажаврийким, Бажаврнинг султони эди, ул вилоятни хейли яхши забт қилиб эди, онаси ўлганда йиғламас, аза тутмас, қора чирмамас. Дерким, боринг онамни катқа солинг, агар мутаҳаррик бўлмаса, куйдургумдур. Катқа солурлар, маъхуд ҳаракат ул ўлукдин содир бўлур. Муни эшитгач, қора чирмаб аза тутар.

Яна бир бўлук Чағонсаройдур, бир кенттур, муҳаққар ередур, кофиристоннинг оғзидадур. Эли кофирлар била омихта учун, агарчи мусулмондур, вале куффор русумини бажо келтурурлар. Улуғ рудким, Чағонсарой суйиға машхурдур, Чағонсаройнинг шарқ-шимолидин ва Бажаврнинг орқасидин келур. Ғарб тарафида Пич отлиқ кофиристондин яна бир кичикрак руд келиб, бу сувға қотилур. Чағонсаройнинг зардча тунд чоғирлари бўлур. Дарайи Нур чоғириға ҳеч нисбати йўқтур, ўзининг узуми ва боғи бўлмас. Сув юқориғи кофиристондин ва Пич кофиристонидин келтурурлар. Мен Чағонсаройни олғанда, Пич кофирлари бу элга кўмак келиб эди. Чоғир анда андоқ шойиъдурким, ҳар кофирнинг бўйнида бир хик чоғир эди, сув ўрниға чоғир ичиб юрурлар эди.

Кома агарчи бошқа ер эмас. Нингнаҳор тавобиндиндур, вале муни ҳам бўлук дерлар.

Яна бир Нижров туманидур. Кобулнинг шарқи-шимолида кўхистонда воқеъ бўлубтур. Орқасида тоғлар тамом кофиристондур. Тавре гўшадур. Узум ва меваси бисёр, чоғири ҳам ғалаба бўлур. Вале жўшида қилурлар. Қишлар товукни бисёр парвори қилурлар. Эли схаробхўр ва бенамоз ва новаҳм ва кофирваш элдур. Тоғларида ножу ва чилғўза ва балут ва ханжак йиғочлари бисёр бўлур, ножў ва чилғўза ва балут дарахти мундин қуйи бўлур. Нижровдин юқори асло бўлмас. Ҳиндустон дарахтларидиндур. Бу кўхистон элининг чироғлари тамом чилғўза йиғочидиндур, шамъдек ёнар, хейли ғаробати бордур.

Нижров тоғларида рўбайи паррон бўлур. Рўбайи паррон бир жониворедур, мушукдин улуғроқ, икки қўли била икки бутининг орасида пардадур, шаппаранинг қанотидек доим келтурурлар эди. Дерларким, йиғочдин-йиғочға нишебга боқа бир газ отими учар. Мен худ учқонини кўрмадим. Йиғочқа кўйдуқ, чуст ёрмашиб чиқти, андин қувладилар, қанотини ёйиб, учқандек этиб, беозор тушти. Бу тоғларда лўча (навҳа) қуши ҳам бўлур, бу қушни буқаламун дерлар, боши-

дин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқтур, улуғлуғи кабки дарийча бўлғай, ғолибо Ҳиндустон кабки дарийсидур. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар; қиш бўлғоч тоғ доманлариға тушар, агар учур-саларким, узум боғидин ўтса, яна асло уча олмас, тутарлар. Яна бир сичқон Нижровда бўлур эмиш, «муши мушкин» дерлар. Мушк ҳиди андин келур эмиш. Ани ман кўрмайдурман.

Яна бир Панжхир туманидур. Йўл устида воқеъ бўлубтур. Кофиристон анга бисёр ёвуқтур, қутто-ут-тариқ куффорнинг мурури Панжхирдиндур. Куффорға ёвуқ учун мундин ҳам кесим олурлар, ман бу навбат келиб Ҳиндустонни фатҳ қилғонда, кофирлар келиб Панжхирдин қалин киши ўлтуруб, кўп хароблиқлар қилибтурлар.

Яна бир Ғурбанд туманидур. Ул вилоятларда кўталларни «банд» дерлар. Ғўр сари бу кўтал била борурлар; ғолибо, ул жиҳатдин Ғурбанд дебтурлар. Сардараларини хазоралар шуғл қилибтур, бир неча кенттурким, камҳосилроқ ердур. Дерларким, Ғурбанд тоғларида кумуш кони ва ложувард кони бўлур.

Яна кўҳ домана кентларидур, боши Митакача ва Паравон ва оёғи Дурнома, ўн икки-ўн уч кенттур, мевалик кентлардур, чоғирлари кайфиятлиқдур. Бу орада Хожaxon Саййиднинг чоғирлари боридин тундроқдур. Бу кентлар тамом тоғ этагида ва тоғда воқеъ бўлган учун, агарчи молларини адо қилурлар, вале ҳаржда ройиж эмастурлар.

Бу кентлардин қуйи доманада тоғ била Борон суйининг оралиғида икки парча ҳамвор дашт воқеъ бўлубтур. Бирини Куррайи Тозиён дерлар, яна бирини Дашти Шайх. Ёзлар чикин тола ўти бисёр яхши бўлур. Атрок ва аймақ ёз мунда келурлар.

Бу доманада ранго-ранга ҳар анвў лолалар бўлур. Бир қатла санаттим, ўттуз икки-ўттуз уч нав ғайри мукаррар лола чиқти. Бир нав лола бўлурким, андин андак қизил гул иди келур, Лолайи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Паравондин қуйироқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир парча ерда Ғурбанд тангисининг чиқишида бўлур.

Бу икки даштнинг орасида бир кичикрак тоғ тушубтур, бу тоғда бир парча қум тушубтур тоғ бошидин, тубигача Хожа Региравон дерлар. Ёзлар дерларким, нақора ва духул уни бу қумдин келур.

Яна Кобул тавобии кентлардур, Кобулнинг ғарби-жану-бида улуғ қорлиқ тоғ тушубтур, қори қорға етар, кам йил бўлғайким, қорға етмагай. Кобулда яхдуонлар яхи туганса, бу тоғдин қор келтуруб яхоб қилиб ичарлар. Кобулдин уч шаръи бўлғай.

Яна Бомиён тоғидур, бу тоғ берк тоғ воқеъ бўлубтур. Ҳирманд ва Синд ва Дуоба, Қундуз ва Балхоб суйи бу тоғдин чиқар. Дерларким, бир кунда ҳар тўрт дарё суйидин ичса бўлур.

Бу кентлар аксар бу тоғнинг доманасига воқеъ бўлубтур. Боғда узуми қалин бўлур. Ҳар жинс меваси ҳам бисёр бўлур. Бу кентлар орасида Исталиф ва Истарғачча кент йўқтур. Улуғбек мирзо бу кентларни Хуросон ва Самарқанд дер экандур.

Ламғон ҳам бу кентларнинг ватирасидур. Агарчи узуми ва меваси ул кентларча бўлмас, вале ҳавосининг ҳеч нисбати йўқтур. Қорлиқ тоғ Ламғон тоғидур.

Исталифча кент маълум эмаским хейли ерларда бўлғай. Улуғ руд кентнинг ичидин оқар. Руднинг ҳар икки тарафи боғоттур, сабзалиқ,

сафолиққина боғчалари бордур, суйи совуқтур, яхобқа эҳтиёж бўлмас, аксар софтур. Бу кентта Боғи Калон отлиқ Улуғбек мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгалариға баҳо бериб олдим. Боғдин ташқари улуғ чинорлар бор, чинорларнинг туби сабзалиқ, сафолиқ манзиледур. Боғнинг ўртасидин бир тегирмон суйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида боғ ўртасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгри-бугри ва бесиёқ эди. Мен буюрдумким, бу ариқни ража ва сиёқ била қилдилар. Бисёр яхши ер бўлди.

Бу кентлардин қуйироқ даштдин бир курўх-бир ярим курўх юқори боқа доманада тоғнинг тубида чашма воқеъ бўлубтур. Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва бу чашманинг атрофида уч нав дарахтлардур. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахтларидур, латиф сояси бордур. Чашманинг икки тарафида тоғ тубидаги пушталарда қалин балут дарахтидур. Ушбу икки парча балутистондин ўзга Кобулнинг ғарбий тоғида балут дарахти асло бўлмас. Чашманинг олидаким, дашт тарфи бўлғай, қалин арғувонзор воқеъ бўлубтур. Бу вилоятта ушбу арғувонзордин ўзга арғувонзор асло йўқтур. Дерларким, бу уч жинс дарахт уч азизнинг Кароматидур.

Сеёронға важҳи тасмия муни дерлар. Бу чашманинг атрофи-ни ман сангкорлиқ қилдурдум. Чашмани гач ва соруҷа била даҳи дардаҳ қилдурдум. Бу чашманинг чор ҳади сиёқлиқ, гў-ниялиқ тахти бўлди, тамом арғувонзорға мушриф, арғувон гули очилған маҳалда мунча ер маълум эмаским, оламда бўлғай. Сарик арғувони ҳам бисёр бўлур. Сарик арғувон била қизил арғувон доманада дарҳам очилур. Бу чашманинг ғар-би-жанубий тарафида бир дарадин ҳамиша ярим тегирмон суйи жорийдур. Бу сувни ман ариқ қаздуруб, дашти Сеёрон-нинг ғарби-жануб тарафидаги пуштанинг устига келтурт-тум. Пуштанинг устида улуғ гирд суфа солдурдим. Суфанинг гирдида тамом тол дарахтлари экилди. Хейли яхши манзиле бўлди. Бу суфадин, юқорроқ пуштанинг ёнида узум боғи сол-дурдум. Бу ариқнинг таърихи «жойи хуш» топилди.

Яна, Лахугар туманидур. Улуғ кенти Чархдур. Ҳазрати Мулло Яъқуб қуддиса сирраҳу бу Чархдиндур. Муллозодаи Мулло Усмон ҳам Чархийдур. Сижованд ҳам Лахугар кентла-ридиндур. Хожа Аҳмад ва Хожа Юнус бу Сижованддиндур-лар. Чархнинг боғоти қалиндур. Лахугарнинг ўзга кентла-рида боғ бўлмас. Авғоншол элдур. Кобулда бу лафз шоеъдур. Ғолибо, афғон шиордурким, «афғоншол» дерлар.

Яна бир Ғазни вилоятидур. Баъзи туман ҳам дерлар. Са-буктигин бирла Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтах-ти Ғазни экандур. Баъзи Ғазнин ҳам битибдурлар. Султон Шихобиддин Ғурийнинг ҳам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шихобиддинни «Табақоти Носирий»да ва баъзи Ҳинд тари-хида Муиззиддин битибтурлар.

Учунчи иқлимдиндур. Зобул ҳам дерлар, Зобулистон бу вилояттин ибораттур. Баъзи Қандаҳорни ҳам Зобулистон доҳили тутубтурлар. Кобулдин ғарбға боқа ўн тўрт йиғоч йўлдур. Бу йўлни борлар тонг бошида Ғазнидин тебраб икки намоз ораси ва намози дигар Кобулға борилибтур. Одина-пурким, ўн уч йиғоч йўлдур, йўлининг ёмонлиғидин ҳаргиз бир кунда келилган эмас. Муҳаққар вилояттур. Руди тўрт-беш тегирмон суйи бўлғай. Ғазнининг шаҳари яна тўрт-беш кенти ушбу сув била маъмурдур. Яна уч-тўрт кенти кориз била маъмурдур. Кобул узумидин Ғазни узуми яхшироқ бўлур. Қовуни ҳам Кобул қовунидин ортуқроқтур. Олмаси ҳам яхши бўлур. Ҳиндустонға элтарлар. Экини бисёр пурма-шаққаттур. Ҳар миқдор ерким, экарлар, юзига тамом янги

туфроқ ҳар йил киюрлар. Вале Кобул экинидин мунинг экинининг ҳосили ортуғроқдур. Рўян экарлар. Тамом Ҳиндустонға борур. Бу элнинг яхши махрули рўяндур.

Саҳронишини хазора ва афғондур. Кобулға боқа Ғазни ҳамиша арзонлиқтур. Эли ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлиқ мусулмон элдур. Семохадор эли хейли бордур. Аҳли аёллари бисёр маҳфуз ва мастурдур.

Мулло Абдуллаҳмон Ғазнининг ақобиридин эди. Донишманд киши эди, ҳамиша дарс айтур эди. Бисёр мутадаийин ва муттақий ва парҳизгор киши эди. Носир мирзо ўлган йили оламдин нақд қилди.

Султон Маҳмуднинг қабри Ғазнининг маҳаллотидадурким, султон қабри анда учун Равза дерлар, Ғазнининг яхши узуми Равзадиндур.

Авлоди: Султон Масъуд била Султон Иброҳимнинг қабри ҳам Ғазнидадур. Мутабаррак мазорот Ғазнида бисёрдур.

Кобул ва Ғазнини олған йиликим, Кўҳат ва Банну ва Дашт ва Афғонистонни чоғиб ғалаба қатл қилиб, Дуки била ўтуб, Оби Истоданинг ёни била Ғазниға келдим. Дедиларким, Ғазнининг кентларида бир мазор бордурким, салабот айтғоч, қабр мутаҳаррик бўлур.

Бориб мулоҳаза қилилди, қабрнинг тебрангани махсус бўлди. Сўнгра маълум бўлдуким, мужовирларнинг тазвири экандур. Қабрнинг устиға бир жулъя ясабтурлар, ҳар замон жулъяға тегадурлар, жулъя тебрангач, қабр тебрангандек махсус бўладур. Нечукким, кемага кирмаган эл кемага киргач соҳил мутаҳаррик махсус бўлур. Буюрдумким, мужовирлар жулъядин йироқ турдилар, бир неча салабот айттилар, қабрда ҳаракате махсус бўлмади. Буюрдумким, жулъяни бузуб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракаттин таҳдид била манъ қилилди.

Асру муҳаққар ердур. Подшоҳларким, Ҳиндустон ва Хуросон аларнинг тахти забтида экандур, бовужуди Хуросонот нечук мундоқ муҳаққар ерни пойтахт қилдилар экин, ҳамиша таажжуб қилилур.

Султон (Маҳмуд) замонида уч-тўрт банд бор экандур, бир банд ушбу Ғазни суйида, Ғазнидин шимол сари уч йиғоч сув юқори, султон бир улуғ банде солибтур, бу банднинг баландлиғи қирқ-еллик қари бўлғай, узунлуги тахминан уч юз қари бўлғай, сувни анда захира қилиб, бақадри эҳтиёж экинға сув очарлар эркандур.

Аловуддин Жаҳонсўз Ғўрий бу вилоятқа мусаллит бўлганда бу бандни бузубтур ва султонинг авлодининг бисёр мақобирини куйдурубтур. Ғазни шаҳарини бузубтур ва куйдурубтур, элни талабтур, ўлтурубтур, қатл ва бузўғлиқдин дақиқае номаръи қўймабдур. Андин бери бу банд бузғдур. Ҳиндустонни фатҳ қилган йил бу бандни ясамоқ учун Хожа Калондин ярмоқ йиборилди.

Тенгри иноятидин умид борким, бу банд ободон бўлғай. Яна бир Банди Сихандур. Ғазнининг шарқида, бу ҳам Ғазнининг икки-уч йиғоч бўлғай, бу ҳам муддатлардур харобтур. Ободон қилур қобилияти ҳам йўқтур. Яна бир Саридех бандидур. Бу банд маъмурдур.

Китобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмага солсалар, ўшул замон тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихда кўрулубтурким, раайи ҳинд Сабуктигинни Ғазнида муҳосара қилғонда Сабуктигин буюрурким, бу чашмага нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Бу ҳийла била ул ғанимни дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади.

Бу вилоятларда Ғазни ва Хоразм совуқлуқ била машҳурдур, нечукким, Ироқайн ва Озарбайжонда Султония била Табриз совуқлуқ била шухрати бор.

Яна бир Зурмат туманидур. Кобулнинг жанубидур. Ғазнининг шарқи-жануби Кобулдин ўн икки-ўн уч йиғоч ва Ғазнининг етти-секкиз йиғоч йўл бўлғай, секкиз кенттур. Доруғанишин ери Гардиздур. Гардиз қўрғонининг ичида аксар се табақа ва чор табақа уйлардур, Гардиз холи аз истихқоме эмастур. Носир мирзо била ёғиқиб, мирзога хейли ташвиш берди. Зурмат эли авғоншол элдур. Экин ва зироат қилурлар, дарахт ва боғ ва боғот бўлмас. Бу туманнинг жанубида тоғдур. Баракистон тоғи дерлар. Бу тоғнинг доманасида муртафеъ ерда чашма чиқибтур. Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг қабри бу ердадур.

Яна бир Фармул туманидур. Муҳаққар ередур. Олмаси ёмон бўлмас. Мўлтон ва Ҳиндустонга элтарлар. Ҳиндустонда афғон замониде риоят топқан Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг авлоди шайхзодалар Фармулдиндурлар.

Яна бир Бангаш туманидур. Гирдо-гирди тамом қуттоут-тариқ афғонийдур, мисли Хугиёний ва Хирилжи ва Тўрий

ва Ландар бу ёқада тушубтур. Бу жиҳатлардин хотирхоҳ мол бермаслар. Манга ҳам улуғ ишлар ораға тушти, мисли Қандаҳор ва Балх ва Бадахшон ва Ҳиндустон фатҳи, бу сабаблардин Бангашнинг забтиға фурсат бўлмади. Тенгри рост келтуруб фурсат топқач, Бангашнинг қутте-ут-тариқи била забтиға мутаайиндурман.

Кобул бўлукотидин бир бўлук Аласой бўлукидур.

Нижровдин икки-уч шаръи бўлғай, шарқ сари Нижров тарафидин туб-туз келур. Қўра деган ерга етгач-ўқ Аласой сари кичикрак кўтал инар. Бу тараф гармсер била сардсер орасида фосила Қўра кўталидур. Убу Қўра кўталида эрта ёзлар қушларнинг гузаридур. Нижров тавобиидин Пичғон эли бу кўталда қалин қуш тутарлар. Кўталнинг чиқишида ҳар ерда-ҳар ерда тошдин паноҳдар ясабтурлар, қуш тутар кишилар бу паноҳларда ўлтуруб, тўрнинг бир учини беш-олти қари йироқроқ беркитурлар, тўрнинг бир тарафини ерда тошқа бостурурлар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмиғача уч-тўрт қари йиғоч боғларлар. Йиғочнинг бир учи паноҳда ўлтурғон кишининг илигидадур. Ясағон паноҳнинг тушукларидин мунтазирдур. Қушлар ёвуқ келгач-ўқ тўрни кўтарурлар. Қушлар ўзи-ўқ тўрға кирар. Бу тадбир била ғалаба қуш тутарлар. Андоқ муболаға қилурларким, гоҳи андоқ қалин қуш тутарларким, бўғузларға фурсат бўлмас. Ул вилоятта Аласой анори машҳурдур. Агарчи аъло анор эмас, вале ул вилоятта Аласой аноридин яхшироқ анор бўлмас. Муниг анорларини тамом Ҳиндустонға элтарлар. Узуми ҳам ёмон бўлмас. Нижров чоғирларидин Аласой чоғирлари тундрок ва хушрангроқтур.

Яна бир Бадров бўлукидур, Аласойнинг ёнидадур. Мунда мева бўлмас, корандаси кофирдур, ошлиқ олурлар. Нечукким, Хуросон ва Самарқандта атрок ва аймоқ саҳронишиндурлар, бу вилоятнинг саҳронишини хазора ва афғондур. Ҳазоралардин қуллийроғи Султон Масъудий хазорадур, афғонлардин қуллийроғи Маҳманд афғонийдур.

Кобулнинг жамъини вилоят ва тамғо ва саҳронишини била секкиз лак шохруҳий жамъ қилдилар.

Кобул вилоятининг шарқ тарафидағи тоғлари икки турлукдур; ғарб тарафидағи тоғлари икки турлукдур. Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштаси-

нинг ва жулғасининг бирдек бўлур ва ҳў бўлур, аксар бутакка ўти бўлур, отға бисёр созвор ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни «бутака» ўти дерлар, важҳи тасмияси маълум эмас эди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутакка дерлар эмиш.

Хисор ва Хатлон ва Самарқанд ва Фарғона ва Мўғулистоннинг яйлоқлари тамом ушбу вазълиқ яйлоқдардур. Агарчи Фарғона била Мўғулистоннинг яйлоқдарининг бу яйлоқларға ҳеч нисбати йўқтур, вале бир йўсунлуқ тоғлар ва яйлоқлардур.

Яна бир Нижров ва Ламғонот ва Бажавр ва Савод тоғлари қалин ножу ва чилғўза ва балут ва зайтун ва ханжаклиқ тоғлардур. Ўти бу тоғларнинг ўтидек эмастур, қалин бўлур ва баланд бўлур, вале бефойда ўттур. От била қўйга созвор эмастур. Агарчи ул тоғларча баланд эмасдур, кўзга ҳақир кўрунур, вале ғариб берк тоғлардур, ҳамвор-ҳамвор пушталар кўрунур, вале тамом пуштаси ва тоғи йирик тошлиқ пушта ва тоғдур, ҳар еридин от била юруб бўлмас. Бу тоғларда Ҳиндустон қушлари, Ҳиндустон жониворлари бисёрдур, мисли тўти ва шорак ва товус ва лўча ва маймун ва нилагов ва кутаҳпой; балки бу мазкур бўлган жониворлардин дағи ўзга-ўзга жинс қушлар ва жониворлар бўлурким, Ҳиндустонда дағи андоқ жониворларни эшитилмайдур.

Ғарб тарафидағи тоғлар Дарайи Зиндон ва Дарайи Сўф ва Гурзивон ва Ғаржистон тоғлари, бир йўсунлуқ тоғлардур. Ўтлоғи аксар жулғаларида бўлур, ул тоғлардек тоғи ва пуштаси яқдаст ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва арчаси ҳам йўқтур, вале ўти отқа ва қўйга созвордур.

Бу тоғларнинг усти тамом от чопкудек ҳамвордур, экинлари тамом анда бўлур. Бу тоғларнинг кийиги қалин бўлур. Тағоблари берк даралардур, аксар ерлари якандоздур. Ҳар ердин тушуб бўлмас; бу ажабтур, жамиъ тоғларнинг берк ерлари баландилар бўлса, бу тоғларнинг берк ерлари пастиларида воқеъ бўлубтур. Ғўр ва Газу ва Ҳазора тоғлари ҳам бу йўсунлуқ тоғлардур, ўтлоғи жулғасида бўлур. Тоғларида йиғочи ҳам камдур. Арча йиғочи худ йўқтур, ўти отқа ва қўйга созвордур. Кийиги қалин бўлур. Мазкур бўлган тоғларнинг берк ерлари қуйиларида бўлур, бу тоғлар андоқ эмастур. Яна Хожа Исмоил ва Дашт, Дуки ва Афғонистон тоғлари бир йўсунлуқ тоғлардур.

Паст-паст, ўти оз, суйи танқис, йиғочсиз, баднамой, ярамас тоғлардур. Тоғлари эллариға муносиб тушубтур, нечуким, «тенг бўлмағунча, тўш бўлмас» дебтурлар. Оламда мундоқ ярамас вазълиқ тоғлар кам бўлғай.

Кобулнинг агарчи қиш-қори-улуғ-тушар, вале-яхши ўтунлари бордур ва ёвуқтур, бир кунда бориб келтурса бўлур. Ўтунлари ханжак ва балут ва бодомча ва қарқанддур. Булардин яхшироғи ханжакдур, ёруғ куяр (тутунининг яхши хиди бўлур, чўғи ҳам ғалаба турар), ўзи ҳам куяр. Балут ҳам яхши ўтундур, агарчи тийрароқ куяр, вале тоблиқ куяр, чўғи қалин турар. Балут йиғочида яна бир ажаб хосиятдур: сабз-барглик шохлариға ўт қўйсалар, ғариб шарфа била қўяр. Оёғидин бошиғача шарфа била бир замонда қўяр. Бу йиғочнинг куймағи хейли яхши тафарруждур. Бодомча барчадин кўпроқ ва шойиъроқтур, чўғи турмас. Карқанд паст-паст тиканлар бўлур, ўли-куруғи тенг куяр, тамом Ғазни элининг ўтуни будур.

Кобул вилояти тоғ ораларида воқеъ бўлубтур. Йўрунчқа палларидек тоғлар тушубтур, оралари тузтур, жилғалар воқеъ бўлубтур, аксар кентларида ободонлиқлари бу ораликдадур, кийиги ва ови озроқдур. Куз ва ёз фаслларида қизил кийиким, арқар ғалча бўлғай, қишлоққа, яйлоққа ўтарда муайян тутқовуллари бордур, қушлиқ ва итлик йигитлар бориб, тутқовулни сахлаб кийик олдурурлар. Хурд Кобул ва Сурхоб тарафи қулони ҳам бўлур. Оқ кийик худ асло йўқтур. Ғазнининг оқ кийиги ва қулони бўлур. Ғазнининг оқ кийигича семиз кийик кам ерда бўлғай. Ёзлар Кобул қушлоғи қалиндур. Аксар қушининг гузари Борон ёқасидур, не учунки, шарқи тоғлардур. Ғарб тарафи ҳам тоғлардур. Ушбу ернинг тўғрисидинким, Борон ёқаси бўлғай, бир улуғ Ҳиндукуш кўталидур ва бас ўзга кўтал йўқдур. Бу жиҳаттин тамом қушлар мунинг била ўтарлар, агар ел бўлса ё Ҳиндукуш кўтали устида андак булут бўлса, қушлар ўта олмас. Тамом Борон тузига тушар, бу маҳал ул навоҳидаги эллар қалин қуш олурлар.

Борон ёқасида қишнинг охирларида ўрдак қалин келур, бисёр семиз бўлур, андин сўнгра турна ва қарқара, улуғ қушлар қалин ва беҳад бўлур. Борон ёқасида турнаға таноб отиб, таноб била қалин тутарлар. Ўқор ва қарқара ва қўтонни ҳам таноб била қалин тутарлар, бу нав қуш тутмоқ ғайри муқаррардур.

Тутмоғининг кайфияти бу турлукдурким, бир газ отими инчка таноб эшарлар, бу танобнинг бир учиди газни беркитурлар, яна бир учиди шохдин билдурга ясабтурлар, бу билдургани беркитурлар, яна бир билакча ёғочтур, узунлуғи бир қариш бўлғай, газ тарафидин бу танобни бу йиғочқа тугангуча чирмарлар, таноб тугангандин сўнг билдургани беркитурлар, андин сўнг билакча йиғочни таноб ичидин чиқарурлар, таноб чирмоғлиқ қовок-ўқ турар. Билдургани иликка солиб, келадурган қушнинг оли сари газни отарлар. Қушнинг қанотиға ё бўйниға туша чирмашиб, қуш йиқилур. Тамом Борон эли бу тариқ била қалин қуш тутарлар, вале бу қуш тутмоқнинг хейли машаққати бор. Ёмғурлук ва қоронғу кечалари керак бу кечаларда бу қушлар сибў ва дарандалар жиҳатидин тонг отқунча тинмаслар ва муттасил учарлар ва паст учарлар, қоронғу кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдур, қоронғуда оқариб кўрунур. Кўркунчдин сув юқори, сув қуйи тонг отқунча борурлар ва келурлар. Танобни бу маҳалда отарлар. Мен бир қатла кеча таноб оттим, таноб узулди, қуш ҳам топилмади. Тонгласиға қушни узулган таноб била топиб келтурдилар.

Бу тариқ била Борон эли қалин уқор тутарлар. Соч ўтағаси уқордин бўлур. Ирокға ва Хуросонға Кобулдин бир матоеким борур, соч ўтағасидур. Яна жамъи сайёд қуллардур, икки юз-уч юз уйлук бўлғайлар. Темурбек авлодидин бириси бу қулларни Мўлтон навоҳисидин кўчуруб келгандур. Ишлари, кучлари қуш тутмоқтур. Қўллар ясаб, қалин милвоҳлар тикиб, қўл ўртасида тўр қўйиб, ҳар жинс қуш тутарлар. Не ёлғуз сайёд қуш тутар. Борон ўлтурушлук эллар таноб отиб, тузоқ қўюб, ҳар тадбир била қалин қуш ва ҳар анвў қушлар тутарлар. Ушбу мавсумда Борон суйида балиғнинг гузари бўлур.

Тўр била яна жах боғлаб, қалин балиқ тутарлар. Яна куз маҳалларидаким, қулон қуйруғи деган ўт чиқиб камолға етиб, гул қилиб, дона боғлар, бу қулон қуйруғидин ўн-ўн икки пуштвора яна кўк шибокдин йигирма-ўттуз пуштвора сув бошиға келтуруб янчиб, сувға солурлар, солган замон-ўқ сувға кириб маст бўлган балиқни тута киришурлар. Қуйроқ бир муносиб ерда жах боғларлар, жах боғламоқ андоқдурким, тол хунчаларидан бармоқча-бармоқча хунчаларни чиғдек тўқурлар, бу чиғни сувнинг тўқулур ерида қовок

қўюб, атрофиға тош қаларлар. Андоқким, сув бу чигқа шариллаб тушгай, тушган била қуйи-ўқ борғай, сув қуйи борур, балиғ чигнинг устида қолур, маст бўлган балиқни юқори-дин тутатута келурлар. Бу жахта қалин тутарлар. Гулбахор суйида, Наравон-суйида, Исталиф-суйида бу тариқа била тутарлар.

Яна қиш Ламғонотда ғариб тавр балиғ тутарлар. Сув тўқулур ерларда уй ўрунича ерни чуқурроқ қилиб, ўчоқ поясидек тошларни бу чуқурларда қўюб, устига тош қаларлар. Бу ерга сув қуйидин бир эшик қўярлар, тошни андоқ қаларларким, ушбу бир эшикдин ўзга ҳеч ердин балиғ кириб-чиқа олмас, бу қолган тошнинг устидин сув оқар, мохрхона амали қилурлар. Кишлар ҳар қачон балиғ керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, қирқ-эллик балиғни бир замонда келтурурлар. Бу тариқ очарларким, ул чуқурни муайян белгулук ерда қилурлар, ул чуқурнинг бир эшигидин бошқа тамом атрофиға гурунч пилали қўюб, устига тош қўярлар. Эшигига чигдек нима тўқуб, икки бошини бир ерга қатиб боғларлар. Яна мунинг ичида яна бир нима чигдек тўқуб беркитурлар. Андоқким, оғзи бу чиг била баробар бўлғай, узунлуғи бурунғи чигнинг ярмича бўлғай, ичкариги оғзини тор қилурлар, бу ичкариги чигнинг ичкариги оғзидинким, кирар, улук чигнинг ичига кирар, улук чигнинг қуйиғи оғзини андоқ қилибтурларким, балиғ чиқа олмас, ичкариги чигнинг қуйиғи ичкариги оғзини андоқ қилибтурлар, юқориғи оғзидин балиғким, кирар, ичкариги оғзидин бирар-бирар ўтар. Бу ичкариги оғзининг йиғочларининг учини бир қилибтурлар, бу оғиздин ўтуб, улук чигнинг ичигаким, кирар-чиқар оғзини худ беркитибтурлар, балиғ чиқа олмас, ёнса бу кичик чигнинг ичкариги оғзининг шишлари жихатидин ўта олмас. Бу чигни ул қўйғон эшиккаким беркитурлар, моҳихонанинг устунини очарлар, гирдо-гирди худ гурунч пилали била мазбутдур, ҳар не иликка келса, бу чуқурда тутарлар. Ҳар балиғким, қочса эшик худ бир-ўқтур, ўшул мазкур бўлган чигқа тушар, анда тутарлар. Бу нав балиғ тутмоқ ўзга ерда кўрулган эмас.

Кобулни олғандин бир неча кун сўнг Муқим Қандаҳор сариға рухсат тилади, чун аҳд ва шарт била келиб эди, тамом киши-қора ва рахт ва матойи била солим ва саломат ота-оғаси сари рухсат берилди. Муқимға рухсат бергандин сўнг

Кобул вилоятини мирзоларға ва тамом меҳмон бекларга-ўқ тақсим қилилди. Ғазнини тавобии ва лавоҳиқи била Жаҳонгир мирзоға берилди. Нингнар туманини ва Мандировар ва Дарайи Нур ва Кунар, Нургал ва Жиғансаройни Носир мирзоға берилди. Узум била қазоқдиқдарда била бўлуб келган бекларга ва йигитларга баъзисига кент ва ятулдек берилди. Вилоят худ ҳеч берилмади. Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, Тенгри таоло давлати берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд бу ажаб балоедурким, ҳамиша эл мани ғайбат қилурларким, бойридин ва андижонийдин ўзгани риоят қилмас. Масал борким, «душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозайи шаҳарро тавон баст, натвон даҳани муҳолифон баст».

Чун Самарқанд ва Хисор ва Қундуздин қалин эл ва улус Кобул вилоятиға келиб эдилар, маслаҳат андоқ кўрулдиким, Кобул муҳаққар ердур, сайфийдур, қаламий эмас. Барча элга ёрмоқ худ етқуруб бўлмас, бу элга ва улуснинг кўчларига бирор нима ошлиқ бериб черик ва чопкунға отланилғай, сўз мунга қарор топиб, Кобул ва Ғазни вилоят ва тавобииға, ўт-туз минг ҳарвор ошлиқ тахмил бўлди, Кобулнинг даромад ва ҳосилини билмай мундоқ куллий тахмил бўлгани учун вилоят хейли хароб бўлди.

Ушбу маҳалларда Бобурий хаттини ихтирў қилдим. Султон Масъудий хазорасиға қалин қўй ва от солилди. Таҳсилдорлар йиборилди. Неча кундин сўнг таҳсилдорлардин хабар келдиким, хазоралар молни бермай, саркашлик мақомидадурлар, мундин бурунроқ ҳам неча навбат Гардиз ва Ғазни йўлларини уруб эдилар, бу жиҳатлардин Султон Масъудий хазорани чопа отланилди. Майдон йўли била келиб, Нирх кўталидин тунлаб ўтуб, фарз вақтида Чату навоҳисида хазораларни чопилди. Хотирхоҳ чопилмади, андин сўнг Сурух йўли била ёниб, Жаҳонгир мирзоға Ғазниға рухсат берилди.

Кобулға тушганда Дарёхоннинг ўғли Ёр Ҳусайн Бхира тарафидин қуллуққа келди. Неча кундин сўнг черик тарҳни солиб, ер-сув билур кишиларни чарлаб, атроф ва жавонибни таҳқиқ қилилди. Баъзи Даштни дедилар, баъзи Бангашни муносиб кўрдилар, баъзи Ҳиндустонни маслаҳат кўрдилар. Кенгаш Ҳиндустон юрушиға қарор топти.

Шаъбон ойида офтоб далв буржида эрдиким, Кобулдин Ҳиндустон азимати била отланилди. Бодом чашма Жигдалик йўли била ора олти кўнуб Одинапур келилди. Гармсер вилоятларини ва Ҳиндустон навоҳисини ҳаргиз кўрулган эмас эди. Нингнаҳорға-етгач, ўзга-оламе-назарға келди: гиёҳлар ўзгача ва йиғочлар ўзгача ва вухуш ўзгача ва туюр ўзгача, элу улусининг роҳ ва расми ўзгача; ҳайрате бўлди, филвоқеъ жойи ҳайраттур.

Носир мирзоким, илгаррак вилоятиға келиб эди, Одинапурда келиб, мулозамат қилди. Ул юз-дин келган аймоқ ва ахшом қишлоқ маслаҳатиға тамом кўчуб, Ламғонот келиб эдилар. Аларнинг черикларини ва кейин қолган черикларни бир-икки кун ул навоҳида туруб, ўзумизга қўшиб келиб, Жўйи Шоҳийдин ўтуб, қуйи Қўшгунбазга тушулди.

Носир мирзо навкар-савдариға вилоятидин бирор нима еткуруб, «икки-уч кун кейинракдин келай» деб Қўшгунбаздин рухсат тилаб қолди. Қўшгунбаздин кўчуб Гарм чашмаға тушганда, Гоғиёнийнинг улукларидин Пихиким, карвони била экандур, келтурдилар. Йўл-айир маслаҳати жиҳатидин Пихини ҳамроҳ қилинди. Бир-икки кўч била Хайбардин ўтиб Жомға тушулди.

Кўракатрининг таърифин эшитилиб эди, жўгиларнинг ва ҳиндуларнинг бир маъбади бу эмиш, йироқ ерлардин келиб Кўракатрида соч ва соқол қирқар эрмишлар. Жомға тушгач, Бигромни сайр қила отландим. Улуғ бир йиғочни кўруб Бигромнинг навоҳисини сайр қилдим. Бошчи Малик Бусаъид Камарий эди. Бир неча Кўракатрини сўрдуқ айтмади. Ёниб ўрдуға ёвуқ етганда Хожа Муҳаммад Аминға айтурким, Кўракатри Бигромнинг қошида эди. Тор ғор ва муҳотара ер учун айтмадим. Хожа филҳол хабосат қилиб, анинг деганини айтди. Кун кеч бўлуб эди ва йўл ҳам йироқ эди, бора олмадуқ, бу юртда Синд суйи кечарни ва қай сари мутаважжих бўлурни машварат қилилди.

Боқи Чағониёний арзға еткурдиким, сув кечмай ушбу ердин кўнуб Қуҳат отлуқ ерга борса бўлур, эмишким, қалин жамъиятлик ва моллик эллар эмиш. Бир неча кобулийни келтурдиким, ўзининг сўзига мувофиқ сўзлар арзға еткурдилар, бу ерларни ҳаргиз эшитилган эмас эди. Улуқ ихтиёр киши Қўҳат сарини маслаҳат кўруб, ўзининг муддаосининг исботига неча тонуқ ҳам ўткарди эса, сув ўтмакни ва Ҳин-

дустон азиматини фасх қилиб, Жомдин кўчуб, Бора суйини ўтуб, Муҳаммад Пих добониға ёвукроқ келиб тушулди. Ул маҳалда Гоғиёний афғоний Паршовар да эди.

Черик ваҳмидин бу тоғ доманалариға тортиб эдилар. Гоғиёнийнинг улуғларидин Хисрав Гоғиёний бу юртта келиб мулозамат қилди, ани ҳам Пихи била йўлайир маслаҳати жиҳатидин ҳамроҳ қилилди.

Бу юрттин ярим кеча кўчуб, кун чиқа Муҳаммад Пихни ўтуб, чошткоҳда Кўҳатни чопилди. Қалин гову говмиш тушти. Афғонлардин дағи қалин асир тушти, асирни тамом айириб озод қилилди. Уйларида ошлиқ худ бенихрат эди. Чопкунчи Синд дарёси ёқасиғача чопиб, ора қўнуб келиб, бизга қўшулдилар. Боқи Чағониёний арзга еткургандек нима черик элига тушмади. Боқибек бу саъйдин шармандроқ бўлди. Кўҳатта икки қўнуб, чопкунчини йиғиб, қай сари юрур маслаҳатини кенгашилди. Сўз мунга қарор топтиким, Бангаш ва Банну навоҳесидағи афғонларни чопиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилгай.

Ёр Хусайн Дарёхоннинг ўғликим, Кобулда келиб мулозамат қилиб эди, истидъо қилдиким, Дилазок ва Юсуф Зайи ва Гоғиёнийға фармонлар бўлсаким, манинг сўзумдин чиқмасалар. Синд суйининг ул юзида подшоҳ қиличин чопсам. Муддаосидек фармонлар бериб Кўҳатдин рухсат берилди. Кўҳаттин кўчуб юқори Бангаш сари Хангу йўли билан мутаважжих бўлдук. Кўҳат била Хангунинг орасида бир дара тушубтур, икки тарафи тоғ йўл. Бу дара била борур кўчуб, бу дараға кирғанда, Кўҳатнинг ва ул навоҳининг афғонлари тамом йиғилиб даранинг икки тарафидағи тоғ устига чиқиб сурон солиб, ғавғо қила бошладилар. Малик Бусаъид Камарийким, жамиъ Афғонистонни яхши билур эди, бу юрушда бошчи ул эди. Арзға тегурдиким, илгаррак йўлнинг рост тарафида парча тоғ тушубтур, агар бу афғонлар бу тоғдин ул тоғқа ўтсалар, бошқа тоғдур. Чирмаб олса бўлур.

Тенгри рост келтуруб, бу афғонлар эришиб келиб ўшул парча тоғқа чиқтилар. Бир пора йигитларни йиборилдики, филҳол икки тоғнинг орасидағи гарданани олғайлар. Ўзга черик элига фармон бўлдуким, ул юздин бу юздин тўшлуқ-тўшидин юруб, бу афғонларни жазосиға еткургайлар. Тўшлуқ-тўшидин юруган била уруша ҳам олмадилар. Бир замонда юз-юз эллик афғонни чопқулаб олиб, баъзиси-

ни тириқ аксарининг бошини келтурдилар. Афғонлар урушмоқдин ожиз бўлсалар, ғанимларининг олида ўт тишлаб келур эмишлар. Яъни ман сенинг ўюнгдурман деган эмиш.

Бу расмни анда кўрдук. Ожиз бўлган афғонлар ўт тишлаб келдилар. Тирик-келтурганларни ҳам бўюнларини урдуруб, тушган юртта калла минора қўпорилди.

Тонгласи андин кўчуб, Ҳангуға тушулди, бу навоҳидағи афғонлар бир парча тоғни сингир қилдилар. Сингир лафзини Кобулға келганда эшитилди. Бу эл тоғни беркитканни сингир дерлар эмиш. Черик эли етган била-ўқ афғонларнинг сингирини ушатиб, юз-икки юз мутамаррид афғонларнинг бошларини кесиб келтурдилар. Мунда ҳам калла минора қўпорилди. Ҳангудин кўчуб, ора қўнуб, юқори Бангашнинг оёғи Тийл деган ерга тушулди. Мунда ҳам черик эли бу гирд ва навоҳидағи афғонларни чопа бориб эдилар. Бир сингирдин баъзи чопқунчи енгилрак ёнибтур, мундин кўчуб йўлсиз юруб орада бир қўнуб тонгласи бир тепатек инишдин иниб, узун-узоқ тангидин ўтуб, Баннуға тушулди. Черик эли ва тева ва от бу инишда ва тангида асру қўп эмгандилар. Тушган ўлжа ўйлар худ аксари қолди.

Омма йўл ўнг қўлимизда бир-икки курўх экандур, бу йўл отлиқ йўли эмас экандур. Қўйчи ва чўпон гоҳр гала ва рама-ни бу йўл ва танги била индурур учун бу йўлни Ёўспандлиёр дер эмишлар. Йўлни афғон тили била «лиёр» дерлар. Бошчи Малик Бусаъид Камарий эди, аксар черик эли йўл чап тушганини Малик Бусаъиддин кўрдилар.

Бангаш ва Нағар тоғларидин ўтгач-ўқ Банну туп-туз ерда воқеъ бўлубтур. Шимоли Бангаш ва Нағарнинг тоғларидур. Бангаш руди Баннуға чиқар, Банну бу сув била маъмурдур. Жануби Чўпара ва Синд суйидур, шарқи Динкот, ғарби Дашт-ким, Бозор ва Ток ҳам дерлар. Афғон қабойилидин Қароний, кивий, сур, исо хайл, ниёзий бу вилоятни эгарлар. Баннуға тушгач-ўқ хабар топилдиким, туздаги қабойили шимолидағи тоғларда сингирлаб турурлар, черикни Жаҳонгир мўрзоға бошлатиб йиборилди, кивининг сингири экандур, бориб бир замонда олиб қатлиом қилиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Оқ рахттин черик элига хейли тушти, Баннуда ҳам калла минора қўпорилди. Бу сингир олғандин сўнг кивининг улуғларидин Шодихон отлиқ мулозаматқа ўт тишлаб келди. Асирларни бағйшладук.

Кўхатни чопқанда мундоқ муқаррар бўлуб эдиким, Бангаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чопиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай, Баннуни чопғондин сўнг ер-сувни билур кишилар арзға еткурдиларким, Дашт ёвуқтур, эли ҳам жамъиятлик элдур, йўли ҳам яхшидур, Фармулға чиқар, сўзни Даштни чопиб, ул йўл била чиқарға кўюб, тонгласи андин кўчуб, ушбу руднинг ёқасида Исохайлнинг кентига тушулди. Исохайл хабар топиб Чўпора тоғларига ўзларини тортибтурлар. Исохайлнинг кентидин кўчуб, Чўпора тоғларининг доманасига тушулди, чопқунчи тоғларга бориб, Исохайлнинг бир сингирини ушатиб, қўй ва гала ва рахт келтурдилар. Ушбу охшом Исохайл афғонлари шабихун келтурдилар.

Ул юрушда бисёр эҳтиёт қилилур эди, ҳеч иш қила олмадилар. Мундоқ эҳтиёт қилилур эдиким, баронғор, жавонғор, ғул, ировул ҳар қайси бўдаллик бўдалида тушуб, ҳар қўл ўз тўшидин яроғланиб яёқ ўрдунинг гирдиға чодирлардин бир ўқ отими йироқроқ чиқиб, кеча ўшанда-ўқ бўлурлар эди. Ҳар кеча бу дастур била тамом черик элини чиқарилур эди. Ичқилардин уч-тўрти машғал била ҳар охшом навбат билан эврулур эдилар. Мен ҳам бирор навбат эврулур эрдим. Чиқмағон кишининг бурнини тешиб, черикдин эврутур эрдук. Баронғор Жаҳонгир мирзо, Боқи Чағониёний, Ширим тағойи, Саййид Ҳусайн Акбар ва яна баъзи беклар эди. Ғулда улуғ беклардин киши йўқ эди, тамом ички беклар эди. Ировулда Саййид Қосим эшикоға Бобо ўғли, Аллоқули Беран ва яна баъзи беклар эди. Черикни олти бўлак қилилиб эди. Ҳар бўлакка бир кеча-кундуз чоғдовуллуқ навбати эди.

Ул доманадин кўчуб, ғарбқа боқа юруб, Дашт била Баннунинг орасида бир сувсиз қўлда тушулди. Черик эли сойни қазиб, ўзлари ва гала қораларига сув олдилар. Бу сойдин бир қари-бир ярим қари қазса, сув чиқар эди. Не ёлғуз бу сойдин мундоқ сув чиқар. Ҳиндустоннинг жамъи рудларининг бу хосияти бор, бир қари-бир ярим қари қазса, албатта сув чиқар. Ажаб қодиредур. Ҳиндустондаким, дарёлардин ўзга оқар сув бўлмас, рудлари мундоқ сувға ёвуқ воқеъ бўлубтур. Ушбу қўруқ рудтин сахар кўчуб, намози дигар Даштнинг кентларига чарида отлиқ черик эли етишти. Чопқунчи бир неча кентни чопиб, гала ва рахт ва савдо отлари келтурдилар.

Бу охшом тонгғача, тонгласи тушгача кейин қолған юклук гала ва тева, яёқ-яланг кела қолди. Бу кунким, мунда турулди, чопкунчи бориб Даштнинг кентларидин қалин ўй ва қўй келтурдилар. Афғонларнинг савдогарларини йўлуқтауруб қалин оқ рахт ва ақоқир-ва қанд-ва набот, тупчоқ отлар ва савдо отлари келтурдилар. Хожа Хизр Нухонийким, афғонлар орасида машхур ва муътабар савдогарлардин эди, Ҳиндий мўғул тушуруб, бошини кесиб келтурди. Шириш тағойи чопкунчининг кейинича бориб эди, бир яёқ афғон Шириш тағойи била рўбарў бўлуб, Шириш тағойининг шаҳодат бармоғини тушура чопти.

Тонгласиға кўчуб Даштнинг кентларининг орасида ёвуқроқ тушулди, андин кўчуб, Гўмал суйи ёқасиға тушулди. Даштдин ғарбий тарафи икки йўл чиқар эрмиш, бири Санги Сўрох йўликим, Баракдин ўтуб Фармул келур. Яна бир Гўмал рудини ёқалаб Баракга етмай бу ҳам Фармул келур. Гўмал йўлини баъзи хушладилар. Даштда эканда икки-уч кун паё-пай ёмғурлар ёғди. Гўмал руди хийла улғайиб эди. Андоқким, ташвиш била гузар топиб, ўттуқ. Йўл билур кишилар арз қилдиларким, Гўмал йўлида бу рудни неча қатла кечмак керак. Агар сув мундоқ улўғ бўлса мушкилдур. Бу йўлда ҳам тараддуд бўлди, хануз сўзни бир ерга қўйюлмайдур эди.

Тонгласи табли кўч чолдуруб от устида-ўқ сўзлашиб, қайси йўл била юрурни қарор берур хаёлда эрдим. Ийди фитр эди. Мен ийд ғуслиға машғул бўлдум. Жаҳонгир мирзо ва беклар сўзлашибтурлар, баъзилар дебтурларким, Даштнинг ғарби, тоғинингким, Кўҳи Меҳтар Сулаймон дерлар, ушбу тоғ Дашт била Дукининг орасида тушубтур, тумшуғидин эврулса, йўл туздур. Агарчи бир-икки кўч тафовут қилур, ройлари мунга қарор топиб тумшуқ йўлиға бўлубтурлар. Ғуслдин фориг бўлғунча черик эли тамом тумшуқ йўлиға туз олиб, аксар Гўмал рудининг ҳам кечибтурлар, чун кўрулган йўллар эмас эди, йўлнинг йироқ-ёвуғини билмай, арожиғ сўз била бу йўлға кирдук. Ийд намозини Гўмал рудининг ёқасида ўталди. Наврўз ул ийдқа ёвуқ келиб эди. Тафовут бир-икки кун эди, ул тақриб била бу ғазални айтиб эрдим:

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзу қошингдин айру байрам ойида ғамлар.
Юзи наврўзи васли ийдини Бобур ганимат тут,
Ким мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўзу байрамлар.

Гўмал рудини ўтуб, жануб сари боқа тоғ доманаси била юрудук. Бир-икки курўх борилиб эдиким, қони тутулғон бир неча афғон тоғ этагидаги пушталарда пайдо бўлдилар. Жилаврез ул сари мутаважжих бўлдуқ аксари қочтилар, баъзиси жаҳл қилиб доманадағи ушоқ тоғларда ва камарларда беркидилар. Бир афғон бир парча тоғнинг устида туруб эди. Ғолибо нари ёни учма эди, кетар ери ҳам йўқ эди. Султонқули чиноқ жибалиқ чиқиб чопқулоб олди. Менинг қошимда бир қилған иши ушбу эди. Ушбу иши сабаби рияти ва тараққиси бўлди. Яна бир камарда Қутлуққадам бир афғон била чопқулашиб, тутағлашиб, ўн-ўн икки қари ердин била-ўқ учтилар, бошини кесиб келтурди. Яна бир тоғнинг устида Кепакбек бир афғон била дасту гирибон бўлуб тоғ устида тоғнинг ярмисигача юмаланиб кетдилар, анинг ҳам бошини келтурди. Бу афғонларнинг дағи асири хейли тушуб эди, тамом озод қилилди.

Дашттин кўчуб Меҳтар Сулаймон тоғини доманалаб жануб сари боқа юруб, уч орада қўнуб, Синд суйининг ёқасидағи Мўлтон тавобии кентларидин Бийла суйининг ёқасидағи Мўлтон тавобии кентларидин Бийла деган қасабачаға етишилди. Эли кемаларга кириб сув ўттилар, баъзи ўзларини сувға солиб ўттилар. Ушбу кент тўғрисида бир орол бор эди. Кейин қолған эллар оролда қўриндилар. Аксар черик эли от ва яроқ била ўзларини солиб ўттилар, бир неча киши сувға борди. Менинг навқарларимдин бир Қул Аҳмад ороқ эди, бир Меҳтар Фаррош эди. Жаҳонгир мирзо навқарларидин бир Қайтмас туркман эди. Бу оролда баъзи рахт ва партолдек нималар черик элига тушти. Бу навозшнинг эли кемалар била тамом Синд суйининг ул юзига ўттилар.

Ушбу орол тўғрисидин ўтганлар бир пораси сувнинг улуғлуғиға эътимод қилиб қиличлар иликларига олиб шамширбозлик қилиб, тикка қила бошладилар. Оролға ўтганлардин Қул Боязид бакавул ёлғуз яланғоч от била аларнинг муқобаласидин ўзини сувға солди. Оролнинг ул юзидағи сув икки-уч ҳисса бўлғай эди, бу юздағи сув бир ҳисса. От ўздуруб ул юздагиларнинг муқобаласида бир ўқ отими ерда поёбқа чиқти, сув отнинг қаптолида бўлғай эди. Бир сут пишимиға ёвуқ даранг қилди. Ғолибо, ҳамлини тузди экин, кейнидин ҳеч ким кўмак келмади ва кўмак келур эҳтимоли ҳам йўқ эди. Ушандин буларнинг устига илдам юруди. Бир-икки ўқ оттилар, бўлдура олмадилар, қоча бердилар.

Ёлғиз яйлоқ от била кўмаксиз Синд суйидек дарёдин ўз-
дуруб кечиб, ғанимларни қочуруб, ерларини олди. Маҳкам
мардона иш қилди. Ёғийни қочурғондин сўнгра черик эли
ўтиб рахт ва гала қора ўлжа келтурдилар. Агарчи мундин бу-
рун ҳам хизматидин ва мардоналиқдаридинким, неча нав-
бат зоҳир бўлуб эди, риояти ва шафқати мақомида бўлуб,
бовурчилик мартабасидин хосса бакавуллуқ мартабасига
етқуруб эрдим. Бу ишидин худ анинг борасида куллий ино-
ят ва тарбият мақомида бўлдум ва куллий иноят ва тарбият
ҳам қилдим. Нечукким, мазкур бўлғусидир. Филвоқеъ иноят
ва тарбият арзандаси ҳам бор эди.

Яна икки кўч Синд суйини ёқалаб, сув қуйиға боқа кўчул-
ди. Черик эли чопқун чопа-чопа, отларини хароб қилдилар.
Моли ҳам арзандайи чопқун эмас, тамом ўйдур. Даштга худ
қўй ва баъзи ерда рахтдек нималар ҳам черик элига тушар
эди. Дашттин ўтгач, ўйдин ўзга нима йўқ эди. Синд суйи ёқа-
сидағи кўчларда худ андоқ бўлдуким, бир қуллуқчи уч юз ўй-
тўрт юз ўй келтурур эди. Нечукким, келтурур эдилар, кўплу-
гидин ҳар кўчта яна ўшандоқ қолур эди. Уч кўч Синд ёқаси
била-ўқ келдук. Уч кўчтин сўнг Пир Кону мазори тўғрисидин
Синд дарёсидин айрилиб, Пир Кону мазориға келиб туштук.
Черик элидин баъзи мазорнинг мужовирлариға мазоҳим
бўлған учун бирини сиёсат учун пора-пора қилдурдим. Бу
мазор Ҳиндустонда бисёр муътабар мазордур. Меҳтар Су-
лаймон тоғининг пайвасти тоғларининг доманасида воқеъ
бўлубтур, бу мазордин кўчиб кўтал устида тушулди.

Андин кўчуб Дуки вилоятиға тааллуқ рудға тушулди. Ул
юрттин кўчганда Шоҳбек навқари Фозил кўкалдошнингким,
Сивининг доруғаси эди, йигирмача қоравуллуқға келган ки-
шисини тутуб келтурдилар. Ул маҳалда чун қудрати йўқ эди,
от ва яроқлари била-ўқ қўя берди, Ора қўниб Дукининг кент-
ларидин Чўтоли деган кентнинг ёвуғига туштук. Синд суйи-
дин нарроқ ва Синд суйининг ёқасида агарчи тинмай чопқун
қилур эдилар, вале от бўғузи ва кўк хавид бисёр эди. От қол-
мас эди. Синд дарёсидинким, Пир Кону сари боқа чиқилди,
кўк хавид худ йўқ эди. Аҳёнан икки-уч кўчта оз-оғлоқ хавид-
зор топилур эди. От бўғузи худ топилмас эди. Ушбу юртлар-
дин черик элининг отлари қола бошлади. Чўтолидин ўтуб
тушган юртта улоқсизлиқдин манинг хиргоҳим ҳам қолди.

Ушбу юртта охшоми андоқ ёмғур бўлдуким, чодир ичида

сув иничка пойчадин эди, гилемларни бир ерда йиғиштуруб, баланд қилиб устида ўлтурдум. Бу кеча ушмундоқ усрат била тонг отти, яна икки кўчдин сўнг Жаҳонгир мирзо келиб, қулоғимга дедиким, хилват сўзум бор. Хилват қилилди. Арз қилдиким, Боқи Чағониёний манга келиб дедиким, подшоҳни етти-секкиз-ўн киши била рухсат бериб Синд суйини ўтқариб сизни подшоҳ кўтаралинг. Мен айттимким, яна кимлар эмиш бу кенгашда? Айттиким, манга филҳол Боқибек айтти, ўзгасини билмадим. Мен дедим: «яна ўзгаларини дағи таҳқиқ қилинг». Ғолибо, Саййид Хусайн Акбар ва Султон Али чухра, яна баъзи Хисравшоҳий бек-бекот, йигит-яланг ҳам бор эди экин. Филвокеъ Жаҳонгир мирзо мунда асру хўб борди. Туқғонлиқни бажо келтурди.

Жаҳонгир мирзонинг бу иши манинг ул ишимнинг муқобаласида эдиким, Коҳмардда ул ҳам бадбахт мардакнинг иғво ва ифсоди била эди. Ул юрттин кўчуб яна бир юртқа тушганда, черик элидин оти ярар кишини Жаҳонгир мирзоға бошлатиб, ул навоҳида ўлтурур афғонларни чопқали йиборилди. Ушбу юртларда черик элининг отлари кўп қола бошлади. Куни бўлур эдиким, икки юз от, уч юз от қолур эди. Ўбдон-ўбдон кишилар яёқладилар. Шоҳ Маҳмуд ўғлоқчиким, ме-нинг ўбдон ичқиларимдин эди, отлари тамом қолиб яёқ келди. Ғазниғача черик элининг отлариға бу ҳол эди, уч-тўрт кўчтин сўнгра Жаҳонгир мирзо бир пора афғонларни чопиб, бир пора қўй келтурди. Бир икки-уч кўчдин сўнг Оби Истодаға етдук. Ғариб улуг сув назарға келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайдур. Сув осмон била пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар не таврким, Серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва пушталар ҳам ер ила кўкнинг орасида муаллақ кўринадур.

Мунда йиғилур сувлар Каттавоз водийсининг ва Зурмат жулғасининг ва Ғазни рудининг, баҳор ёмғурларининг селлари ва ёзлар сув улғайганда зироатдин ортқон сувлари эмиш. Оби Истодаға бир курўх етганда ажаб нима мулоҳаза қилдук. Ҳар замон бу сув била осмоннинг орасида шафақдек нима қип-қизил кўрунадур, яна бартараф бўладур. Ёвуқ етгунча бу ҳол эди, ёвуқ етганда маълум бўлдуким, тоғлон қоз экандур. Не ўн минг ва не йигирма минг асру кўп тоғлон қоз, қалин тоғлон қоз учуб қанот урғонда қизил парлари гоҳ кўрунуб, гоҳ кўрунмас экандур. Не ёлғуз бу қуш, ҳар қушдин

беҳадду хаср, бу сув ёқасида қалин қушнинг юмуртқаси. Сув қироғидин бу қушларнинг юмуртқаларини олғали келган икки афғон бизни кўрган била ўзини сувға солди. Бир неча киши ярим курўҳқа ёвуқ бориб келтурдилар.

Ғаразким, мунча йўлким-бордилар; сув бир қоида била отнинг қорнида эди. Туз ер учун ғолибо суйи чуқур эмастур. Каттавоз даштининг Оби Истодаға келур рудининг ёқасиға келиб туштук. Бу руд куруқ рудтур, мунда ҳаргиз сув оқмас, неча навбатким, мундин ўтубтурбиз, ҳаргиз рудда оқар сув кўрулмабтур. Бу навбат ёз ёғинлари жиҳатидин бу рудқа андоқ сув келибтурким, асло гузар тополмадук. Агарчи хейли ариз эмас, вале бисёр амиқ эди. Тамом от ва тевани уздуруб кечилди. Баъзи партолдек нимани арғамчиға боғлаб, ул юздин тортиб олдилар. Бу сувдин ўтуб Кўҳнаноний била Саридеҳ бандидин ўтуб, Ғазниға келдук. Жаҳонгир мирзо бир-икки кун меҳмондорлиқ қилиб, ошлар тортиб, пешкашлар қилди. Ул йил аксар сувлар улуқ кириб эди. Андоқ-ким Дехи Яъқуб суйидин гузар топилмас эди.

Мен қўлда ясатқан кемани келтуруб Камарий тўғрисида Дехи Яъқуб суйиға солиб, эл кема била ўтар эдилар. Бу жиҳаттин Сижованд кўталидин ўтуб, якруя келиб Камаридин кема била сувни кечиб, зилҳижжа ойида Кобулға келдук. Саййид Юсуфбек бир неча кун бурунроқ қулунж захмати била Тенгри разсматига борибтур. Носир мирзо навкар-савдариға вилоятларидин бирор нима тегуруб икки-уч кун кейинроқдин келай деб Кўшгумбаздин рухсат тилаб қолиб эди. Биздин айрилғач Дарайи Нур эли бир нима саркашлик қилган жиҳатидин черикини Дарайи Нур устига йиборур. Дарайи Нурнинг кўрғонининг берклиги ва ерларининг шолитор жиҳатидин бўртоғлиғи бурун мазкур бўлуб эди, бу черикнинг сардори Фазли черикни эҳтиёт қилмай мундоқ якраха йўл ва бўртоғ ерда паришон чопқунға кўяр. Дарайи Нур кишиси чиқиб паришон борған чопқунчини тебратган била ўзгалар ҳам тура олмаслар, қочарлар. Бир пора кишини ўлтуруб қалин от ва яроқ олдилар. Ул черикдаким, Фазлидек киши сардор бўлғай, ҳоли ушмундоқ-ўқ бўлғусидур. Бу жиҳатдинму ё Носир мирзонинг кўнглида эгрилиги бор эди, ул жиҳатдинму бизнинг сўнгимизча келмади, қолди.

Яна Айюбнинг ўғлонлари Юсуф ва Баҳдулким, буларча шарир, муфаттину мудаммиъ ва мутакаббир киши бўлмағай

эди. Алингорни Юсуфқа ва Алишангни Бахдулға берилиб эди, булар ҳам вилоятлардин бирор нима олиб, Носир мирзо била келмакчи эдилар. Чун Носир мирзо келмади, булар ҳам келмадилар. Бу қиш Носир мирзонинг ҳамкоса ва ҳамсухбати булар эдилар. Бу қиш бир қатла бориб Таркалоний афғонини чопарлар, ёз бўйла тамом аймоқот ва ташқи элу улуснинг кўч ва моллариким, Нингнаҳор ва Ламғонот келиб эдилар, кўчуруб суруб Борон ёқасига келди.

Носир мирзо Борон ва ул навоҳида эканда Бадахшонийларнинг ўзбакларни ўлтуруб ўзбак била якрўй бўлган хабар келди. Тафсили будурким, Шайбонийхон Қундузни Қанбарбийга бериб, ўзи Хоразм борди. Қанбар Бадахшон элига истимолат берур жихатидин Муҳаммад Маҳдумийнинг Маҳмуд отлиқ ўғлини Бадахшонга йиборди. Муборакшоҳким, оталари Бадахшон шоҳларининг бекларидин экандур, бош кўтариб Маҳдумийнинг ўғлининг яна неча ўзбакнинг бошини кести. Қалъайи Зафарким, бурун Шофтеварга машхур экандур, қўрғон қилиб беркитти. Қалъайи Зафар отини ул қўйди. Яна Муҳаммад қўрчиким, Хисравшоҳнинг бир қўрчиси эди, ул вақт Ҳамлангон анинг иликида эди. Рустоқда Шайбонийхоннинг садрини бир неча ўзбак била ўлтуруб Ҳамлангонни мустаҳкам қилди. Зубайр Роғий ҳам оталари шоҳларнинг бекларидин экандур, Роғда ёғикти. Жаҳонгир туркманким, Вали Хисравшоҳнинг навқари эди, бу бузуғлуғда бегидин айрилиб бир неча қолган-қочган сипоҳий ва аймоқни йиғиб, ўзини беркка тортти. Носир мирзо бу хабарларни топиб, Бадахшон ҳаваси била бир неча беақл ва кўтаҳ андешанинг ангиз ва иғвосидин жамиъ ул юздин келган ташқи элларнинг кўч ва молларин кўчуруб, суруб Шибарту ва Обдара йўли била ул юзга ўтти.

Хисравшоҳ Аҳмад Қосим била Ажардин қочиб, Хуросон сариким бордилар, йўлда Бадигъуззамон мирзога ва Зуннунбекка мулоқи бўлуб, барчалари бориб Хирида Султон Ҳусайн мирзога мулозамат қилдилар. Буларким неча йиллар мирзога ёғийликлар қилиб, анвў беадаблиқлар булардин зоҳир бўлуб эди, булардин мирзонинг кўнглида не доғларким йўқ эди, барчалари манинг сабабимдин мундоқ хорлиқ ва зорлиқлар била бориб мирзони кўрдилар. Хисравшоҳни навкар-савдаридин айириб мундоқ забун қилмасам эди, Кобулни Зуннуннинг ўғли Муқимдин олмасам эди, бориб

мирзони кўрмаклари мумкин эмас эди. Бадиъуззамон мирзо худ буларнинг илгида ҳамир эди, буларнинг сўзларидин тажовуз қила олмас эди.

Султон Хусайн мирзо бориға эҳсон мақомида бўлуб, ёмонлиқларни юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. Хисравшоҳ неча маҳалдан сўнг ўз вилоятлари сари рухсат тиладиким, ман борсам, ул вилоятларни тамом олурман. Чун бу келмаги яроқсиз ва беҳисоб эди, рухсатиға ҳаял қилдилар. Алар ҳаял қилған сойин бу рухсатни такрор қилди. Чун ибром кўп қилди, Муҳаммад Бурундук тавр жавоб берди. Айттиким, ўттуз минг навкаринг била тамом вилоятларнингким, илигингда эди, не қилдингким, ҳоло беш юз кишинг била ўзбак тасарруфидағи вилоятларға не қилғайсен. Бир неча насиҳатлар қилиб, маъкул сўзлар дедилар, чун ажал етиб эди, таъсир қилмади. Ибром кўпрак қилди, охир ижозат бердилар.

Уч-тўрт юз кишиси била рост Даҳона хадиға кириб келди, ўшал фурсатта Носир мирзо ул юзга ўтуб эди, келиб Носир мирзони Даҳона навоҳисида кўрди. Бадахшон сардорлари Носир мирзони ёлғуз тилар эдилар. Хисравшоҳни тиламас эдилар. Носир мирзо ҳар неча саъй қилди. Хисравшоҳ ҳам англаб кўҳистон борурға рози бўлмади. Хисравшоҳ хаёли бу эрдиким, мирзони таъбиядек олиб юруб вилоятни иликлагай. Охир суҳбат чиқмай, Ишкамиш навоҳесида ясашиб, жибалар кийишиб урушаёзиб айрилиб, Носир мирзо Бадахшон сари тортти. Хисравшоҳ бўлак ланг лавандни йиғиб яхшиёмон мингча кишиси била Қундузни қабамоқ доияси била келиб, бир-икки йиғоч Хожа Чортоққа тушти. Муҳаммад Шайбонийхонким, Андижонда Султон Аҳмад Танбални олиб Хисор устига мутаважжих бўлған била урушсиз ва талошсиз вилоятларни ташлаб чиқтилар. Шайбонийхон Хисор келди, Хисорда Ширич чухра ва бир пора ўбдон йигитлар эди, бовужудким, беклари вилоятларини ташлаб кеттилар, булар Хисор қўрғонини бермай, беркиттилар.

Шайбонийхон Хисорнинг муҳосарасини Ҳамза Султон била Маҳдий Султонға уҳда қилиб, ўзи Қундуз келиб, иниси Маҳмуд Султонға Қундуз вилоятини бериб, ўзи бетавакқуф Хоразмға Чин сўфининг устига мутаважжих бўлди. Ҳануз Самарқандға етмайдур эдиким, иниси Маҳмуд Султон Қундузда ўлди. Қундузни Қанбарбий Марвийға берди. Хисрав-

шоҳ келган маҳал Кундузда Қанбарбий эди. Қанбарбий му-
таоқиб Ҳамза Султонға ва ўзга қолган султонларға кишилар
чоптуруб тилади. Ҳамза Султон Аму ёқасиға Саройға келиб
черикини ўғлонлари ва бекларига бошлатиб, Кундуз йибор-
ди, булар еткан била-ўқ чиқтилар. Уруша ҳам олмади. Танбал
мардак қоча ҳам олмади. Ўшал замон-ўқ Ҳамза Султоннинг
кишилари тушурдилар. Хоҳарзодаси Аҳмад Қосимни, Ширим
чухрани, яна баъзи ўбдон йигитларни ўлтурдилар. Кундузга
келтуруб Хисравшоҳнинг бўйниға уруб, бошини Хоразмға
Шайбонийхон қошиға йибордилар. Хисравшоҳ айткандек
Хисравшоҳ Кундуз навоҳисида келган била манинг қо-
шимдағи навкар-савдарининг турлари ўзгачарак бўлди. Ак-
сар кўчуб, Хожа Ривож ва ул тарафлар ўзларини торттилар.
Менинг қошимда кўпраги анинг навкар-савдари эди. Мўғул-
лар яхши бордилар. Якжихатлик мақомида эдилар. Бу хабар
келган била ўтқа сув ургондек босила қолдилар.

Вақоеъу санати ихдо ашарата ва тисъи миа

Муҳаррам ойида манинг онам — Қутлуқ Нигорхонимга
ҳасба марази ориз бўлди, фасод қилдилар, ноқис воқеъ бўл-
ди. Бир хуросонлиқ табиб бор эди, Саййид табиб дерлар эди.
Хуросон дастури била ҳиндувона берди, чун ажал етиб экан-
дур, олти кундин сўнг шанба куни Тенгри раҳматиға борди.

Улуғбек мирзо тоғ доманасида боғ иморат қилиб эди,
Боғи Наврузий отлиқ. Варасасининг рухсати била якшанба
куни бу боққа келтуруб, ман ва Қосим кўкалдош туфроққа
топшурдук. Бу озода кичик хон додам Олачахонни ва улуғ
онам эсон Давлатбегимни манга эшиттурдилар. Хонимнинг
қирқи ёвушуб эдиким, Хуросондин хонларнинг волидаси
Шоҳбегим, манинг холам Султон Аҳмад мирзонинг ҳарами
Меҳр Нигорхоним ва Муҳаммад Ҳасан кўрагон дуғлат келди-
лар. Азалар тоза бўлуб, фироқлар ўти беандоза бўлди.

Аза расмини бажо келтургандин сўнг, ошў таом фақиру
масокинға тортилиб, хатму дуолар борғанларнинг арвоҳиға
қилиб, кўнгилларини олиб, қораларини солиб, бу муҳим-
моттин фориг бўлғандин сўнг, Боқи Чағониёнийнинг саъйи
била Қандаҳор устига черик отландук. Сафар қилиб келиб,
Қуш Нодир ўлангига тушуб эрдимким, ман иситтим, ажаб
тавр беҳузурлуқ эди. Мени ҳар неча саъй қилиб уйғотсалар,

яна ўшал замон кўзум уйқуға борур эди. Тўрт-беш кундин сўнг филжумла яхшироқ бўлдум.

Бу аснода андоқ зилзила бўлдуким, қўрғоннинг фасиллари ва боғларининг томлари аксар йиқилиб, шаҳарда ва кентларда қўп уйлар ҳамвор бўлуб, уй-ва-том-остиға қолиб, ўлган бисёр бўлди. Памғон кентининг уйлари тамом йиқилди. Етмиш-сексан ўбдон кадхудолар том остиға қолиб ўлдилар. Памғон била Бектут орасида бир парча ерким арзи биргина тош отими бўлғай учуб, бир ўқ отими қуйи борди. Учқан ернинг ўрунидин чашмалар пайдо бўлди. Истарғачтин Майдонғача тахминан олти-етти йиғоч йўл бўлғай, ер андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча паст, ёрилган ерга баъзи ерда киши сиғар эди. Зилзила бўлган замон жамиъ тоғларнинг бошидин гардлар қўпти. Нурулло танбурчи қошимда соз чаладур эди, яна бир соз ҳам бор эди, ўшал замон ҳар икки созини илигига олди, андоқ беихтиёр бўлдуким, созлар бир-бириға урундилар. Жаҳонгир мирзо тепада. Улуғбек мирзо солган иморатлардин бир болохонанинг айвонида эди, зилзила бўлғоч, ўзини ташлади, осибе етмади. Жаҳонгир мирзонинг ёвуқларидин бири ушбу болохонада экандур, болохона томи устига йиқилибтур, сахлади, ҳеч ерига озоре етмади. Тепадаги уйлар аксар туп-туз бўлди. Ушал кун ўттуз уч қатла ер тебраниди. Бир ойғача ҳар кеча-кундузда икки ва уч қатла ер тебранур эди. Қўрғоннинг бурж ва борусини шикаст ва рехтини бекларга ва сипоҳийларга фармон бўлдуким, ислоҳ ва марҳамат қилғайлар. Йигирма кун-бир ойда жидду эҳтимом била қўрғоннинг синуқ-бузуғини буткариб қўпарилди.

Бурун Қандаҳор тарафи қилган азимат беҳузурлуқ ва зилзила жиҳатидин кейинроқ қолиб эди, беҳузурлиқни ўткариб, қўрғонни буткариб, бурунғи азимат мусаммам бўлди.

Ҳануз Қандаҳор тарафи бормоқни ё чопқун учун тоғ ва тузни ахтармоқни жазм қилмайдур эдук.

Шанизнинг оёғига тушганда Жаҳонгир мирзони ва бекларни йиғиб кенгашилди. Сўз Калотнинг устига бормоққа қарор топти, Жаҳонгир мирзо ва Боқи Чағонийёний бу юрушга қўпрак саъй қилдилар. Ёриға етган маҳалда хабар топтукким, Шерали чухра ва Кичик Боқи девона ва яна бир неча кишининг қочар хаёллари бор эмиш. Буларни туттуруб, Шерали чухрадинким, анвойи фитналар ва ёмонлиқлар ма-

нинг қошимда эканда ва ғайри манинг қошимда эканда, ул вилоятта ва бу вилоятта зоҳир ва воқеъ бўлуб эди, ясоқға еткурулди. Ўзгаларини от ва яроғидин айриб қўйдук. Калотқа етганда беяроқ ва беасбоб етган била-ўқ ҳар тарафтин уруш солдук, хейли уруш бўлди.

Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек хейли мардона йигит эди, неча навбат манинг олимда, қиличлар чопиб эди, нечуким бу тарихта мазкур бўлубтур. Калотнинг ғарб-жануб тарафи буржидин ёпишиб чиқа ёвушқон маҳалда кўзига найза била санчтилар, бир-икки кундин кейин Калотни олғандин сўнг, ушбу яра била борди. Кичик Боқи девонаким Шерали била қочадурғанида туттурулуб эди, мунда ул қабоҳатининг тадорукига дарвозада фасил тубига кирганда, тош захми била ўлди. Яна бир-икки киши ҳам ўлди. Намози дигаргача ушбу дастур урушилди, йигитлар урушуб, зўрлаб, сушт бўлган маҳалда ичкаригилар амон тилаб кўрғонни топшурдилар. Калотни Зуннун арғун Муқимға бериб эди. Муқимнинг навкарларидин Фарруҳ арғун ва Қора Булут Калотта эдилар. Соғдоқ, қиличларини бўйинлариға осиб келдилар, гуноҳларини афв қилдук. Бу табақаға музоҳим бўлмоқ манинг ғаразим эмас эди, не жиҳаттинким ўзбакдек ғаним ёнимизда туруб экин, орада мундоқлар бўлса йироқтинёвуқтин эшитган-кўрганлар не дегайлар?

Бу юруш чун Жаҳонгир мирзонинг ва Боқибекнинг саъйи била бўлуб эди, Калотни сахламоқни мирзоға уҳда қилдук қабул қилмади. Боқибек ҳам бу бобта яхши жавоб топа олмади. Калотни мунча урушуб зўрлаб олганимиз бефойда бўлди. Калоттин жануб сари боқа Савосангу Олатоғ ва ул навоҳидағи афғонларни чопиб Кобул келдук. Кобул тушган охшоми ман кўрғонға бордим. Чодир ва тавила чорбоғда эди. Хирильжи ўғриси келиб, манинг бир жибалар жарда отимни ва яна бир хосса хачиримни чорбоғдин чиқариб элтти.

Боқи Чағонийёний Аму ёқасида келиб, бизга қўшилғали андин эътиборроқ ва ихтиёрроқ киши йўқ эди, ҳар сўз деса, ҳар иш қилса сўз анинг сўзи эди, иш анинг иши эди. Агарчи андин хизматиким, шойиста бўлғай ва инсониятиким бойиста бўлғай, ҳаргиз зухурға келмади, балки анвойи беадаблиқлар ва ёмонлиқлар андин воқеъ бўлди. Хасису зумухт ва ҳасуду бадандарун ва нотавонбину кажхулқ киши эди; хиссаси бу мартаба эдимким, Термизни солиб, кўч ва моли

билаким бизга кўшулди, ўзининг хосса кўйи шоядким, ўт-тиз-қирқ минг бўлғай эди, ҳар юртта қалин кўйлар бизнинг олимиздин ўтар эди, биз-нинг йигит-яланг очлиқтин азоб тортар эдилар, бир кўй бермади. Охир Кохмартқа борғанда эллик-кўй-берди, бовужудким мани подшоҳ кўтариб эди, нақорасини ўзининг эшигида чолдурур эди. Ҳеч ким била соф эмас эди, ҳеч кимни кўра олмас эди. Кобулнинг ҳосиликим бор тамғадиндур, тамғани олиб ва Кобулнинг доруғалиғи ва Панжҳиру Кадий Ҳазора ва Кўшкаку эшик ихтиёри тамом анда эди. Ушмунча риоят топиб асло рози ва шокир эмас эди. Бовужудким, не нав фосид хаёллар қилиб эди, не-чукким мазкур бўлди, асло ўзумизга олмадуқ юзига солмадуқ ҳамиша ноз қилиб рухсат тилар эди. Нозини тортиб, узрхоҳлиқлар била манъ қилур эдук. Бир-икки кун босилиб, яна рухсат мақомида бўлур эди. Нози ва рухсати ҳаддин ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонға еттуқ рухсат бердук. Рухсат тилагандин сўнг пушаймон бўлди, изтироблар қила киришти, фойда қилмади. Манга айттуруб йиборибтурким, шарт қилиб эдиларким, тўққуз гуноҳ мандин содир бўлмағунча сўрмағайлар. Мен Мулло Бободин ўн бир гуноҳини бирар-бирар хотирнишон қилиб айтиб йибордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли била Ҳиндустон тарафиға рухсат берилди. Ўзининг бир неча навкарлари Хайбардин ўткариб келдилар.

Боқи Гоғиёнийнинг карвониға қотилиб, Нилобни кечти. Ул маҳалда Ёр Ҳусайн Дарёхон Качакотта эди, Куҳаттин олиб борған фармонларини санад қилиб, Дилазой била Юсуф зайдидин бир пора афгонларни ва яна бир пора жат гужурни ўзига ёр ва навкар қилиб, иш кучи эл таламоқ йўл урмоқ эди.

Боқининг хабарини эшитиб, йўлини тўсуб, Боқи била борғанларни ариқ олди, Боқини ўлтуруб хотунини олди. Агарчи биз Боқиға ҳеч ёмонлиқ қилмай кўя бердук вале ўз ёмонлиги олиға келиб, ўз амалиға гирифтор бўлди.

Б а й т:

Ту бадкунандайи худро ба рўзгор сипор
Ки, рўзгор туру чокарест кийнагузор.

Бу қиш бир-икки қатла қор ёғкунча чорбоғда-ўқ ўлтуруб эдук биз Кобул келгали туркман хазораси анвў беадабликлару раҳзанликлар қилиб эдилар. Аларни чопмоқ хаёл қилиб, шаҳарда Улуғбек мирзонинг Бўстонсарой отлиқ иморатиға

кириб, андин шаъбон ойида туркман хазорасини чопа отландук. Дарайи Хуш оғзида Жангалакта чопкун қўйдуқ оз-оғлоқ хазора чопилди. Дарайи Хуш ёвуғида бир сумжда бир пора хазора яшунгон экандур. Шайх Дарвеш кўкалдошким, аксар қазоқликларда манинг била эди, кўрбегилик мансаби анда эди, ёйни кучлук тортар эди, ўқни хўб отар эди, бу сумжнинг оғзиға ғофил ёвуқ-ўқ кириб борур. Ичкаридин бир хазора эмчагига ўқ ўқлар, ўшал кун-ўқ ўлди. Туркман хазорасининг кўпраги Дарайи Хушта қишлагон экандур, аларнинг устига мутаважжих бўлдук.

Дарайи Хуш тавр дара тушубтур, ярим курўхға ёвуқ дара оғзида танги тушубтур, йўл тоғнинг камарида воқеъ бўлубтур, йўлдин қуйи ҳам эллик-олтмиш қари якандоздур. Йўлдин юқори ҳам йўл жирутмадур. Отлиқ бирар-бирар ўтар, бу тангидин ўтуб, ул кун икки намоз орасиғача бориб етмай бир ерда қўндук.

Ҳазоранинг бир семизлук теvasини топиб келтурдилар, ани ўлтуруб гўштидин бир пора кабоб қилдук бир порасини офтобда пишируб едук онча лазиз тева эти ҳаргиз ейилган эмас эди, баъзи қўй этидин фарқ қила олмадилар. Андин эрта кўчуб, хазораларнинг қишлагон юртлари устига мутаважжих бўлдук. Бир паҳар бор эрдиким, илгаридин киши келди, дедиким, бир тангида хазоралар сув гузарини шохлар била беркитиб, элни тўсуб урушадурлар, муни эшитгач тез-ўқ тебрадук. Бир пора йўл бордук хазоралар тўсуб урушадургон ерга етгук.

Ул қиш қор бисёр улуғ тушуб эди, йўлсиз юрумакнинг ишколи бор эди. Тағоб сувларининг ёқалари тамом муз боғлаб эди. Бу сувдин ях ва қор жиҳатидин йўлсиз ердин ўтуб бўлмас эди. Ҳазоралар бу сувнинг чиқар ерида қалин шох кесиб солиб эдилар. Ўзлари тағобларда ва ёнларда отлику яёқ ўқ қўюб урушадурлар эди.

Муҳаммад Али Мубашширбек манинг янги риоят қилган беқларимдин эди, хейли мардона ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибази йўқ, илгаррак шох солган йўлға мутаважжих бўлди, биқинига ўқладилар, ўшул замон жон таслим қилди. Илдам келилиб эди. Аксарнинг жибази йўқ эди. Бир-икки ўқ ўтуб-ўтуб тушди. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурим, яланғоч мундоқ кириб борасиз, икки-уч ўқни кўрдумким, бошингиздин ўтти. Мен дедимким, сиз

мардона бўлунг, манинг бошимдин мундоқдар хейли ўтуб-тур. Ушмунча эрдиким, ўнг қўл тарафидин Қосимбек ўпчини била бу сувдин гузар топиб кечиб, от солған била хазоралар тўхтай олмай қоча бердилар. Илик олишиб турғонлар тушу-ратушура кейинича тебрандилар. Қосимбекка бу иш учун Бангашни жулду берилди. Хотам бу юрушта ёмон эмас эди, бу жиҳаттин Шайх Дарвеш кўкалдошнинг мучаси қўрбеги-лиқни Хотамға иноят бўлди. Кепакқули Бобо ҳам бу юрушта яхши юруган учун бир кентни Кепакка иноят қилдик. Султонқули чиноқ буларнинг сўнгича эди. Қор улуғ жиҳатидин чиғирдин чиқиб бўлмас эди. Мен ҳам бу йигитлар била-ўқ келдим.

Хазораларнинг қишлоғларининг ёвуғида қўй ва илқилариға етуштук. Мен ўзум тўрт-беш юзча қўй, йигирма беш от йиғдим. Султонқули яна икки-уч киши ёвуқ эдилар, чий бўлдук. Икки навбат ўзум чопқун чопиптурман, бир будур, яна бир қатла ушбу туркман хазорасини Хуросондин келадурганда чопқунчи бориб қалин қўй ва от келтурдилар, хазораларнинг кўч ва ўғлон-ушóқлари яёқлаб қорлиқ пушталарға чиқиб турдилар. Бир нима коҳиллик қилдук, кун ҳам кеч бўлиб эди, ёниб хазораларнинг уйларига-ўқ тушулди, бу қиш қор хейли улуғ түшуб эди. Ушбу ерда йўлдин ташқари қор рост отнинг қоптолида эди. Кеча чоғдовуллуққа чиқғонлар қор улуғ жиҳатидин тонг отқунча от устида-ўқ эдилар.

Тонгласи ёниб, Дарайи Хушнинг ичида хазораларнинг қишлоғида қўнуб, андин кўчуб, Жангалакка тушулди. Ёрак тағойи ва баъзилар кейинрактин келиб эди, аларға буюрулдики Шайх Дарвешни ўқлағон хазораларни бориб олингиз. Қони тутулғон бадбахтлар сумужта экандур; булар бориб тутун қўюб етмиш-сексан хазорани олдилар, қўпраки қиличқа борди.

Хазора юришидин ёниб, Нижровдин мол олур маслахатиға Бороннинг оёғи Ойтуғди навоҳисиға келдук. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин Ойтуғди навоҳисида эканда мулозаматқа келди, бу аснода рамазон ойининг ўн учиди манга саъб қуёнг ташвиши бўлди, андоқким қирқ кунгача мани бу ёндин-ул ёнға киши эвурур эди. Нижров дараларидин Пижрон дараси алалхусус бу дарада Ғайн кентининг улуғи Хусайн Ғайний оға-иниси била саркашлик ва новаҳмлик била машхур ва маъруф эдилар, черикни Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йи-

борилди, Қосимбек ҳам борди. Черик бориб Сарқўбга чиқиб сингирлағон ерни зўрлаб олиб, бир порасини сиёсатқа ет-курдилар.

Қуёш ташвиши жиҳатидин маҳофадек нима ясаб, Борон ёқасидан шаҳарғача мани кўтариб, Бўстонсарога келтурдиларким, ўшул қиш-ўқ бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу беҳузурлиқ ҳануз яхши бўлмайдур эдиким, ўнг юзумга добғули чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусхил ҳам ичтим. Сиҳат топиб, Чорбоқға чиқтим. Жаҳонгир мирзо мулозаматқа келди. Айюб ўғлонлари Юсуф ва Баҳлул мирзо қошиға борғали фитна ва шар ангизлиқ мақомида эдилар, бу навбат Жаҳонгир мирзони бурунғидек топилмади. Неча кундин сўнг Тепадин кўчуб жибаланиб, илдам Ғазниға борди; боқий кўрғонни олиб, бир неча кишисини ўлтуруб, элини тамом талади. Бўлган киши-қорасини кўчуруб хазора ораси била Бомийн тарафи юзланди.

Тенгриға равшандурким, мандин ва манга тааллуқ элдин ҳеч иш ва сўзе воқеъ бўлмадиким, сабаби мунча кудурат ва ниқор бўлғай. Сўнгра эшитилдиким, бу сўзни кетмагининг сабаби қилмиш, Жаҳонгир мирзо Ғазнидин келадурганда Қосимбек ва беклар ўтру бориб эдилар, мирзо буданага қуш солур, етиб қуш оёғин солур маҳалда будана ўзини ерга урар, қичқирушурларким: «олдиму, олдиму?» Қосимбек дерким: «ғанимни мундоқ забун қилғонда қачон қўяр — олур.»

Бу сўз аларға балое бўлур. Бир кетмаklarининг жиҳати бу эди, яна бир-икки мундин хароброқ ва сустроқ бир сўзни ҳам санад қилдилар. Дағи Ғазнини ул ҳол қилиб, хазора ораси била ўзларини аймоққа торгтиллар. Ул фурсатта аймоқлар Носир мирзодин айрилиб эдилар, вале ўзбакка кирмайдур эдилар. Ёй ва Астароб ва ул навоҳининг яйлоқларида эдилар. Ушбу маҳалларда Султон Ҳусайн мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг дафъиға азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мани дағи Саййид Султон Али хоббиннинг ўғли Саййид Афзални йибориб тилаб эди. Хуросон жонибини азиямат қилмоқ бизга неча жиҳаттин лозим бўлди. Бир буким, Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўруниқа ўлтурғон улут подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонибдин ўғлонларини ва бекларини тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғанда, эл оёқ била борғанда, биз бош била борғой-биз, эл таёқ била борғанда-биз тош била борғойбиз.

Яна буким, Жаҳонгир мирзо мундоқ мукаддар ва ёмонлик билаким борди, ё кудуратини рафъ қилғайбиз, ё мазарратини дафъ. Ушбу йил Шайбонийхон Чин сўфини Хоразмда ўн ой муҳосара қилиб олди, бу муҳосарада қалин урушлар бўлди. Хоразм йигитлари бисёр мардоналиқлар қилдилар, ҳеч тақсир қилмадилар, андоқ тийрандозлиқ қилдиларким, борлар қалқондин, жибадин, баъзи маҳалда икки жибадин ўт-кара-ўткара отибтурлар. Ўн ой қабалдорлиқ торттилар, ҳеч ердин умидворлиқ бўлмади. Баъзи йигит-ялангги бедиллиқ қилиб ўзбак била сўзлашиб, ўзбакни қўрғонга чиқордилар. Чин сўфи хабардор бўлуб, ўзи келиб қўрғонга чиққонларни уруб тушурур маҳалда шиба ўқи тегиб ўзининг чухраси кейиндин ўқ била урди, ўлди. Урушур киши қолмади, қўргонни олдилар. Раҳмат Чин сўфиға: мардоналиқ била жон тортмоқда дақиқайи номаръи кўймади. Шайбонийхон Хоразмни Кўпакбийга бериб, ўзи Самарқанд келди. Бу йилнинг охири зилҳижжа ойида Султон Ҳусайн мирзо Шайбонийхоннинг устига черик тортиб, Бобо Илоҳийға етганда Тенгри раҳматига борди.

Валодат ва насаби: валодати секкиз юз қирқ иккида, Ҳирийда, Шохруҳ мирзо замонида эди. Султон Ҳусайн мирзо бинни Мансур бинни Бойқаро бинни Умаршайх бинни Амир Темур.

Мансур мирзо била Бойқаро мирзо подшоҳлиқ қилган эмас. Онаси Ферузабегим эди, Темурбекнинг набираси. Султон Ҳусайн мирзо Мироншоҳ мирзонинг ҳам набираси бўлур эди. Сулсон Ҳусайн мирзо каримут-тарафайн эди, асил подшоҳ эди. Бир туқғон икки ўғул, икки қиз эдилар. Бойқаро мирзо ва Султон Ҳусайн мирзо, Оқобегим ва яна Аҳмадхон олған қиз Бадакабегим. Бойқаро мирзо Султон Ҳусайн мирзодин улук эди ва навқари эди, вале девон бошида ҳозир бўлмас эди, ғайри девонда бир тўшакта ўлтурурлар эди. Иниси Балх вилоятини бериб эди. Неча йил Балхда ҳукумат қилди.

Уч ўғли бор эди, Султон Муҳаммад мирзо ва Султон Вайс мирзо ва Султон Искандар мирзо, Оқобеким мирзонинг эгачиси эди. Мироншоҳ мирзонинг набираси. Султон Аҳмад мирзо олиб эди. Бир ўғли бор эди, Кичик мирзо отлиғ. Бурунлар тағойисига мулозамат қилур эди, сўнгра сипоҳийлиқни тарк қилиб, мутолааға машғул бўлди. Дерларким, донишманд бўлуб экандур. Табъи назми ҳам бор экандур. Бу рубоий анингдур:

Умре басалоҳ месутудам худро,
Дар шевайи зухд манабудам худро,
Чун ишқ омад кадом зухду, чи салоҳ,
Ал-миннату лиллоҳ озмудам худро.

Муллонинг рубоийси била таворуд бўлубтур. Охирлар ҳаж тавофи ҳам қилди. Бадакабегим ҳам мирзонинг эгачиси эди. Қазоқлиқларида Аҳмадхон Ҳожи Тархонийға бериб эди, икки ўғли бўлуб эди. Ҳирийда келиб хейли муддат мирзо мулозаматида бўлдилар.

Шакл ва шамойили: қийиқ кўзлук, шерандом бўйлук киши эди. Белидин қуйи инчка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқоллик бўлуб эди, хушранг, қизил-яшил абришимни кияр эди. Қора кўзи бўрк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси намоён чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозға борур эди.

Ахлоқ ва атвори: Аввал тахт олғанда хаёли бор экан-дурким, дувоздах Имомни хутбада ўқутғай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибтурлар. Сўнгралар худ жамиъ иш-кучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати жиҳатидин намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф ва хушхулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқеъ бўлуб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муомалатта шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонлиқлариға топшуруб, дорулқазоға йиборди.

Аввал тахт олган маҳалда олти-етти йил тоиб эди. Андин сўнгра ичкуга тушти, қирқ йилға ёвуқким Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намози пешиндин сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди, ўғлонлари ва жамиъ сипоҳиға ва шаҳариға бу ҳол эди. Ифрот била айш ва фиск қилурлар эди.

Шужў ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегурубтур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопмиш бўлғай.

Таъби назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Ҳусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони тамом бир вазндадур. Бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуғ подшоҳ эди,

кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товук ҳам урушқа солур эди.

Масоф ва урушлари: қазоқликларида бир мартаба Гургон суйини ўздуруб кечиб, бир пора ўзбакни яхши бости. Яна бир қатла Султон Абусаъид-мирзо-Муҳаммад-Али-бахши бошлиқ уч минг кишини илғор йибориб эди, Султон Ҳусайн мирзо олтмиш йигит била келиб, тегиб зарби рост бости. Султон Ҳусайн мирзонинг бир яхши иши ва намоён иши будур. Яна бир мартаба Астрободта Султон Маҳмуд мирзо била урушуб бости. Яна бир мартаба ҳам Астрободта суғдлик Саъд бинни Ҳусайн туркманни урушуб бости. Яна тахт олғандин сўнг Чиноронда Ёдгор Муҳаммад мирзо била урушуб бости. Яна Сарипули Мурғобдин илғаб келиб, Боғи Зоғонда Ёдгор Муҳаммад мирзо ичиб ётиб эди, олди. Ўшул олған била Хуросонни тўхтатти. Яна Андхуд ва Шабурғон навоҳисида Чекмонда Султон Маҳмуд мирзо била урушиб ғолиб бўлди.

Яна Абобакр мирзониким, Ироқдин келган қароқўйлуқ туркманларға қўшулуб келиб, Улуғбек мирзони такона ва Хуморда босиб, Кобулни олди. Ироқ дағдағаси била Кобулни ташлаб, Хайбардин ўтуб, Ҳушоб била Мўлтон навоҳисидин ўтуб, Сиви чиқти, андин бориб Кирмонни олиб, тўхтата олмай Хуросон вилоятиға кирганда Султон Ҳусайн мирзо илғаб бориб олди.

Яна бир Пуличироғда бир ўғли Бадиъуззамон мирзони бости. Яна Ҳалво чашмада икки ўғли Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзони бости. Яна бир мартаба черик тортиб келиб, Қундузни қабаб ололмай ёнди. Яна бир мартаба ҳам Дисорни қабаб ола олмай ёнди. Яна бир мартаба Зуннуннинг вилоятининг устига келди. Буст доруғаси Бустни берди, ўзга ҳеч иш қилмади, Бустни ҳам ташлаб ёнди. Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва улуғ подшоҳ бу икки-уч юрушта подшоҳона азмини бажо келтурмай, ҳеч ишни буткармай, ёнди. Яна Нишин ўлангида ўғли Бадиъуззамон мирзониким, Зуннуннинг ўғли Шоҳбек ила келиб эди, урушуб, бости. Мунда ажаб умури иттифоқий воқия бўлур, Султон Ҳусайн мирзо била черик оз экандур, аксар черикни Астробод навоҳисиға йиборган экандур. Ўшул уруш кунини Астрободқа борган черик келиб қўшулур. Бу саридин Султон Масъуд мирзоким, Хисорни Бойсункур мирзоға олдуруб, Султон Ҳусайн мирзоға келадур эди, ул ҳам ушбу кун келур. Ҳайдар мирзоким,

Сабзорда Бадиъуззамон мирзо ўғрусида илғор бориб эди, ул ҳам ушбу кун келди.

Мирзо Султон Ҳусайннинг ўн тўрт минг якка йигити бор экандур ва қирқ минг ясоқлик йигитлари ғул экандур. Ва ясоқликка тааллуқ ишлар хандақ тўлдирмоғу қазмоқ ва юл ясамоқу ўтун, самон хоссага еткурмоқдур. Ва ҳар бирига саксон жериб (ер) берурлар: мундин қирқ танобни мазруъ қилиб ҳосили худ бари ўзлари тасарруф қилурлар ва яхшилар аларнинг улуфасиға ҳисоб қилурлар ва қолган қирқ танобдин ортуқ эксалар мол берурлар.

Вилоёти: Хуросон вилояти эди, шарқи Балх ғарби Бистом ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандаҳор ва Сийистон. Чун Ҳирийдек шаҳар илгига тушти, туну кун айшу ишраттин ўзга иши йўқ эди, балки тавобитъ ва лавоҳиқида айшу ишрат қилмас киши йўқ эди. Жаҳонгирлик ва лашкаркашлиқ ранжу таабин тортмади, ложарам борган сайи навкар ва вилояти кам бўлди ва ортмади.

Авлоди: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуғ Бадиъуззамон мирзо эди. Онаси Санжар Мирзо Марвийнинг қизи эди.

Яна Шоҳ Ғариб мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи ҳўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди. Бу байт анингдурким:

Дар гузар дидам парирўе шудам девонааш,
Чист номи ў, кужо бошад надонам хонааш.

Неча маҳал Ҳирий ҳукуматиани Султон Ҳусайн мирзо Шоҳ Ғариб мирзоға бериб эди. Отасининг замонида-ўқ нақл қилди. Андин ўғул, қиз қолмади.

Яна бир Музаффар мирзо эди. Султон Ҳусайн мирзонинг суюклук ўғли бу эди. Агарчи хейли суйғудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари мун кўп отруқ кўргани учун аксар ёғийқтилар. Бу иккаласининг онаси Ҳадичабегим эдиким, Султон Абусаъид мирзонинг ғунчачиси эди. Мирзодин Оқбегим отлиқ бир қизи бор эди.

Яна Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзо эдиким, оти Муҳаммад Муҳсин эди. Бу иккиннинг онаси Латиф Султон оғача эди.

Яна бир Абуттуроб мирзо эди. Бурунлар андин хейли рушде ривоят қилурлар эди. Отасининг беҳузурлуғи ортқонда ўзгача хабар эшитиб, иниси Муҳаммад Ҳусайн мирзо била қочиб Ироққа борди. Ироқда сипоҳийликни тарк қилиб, дарвешлик ихтиёр қилибтур. Яна андин хабаре топилмади. Бир ўғли бор эди. Суҳроб мирзо отлик. Мен Ҳамза Султон билан Маҳдий Султон бошлиғ султонларни босиб, Хисорни олғанда, манинг қошимда эди. Бир кўзи кўр эди. Ғариб бадҳайъат эди. Ахлоқи ҳам ҳайъатидек эди. Бир беиътидоллик қилди, тура олмади, кетти. Астробод навоҳисида бир беиътидоллиғидин Нажми соний азоб била ўлтурди.

Яна бир Муҳаммад Ҳусайн мирзо эди. Ироқта мун ва Шоҳ Исмоилни бир ерда банд қилган экандурлар. Ул вақт анга мурид бўлуб экандур, сўнгра ғализ рофизий бўлуб эди. Бовужудким, ота-оға-иниси бори сунний, бу мундоқ рофизий. Астрободта ўшул гумроҳлик ва батолат била ўлди. Ани хейли мардона ва баҳодур дерлар эди. Ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, битимакка лойиқ бўлғай. Табъи назми бор экандур. Бу байт анингдурким:

Олудайи гарди зи пайи сайд ки гашти,
Ғарки араки дар дили гарм ки гузашти.

Яна бир Фаридун Ҳусайн мирзо эди. Ёйни кучлук тортиб, ўқни яхши отар эди. Камон гуруҳасини, дерларким, қирқ ботман экандур. Ўзи хейли мардона эди, вале фирузжанг эмас эди. Ҳар ердаким, урушти мағлуб бўлди. Работи Дударда Фаридун Ҳусайн мирзо ва иниси Ибни Ҳусайн мирзо Темур Султон ва Убайд Султон Шайбақхоннинг илғори била уруштилари, мағлуб бўлдилар. Анда Фаридун Ҳусайн мирзо хели яхшилар борибтур. Домғонда Фаридун Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Замон мирзо Шайбонийхон илгига тушти, ҳар икисини ўлтурмади, қўя берди. Сўнгра Шоҳ Муҳаммад девона Калотни беркитганда анда бориб эди, Калотни ўзбак олғанда иликка тушти, ўлтурдилар. Бу учаласи Минглибий оғача отлик мирзонинг ўзбак ғунчачисидин бўлуб эдилар.

Яна Ҳайдар мирзо эди. Онаси Поянда Султонбегим эди. Султон Абусаъид мирзонинг қизи эди. Отаси замонида Машҳад ва Балхта неча маҳал ҳукумат қилди, Султон Ҳусайн мирзо Хисорни қабағонда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлган қизини мунга олиб ярашиб, Хисор усти-

дин қўптилар. Биргина қизи қолиб эди, Шодбегим отлиқ. Сўнгра Кобулға келди, Одил Султонға берилди. Ҳайдар мирзо отаси замонида-ўқ оламдин борди.

Яна Муҳаммад Маъсум мирзо эди. Қандаҳорни анга бериб эди. Бу муносабат била Улуғбек мирзонинг бир қизини бу ўғлига қўлди. Ҳирийга келтурганда улуғ тўй қилиб, яхши чортоқ боғлади. Агарчи Қандаҳорни бериб эди, вале оқ қилса, қаро қилса, Шоҳбек арғун қилур эди. Бу мирзода ихтиёр ва эътиборе йўқ эди. Бу жиҳаттин Қандаҳорда турмай, Хуросон борди. Отасининг ҳаётида-ўқ кечти.

Яна Фаррух Ҳусайн мирзо эди, ул худ зиёда умре топмади. Иниси Иброҳим Ҳусайн мирзодин бурунроқ бу дунёдин рихлат қилди.

Яна Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Табъи ёмон эмас экандур. Ҳирий чоғирини ифрот била ича-ича-ўқ отаси замонида ўлди. Яна Ибни Ҳусайн мирзо била Муҳаммад Қосим мирзо эди. Зикрлари келгусидур. Бу беш мирзонинг онаси Бобо оғача эди, ғунчачи эди.

Боридин улуғ қиз Султонимбегим эди. Ёлғуз туғуб эди, онаси Чўлибегим отлиқ, қозоқ беклари-нинг қизи бўлур. Хейли сўз билур эди. Сўзга мунги йўқ эди. Оғаси Бойқаро мирзонинг ўртанчи ўғли Султон Вайс мирзоға чиқариб эди. Бир қиз, бир ўғул бўлуб эди. Қизини Шайбон султонларидин Йилибарс Султоннинг иниси эсонқули Султонға чиқариб эди, ўғли Муҳаммад Султон мирзодурким, бу тарихта Каннўж вилоятини анга берибтурман. Султонимбегим Кобулдин ушбу тарихта набирасини олиб, Ҳиндустонға келадурганда Нилобта Тенгри ҳукмини буткарубтур. Сўнгагини киши-қароси олиб ёндилар, набираси келди.

Яна Поянда Султонбегимдин туқғон тўрт қизи эди: барчадин улуғ Оқбегим эди. Бобур мирзонинг сингили Бикабегимнинг набираси; Муҳаммад Қосим арлотқа чиқариб эди. Биргина қиз бўлуб эди, Қарокўзбегим отлиқ, Носир мирзо олиб эди. Иккинчи қиз Кичикбегим эди. Султон Масъуд мирзо мойил эди, ҳар неча саъй қилди, Поянда Султонбегим қисқа мулоҳаза қилиб бермади. Сўнгра Саййид отанинг насли Мулло Хожаға чиқариб эди. Учунчи қизи Бикабегимни ва тўртунчи қизи Оғабегимни сингили Робиа Султонбегимнинг ўғлонлари Бобур мирзо била Султон Мурод мирзоға бериб эди.

Минглибий оғачадин икки қиз бўлуб эди, улуғининг оти Байрам Султон эди. Андхуд саййидларидин Саййид Абдулло мирзоғаким, Бойқаро мирзонинг қиз набираси бўлғай, бериб эдилар. Бир ўғли бор эди. Саййид Барақа отлиқ. Мен Самарқандни олғанда мулозамат қилур эди, сўнгра Урганч сори тушуб салганат даъвоси қилди. Астрободта қизилбошлар ўлтурдилар.

Яна бир қизининг оти Фотима Султон эди, Темурбек наслидин, Ёдгор Муҳаммад мирзоға бериб эдилар.

Попо оғачадин уч қиз бўлуб эди. Улуғи Султон Нажодбегим эди. Султон Ҳусайн мирзо оғасининг кичик ўғли Искандар мирзоға чиқариб эди.

Иккинчи қизи Бегим Султон эди. Султон Масъуд мирзоға кўзи маъюб бўлғанидин сўнг бериб эдилар. Бир қиз, бир ўғул бўлуб эди. Қизини Султон Ҳусайн мирзонинг ҳарами Опоқбегим сахлаб эди, Ҳирийдин Кобулға келди. Сади Мирзо Опоққа берилди. Бегим Султон, Султон Масъуд мирзони ўзбак ўлтурғондин сўнг ўғлини олиб, Каъба сари борди. Бу фурсатта хабар келдиким, ўзи ва ўғли Маккада эмиш. Ўғли улукқина бўлган эмиш. Учунчи қизини Саййид мирзо деган Андхуд саййидларига бериб эдилар. Ортукси Сайди мирзоға машхур эди. Яна бир ғунчачидин бир қиз бўлуб эди. Султон отлиқ, онаси Зубайда оға эди, Ҳасаншайх Темурнинг набираси эди. Шайбон султонларидин Қосим Султонға бериб эдилар. Андин бир ўғил бўлуб эди, Қосим Ҳусайн Султон отлиқ. Ҳиндустонда манинг мулозаматимга келди. Раана Санганинг ғазвида бор эди. Бадавунни анга берилди. Қосим Султондин сўнг Бўрон Султон отлиқ уруқларидин олди, андин бир ўғли бор: Абдулло Султон отлиқ, бу тарихта манинг мулозаматимдадур. Бовужудким, кичик ёшлуқтур, хизмати ёмон эмас.

Хавотин ва сарори: аввал олған хотуни Бека Султонбегим эди, Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадитўззамон мирзо мундин туғуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлиғидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун, ҳақ мирзо жониби эди.

Зани бад дар саройи марди нақў,
Ҳам дар ин олам астп дўзахи ў.

Тенгри ҳеч мўсулмонга бу балони солмағай. Ёмон хўйлуқ, кажхулқ хотун, илоҳо, оламда қолмағай.

Яна бир Чўлибегим эди, одоқ бекларининг қизи эди, Султоним бегим андин туғуб эди.

Яна Шаҳарибону бегим эди, Султон Абусаъид мирзонинг қизи эди, тахт олғандин сўнг олиб эди. Чекмон урушида мирзонинг жамиъ ҳарамлари миҳаффадин чиқиб отқа минганда, бу инисининг эътимодиға миҳаффадин чиқмас ва отқа минмас. Муни мирзоға еткурурлар, бу жиҳаттин Шаҳарибонубегимни қўйди ва сингили Поянда Султонбегимни олди. Ўзбак Хуросонни олғандин сўнг, Поянда Султонбегим Ироққа борди. Ироқта ғариблиқта нақл қилди.

Яна Ҳадичабегим эди, Султон Абусаъид мирзонинг ғунчачиси эди, мирзодин бир қизи бор эди, Оқбегим отлиқ, Ироқта Султон Абусаъид мирзонинг шикастидин сўнг Ҳирийга келди. Ҳирийда Султон Ҳусайн мирзо олди ва севди, ғунчачилиқ мартабасидин бегимлик мартабасиға тараққий қилди. Сўнгралар худ асру ихтиёр бўлуб эди. Муҳаммад Мўмин мирзони анинг саъйи била ўлтурдилар. Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлари ёғийқтилар, кўпраки мунинг жиҳатидин эди, ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди, рофизия ҳам экандур. Шоҳ Ғариб мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзо мундин туғуб эди.

Яна Опоқбегим эди, андин ҳеч ўғул ва қиз бўлмади. Попо оғачаким, мунча суюклук эди, мунинг кўкалдоши эди, чун ўғул-қизи йўқ эди, Попо оғачанинги ўғлонларини ўғлидек саҳлар эди. Мирзонинг беҳузурлуқларида бисёр яхши хизмат қилур эди, ҳарамларидин ҳеч ким мунча хизмат қила олмас эди. Мен Ҳиндустонга келур йил Ҳирийдин келди. Мен ҳам таъзим ва эҳтиромларин иликдин келгунча қилдим. Чандерийни муҳосара қилғонда хабар келдиким, Кобулда Тенгри ҳукмини буткармуш.

Ғумаларидин бир Латиф Султон оғача эди, чоршанбихийлардиндурким, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзо андин туғуб эди.

Яна Минглибий оғача эди, ўзбак эди, Шаҳарибонубегимнинг киши-қорасидин бўлур эди. Абутуроб мирзо, Муҳаммад Ҳусайн мирзо ва Фаридун Ҳусайн мирзонинг онаси эди. Яна икки қизи ҳам бор эди.

Яна Попо оғача эди. Опоқбегимнинг қўкалдоши бўлур эди, мирзо кўриб севиб олди. Беш ўғул, тўрт қизнинг онаси эди, нечукким, мазкур бўлди.

Яна бир Беги Султон оғача эди, андин ўғул, қиз бўлмади.

Яна кичик-кирим ғума, ғунчачи бисёр эди. Хотунлардин ва ғумалардин муътабар булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Хусайн мирзодек улуғ подшоҳ Хирийдек ислом шаҳарининг подшоҳи бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин учи валад-уз-зино эмас эди. Фисқ ва ғужур ўзида, ўғлонларида ва эл-улусида асру шойиъ эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонводадин етти-секкиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади.

Умароси: бир Муҳаммад Бурундуқ барлос эди. Чоку барлос наслидиндур. Муҳаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос Бобур мирзо қошида бек эди, андин сўнг Султон Абусаъид мирзо ҳам риоят қилиб, мунга Жаҳонгир барлос била Кобулни бериб, Улуғбек мирзоға атка қилиб эди. Султон Абусаъид мирзодин сўнг Улуғбек мирзо барлосларға қасд қилур мақомида бўлди. Булар туюб, мирзони тутуб, эл ва улусини кўчуруб, Қундуз сари кўчтилар. Ҳиндукушнинг устидин мирзони одамиёна Кобул сари узатиб, ўзлари Хуросонға, Султон Хусайн мирзоға бордилар. Мирзо ҳам яхши риоятларин қилди. Муҳаммад Бурундуқ асру билимлик киши эди. Бисёр сардор киши эди. Қушқа асру кўп майли бор эди. Андоқким, бир қуши ўлса ё итса, ўғлонларининг отини тутуб айтур экандурким, бу қуш ўлгунча ё иткунча фалони ўлса не эди, ё фалонининг бўйни синса не эди?

Яна Музаффар барлос эди. Мирзонинг қазақлиқларида бор эди. Билмон, мирзоға қайси таври хуш ёқиб, асру улуғ риоят қилиб эди. Ўътибори бу мартабада эдиким, Султон Хусайн мирзо қазақлиғида анинг била мундоқ шарт қилиб эдиким, ҳар вилоятким мусахҳар бўлса, чаҳор донг мирзонинг бўлғай, ду донг анинг. Бу ажаб шартедур, подшоҳлиқта қачон рост келгайким, бир қарожў кишини ўзи била шарик қилғай. Ини-ўғул била мундоқ шарт муяссар бўлмас. Бек киши била худ нечук муяссар бўлур? Тахт олғандин сўнг бу шарттин пушаймон бўлди, вале суд қилмади. Бу тийрамағз мардак ҳам мунча риоят топиб мирзоға зиёда сурлиқлар қи-

лур эди. Мирзо ройи била амал қилмас эди. Охир дедилар-ким: «масмум бўлди», валлоҳу аълам би ҳақиқатил-ҳол.

Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммақтаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абусаъид мирзо Ҳирийдин ихрож қилди. Самарқандға борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекнинг мизожи нозуклук била машҳурдур. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур.

Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва ҳўб айтқан эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Ҳамса» жавобида, яна бир «Мантиқ ут-тайр» вазнида «Лисон ут-тайр» отлиқ. Тўрт ғазалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройиб-ус-сиғар», «Наводир-уш-шабоб», «Бадоеъ-ул-васат»,

«Фавоид-ул-кибар» отлиқ. Яхши рубоиёти ҳам бор.

Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлганларға боқа пастроқ ва сустроқ воқеъ бўлубтур. Ул жумладин иншоларини Мавлоно Абдурраҳмон Жомийға тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосили калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштурубтур.

Яна «Мезон-ул-авзон» отлиқ аруз битибтур, бисёр мадхулдур: Йигирма тўрт рубоий вазнида тўрт вазнда ғалат қилибтур. Баъзи бухурнинг авзонида ҳам янгилибтур, арузға мутаважжих бўлган кишига маълум бўлғусидур.

Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксари суст ва фурудтур. Яна мусиқада яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фазл ва аҳли хунарга Алишербекча, мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхӣ Нонӣ ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва таквияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машхуру маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Ўғулу қиз ва аҳлу аёл йўқ; оламини тавре фарду жариди
ўткарди. Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал
Астрободта ҳукумат қилди, авохир сипоҳийлиқни тарк қил-
ди. Мирзодин нима олмас, балки йилда мирзоға куллий
маблағлар пешкаш қилур эди.

Султон Ҳусайн мирзо Астробод черикидин ёнғонда ис-
тиқболға келди, мирзо била кўрушуб қўпкунча, бир ҳолати
бўлди, кўполмади, кўтариб элтдилар. Табиблар асло ташхис
қила олмадилар. Тонгласиға-ўқ Тенгри раҳматиға борди.
Бир байти хасби ҳол воқеъ бўлубтур:

Бу дард илаки ўларман, мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балога не чора қилғайлар.

Яна Аҳмад Таваккул барлос эди. Бурунлар муддати Қан-
даҳор ҳукумати мунда эди.

Яна Валибек эди, Ҳожи Сайфуддинбекнинг наслидиндур,
навкардур, Мирзонинг улуғ беги эди. Султон Ҳусайн мирзо
тахт олғандин сўнг хейли умр топмади, бот-ўқ ўлди. Мусул-
мон ва намозгузор ва турк ва содиқ киши эди.

Яна Ҳасан Шайх Темур эди, буни Бобур мирзо риоят қи-
либ, беклик мартабасиға етқуруб эди.

Яна Нуёнбек эди, отаси Термиз саййидларидиндур, она
тарафидин ҳам Султон Абусаъид мирзо, ҳам Султон Ҳусайн
мирзоға уруқ бўлур. Султон Абусаъид мирзо ҳам риоят қи-
либ эди. Султон Аҳмад мирзо қошида муътабар бек эди. Сул-
тон Ҳусайн мирзо қошиға ҳам борди, яхши риоят топти, ла-
ванд ва хушбош ва схаробхўр ва айёш киши эди. Ҳасан Яъқуб
анинг хизматида бўлган учун Ҳасан Нуён ҳам дерлар.

Яна Жаҳонгир барлос эди. Кобулда неча маҳал Муҳам-
мад Бурундуқ била шариклик ҳукумати қилибтурлар, сўнг-
ра Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Яхши риоятини
қилди. Ҳаракот ва саканоти зарофат ва латофат била эди.
Хушмаош киши эди. Ов ва қушнинг роҳ ва равишини яхши
билур учун Султон Ҳусайн мирзо аксар бу ишларни анга
ружуъ қилур эди. Бадиъуззамон мирзонинг мусоҳиби эди.
Мирзо мусоҳиблиғин ёд қилиб таъриф қилур эди.

Яна Мирзо Аҳмад Али Форсий барлос эди. Агарчи шеър
айтмас эди, хуштабъу шеършуносу зариф ва ятимча киши
эди.

Яна Абдулҳолиқбек эди, Ферузшоҳбекким, Шоҳруҳ мир-
зонинг улуғ риоят қилган беги эди, мунинг улуғ отасидур.

Бу жиҳаттин Абдулҳолиқ Ферузшоҳ дерлар, бир неча маҳал Хоразм мунда эди.

Яна Иброҳим дўлдой эди. Иш ҳисобини ва мулкдорлик тариқини яхши билур эди. Муҳаммад Бурундуқнинг сонийи иснайни эди.

Яна Зуннун арғун эди. Мардона киши эди. Султон Абу-саъид мирзо қошида эканликларида яхши қиличлар чоп-қондур. Андин сўнгра ҳам ҳар ерида илиги ишга етибдур. Мардоналиғида сўз йўқ эди. Бир нима телбарак киши эди. Бизнинг мирзоларнинг қошидин Султон Ҳусайн мирзо қошига борди. Ғўрни ва Накдарийни берди. Етмиш-сексан киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била қалин-қалин хазора ва накдарийни яхшилар бости. Ҳазорани ва Накдарийни онча киши забт қилган эмас. Неча маҳалдин сўнг Замини Доварни ҳам бердилар.

Ўғли Шоҳ Шужў арғун ҳам отаси била бўйла кичикликларида юруб, қиличлар чопти. Султон Ҳусайн мирзо отасининг рағмига риоят қилиб, Қандаҳорни отаси била шариклик берди. Сўнгра бу ота-ўғул, ул ўғул била ота орасида ёғийликдар солиб, фитналар қилдилар. Охир ман Хисравшоҳни тутуб навкар-савдаридин айириб, Кобулни Зуннуннинг кичик ўғли Муқимдин олған йили Зуннун, Хисравшоҳ манинг жиҳатимдин бечора бўлуб бориб, Султон Ҳусайн мирзони кўрдилар. Султон Ҳусайн мирзодин сўнгра (Зуннун) кўпрак улғайди. Ҳирийнинг домани кўх вилоятларини, мисли Уба ва Чахчарон мунга бердилар.

Бадиъуззамон мирзо ва Музаффар мирзоким шариклик подшоҳ бўлдилар, Бадиъуззамон мирзо эшигида бу соҳиб-ихтиёр эди ва Музаффар мирзо эшигида Муҳаммад Бурундуқ барлос соҳибихтиёр эди. Агарчи мардоналиғи бор эди, вале бир нима телбарак ва гўл киши эди. Телба ва гул бўлмаса, мундоқ хушомадни қабул қилиб, ўзини расво қилурму? Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқким эътибор ва ихтиёр бўлди, бир неча шайху мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Ҳизабруллоҳ» лақаб булди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу хушомадни инониб, бўйнига фўта солиб, шукрлар қилибтур. Бодғис навоҳисида Шайбонийхонким, мирзоларнинг устига келиб, бирини бирга қушгали қўймай бости, Зуннун юз-юз элликча киши била Қаро Работта Шайбонийхон рўбарўсида ушбу сўзга чин

бўлуб турди. Қалин киши етган била олиб-ўқ тебратдилар. Зуннунни олиб ўлтурдилар.

Пок мазҳаб киши эди, намозини тарк қилмас эди, ортуқси намозлар ҳам хейли ўтар эди Шатранжға кўп машъуф эди. Эл бир илик ила ўйнаса, ул икки била ўйнар эди. Ҳар нечук кўнгли тилар ўйнар эди. Имсок ва хиссат табиатида ғолиб эди.

Яна Дарвешалибек эди. Алишербекнинг туқган иниси эди. Неча маҳал Балхнинг ҳукумати мунда эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра мағзу мудаффиъ ва бехунарроқ киши эди. Султон Ҳусайн мирзо аввал Қундуз ва Хисор устига келганда тийра мағзлиғидин туттурдилар. Балх ҳукуматидин маъзул бўлди Тарих тўққуз юз ўн олтида ман Қундуз келганда, манинг қошимға келиб эди, масх ва мабхут эди. Беклик қобилятидин дуру ичкилик салоҳиятидин маҳжур эди. Ғолибо, Алишербек воситасидин мунча риоят топкандур.

Яна Мўғулбек эди, неча маҳал Ҳирий ҳукумати анда эди. Сўнгра Астрободни бердилар. Астрободтин Ироққа Яъқуббек қошиға қочиб борди. Ятимча киши эди, ҳамиша қимор қилур эди.

Яна Саййид Бадр эди. Бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди. Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб фикр қилур эди. Ғайри мукаррар рақс қилур эди. Ғолибо, ул рақс анинг ихтироидур. Ҳамиша мирзо мулозаматида бўлур эди. Доим ҳарифи схароб ва ҳамсуҳбати эди.

Яна Ислим барлос эди. Турк киши эди. Қушчиликни яхши билур эди, баъзи ишларни тавр қилур эди. Ўттуз-қирқ ботмон ёй куч била ўқни отиб, тахтадин ўткарур эди. Қабақ майдонида майдон бошидин чопиб, ёйни тушуруб кўруб отиб қабақни урар эди. Яна зиҳирни бир қари-бир ярим қари риштаға боғлаб, риштанинг яна бир учини бир йиғочка боғлаб, эврулур эди. Эврулур ҳолатда ўқни отиб, зиҳирдин ўткарур эди Мундоқ ғариб ишлари хейли бор эди. Ҳамиша мулозамат қилур эди, ҳар суҳбатта бор эди.

Яна Султон Жунайд барлос эди. Сўнгралар Султон Аҳмад мирзо қошиға келиб эди. Бу Султон Жунайд барлоснингким, бу тарихта Жўнпур ҳукумати ширкат била анга тааллуқтур, отасидур.

Яна Шаих Абусаъидхон Дармиён эди. Билмон, бир урушта мирзоға от келтурубмудур ё мирзоға қасд қилган ғаним-

ни дафъ қилибмудур ул жиҳаттин бу лақаб била мулаққаб бўлубтур.

Яна Беҳбудбек эди. Бурунлар чухра чаргасида хизмат қилур эди. Мирзонинг қазоқликларида хизмати ёқиб, Беҳрудбекка бу иноятни қилиб эрдиким, тамғада ва сиккада анинг оти эди.

Яна Шайхимбек эди. «Суҳайлий» тахаллус қилур учун Шайхим Суҳайлий дерлар эди. Бир тавр шеър айтур эди. Қўрққудек ва маонии дарж қилур эди. Анинг абётидан бир будур:

Шаби ғам гирдбоди оҳам аз жо бурд гардунро,
Фуру бурд аждаҳои сели ашкам рубъи маскунро.

Машхурдурким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдурахмон Жомий хизматида ўқубтур. Мавлоно айтибтурким: «Мирзо, шеър айтасиз ё одам қурқутасиз?» Девон тартиб қилиб эди. Маснавиёти ҳам бор.

Яна Муҳаммад Валибек эди. Валибекнингким мазкур бўлди, анинг ўғли эди. Охирлар мирзо қошида улўбек бўлуб эди. Бовужудким, улўбек эди, ҳаргиз хизматини тарк қилмас эди. Кеча ва Қундуз ешикта ястаниб эди. Андоқким, оши ва шилони доим эшикта-ўқ тортилар эди. Мундоқ мулозамат қилур киши, муқаррардурким, андоқ риоят топғай.

Ажаб балоедур бу замонда, бировким бек атанди, кейинида беш-олти калу кўрни кўрди, таклифлар била эшикка келтурмак керак.

Ул нав мулозамат худ кандадур, ўзларининг бедавлатлиғи экин. Муҳаммад Валибекнинг оши ва шилони яхши эди. Навкарни бир шиқ ва ранга сахлар эди. Фақир мискинга ўз илиғи била ғалаба хайр қилур эди. Фаҳшгўй ва бадзабон киши эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида ман Самарқандни олғанда, Муҳаммад Валибек ва Дарвеш Али китобдор манинг қошимда эдилар. Ул вақт афлиж бўлуб эди. Не сўзида маза бор эди, не ўзида. Мунча риоят қобили эмас эди. Ғолибо, хизмат ани ул мартабаға етқургандур.

Яна Бобо Али эшик оға эди. Аввал Алишербек риоят қилиб эди, сўнгра мардоналиғидин мирзо олиб, эшикоғаси қилиб беклиқ мартабасиға етқуруб эди. Юнус Аликим, бу тарихта манинг қошимда бек ва муқарраб ва ичкидур, зикри муқаррар келгусидур, мунинг ўғлидур.

Яна Бадруддин эди, бурун Султон Абусаъид мирзонинг садри Мирак Абдуразшм қошида эди. Хейли чуст ва часпон экандур. Дерларким, етти оттин сачрағандур. Бу ва Бобо Али мусоҳиблар эдилар.

Яна Ҳасан Али жалойир эди, асли оти Ҳусайн Али жалойирдур, вале Ҳасан Алиға машхурдур. Отаси Али жалойирни Бобур мирзо риоят қилиб, бек қилғандур, сўнгра Ёдгор Муҳаммад мирзо Ҳирийни олғанда, Али жалойирдин улуғроқ кишиси йўқ эди. Ҳасан Али жалойир Султон Ҳусайн мирзо қошида қушбеги эди, шоир эди, «Туфайлий» тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Ўз замонида қасидада саромад эди. Тарих тўққуз юз ўн еттидаким, Самарқандни олдим, манинг қошимға келди. Беш-олти йил манинг қошимда бўлди. Менинг отимға ҳам яхши қасидалар айтди. Бебок ва мутлиф киши эди. Чухра сахлар эди. Ҳамиша нард ўйнар эди, қимор қилур эди.

Яна Хожа Абдулло Марворий бек бўлуб эди. Пурфазойил киши эди, қонунни онча киши чалмайдур, қонунда гирифт қилмоқ мунинг ихтиройдур. Хутутни хўб битир, таълиқни хўброқ битир эди, иншони хўб қилур эди, хушсухбат киши эди, шеър айтур эди. «Баёний» тахаллус қилур эди. Шеъри ўзга ҳайсиётға боқа кўп фурудтар эди, вале шеърни хўб танир эди. Фосиқ ва бебок эди, фискнинг шоматидин обила маразига гирифтор бўлуб, илик оёғидин қолиб, неча йил турлук-турлук азобу машаққатлар тортиб, ушбу балийя била-ўқ оламдин нақд қилди.

Яна Муҳаммад Саййид Ўрус эди; Ўрус арғунким, Султон Абусаъид мирзо тахт олғанда улуғ ва ихтиёр бек ул эди, мунинг отасидур. Ул замонда яхши отишлиқ йигитлар бор эди. Ул саромадлардин бири будур: ёйи қаттиқ, ўқи узун, берк отишлиқ ва яхши отишлиқ экандур. Андхуд ҳукумати неча маҳаллар анда эди.

Яна Мир Али мирохўр эди. Бу улдурким, Султон Ҳусайн мирзоға киши йибориб, Ёдгор Муҳаммад мирзонинг ғофиллигида устига келтурди.

Яна Саййид Ҳасан ўғлоқчи эди, Саййид ўғлоқчининг ўғли Саййид Юсуфбекнинг иниси эди ва мирзо Фарруҳ отлиқ хайсиятлик ва қобилиятлик ўғли бор эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида ман Самарқандни олғанда манинг қошимға келиб эди. Шеърни агарчи кам айтиб эди, вале тавре айтур эди. Устур-

лоб ва нужумни яхши билур эди. Сухбати ва ихтилоти ҳам яхши эди. Бир нима бадсароб эди, Гйждувон урушида ўлди.

Яна Тенгриберди сомончи эди. Турку мардона ва қиличлик йигит эди. Балх эшигида Назар Баҳодур отлик Хисравшоҳнинг улуғ навкарини яхши чопқулаб эди, нечукким мазкур бўлди.

Яна бир неча туркман беклари эдиким, мирзо қошига келиб риоят топиб эдилар. Бурун келган бир Алихон Бояндур эди.

Яна Асадбек ва Таҳамтанбек эди, булар оға-ини эдилар. Таҳамтанбекнинг қизини Бадиъуззамон мирзо олиб эдиким, Муҳаммад Замон мирзо андиндур. Яна Иброҳим чиғатой эди.

Яна Амир Умарбек эди. Сўнгралар Бадиъуззамон Мирзо қошида бўлур эди. Мардона ва турк ва яхши киши эди. Абулфатҳ отлик бир ўғли Ироқдин манинг қошимга келди, бу тарихта ҳам бордур. Бисёр суст ва бежуръат ва бўлумсиздур, анингдек отадин мунигдек ўғул.

Сўнгра келганлардинким, Шоҳ Исмоил Ироқ ва Озарбайжонга мутасарриф бўлганда, андин Хуросон келиб эдилар, бир Абдулбоқий мирзо эди, Темурбек наслидиндур, Мироншоҳийдур. Бурундин буларнинг насли ул вилоятларга бориб, салтанат доиясини бошларидин чиқариб, ул. подшоҳларга мулозамат қилиб, риоят топа келгандурлар. Бу Абдулбоқий мирзонинг амми (амакиси) Темур Усмон Яъқуббек қошида улуғ ва муътабар бек экандур. Бир навбат Хуросон устига қалин черик қўшуб йибормак хаёл ҳам қилгандур. Абдулбоқий мирзо келгач, Султон Ҳусайн мирзо ҳам яхши риоятини қилиб, куёв қилиб. Султоним бегимниким, Муҳаммад Султон мирзонинг онаси эди, берди.

Яна сўнгра келганлардин Муродбек Бояндур эди.

Судур: бири Мир Сарбараҳна эди. Андижоннинг кентларидиндур. Ғолибо мутасаййиддур, бисёр хушсухбату хуштабъ ва ширинкалом киши эди. Хуросон фузалоси ва шуароси қошида анинг даҳли ва сўзи муътабару санад эди. Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умри зоеъ қилиб, узун-узоқ ёлган қисса боғлабтур; бу амр муҳолифи табъ ва ақддур. Яна Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди, агарчи сўфи эмас эди, мутасаввиф эди. Алишербек қошида мундоқ мутасаввифлар йиғилиб, важду самў қилурлар экандур. Аксаридин муниг усули яхшироқ экандур. Ғолибо, сабаби риояти усули

бўлубтур. Ўзга дегудек хайсияти йўқ эди. Бир таснифи бор: «Мажлис-ул-ушшоқ» отлиқ, Султон Ҳусайн мирзонинг отиға боғлаб битибтур, бисёр сусту аксар ёлган ва бемаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоқким, баъзидин таваҳҳуми куфрдур. Нечукким, хейли-анбиёни ва авлиёни алайҳумис-салом мажозий ошиқликка мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбубе пайдо қилибтур. Яна бу ажаб гўлона амридурким, дебочада Султон Ҳусайн мирзо, ўзумнинг таҳрир ва таснифимдур, деб битибдур. Китоб орасида келтурулган Камолиддин Ҳусайннинг ашъору ғазалиётининг бошида тамом «лимуҳарририхи» битилибдур. Ушбу Камолиддин Ҳусайннинг хушомадидин Зуннун арғун «Ҳизабруллоҳ»га мулаққаб бўлди.

Вузаро: бири Маждиддин Муҳаммад эди, Шохруҳ мирзонинг якқалама девони, Хожа Пир Аҳмад Ҳавофийнинг ўғли эди, бурунлар Султон Ҳусайн мирзонинг девонида хотирхоҳ тартиб ва насақе йўқ эди. Исроф ва итлоф бисёр бўлур эди: не раият маъмур эди, не сипоҳий шокир. Ул фурсатта Маждиддин Муҳаммад парвоначи эди, Мирак дерлар эди. Мирзоға озроқ ярмоқ муҳим бўлуб, девонийлардин тилаганда, «девонийлар йўқтур, ҳосил бўлмас», деб жавоб берулар. Маждиддин Муҳаммад ҳозир экандур, табассум қилур. Мирзо жиҳат сўрса, хилват қилиб, кўнглидагини арз қилиб дерким: «мирзо шарт қилсаларким, манинг илигимни қавий қилиб, сўзумдин тажовуз қилмасалар, оз фурсатта андоқ қилайким, вилоят маъмуру раият шокиру хизона мавфуру сипоҳий вофир бўлғай». Мирзо ҳам анинг дилхоҳи аҳд ва шарт қилиб, тамом Хуросон мамоликида ани ихтиёр қилиб, жамиъ муҳиммотни анинг уҳдасиға қилди.

Бу ҳам имкони борича саъй ва эҳтимом қилиб, оз фурсатта сипоҳий ва раиятни рози ва шокир қилди. Хизонаға ҳам вофир ярмоқлар тушурди, вилоятни маъмуру ободон қилди. Вале Алишербек бошлиқ жамиъ беклар ва аҳли мансаб била зиддона маош қилди, бу жиҳаттин барча анинг била ёмон бўлдилар. Саъй ва иғво қилиб, Маждиддин Муҳаммадни туттуруб, маъзул қилдилар. Анинг ўрниға Низомулмулк девон бўлди. Неча маҳалдин сўнг Низомулмулкни ҳам туттуруб ўлтуруб, Хожа Афзални Ироқтин келтуруб девон қилдилар. Мен Кобул келган фурсатда Хожа Афзални бек қилиб эдилар, девонда ҳам муҳр босар эди.

Яна Хожа Ато эди. Агарчи алардек соҳиб мансаби девон эмас эди, вале жамиъ Хуросонотта Хожа Атонинг бемашварати ҳеч муҳим файсал топмас эди. Муттақий ва намозгузор ва мутадаийин киши эди. Машғуллуғи ҳам бор экандур. Султон Ҳусайн мирзонинг тавобитъ ва лавоҳиқи булар эрдиким, мазкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шаҳари мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай.

Бу жумладин бир Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқ-дурким, таърифқа эҳтиёжи бўлғай. Ғояташ хотирға кечтиким, бу муҳаққар ажзода таяммун ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммае сифатларидин мастур бўлғай.

Яна шайхулислом Сайфуддин Аҳмад эди; Мавлоно Саъдуддин Тафтазонийнинг наслидиндур, андин бери Хуросон мамоликида шайхулислом бўла келгандурлар. Бисёр донишманд киши эди. Арабия улумини ва нақдия улумини ҳўб билур эди. Бисёр муттақий ва мутадаийин киши эди, агарчи шофий мазҳаб эди, ҳар мазоҳибни риоят қилур эди. Дерларким, етмиш йилға ёвуқ жамоат намозини тарк қилмайдур. Шоҳ Исмоил Ҳирийни олғанда шаҳид қилди. Аларнинг наслидин киши қолмади.

Яна Мавлоно Шайх Ҳусайн эди, агарчи Мулло Шайх Ҳусайннинг зуҳур ва тараққийси Султон Абусаъид мирзонинг замонида экандур, чун Султон Ҳусайн мирзо замонида ҳам бор экандурлар, ул жиҳаттин мазкур бўлди. Ҳикамиёту ақлиёту калом илмини ҳўб билур эди. Оз алфозда кўп сўз топиб, диққат била гуфтугў қилмоқ анинг ихтироидур. Султон Абусаъид мирзонинг замонида бисёр муқаррабу ихтиёр эди. Жамиъ мамолик муҳиммотида анинг даҳли бор эди. Эҳтисобни худ андин яхшироқ киши қилган эмастур. Ушбу жиҳаттинким, Султон Абусаъид мирзо қошида муқарраб экандур, Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мундоқ беназир кишига ихонатлар тегурдилар.

Яна Муллозодаи Мулло Усмон эди. Кобул туманларидин Лахугар туманининг Чарх отлиқ кентидиндур. Улуғбек

мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтқан учун, Мулло Модарзод дерлар экандурлар. Самарқандтин бориб Каъбани тавоф қилиб, Ҳирийға келганда, Султон Ҳусайн мирзо манъ қилиб сахлади. Бисёр донишманд киши эди. Ул замонда онча донишманд-киши йўқ эди. Дерларким, ижтиҳод мартабасиға еткандур, вале ижтиҳод қилмайдур. Андин манқулдур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутур. Қавий ҳофизаси бор экандур.

Яна Мир Муртоз эди, ҳикамиёт ва маъкулотни яхши билур эди, анинг учун бу лақаб била мулаққаб бўлубтурким, бисёр рўза тутар экандур. Шатранжға қўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким, агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутуб ўлтурур экандурким кетмағай деб. Яна Мулло Масъуд Ширвоний эди.

Яна Мулло Абдулғафур Лорий эди. Мавлоно Абдуррахмон Жомийнинг ҳам муриди, ҳам шогирди эди. Муллонинг аксар мусаннафотини мулло қошида ўткариб эди. «Нафаҳот»қа шарҳ йўсунлуқ бир нима битибтур. Улуми зоҲирийяға бисёр мустаҳзар эди. Бовужуди улуми зоҲирий, улуми ботинийдин ҳам баҳраманд эди. Ажаб бетаайюн ва бетакаллуф киши эди. Ҳар кимни мулло десалар, анинг олида жузв тортмоқтин ори йўқ эди. Ҳар ерда дарвеше нишон берсалар, анинг қошиға етмагунча қарори йўқ эди. Мен Хуросон борганда Мулло Абдулғафур мариз эди. Муллонинг мазорини тавоф қилганда, Мулло Абдулғафурнинг иёдатиға бориб эдим, муллонинг мадрасасида эди. Неча кундин сўнг ўшул мараз била-ўқ нақл қилди.

Яна Мир Жалололдин муҳаддис эди. Ҳадис илмини Хуросонда онча билур киши йўқ эди, хейли муаммардур. Бу тарихқача тирик эди.

Яна Мир Атоулло Машҳадий эди. Арабий илмини яхши билур эди. Қофияда бир форсий рисола битибдур, тавре битибдур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абётини келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун, «чунонки, дар ин байти банда» лафзини лозим тутубтур. Қофия рисоласида баъзи муоризлари муважжаҳ дахллар қилибтурлар. Яна саноеъ шеърда «Бадоеъ-ус-саноеъ» отлиқ рисола битибтур, хейли яхши битибтур. Мазҳабида инҳирофи бор экандур.

Яна Қози Ихтиёр эди, қозилиқни хўб қилди. Фикҳда бир форсий рисола битибтур, тавр рисоладур. Яна бир маз-

мун била иқтибос учун оёти каломийни жамъ қилибтур. Мурғобта мирзолар била мулоқот қилганда, Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мани кўрдилар, «Бобурий хатти»дин сўз чиқти, муфрадотни тилади, битидим. Ўшал мажлисда муфрадотни ўқуб қавоидини битиб, нималар битиди.

Яна Мир Муҳаммад Юсуф эди, Шайхулисломнинг шогирди эди. Сўнгра Шайхулислом ўзининг ерида ани нисб қилди. Баъзи мажлисда Қози Ихтиёр юқори ўлтурур эди, баъзи мажлисда бу. Сўнгралар сипоҳийлиқ била сардорлиқ ишига андоқ мафтун ва машғуф эдики; бу икки ишдин ўзга анинг алфозидин не илм маълум бўлур эди ва анинг каломидин не фаҳм мафҳум. Агарчи ҳар иккаласидин насиб ва баҳраси йўқ эди, оқибат ушбу дағдағалардин молу жойи ва хонумони барбод борди. Шийи экандур.

Шуародин: бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдураҳмон Жомий эди. Яна Шайхим Сухайлий ва Хусайн Али Туфайлий жалойир эрдиким, отлари ва сифатлари Султон Хусайн мирзонинг беклари ва ичқилари чаргасида мазкуру мастур бўлди.

Яна Осафий эди, вазирзода учун «Осафий» тахаллус қилибтур. Шеъри рангу маънидин ҳоли эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебаҳрадур. Ўзининг даъвоси бу эдиким: «ман ҳаргиз ҳеч ғазалимни йиғиштурмоқ водисида бўлмадим». Ғолибо, такаллуф бўлғай. Бу ғазалиётини иниси ё қаробати жамъ қилибтур. Ғазалдин ўзга нав шеър кам айтибтур. Мен Хуросон борғанда мулозамат қилиб эди.

Яна Биноий эди, Ҳирийлиқтур; отаси Устод Муҳаммад сабз банно учун мундоқ тахаллус қилибтур. Ғазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бир маснавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал нима дебтур, бекора қилибтур. Яна бир мухтасар маснавийси бор, ҳафиф баҳрида. Яна бир улуғроқ маснавийси бор, ул ҳам ҳафиф баҳрида, бу маснавийни сўнгралар тугатиб эди.

Бурунлар мусиқийдин беҳабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил мирзо Марвға қишлай борғанда, Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирийда қолур. Ул қиш мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз мирзо Ҳирий келганда савту нақш ўткарур.

Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, «Нухранг»га мавсум. Бу тўққуз рангнинг туганиши ва нақшнинг яллоси «Рост»тадур.

Алишербекка хейли мутаарриз экандур. Бу жиҳаттин хейли жафолар тортти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонга Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи мажлис бўлуб эди, Яъқуббек ўлгандин сўнг ул вилоятларда турмай, Ҳирийга келди. Ҳануз зарофат ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур.

Бинойнинг кетига тегар, Алишербек мутояба била дерки:

«Ажаб балоест дар Ҳирий, агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад». Биной дерким: «агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад». Охир бу зарофатлардин яна Ҳирийдин Самарқанд азимати қилди.

Алишербекки қалин нималар ихтирў қилиб эди ва яхши нималар ихтирў қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким Алишербек қулоқ оғриғида ёғлиқ боғлағон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлағонни «нози Алишерий» от қўйдилар. Бу жумладан Биной Ҳирийдин азимат қилур вақт эшаги учун полондўзга ғайри муқаррар полоне буюрур, отини «Алишерий» дер, «полони Алишерий» машхур бўлди.

Яна Сайфий Бухорий эди, филжумла муллолиғи бор эди. Ўқуғон китобларининг муфассалини элга кўрсатиб, муллолиғини исбот қилур эди. Девон тартиб қилибтур, яна бир девони ҳам борки, жамиъ ҳирфагарлар учун айтибтур, масални кўп айтибтур. Маснавийси йўқтур. Нечукким, бу қитъа анга долдур:

Маснавий гарчи суннати шеъраст,
Ман ғазал фарзи айн медонам.
Панж байтеки дилпазир бувад,
Беҳтар аз ҳамсатайн медонам.

Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб била асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик

нималарни битимайдур. Пурсухан бу маъний билаким, равшану зоҳир калималарни нуқта ва иъробигача битибтур. Чоғирни ёмон ичар экандур, бадсхароб экандур. Маҳкам зарб мушти бор экандур.

Яна Абдуллои маснавийгўй эди, Жомдиндур. Муллонинг хоҳарзодаси бўлур, тахаллуси «Ҳотифий» эди. «Хамса» муқобаласида маснавийлар айтибтур, «Ҳафт пайкар» муқобаласида айтқан маснавийсиға «Ҳафт манзар» от қўюбтур. «Искандарнома» муқобаласида «Темурнома» айтибтур. Бу маснавийлардин «Лайли ва Мажнун» машхурроқтур. Агарчи латофати шухратича юқтур.

Яна Мир Ҳусайн Муаммой эди. Ғолибо, муаммони онча ҳеч ким айтган эмас. Ҳамиша авқоти муаммо фикриға масруф экандур. Ажаб фақиру номурод ва бебахт киши экандур.

Яна Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Ишкамиштиндур. Ишкамиш Бадахшон дохили эмастур. Ажабтурким, «Бадахший» тахаллус қилибтур. Шеъри бу мазкур бўлган шоирларнинг шеърича йўқтур. Муаммода рисола битибтур, муаммоси ҳам хейли яхши эмас, хушсуҳбат киши эди. Самарқандта манга мулозамат қилиб эди.

Яна Юсуф Бадиий эди, Фарғона вилоятидиндур, қасидани ёмон айтмас экандур.

Яна Оҳий эди, ғазални тавре айтур эди, сўнгралар Ибн Ҳусайн мирзо қошида бўлур эди, соҳибдевондур.

Яна Муҳаммад Солиҳ эди, чошникиқ ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиғи чошнисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур. Сўнгра Шайбонийхон қошиға келиб эди, филжумла риоят қилиб эди. Шайбонийхоннинг отиға бир туркий маснавий битибтур. «Рамали мусаддаси махбун» вазнидаким, «Субҳа» вазни бўлғай, бисёр суст ва фурудтур, ани ўқуғон киши Муҳаммад Солиҳнинг шеъридин бееътиқод бўлур. Бир яхши байти будур:

Бўлди Танбалга ватан Фарғона,
Қилди Фарғонани танбалхона.

Андижон вилоятини Танбалхона ҳам дерлар, ул маснавийда мунча байт маълум эмаским, бўлғай. Шариру золимтабъ ва бераҳм киши эди.

Яна Шоҳ Ҳусайн Комий эди, мунинг шеърлари ҳам ёмон эмас, ғазалгўйдур; ғолибо, девони ҳам бордур.

Яна Ҳилолий эди. Бу тарихда ҳам бордур. Ғазаллари ҳам-
вор ва рангин ва кам хадшадур. Девони ҳам бордур. Бир
маснавийси бор, «ҳафиф» баҳрида «Шоҳ ва Дарвеш»қа мав-
сум, агарчи баъзи байтлари тавре воқеъ бўлубтур, вале бу
маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиғи бисёр қовоқ ва
харобтур. Шуарои мутақаддам ишқ ва ошиқлиқ учун масна-
вийларким айтибдурлар, ошиқлиқни эрга ва маъшуклуқни
хотунга нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвешни ошиқ қи-
либтур, шоҳни маъшук. Абётеким, шоҳнинг афъол ва ақво-
лида дебтур, ҳосилким шоҳни жалбий ва фоҳиша қилибтур.
Ўз маснавийсининг маслаҳатиға бир йигитни ва яна шоҳ
йигитини бисёр бесураттурким, жалаблар ва фоҳишалар-
дек таъриф қилғай.

Бисёр қавий ҳофизаси бор эмиш, ўттуз-қирқ минг байт
ёдида бор эмиш. Дерларким, «Ҳамсатайн»нинг аксар абёти
ёдида бор. Арузу қофия ва шеър илмиға хейли мустаҳзардур.

Яна Аҳдийдур, омийдур. Шеърлари ёмон эмас, девони ҳам
бордур. Ҳушнавислардин агарчи хейли киши бор эди, вале
борининг саромади насхтаълиқда Султон Али Машҳадий
эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди.
Ҳар кунда ўттуз байт мирзо учун ва йигирма байт Алишер-
бек учун битир эди.

Мусаввирлардин Беҳзод эди, мусаввирлиқ ишини бисёр
нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очадур.
Ғабабини кўп улуғ тортадур. Сақоллиқ кишини яхши чеҳра-
кушойлиқ қиладур.

Яна Шоҳ Музаффар эди, тасвирни кўп нозук қилур эди.
Ташъирни худ гузаро нозук қилур эди. Хейли умр топмади.
Яна бир таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ёмон эмас,
ғолибо агар сўз анинг эмас. Тараққий маҳалида-ўқ оламдин
борди.

Аҳди нағмадин қонунни Хожа Абдулло Марворийча киши
чолмас эди, нечукким мазкур бўлди.

Яна Қул Муҳаммад Удий эди, ғижжакни ҳам хўб чолур эди.
Ғижжакка бу уч қил тақти. Аҳди нағмадин ва аҳди создин ҳеч
ким мунча кўп ва хўб пешрав боғлағон эмастур. Пешравдин
ўзга ишларда мунча эмастур.

Яна Шайхӣ Нойӣ эди, удни ва ғижжакни ҳам хўб чолур
экандур. Ўн икки-ўн уч ёшидин бери найни хўб чолур экан-
дур. Бир навбат Бадиъуззамон мирзонинг суҳбатида бир

ишни найдин хўб чиқарур, Қул Муҳаммад ғижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким, ғижжак ноқис создур. Шайхий филҳол Қул Муҳаммаднинг илигидин ғижжакни олиб, ул ишни ғижжакта хўб ва поқиза чолур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қилдилар: нағмотқа андоқ мустахзар экандурким, ҳар нағмаким, эшитса, дер экандурким, фалонининг фалон пардаси мунга охангдур, вале хейли иш боғламайдур. Бир-икки нақше андин дерлар.

Яна Шохқули ғижжакий эди, Ироқийдур. Хуросонға келиб соз машқ қилиб, тараққий қилди. Хейли нақш ва пешрав ва ишлар боғлабтур. Яна Хусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди.

Уднинг торларини якка қилиб бу чолибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз била чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур; Шайбонийхон фаҳмлар, буюрурким, суҳбатда-ўқ ғалаба гарданиға урарлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор будур, филвоқеъ хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпрак сазо керак.

Яна мусаннифлардин Фулом Шодий эди; Шодий хонанданинг ўғли эди, агарчи соз чолур эди, вале бу созандалар чаргасида чолмас эди. Яхши савтлари ва нақшлари бор. Ул замонда онча нақшу савт боғлар киши йўқ эди. Охир Шайбонийхон Қозон хони Муҳаммад Аминхонға йиборди, яна хабари келмади.

Яна Мир Азу эди, бу соз чолмас эди, мусанниф эди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалиқ ишлари бор. Биноий ҳам мусанниф эди. Яхши савт ва нақшлари бордур.

Яна беназир элдин бир Паҳлавон Муҳаммад Бусаъид эди. Куштигирлиқта худ саромад эди, шеър ҳам айтур эди, Савт ва нақшлар боғлар эди: «Чоргоҳ»да бир яхши нақши бор, хушсуҳбат киши эди. Куштигирлиқ била мунча хайсиатни жамъ қилмоқ ғаробати бор.

Султон Хусайн мирзо оламдин нақл қилғонда, мирзолардин Бадиъуззамон мирзо ва Музаффар Хусайн мирзо ҳозир эдилар, чун суюклук ўғул Музаффар Хусайн мирзо эди ва Муҳаммад Бурундуқ барлоским, соҳибихтиёр бек эди, аткаси эди, онаси Ҳадичабегим эди, мирзонинг эътиборлиқ хотуни эди. Мирзонинг эли ҳам Музаффар мирзоға ружуи хейли бор

эди. Бу жиҳатлардин Бадиъуззамон мирзо тараддуд қилиб келмас хаёлида эди. Музаффар мирзо ва Муҳаммадбек ўзлари отланиб бориб тараддудни мирзонинг кўнглидин рафъ қилиб, Бадиъуззамон мирзони келтурдилар. Султон Ҳусайн мирзони Ҳирийға келтуруб, подшоҳона расму ойин била бардошт қилиб, мадрасасида дафн қилдилар. Бу фурсатта Зуннунбек ҳам ҳозир бўлди. Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек ва яна Султон Ҳусайн мирзодин қолган ва бу мирзолар била бўлган беклар йиғилиб, иттифоқ қилиб, Бадиъуззамон мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳирий тахтида баширкат подшоҳ қилдилар. Бадиъуззамон мирзо эшигида соҳибихтиёр Зуннунбек Музаффар Ҳусайн мирзо эшигида соҳибихтиёр Муҳаммад Бурундуқбек. Бадиъуззамон мирзо жонибидин шаҳар доруғаси Шайх Али тағойи, Музаффар мирзо тарафидин Юсуф Али кўкалдош. Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоҳлиқта ширкат эшитилган эмас.

Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқеъ бўлди. Нечукким, «Гулистон»да келтурубтур: «Даҳ дарвеш дар як гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд».

Вақоеъу санати-иснатай ашарата ва тисъи миа

Муҳаррам ойи, ўзбак дафъи жиҳатидин, Хуросон азимати қилилди. Гурбанд ва Шибарту йўли била мутаважжих бўлдук. Жаҳонгир мирзо ул вилояттин чун нохушлуқ била чиқиб эди, аймоқни ўзига қўшса «баъзи шарир ва муфаттинлар яна не ангизлар қилур экин» деб; Уштур шаҳаридин, уруқдин айрилиб, уруқта Вали хозинни ва Давлатқадам қоровулни қўюб, «аймоқни ботроқ иликлалинг» деб жарида тез тебрадук. Ул кун Заҳҳок қалъасига келдук. Андин Гунбазак кўтали била ошиб, Сойқонни бостуруб, Дандоншикан кўталидин ўтуб, Коҳмард ўлангига тушулди.

Сайид Афзал хоббинга Султон Муҳаммад дўлдойни қўшуб Кобулдин мутаважжих бўлғанимизнинг кайфиятини арзадошт қилиб, Султон Ҳусайн мирзоға йиборилди. Жаҳонгир мирзо кейинрак қолган экандур. Бомиён тўғрисиға етганда йигирма-ўттуз киши била Бомиённинг сариға келадур экандур. Бомиёнға ёвуқ етганда бизнинг кейин қолган уруқнинг чодирларини кўрарлар. Бизни хаёл қилиб тез-ўқ ёнарлар. Ўрдуларига етгач, ҳеч нимаға боқмай кўчарлар. Кейинларига боқмай Якка ўланг навоҳисиға тортарлар.

Шайбонийхон Балхни муҳосара қилиб эди. Балхта Султон Қуличоқ эди. Шайбонийхон икки-уч султонни уч-тўрт минг киши била Бадахшонни чопқали йиборди. Ул фурсат Муборакшоҳ ва Зубайр яна Носир мирзоға келиб қўшулуб эдилар. Агарчи бурунроқ ниқор ва қудуратлари бор эди. Кишмнинг оёғида Шоҳидонда, Кишм суйининг шарқий тарафида чериклаб ўлтуруб эдиларким, бу ўзбаклар тонг бошида шабихун келиб, Кишм суйини ўтуб, Носир мирзонинг устига юруди. Носир мирзо филҳол ўзини пуштаға тортти, пуштадин элини йиғуштуруб, нафир чолдуруб юруган била ўзбакларни олған била-ўқ тебради. Кишм суйи улук эди, бу сувдин кечиб келиб эдилар. Қалин кишиси ўққа, қиличқа бориб, ғалаба кишиси иликка тушти, сувда ҳам кўп кишиси ўлди.

Муборакшоҳ ва Зубайр мирзодин юққорроқ Кишм сари эдилар. Аларнинг устига айрилғон ўзбаклар аларни пуштаға қочурди. Носир мирзо ёғисини қочурғанда муни хабар топиб, бу жамоатнинг устига юруди. Юқоридин Кўхистон беклари ҳам отлиқ-яёғини йиғиб юруган била туруш бера олмадилар, қочтилар. Бу жамоаттин ҳам қалин киши иликка тушуб, кўп киши ўққа, қиличқа ва сувға борди. Шоядки, минг-минг беш юз ўзбак ўлди экин. Носир мирзонинг бир яхши фатҳи бу эди, бу хабарни Коҳмард жулғасида эканда Носир мирзонинг кишиси келтурди.

Ушбу навоҳида эканда бизнинг черик бориб, Ўғрий ва Даҳонадин ошлиқ келтурдилар. Бу навоҳида Саййид Афзал била Султон Муҳаммад дўлдойдинким, Хуросонға йиборилиб эди, хатлар келди. Султон Хусайн мирзонинг фавтининг хабари эди. Бовужуд бу хонаводанинг номусини қоралаб Хуросон жонибиға мутаважжих бўлдук агарчи бу таважжухда ўзга ғаразлар ҳам бор эди. Ажар дарасининг ичи била ўтуб Тўп ва Мандағон била Балхоб била иниб, Кўҳи Софқа чиқилди. Ўзбакнинг Сон ва Чаҳоряк чопғанини хабар топиб, Қосимбекни черик била чопқунчининг устига йибордук. Бориб учратиб яхши босиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Жаҳонгир мирзоға ва аймоқларға кишилар йибордук алардин хабар олғунча неча кун Кўҳи Соф яйлоғида ўлтурдук.

Бу навоҳи кийиги асру қалин бўлур, бир мартаба овладук. Бир-икки кундин сўнг тамом аймоқлар келиб мулозамат қилдилар. Аймоқларға Жаҳонгир мирзо бир неча қатла кишилар йиборди, бир навбат Имодиддин Масъудни йиборди,

бормадилар, манинг қошимга келдилар. Охир мирзога зарурат бўлди, Кўҳи Софдин Дарайи Бойга тушганда мани келиб кўрди. Чун бизга Хуросон дағдағаси эди, мирзога боқмай, аймоққа парвой қилмай, Гурзивон ва Алмор ва Қайсор, Чечакту-била-юруб, Фахриддин-Ўлўмидин-ўтуб, Бодғис тавоби-идин Дарайи Бом деган ерга келдук.

Чун пур тафриқа олами эди, ҳар ким дастандозлиқ қилиб, вилояттин ва элдин нима олур эдилар. Биз ҳам бир ёқдин ул навоҳедағи аймоқ ва атрокка тахмил қилиб, нима ола кириштук. Бу бир ой-икки ойнинг ичида шоядким уч юз туман кепакий олилди экин. Биздин бир неча кун бурунроқ ўзбакнинг чопқунчисини Хуросон илғори ва Зуннунбекнинг кишилари Панди Даҳ ва Марвчоқда яхши босиб, қалин ўзбак йлтурубтурлар.

Бадиъуззамон мирзо, Музаффар мирзо, Муҳаммад Бурун-дуқ барлос, Зуннун арғун ўғли Шохбек Шайбонийхоннинг устигаким, Балхда Султон Куличокни муҳосара қилиб эди, юрмакни жазм қилиб, жамиъ Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлариға кишилар йибориб тилаттилар, дағи бу азимат била Ҳирийдин чиқтилар. Бодғисга етганда Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдин келиб қўшулди, Ибни Ҳусайн мирзо ҳам андин сўнг Тўн ва Қойиндин келди, Кепак мирзоким, Машҳадта эди, ҳар неча кишилар йибордилар, номаъқул сўзлар айтиб, номардлик қилиб келмади. Анинг таассуби Музаффар мирзо била эди, яъни ул подшоҳ бўлганда ман нечук анинг қошига борғайман, деб мундоқ маҳалдаким жамиъ оғанини бир ерда йиғилиб, иттифоқ қилиб, Шайбонийхондек ғаним устига азми жазм қилиб юруйдургонда мундоғ бемаза таассуб қилиб келмади. Анинг бу келмаганини ҳолоким таассубқа ҳамл қилур, балки барча номард-лиқиға ҳамл қилғуларидур.

Ғаразким, бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақддин баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилғайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига хушдин асари бўлса, нега андоғ амрга иқдом ва эҳтимом қилмағайким, қилгандин сўнг мустаҳрин дегайлар: «Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтаанд».

Манга дағи элчилар келдилар. Сўнгра Муҳаммад Бурун-дуқ барлос ҳам келди, ман худ нега бормағайман. Юз-икки юз йиғоч йўлни бу маслаҳат учун тай қилибтурман. Мен Муҳам-

мадбек била-ўқ мутаважжих бўлдум, ул фурсатта мирзолар Мурғобға келиб эдилар. Душанба куни, жумодиулохир ойининг секкизида мирзолар била мулоқот бўлди. Абулмуҳсин мирзо ярим курўх истиқбол қилиб келиб эди, етушдук. Мен бу тарафдин отдин туштум, Абулмуҳсин мирзо ул тарафтин отдин тушти, юруб кўрушуб отланилди, илгаррак кела ўрдунинг ёвуғида Музаффар мирзо ва Ибни Хусайн мирзо келдилар. Булар Абулмуҳсин мирзодин ёшқа кичик эдилар, керакким бурунроқ истиқболға келсалар эди; ғолибо, бу таъхир хумор жиҳатидин экандур, не такаббурдин ва бу тақсир айш ва ишрат сабабидин экандур, не такаддурдин.

Музаффар мирзо муболаға қилди, от устида кўруштук. Ибни Хусайн мирзо била ҳам ушбу нав кўрушулди. Келиб Бадиъуззамон мирзонинг эшигига туштук. Ғариб издиҳом ва жамият эди. Андоғ ғулув эдиким, тикилишда баъзининг учтўрт қадам йўл оёғи ерга тегмас эди, баъзиким иш-куч учун ёнмоқ хаёл қилса эди, тўрт-беш қадам кейинга боқа беихтиёр олиб борурлар эди.

Бадиъуззамон мирзонинг девонхона уйига еттуқ муқаррар андоқ эдиким, ман уйдин киргач юкунғайман, Бадиъуззамон мирзо кўпуб араққа келгай, дағи кўрушулгай, ман уйдин киргач, бир юкундум, доғи бедаранг мутаважжих бўлдум, Бадиъуззамон мирзо оҳистароқ кўпуб, сустроқ юруди.

Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва манинг номусим анинг номуси эди, белбоғимдин бир тортти, воқиф бўлдум. Таанни била юруб, муқаррар бўлган ерда кўрушулди, бу улуғ оқ уйда тўрт тўшак солиб эдилар. Бадиъуззамон мирзонинг оқ уйлари албатта ён эшиклик бўлур эди. Мирзо доим бу эшикнинг ёнида ўлтурур эди, бир тўшакни бу эшикнинг ёнида солиб эдилар. Бадиъуззамон мирзо ва Музаффар мирзо бу тўшакка ўлтурдилар, яна бир тўшакни рост қўлда солиб эдилар, Абулмуҳсин мирзо ва ман бу тўшакда ўлтурдук. Бадиъуззамон мирзонинг тўшакидин қуйи чап ёнда яна бир тўшак солиб эдилар. Қосим Султон ўзбак Шайбоний султонларидинким, мирзонинг куёви бўлур эди, Қосим Хусайн Султоннинг отаси бўлгай, яна Ибни Хусайн мирзо бу тўшакда ўлтурдилар. Манга солган тўшакдин қуйи ўнг қўлумда яна бир тўшак солиб эдилар, Жаҳонгир мирзо била Абдурраззоқ мирзо ул тўшакда ўлтурдилар. Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек ва Қосимбек ўнг ёнда Қосим Султон била Ибни Хусайн мирзодин хейли қуйироқ ўлтурдилар.

Ош тортилди, бовужудким, суҳбат йўқ эди, ош торта-
дурғон ерда шира қўюб олтун ва кумуш суроҳийларни шира
устига тердилар. Бурунлар бизнинг ота-оға Чингиз тўраси-
ни ғариб риоят қилурлар эди, мажлисда ва девонда ва тўй
ва ошда, ўтурмоқда ва кўпмоқда хилофи-тўра иш-қилмаслар
эди. Чингизхоннинг тўраси насси қотиъ эмастурким, албат-
та киши анинг била амал қилғай. Ҳар кимдин яхши қоида
қолган бўлса анинг била амал қилмоқ керак агар ота ёмон
иш қилган бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак.

Ошдин сўнг отланиб, тушган ерга келдим. Бизнинг ўрду
била мирзоларнинг ўрдусининг ораси бир шаръий бўлғай
эди. Иккинчи навбат келганда Бадиъуззамон мирзо бурун-
гидек таъзим қилмади, Муҳаммад Бурундуқбекка ва Зун-
нунбекка айттурдимким, агарчи ёшим кичиктур, вале тўрум
улуғдур — ота тахтидаким, Самарқанд бўлғай, икки навбат
зарби рост олиб ўлтурубдурман. Бу хонавода учун ёт-ёғи
билаким мунча жанг ва жадал қилибтурман, манинг таъзи-
мимда таъхир беважҳдур, бу сўз мазкур бўлғоч, чун маъқул
эди, муътариф бўлуб, таъзимни хотирхоҳ қилдилар.

Яна бир навбат Бадиъуззамон мирзо қошига борганда на-
мози пешиндин сўнг чоғир мажлиси бўлди, ман ул маҳаллар
ичмас эдим, тавр ораста мажлисе эди, хонларда ҳар нав га-
заклар ясаб эдилар: товуқ кабоби ва қоз кабоби ва ҳар жинс
атъимадин торттилар. Бадиъуззамон мирзонинг мажли-
сини хейли таъриф қилурлар эди, филвоқеъ беғилу ғаш ва
оромида мажлис эди. Мурғоб ёқасида эканда икки-уч қатла
мирзонинг чоғир мажлисида ҳозир бўлдум. Ичмасимни чун
билурлар эди, таклифе қилмадилар.

Музаффар мирзонинг мажлисида ҳам бир навбат бордим.
Ҳусайн Али жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо қоши-
да эдилар. Ул мажлисда бор эдилар, кайфият бўлганда Мир
Бадр рақс қилди, хўб рақс қилди. Ғолибо ул нав рақс Мир
Бадрнинг ихтироидур. Мирзолар Ҳирийдин чиқиб, иттифоқ
қилиб, йиғилиб Мурғобга келгунча уч-тўрт ой бўлди.

Султон Куличоқ танг келиб Балх қалъасини ўзбакка
берди. Ўзбак Балхни олғандин сўнг бу жамъиятнинг исти-
моидин Самарқандга мурожаат қилди. Бу мирзолар агарчи
суҳбат ва суҳбаторойлиқда ва ихтилот ва омизишта тавре
эдилар, вале сипоҳийлик рев ва рангидин йироқ ва мардо-
налиқ ва жангу жадалдин қироқ эдилар. Мурғобда ўлтурғон

маҳалларда хабар келдиким, Хақназар чапани тўрт юз-беш юз киши била келиб Чечакту навоҳисини чопти. Барча мирзолар ҳозир бўлуб ҳар неча қилиб, бу чопқунчининг устига илғор йибора олмадилар. Мурғоб била Чечактунинг ораси ўн йиғоч йўлдур, бу ишни ман тиладим. Номус қилиб манга ҳам рухсат берма-дилар. Чун Шайбонийхон ёнди, йил ҳам кеч бўлуб эди. Андоқ қарор топтиким, бу қиш мирзолар ҳар қайси бир муносиб ерда қишлаб, эрта ёз жамъият қилиб ғаним дафъиға мутаважжих бўлғайлар, манга ҳам Хуросон навоҳисида қишламоқ таклифи қилдилар.

Чун Кобул ва Ғазни пуршар ва шўр ерлар эди, турк ва мўғулдин ва аймоқ охшомдин ва афғон ва хазорадин мухталиф эл ва улус анда йиғилиб эдилар. Яна Хуросон била Кобул ораси ёвуқроқ йўлдинким тоғ йўли бўлғай, агар қор ва ях нима моний бўлмаса, бир ойчилик йўл эди. Туз била қирқ-эллик кунлик йўл эди, вилоят ҳам хануз яхши кўнгул босмайдур эди. Давлатхоҳлардин ҳеч ким бизнинг анда қишларимизни салоҳ кўрмадилар. Мирзоларға узр айттук. Кабул қилмадилар, кўпрак таклиф қилдилар, ҳар неча узр дедук таклифни бажидроқ қилдилар. Охир Бадиъуззамон мирзо ва Абулмуҳсин мирзо ва Музаффар мирзо отланиб, манинг уюмга келиб, қиш турмоқ таклифини қилдилар. Мирзолар юзига йўқ деёлмадук мундоқ подшоҳлар ўзлари келиб, турмоқ таклифини қилдилар. Яна Ҳирийниким рубъи маскунда андоқ шаҳар йўқтур ва Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидин ва такаллуфидин Ҳирийнинг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараққий қилиб эди, кўрмак орзуси хейли бор эди. Бу жиҳатлардин турмоқни қабул қилдук.

Абулмуҳсин мирзо вилоятиға, Марвға борди. Ибн Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойинға борди. Бадиъуззамон ва Музаффар мирзо Ҳирийга азимат қилдилар, икки-уч кундин кейинроқдин Чилдухтарон ва Тошработ йўли била ман ҳам Ҳирийга мутаважжих бўлдум.

Барча бегимлар, манинг аммам Поянда Султонбегим, Ҳадичабегим, Офоқбегим, яна Султон Абусаъид мирзонинг қизлари амма бегимлар, барча Султон Ҳусайн мирзонинг мадрасасида йиғилдилар. Барча бегимлар мирзонинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдум. Аввал Поянда Султонбегим била юкунуб кўруштум, андин сўнг Офоқбегим била

юкунмай кўруштум, андин кейин Ҳадичабегим била юкунуб кўруштум. Бир замон мунда ўлтуруб ҳофизлар Қуръон ўқуғондин сўнг жанубий мадрасадаким, Ҳадичабегимнинг уйини тикиб эдилар, бордук. Ҳадичабегимнинг ошини тортилар. Ош тортилгандин кейин Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ул кеча анда бўлдум, аввал манга Боғи Навда юрт таъин қилиб эдилар. Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйларини таъин қилдилар. Ҳирийдин чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар иккиуч кунда бориб, Боғи Жаҳонорода Бадиъуззамон мирзога кўрунуш қилур эдим. Неча кундин сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади, Музаффар мирзо Боғи Сафидда ўлтурур эди.

Ҳадичабегим ҳам анда эди, Жаҳонгир Мирзо манинг била борди. Ҳадичабегим қошида ош ва таом тортилгандин кейин Музаффар мирзо бизни Бобур мирзо солган Тарабхона отлиқ иморатқа олиб борди; Тарабхонада чоғир мажлиси бўлди.

Тарабхона боғчанинг ўртасида воқеъ бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналиқ, вале ширингина имораттур, юқориғи ошёнида такаллуф кўпрак қилибтурлар. Тўрт кунжида тўрт хужрадур. Ўзга бу тўрт хужранинг ўртаси ва мубинлари тамом бир уй дохилидур; бир уйдурким, хужраларнинг мубини тўрт шаҳнишин йўсунлуқ бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зилъи мусаввардур, агарчи бу иморатни Бобур мирзо қилгандур, вале бу тасвирларни Султон Абусаъид мирзо буюрғондур, масоф ва урушларини тасвир қилибтурлар, шимолий сариға шаҳнишинда икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, тўшакларнинг ёнлари шимол сари эди, бир тўшакда Музаффар мирзо ва ман ўлтурдуқ яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирзонинг уйида чун меҳмон эдуқ мани Музаффар мирзо ўзидин юқори олди.

Ишрат паймоналарин тўлдуруб, соқийлар юруб мажлис аҳлиға тутта кириштилар. Мураввақ чоғирларни мажлис аҳди ҳам ҳайвон суйидек юта кириштилар, мажлис қизиқти, чоғирлар бошқа чиқти; бу хаёлда эдиларким, манга ичиргайлар, мани ҳам бу доираға киюрғайлар.

Мен агарчи бу чоққача нашъа бўлгунча чоғир иртикоб қилмайдур эдим, мастлиқ ва сархушлуқ кайфияти ва ҳола-

тини камоҳаққуху билмайдур эдим, вале чоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа кўнглум тортар эди. Кичикликта бемай эдим, чоғирнинг нашъа ва кайфиятин билмас эдим. Отам гоҳиким чоғир таклифи қилсалар ҳам узлар айтиб иртикоб қилмас эдим. Отамдин сўнг Хожа Қозининг юмни қадамидин зоҳид ва муттақий эрдим. Шубҳалиқ таомдин ижтиноб қилур эдим. Не жойи улким, чоғир иртикоб қилғайман, сўнгралар йигитлик ҳавасидин ва нафс тақозосидинким чоғирға майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эди, балки чоғирға майлимни билур киши йўқ эди. Кўнглум агарчи мойил эди, мундоқ қилмағон амрни ўзлук била қилмоқ мушkil эди.

Хотирға кечтиким, чун мунча таклиф қиладурлар, яна Ҳирийдек ораста шаҳарига келиб туриббизким, жамиъ айшишрат асбобу олоти мукаммалу муҳайё ва бори такаллуфу танаъум ашъ-у адавати омода-у пайдо, «ҳоло ичмасам қачон ичарман», деб ичмакка азм қилдиму бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим.

Вале хотирға кечтиким, Бадиъуззамон мирзо оғадур, анинг илигидин ва анинг уйида ичмай, инисининг илигидин ва инисининг уйида ичсам, хотириға нима келгай деб, бу тараддудимни айтгим. Бу узрумни маъкул деб, бу суҳбатта чоғир таклифи қилмадилар.

Муқаррар андоқ бўлдуким, Бадиъуззамон мирзо била Музаффар мирзо бир ерда бўлғанда иккала мирзонинг таклифи била ичилгай.

Мажлиста нағма аҳдидин Ҳофиз ҳожи эди, Жалолиддин Маҳмуд нойи эди. Ғулом Шодийнинг иниси Шоди бача эди. Чанг чолур эди. Ҳофиз ҳожи ҳўб ўқур эди. Ҳирий эли пасту нозук ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир мирзонинг бир хонандаси бор эди, Миржон отлиқ, Самарқандий эди. Баланду дурушт ва ноҳамвор ўқур эди. Жаҳонгир мирзо кайфият маҳалда буюрдиким ўқуғай, ғариб, баланду дурушт ва бемаза ўқуди. Хуросон эли пурзарофат тирилур эл. Мунинг бу ўқишидин бириси қулоғин тутамудур, яна бири чиройин читамудур, мирзо жиҳатидин ҳеч ким манъ қилаолмайдур.

Намози шомдин сўнг Тарабхонадин Музаффар мирзо солган янги қишлоқи уйга келдук. Ушбу уйга келганда охир мастлиғларда Юсуф Али кўкалдош кўпуб раққослиқ қилди. Бу уйга келганда суҳбат хейли гарм бўлди. Музаффар мир-

зо бир камар шамшир, бир қўзи жубба, бир бўз тупчоқ манга берди. Бу уйга келганда Жонак туркий айтти. Музаффар мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ отлиқ қуллари бор эди, мастлиқ маҳалларда бир пора бемаза гармхўлуқлар қилдилар. Кейгача гарм-сухбат-эди, мажлие-тарқади. Мен-бу оқшом ушбу уйда-ўқ бўлдум. Манга чоғир таклифи қилур хабарини Қосимбек эшитиб, Зуннунбекка киши йиборибтур. Зуннунбек мирзоларга насиҳат йўсунлуқ қаттиқ-қаттиқ айтиб, чоғир таклифини тамом бартараф қилибтурлар.

Бадиъуззамон мирзо Музаффар мирзонинг меҳмондорлигини эшитиб, Боғи Жаҳонорода Муқаввийхонада мажлис тартиб қилиб, мани тилади. Бизнинг баъзи ичқиларни ва йигитларни ҳам тиладилар; манинг ёвуқлағиларим манинг жиҳатимдан ича олмаслар эди.

Агар ичарлари ҳам бўлса, бир ой-қирқ кунда эшик-элини боғлаб юз дағдаға била ичарлар эди. Андоқ кишиларни чорладилар. Мунда ҳамки келдилар, гоҳи мани гофил қилиб, гоҳи иликларини паноҳ қилиб, юз ташвишлар била ичар эдилар. Агарчи мандин суҳбатдағи кишига рухсати ом бўлган йўсунлуқ бўлуб эди, не жиҳаттинким, бу суҳбат ота-оғамиздек кишининг суҳбати эди. Муалло байдларни келтурдилар; билмон, шоҳларининг ё амалий шоҳларининг оралариға камон шоҳининг узунлўғи била иничка-иничка кесиб, қўюбтурлар, тавре кўрунадур. Бу суҳбатта манинг олимға қоз кабоби қўйдилар, чун қуш бузмоғини ва тўрғамоғини қилган эмас эрдим, илик элтмадим.

Бадиъуззамон мирзо дедиким, нега майл қилмассиз. Мен дедим, тўрғамоқтин ожиздурман. Филҳол, Бадиъуззамон мирзо манинг олимдағи қозни бузуб, тўрғаб олимда қўйди. Мундоқ ишларда Бадиъуззамон мирзо беназир киши эди. Охир суҳбатта бир мурассаъ камар, ханжар, бир чоркаб, бир тупчоқ манга берди.

Йигирма кунким, Хирийда эрдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим. Ажзчимиз бу сайрларда Юсуф Али кўкалдош эди. Ҳар қайси сайргоҳқа тушулса эди, Юсуф Али кўкалдош бир нав ош тортар эди. Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн мирзонинг хонақоҳидин ўзга ер кўрулмаган шояд қолмади экин, Гозургоҳу Алишербекнинг боғчаси ва жувози қоғазу Тахти Остона ва Пуликоҳу Кахдистону боғи Назаргоҳ ва Неъматободу

Гозургохнинг хиёбони ва Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси ва Тахти Сафару Тахти Навоий ва Тахти Баргару Тахти Ҳожибек ва Шайх Баҳовуддин Умару Шайх Зайнуддин ва Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг мазороту мақобирини ва Намозгоҳи Мухтору Ҳавзи Моҳиён ва Соқи Салмону Биллурийким, асли Абулвалид экандур, Имом Фаҳр ва Боғи Хиёбону Мирзонинг мадорису мақобирини ва Гавҳаршодбегимнинг мадраса-у мақбарасини ва Масжиди жомеъни ва Боғи Зоғону Боғи Наву Боғи Зубайда ва Абусаъид мирзо солған дарвозайи Ироқнинг Оқсарой ва Пурону Суфайи Тирандозону Чарғолонгу Мирвоҳид ва Пули Молону Хожа Тоқу Боғи Сафиду Тарабхона ва Боғи Жаҳоноро ва Кӯшқу Муқаввийхона ва Савсанийхона ва Дувоздаҳ буржу Жаҳоноронинг шимол тарафидағи улуғ ҳавзу тўрт тарафидағи тўрт иморат ва қалъанинг беш дарвозаси: Дарвозайи Малику Дарвозайи Ироқу Дарвозайи Ферузободу Дарвозайи Хушу Дарвозайи Қипчоқ ва Бозори Малику Чорсу ва шайхулислоннинг мадрасаси ва Маликларнинг Масжиди жомеъи ва Боғшаҳару Бадиъуззамон мирзонинг Жўйи Инжил ёқасидағи мадрасаси ва Алишербекнинг ўлтурур уйларики — «Унсия» дерлар, мақбара-у масжиди жомеиники — «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиники — «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва дорушшифосиники — «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, борини андақ фурсатта сайр қилдим.

Султон Аҳмад мирзонинг кичик қизи Маъсума Султонбегимни, онаси Ҳабиба Султонбегим бу фаторатлардин бурунроқ Хуросон олиб келган экандур, бир кун ман акамни кўра келганда онаси била келиб, мани кўрди. Кўргач-ўқ манга хейли майл пайдо бўлди.

Маҳфий кишилар бориб акам била янга била, Поянда Султонбегимни «ака» дер эдим, Ҳабиба Султонбегимни «янга» дер эрдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдиким, манинг кейнимча янга қизини олиб Кобулға келгай.

Мени қишланг деб, Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек бажид сазй қиладурлар эди, вале қишлоқ ери ва қишламоқ асбобини яхши сомон бермайдурлар эди. Қиш бўлди ва орадағи тоғларда қорлар ёғди. Кобул тарафидин ҳануз дағдаға кўпрак бўлди. Булар не қишлоқлик ерни сомон берадур, не сомонлик ерда қишлоқ. Охир зарурат бўлди, сариҳ айта олмадук. Қишлоқ баҳонаси била Ҳирийдин шаъбон ойининг

еттисида чиқиб, Бодғис навоҳисида ҳар юртта бирар кун, иккирар кун таваккуф қила-қила кўч қилур эдуқ то вилоятларга таҳсил ва иш-куч учун борғанлар келиб қўшулғайлар. Ул миқдор макс ва даранг бўлдиким, Лангари Мир Ғиёсдин икки-уч кўч ўтганда-рамазон ойи-кўрулди. Вилоятларга иш-куч учун борған йигит-ялангдин баъзиси келиб қотилди, баъзиси йигирма кун, бир ойдин сўнг Кобулда келдилар, баъзиси қолиб мирзоларга навкар бўлдилар. Бу жумладан бир Сайдим Али дарбон эди, қолиб Бадиъуззамон мирзога навкар бўлди.

Хисравшоҳ навкарларидин ҳеч кимни онча риоят қилмайдур эдим, Жаҳонгир мирзо Ғазнини ташлаб чиққанда, Ғазнини Сайдимга берилиб эди. Ўзининг қайн иниси Дўст Ангу шайхни Ғазнига қўюб, ўзи черикка келиб эди. Филвоқеъ Хисравшоҳ навкарларининг орасида бу икки кишидинким, Сайдим Али дарбон била Муҳиб Али кўрчи бўлғай, яхшироқ киши йўқ эди. Сайдим яхши ахлоқ ва атворлиқ киши эди. Қиличга мардона киши эди. Уйида бемажлис ва бесухбате эмас эди, хейли саҳовати бор эди, ажаб кифоятлиқ ва сомонлиқ киши эди; зарофату латофати рангин, ихтилоту ҳикояти ширин, хушхулқу ҳарроф ва ҳаззол киши эди; айби бу эдиким — гузаро фосиқ ва мўғлим эди, мазҳабида инҳирофи бор экандур. Бир нима мунофиқ шевароқ киши эди. Баъзи нифоқини ҳазлға ҳамл қилурлар эди, вале бечизе эмас экандур. Бадиъуззамон мирзо Ҳирийни Шайбоққа олдуруб Шоҳбекка келганда, мирзо била Шоҳбекнинг орасида нифоқомиз сўз айтқан учун мирзо ўлтуруб, Ҳирманд суйиға ташлатур. Муҳиб Алининг ҳикояти «Вақоеъ» зайлида келгусидур.

Лангари Мир Ғиёсдин ўтуб, Ғаржистоннинг яқа кентларини бостуруб Чахчаронга келилди. Лангардин ўтуб, Ғаржистон навоҳисида етганда, пайваста қор эди. Борған сойи қор улуғроқ бўлур эди. Чахчарон навоҳисида худ қор отнинг тизидин юқорироқ эди. Чахчарон Зуннунбекка тааллуқ эди. Миракжон Ирди отлиқ навкари анда эди. Зуннунбекнинг ошлиқларини тамом баҳо бериб олдук. Чахчарондин икки-уч кўч ўтгач, қор асру улуғ бўлди, узангудин юққорроқ эди, балки аксар ерда отнинг аёғи ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди. Чароқдондин ўтгач ҳам қор кўп улуғ бўлди, ҳам йўл номаълум бўлди. Лангари Мир Ғиёс навоҳисида Кобулға не йўл била боруримизни кенгаштук.

Мен ва аксар барин эдукким, қишдур, тоғ йўлида қўп дағдаға ва тараддудтур, Қандаҳор йўли агарчи бир нима йироқроқдур вале бетараддуд ва бедағдаға борилаур. Қосимбек: «ул йўлни йироқдур, бу йўл била борурбиз», деб қўп жаҳд қилди, бу йўлга бўлдук. Пир Султон отлиқ пешойи бошчи эди, қарилиғидинму ё олдарағонидинму, ё қорнинг улўғлиғидинму, йўлни йўқотти, бошлай олмади.

Чунки Қосимбек саъйи била бу йўлга бўлуб эдук Қосимбек номусқа тушуб, ўзи ва ўғлонлари-ўқ қор тепиб, йўл топиб, илгари юрурлар эди.

Бир кун ҳам қор асру улуғ бўлди, ҳам йўл номушаххас. Ҳар неча саъйлар қилдуқ боралмадук. Чора топа олмай ёниб, бир ўтунлуқ ерга тушуб, етмиш-сексан ўбдон йигитларни таъйин қилдукким, изимиз била ёниб, қўл қуйи қишлагон хазора-мазорадин топиб, йўл бошлағали келтургай лар. Ул борғанлар келгунча уч-тўрт кун бу юрттин кўчулмади. Борғанлар ҳам ўбдон йўл бошлар киши келтурмадилар. Таваккул қилиб, Султон пешойини илгари солиб, ушбу йўлга-ўқ ким топа олмай ёнилиб эди, бўлдук. Ул неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортилди, андоқким муддат ул-умр мунча машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъни ўшал фурсатта айтилди:

Чархнинг ман кўрмаган жавру жафоси қолдиму,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму.

Бир ҳафтаға ёвуқ қор тепиб, кунда бир шаръий-бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Қор тепар киши ман эдим, ўн-ўн беш ички била ва Қосимбек эди, икки ўғли Тенгриберди ва Қанбар Али била яна икки-уч навкари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлғанлар яёқ юруб, қор тепар эдук ҳар киши етти-секкиз ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Ҳар қадам қўйғонида белигача, кўксигача бота-бота қор тепар эди.

Бир неча қадам борғандин сўнг илгариги кишининг ҳамли қуюб турар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн-ўн беш-йигирма киши яёқ қорниким тепар эди, онча бўлур эдиким, бўш отни тортса бўлур эди. Бўш отни тортилаур эди узангусигача, қоптолиғача қўп-қўп, бота-бота бу бўш от ҳам ўн-ўн беш қадамча йўл юруб толикур эди. Бу отни ёқаға тортиб, яна бир бўш отни илгари тортилаур эди. Ушбу дастур била биз ўн-ўн беш-йигирма киши-ўқ қор тептук. Ушбу

ўн-ўн беш-йигирма кишининг отлари-ўқ илгари тортилди, ўзга тамом ўбдон-ўбдон йигитлар ва бек отонғонлар отларидин ҳам тушмай, тайёр тепилган ва босилғон йўлга кириб, бошларин қуйи солиб келурлар эди. Маҳал ул эмас эдиким, кишига таклиф ва зўре қилилғай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса, бундоқ ишларни ўзи тилаб қилур.

Ушбу тарик била қор тепиб, йўл қилиб Инжуқон ердин уч-тўрт кунда кўтали Зарриннинг тубига ҳаволи Кутий деган ҳаволға келдук. Ушбу кун ғариб чопқун била қор ёғар эди. Андоққим, барчаға ўлум ваҳми бўлди. Ул эл тоғдаги ғор ва қовокларни ҳавол дерлар; бу ҳаволға етганда чоп-қун беҳад тез бўлди. Ушбу ҳавол қошида-ўқ тушулди.

Қор улук, йўл якраҳа тепилган-босилган йўл била ҳам от ба хийла борадур. Кунлар ғоят қисқалиққа илгариги киши ёруғ чоқта ҳавол олиға келдилар, намози шом, намози хуфтанғача эл кела қолди. Андин сўнгра турган ерда-ўқ тушти. Кўп эл от устида-ўқ тонг оттурди, ҳавол торроқ кўрунди. Мен ҳаволнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзумға бир такия миқдори ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, ҳануз ерга етмайдур эди. Бир нима елга паноҳ бўлди, ўшанда-ўқ ўлтурдим. Ҳар неча дедиларким, ҳаволға боринг, бормадим. Кўнгулға кечтиким, барча эл қорда ва чопқунда, ман иссиқ уйда ва истироҳат била, мунда барча улус ташвиш била машаққатта, ман мунда уйку била фароғатта. Мурувваттин йироқ ва ҳамжиҳатлиқдин қироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин, бир форсий масал бор: «Марг бо ёрон сур аст».

Ўшандоқ чопқунда қозған ясаған чуқурда ўлтурдум, намози хуфтанғача қор онча чопқулаб ёғдиким, ман энгишиб ўлтуруб эдим, орқамға-у бошимға-у қулоқларимнинг устига тўрт эллик қор бор эди. Ўшул кеча қулоғимға совуқ таъсир қилди.

Намози хуфтанда қорни яхши мулоҳаза қилғанлар қичқиришдиларким, ҳавол асру кенг ҳаволдур, бу элга тамом ер бор, муники эшиттим, устумдаги қор-морни силкиб ҳаволға келдим, ҳавол навоҳисидаги йигитларни ҳам тиладим, қирқ-эллик кишига фароғат била ер пайдо бўлди, озуку яхни ва қовурдоқу ҳар нимаким ҳозир эди, ҳар кимнингким бор эди, келтурдилар. Мундоқ совуку қор ва чопқунда ажаб иссику амин ва фароғатлиқ ерга келдук.

Тонгласиға қор ва чопқун турди. Эртага кўчуб ўшул дастур била қор тепиб, йўл ясаб добон устиға чиқтук. Йўл худ қирлаб юқори чиқар экандур. Кўтали Заррин дер эмишлар. Биз юқори чиқмай дара қуйи-ўқ индук добондин тубига етгунча кун кеча бўлди, дара оғзидаўқ кўндук. Ул охшом кўп қаттиқ совуқ эди, асру кўп машаққат ва суубат била ул охшомни ўткардук.

Кўп кишининг илик-оёғин совуқ элтти. Кепакнинг аёғин, Суюндук туркман илигин, яна Ахийнинг аёғин ўшул кеча совуқ элтти. Эртасига дара қуйиға-ўқ юрудук бовужуд йўл бу эмас эканини билиб, кўруб таваккул қилиб, дара қуйи-ўқ юрулди, ёмон учма, секиртма ерлардин тушулди. Кеча намози шом эдиким, даранинг оғзиға чиқтук.

Ҳеч қари-улуқ ёд билмаским, бу кўталнинг мундоқ улуқ қори бор эрканда киши убур этмиш бўлғай; балки бу фаслда маълум эмаским, бу кўталдин убур этмак кишининг кўнглига етмиш бўлғай. Агарчи улуғ қордин неча кун хейли ташвиш кўрдук вале охир ушбу улуғ қор сабабидин ўзумизни манзилға еткурдук. Нечукким агар мундоқ улуғ қор бўлмаса, андоқ бераҳ учма ва секиртмадин ким ўта олғай эди, балки агар улуғ қор бўлмаса аввалғи учмада-ўқ элининг от ва теваси тамом қолғай эди.

Ҳар неку бадеки дар шуморасть,
То дар нигари салохи кораст.

Намози хуфтан бўлуб эдиким, Якка ўлангга келиб туштук. Якка ўланг эли биз келиб тушганда-ўқ хабар топтилар. Иссиқ уйлар, семиз қўйлар, отқа ўт ва бўрсу бениҳоят, ўт ёқмоққа ўтун ва тезакка не хад ва не ғоят, андоқ совуқ ва қордин қутулуб, мундоқ кенг ва иссиқ уйлар топмоқ, андоқ машаққат ва балодин халос бўлуб, мундоқ қалин нон ва семиз қўйлар топмоқ хузуредурким, мундоқ машаққатларни кўрганлар билур, фароғатедурким, мундоқ балолар кечурганлар фахм қилур. Хотиржамъ ва кўнгул тинч бир кун Якка ўлангда таваққуф қилдук. Якка ўлангдин кўчуб, икки йиғоч йўл келиб тушулди.

Тонгласи рамазон ийди бўлди. Бомиён била юруб, Шибарту кўталидин ошиб, Жангалакка етмай тушулди. Туркман хазораси кўчлари ва моллари била йўлумизнинг устида-ўқ қишлағон экандур. Биздин асло хабарлари йўқ, тонгласи

кўчуб келурда буларнинг оғил ва олачуқдарининг орасиға кела туштук. Икки-уч бўлак оғил талон ва торожға борди, ўзгалари уй ва рўзгорин солиб, ўғлон-ушоғин олиб, тоққа торттилар. Илгаридин хабар келдиким, бир неча хазора черик-элининг олини-бир-тангида-тўсуб, ўқдашиб кишини ўт-гали қўймайдурлар, бу хабар келгач, илдам-ўқ юрудум, етиб кўрдум эрса, танги ҳам эмас, бир неча хазора бир тумшуқдин келиб ўқ қўядурлар, партал йиғилиб турубтур ўбдон-ўбдон йигитлардек.

Шеър:

Қаросин ёғийнинг кўрубтурлар,
Дангу хайрон боқиб турубтурлар.
Мен етиб тез ул сари юрудум,
Юру-юру деб илгари юрудум.
Ғаразим элни тез қилмоқ эди,
Ёғий бирла ситез қилмоқ эди.
Тез этиб элни тортим ўзни,
Ҳеч ким ҳам эшитмади сўзни,
Йўқ эди жибаву кежиму яроқ
Менда бор эди нек ўқу садоқ.
Турдум эрса тамом эл турди,
Ёғий гўе буларни ўлтурди,
Сен навкарким қилурсен онинг учун,
Яроғи бир маҳалда жонинг учун.
Йўқки навкар туруб беги юругай,
Навкар осудаву беги чуругай.
Навкареким, бу таврдур, не осиқ,
Не ишингга ярар, не ошқа қотиқ,
Охир от солдим илгари юрудум,
Сурубон тоғка юқори юрудум,
Мени кўруб юруди эл доғи,
Қолди элдин кейинга қўрқоғи.
Етибон тез тоққа тормоштук
Ўқиға боқмайин юруб оштук.
Гаҳи оттин тушуб, гаҳи отлиқ,
Юрубон илгарига журъатлиқ.
Ёғий ҳам тоғдин ўқ қўяр эди,
Зўр кўргач солиб юрий берди,
Тоққа чиқтук хазорани ковлаб,
Қиру қўлда кийик киби овлаб.

Юругонни кийикдек откуладук
Талабон молу қўйини бўладук.
Қирибон туркман хазорасини,
Айладук банд киши-қорасини.
Ер атоғлиқни дастгир эттук
Аҳду авлодини асир эттук.

Ҳазора молидин ман ҳам бир пора қўй йиғиштурдум.
Ёрак тағойиға топшуруб, ўзум илгари ўтуб, қирлар била
қўллар била юруб, хазораларнинг от ва қўйларини суруб,
Темурбек лангариға келтуруб туштук. Туркман хазораси-
нинг ўн тўрт-ўн беш саркаши ва раҳзан улуғларидин иликка
тушуб эди, хаёлимда бу эдиким, тушган юртта турлук-тур-
лук азоб ва уқубат била ўлтургайларким, жамиъ раҳзан ва
саркашларға ибрат бўлғай. Йўлда Қосимбекка йўлуқуб, бе-
мавқеъ тараҳхум қилиб, халос қилибтур.

Замини шўра сунбул бар наёрад,
Дар ў тухми амал зоеъ магардон.
Нақўи бо бадон кардан чунон аст,
Ки бад кардан ба жои некмардон.

Асирларни ҳам тараҳхум қилиб, озод қилилди. Ушбу
туркман хазорасини чопқонда эшитилдиким, Муҳаммад
Хусайн мирзо дуғлат яна Султон Санжар барлос ва жамиъ
Кобулда қолган мўғулларни ўзларига тортиб, Мирзохон-
ни подшоҳ қилиб, Кобулни қабабтурлар. Эл орасида бу ха-
барни солибтурларким, Бадиъуззамон ва Музаффар Мирзо
подшоҳни тутуб, Ҳирийнинг қалъайи Ихтиёриддиниғаким,
ҳоло Олакўрғонға машхурдур, чиқарибтурлар. Кобул кўрғо-
нида Мулло Бобойи Пашоғарий халифа ва Муҳиб Али кўрчи
ва Аҳмад Юсуф ва Аҳмад Қосим бошлиқлар эди, булар яхши
бордилар. Кўрғонни мазбут ва мустаҳкам қилиб асрадилар.

Темурбек лангаридин Муҳаммад Андижоний отлиқ Қо-
симбекнинг навкари Тўқбойдин Кобулдоғи бекларга бу
ерга келганимизнинг кайфиятини битиб йибордук. Андоқ
муқаррар бўлдуким, Ғарбанд тангисидин чиқиб аларнинг
устига илғағумиздур. Нишона бу бўлсунким, Манор тоғидин
ўтгач-ўқ, улуғ ўт ёндурғумиздур.

Сизлар ҳам аркта эски қўшкнинг устидаким, ҳоло хази-
надур, улуғ ўт ёндурунгиз, то билгайбизким, бизнинг келга-
нимизни билибсизлар. Биз бу соридин етгач, сиз ичкаридин

чиқиб илигингиздин келурини тақсир қилманг. Бу сўзларни буттуруб, Муҳаммад Андижонийни йиборилди.

Тонгласи Лангардин отланиб, Уштур шаҳар тўғрисиға тушулди, андин эрта отланиб, тушқа ёвуқ Ғурбанд тангисидин чиқиб кўпрук бошида тушдук. ~~От-суғориб, отни тиндуруб,~~ намози пешин кўпрук бошидин отландук Тутқовулғача қор йўқ эди. Тутқовулдин ўта борған сари қор улуғроқ бўлди. Зимма Яхши била Манор орасида андоқ совуқ эдиким, муддатул-умр онча совуқ кам кўрулуб эди. Аҳмад ясовул била Қора Аҳмад юртчини дағи Кобулдағи бекларга йиборилдиким, ўшўл миод ўтуб, доманада тушуб, совуқдин бетоқат бўлуб, ўтлар ёндуруб исиндук.

Агарчи ўт ёндуруб маҳал эмас эди, совуқ зарбидин бетоқат бўлуб, ўт ёндурулди. Тонг ота ёвушуб эдиким, Манор тоғининг доманасидин, отландук. Манор била Кобулнинг орасида қор отнинг тизида бор эди. Қотқон бўлуб эди, йўлдин чиққон киши ташвиш била юрур эди. Бу ораликни тамом чубуруб келдук; бу жиҳаттин фарз вақтида Кобулға бахила еттук. Бибимоҳрўйға етардин бурунроқ арктин улуғ ўт чиқди, маълум бўлдиким, хабардор бўлмишлар. Саййид Қосимнинг кўпругига ета Ширим тағойи била баронғор кишини Мулло Бобонинг кўпруги сари йиборилди. Жавонғор ва ғул Бобо Лўли йўли била бўлдук. Ул маҳалда Халифанинг боғининг ўрунида бир кичикроқ боғча эди. Улуғбек мирзо солиб эди. Лангар йўсунлуқ. Агарчи дарахт ва йиғочи қолмайдур эди, вале муҳавватаси бор эди, Мирзохон анда ўлтуруб эди. Муҳаммад Хусайн мирзо Улуғбек мирзо солған Боғи Биҳиштта эди.

Мен Мулло Бобо боғининг кўча тарафидаги гўристонға етиб эдиким, тезлик қилиб илгари борғанларни уруб, ёндуруб бизга тиктилар. Илгари бориб Мирзохон ултурғон ҳавлиға кирганлар тўрт киши эди: бир Саййид Қосим эшик оқо эди, яна бир Қанбар Али Қосимбек эди, яна бир Шерқули қоравул мўғул эди, яна бир Султон Аҳмад мўғул эди, Шерқулининг жамоатидин эди.

Бу тўрт киши етган била бетаҳоши-ўқ Мирзохон ўлтурғон ҳавлиға кирарлар, ғавғо бўлур. Мирзохон бир отқа миниб қочиб чиқар, Абулҳасан қўрбегининг иниси Муҳаммад Хусайн ҳам Мирзохонға навкар бўлуб эди, бу тўрт кишидин Шерқулини чопиб йиқор, бошини кесар маҳалда халос бўлур,

бу түрт киши қилич еб, ўқ еб, яралуқ бўлуб, мазкур бўлган ерда бизга тиқилиб келдилар. То кўчада отлик эл тиқилдилар, турдилар, не илгари юруй оладурлар, не кейинга ёна оладурлар. Мен ёвуғумдағи йигитларга дедимким: тушуб зўрланг. Дўст Носир, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Бобо Шерзод, Шоҳ Муҳаммад ва яна бир неча йигит тушуб юруб ўқ қўйдилар.

Ёғий қоча берди, қўрғондағиларни ғалаба кўз тутуб, иш вақтида етиша олмадилар, ёғийни тебратгандин сўнг бирин-икин чопишиб кела бошладилар. Ҳануз Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа кирмайдур эдимким, қўрғондағи элдин Аҳмад Юсуф, Саййид Юсуф келди, манинг била ҳамроҳ-ўқ Мирзохон ўлтурғон боғқа кирдук. Кўрдум, Мирзохон йўқтур, қочиб чиқибтур, тез-ўқ ёндим. Аҳмад Юсуф манинг сўнгимча эди, чорбоғнинг эшигидин Дўст Сарипулий пиёдаким, Кобулда мардоналиғи жиҳатидин риоят қилиб, кутволлик мансабини бериб, Кобулда қўюлуб эди, яланғоч қилич иликда кириб келди, манга-ўқ тиқилиб келадур, ман жиба кийиб эдим, ғарбичи боғла майдур эрдим, дубулға ҳам киймайдур эдим. Бир неча қичқирдим, «ҳай дўст, ҳай дўст», деб, Аҳмад Юсуф ҳам қичқирди. Мен совуққа ва қорға қўнганимдинму мани танимади ё уруш изтиробидинму эди, бетаҳоши яланг бозумға-ўқ қилич солди, Тенгри инояти эди, сари мўйи кор қилмади.

Агар тиғи олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то нахоҳад Худой.

Мен бу дуони ўқуб эрдим, анинг хосиятидин эдиким, Тенгри таоло бу мазарратни дафъ қилди ва бу мутаважжиҳ бўлган балони дафъ қилди. Ул дуо бу дуодур: «Бисмиллаҳир роҳманир-роҳийм. Аллоҳумма, анта раббий, ла илаҳа илла анта, алайка таваккалту ва анта раббул аршил-азим. Машааллоҳу кана ва ма лам яшаъ, лам якун ва ла қуввата илла биллаҳил-алийюл-азим. Ва иълам инналлаҳа ала кулли шайъин қодир. Ва инналлаҳа қад аҳата бикубли шайъин илман ва ахсо кулла шайъин ададан. Аллоҳумма инни ауъзу бика мин шарри нафси ва мин шарри ғайри ва мин шарри кулли зи шаррин ва мин шарри кулли даббатин, анта аҳаз би насиятиҳа, иннака раббил-аршил-азим».

Андин чиқиб Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон Боғи Биҳиштға келдим, Муҳаммад Ҳусайн мирзо қочиб чиқиб,

яшинғандур. Муҳаммад Хусайн мирзо ўлтурғон боғчанинг раҳнасида етти-секкиз ўқлуқ, ёйлиқ киши турубтур, ман бу кишиларнинг устиға отимни пошна қилиб еттим; тўхтай олмадилар, қочабердилар. Мен етиб, бирига қилич солдим, андоқ юмаланиб бордимки, тасаввур қилдимки, магар боши учуб кетти, ўта чиқтим, ман қилич солған киши Мирзохоннинг кўкалдоши Тулак кўкалдош экандур. Қилич эгнига тушган экандур.

Муҳаммад Хусайн мирзо ўлтурғон уйларнинг эшигига етганда том устидин бир мўғулким, манинг навкарим эди, ман ани танир эрдим, эшиклиқ тувурлуқ ердин тортти ўқни юзумга, ул тарафдин, бу тарафдин: «хай-хай, подшоҳдур» дейиштилар. Ўқни ёндуруб солиб қочти, ўқ отмоқтин ҳам иш ўтуб эди, Мирзоси ва сардорлари қочти, гирифтор бўлди, ким учун ўқ отар ушбу ерда. Султон Санжар барлосником, риоят қилиб Нингнаҳор туманини анга иноят қилиб эдим, ул ҳам бу фитнада булар била шарик эди, тутуб бўйнини боғлаб келтурдилар, музтариб бўлуб қичқирадурким: «хай, манда не гуноҳ». Гуноҳ мундин ортуқ бўлурмуким, бу жамъ била ҳамжиҳат ва ҳаммашваратлардин бир улуғроғи сен. Чунон додамнинг волидаси Шоҳбегим хоҳарзодаси бўлур эди, буюрдумким, мундоқ беиззатона кездурманг, ўлум йўқтур.

Мундин чиқиб Аҳмад Қосим кўхбурни ва неким кўрғондағи беклардин бири ул эди бир пора йигитлар била Мирзохоннинг сўнгича йибордим.

Ушбу Боғи Биҳишт ёнида Шоҳбегим ва хоним, уйлар ясаб ўлтуруб эдилар, бу боғдин чиқиб, Шоҳбегимни ва хонимни кўра бордим, шаҳар эли ва қора таёқ хужум қилибтурлар. Гўша ва канорда эл тутмоққа, мол таламоққа илик қўюбтурлар, кишилар қўюб барча элни уруб-суруб чиқорилди.

Шоҳ бегим ва хоним бир уйда ўлтуруб эдилар. Доимғи ерда тушуб, келиб бурунғидек адаб ва таъзим била юруб кўруштум. Шоҳбегим ва хоним беҳаду беқиёс музтарибу мунфаилу сарафканда ва хижил бўлубтурлар. Не маъкул узр айта оладурлар, не мушфиқона сўрмоқ тархин сола оладурлар. Булардин тамаим мундоқ эмас эди. Бу жамъ ҳар бадбахтлик мақомида бўлсалар эди, андоқ эмас эдиким, бегимнинг, хонимнинг сўзларига қулоқ солмағайлар эди. Мирзохон худ Шоҳбегимнинг туққан набираси, кеча ва кундуз бегим қошида, булар сўзларига кирмаса, Мирзохонни қўймай ўзларининг қошида сахласа худ бўлур эди.

Неча қатла ҳам ким, замона ноҳамворлиғидину даврон носозкорлиғидин ва тахту мулк ва навкару савдардин айри-либ, аларға илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч нав риоате ва шафқате кўрмадук. Менинг иним Мирзохоннинг ва она-си Султон Нигорхонимнинг айн ва маъмур вилоятлари бор эди, ман ва онам вилоят худ турсун, бир кент ва бир неча куш эгаси бўла олмадук. Менинг онам Юнусхон қизи ва ман набираси эмасму эдим? Ул табақадин ҳар кимки манинг сар-вақтимға тушти, илгимдин келганча туққанлиқни ва ях-шилиқни бажо келтурдум, нечукким Шоҳбегим келдилар. Памғонником, Кобулнинг аъло ерларидиндур, бердим. Яна ҳар нав фарзандлиқ ва хизматкорлиқта тақсире қилмадим.

Султон Саъидхон Қошғар хони беш-олти яёқ-яланг била келди, туққан иниларимдек кўруб Ламғон туманларидин Мандировар туманини бердим. Шоҳ Исмоил Шайбонийхон-ни Марвда олғанда Қундузғаким ўттум, Андижон вилояти манинг сори боқиб, баъзи доруғаларини кавлаб, баъзи ерла-рини беркитиб, манга киши йибордилар. Мен Султон Саъид-хонға бори навкарларимни топшуруб, кўмак кўшуб, зоду буд Андижон вилоятини бағишлаб, хон қилиб йибордим.

Бу тарихгача ҳам ул табақадин ҳар кимки келди, ўз туққанларимдин ўзга кўрмадим. Нечукким Чин Темур Сул-тон ва эсон Темур Султон ва Тўхта Султон ва Бобо Султон бу тарихда манинг қошимдадурлар, барчани ўз туққанларим-дин яхшироқ кўруб, риоят ва шафқатлар қилибтурман.

Бу битилганлардин ғараз шикоят эмас, рост ҳикояттур-ким, битибтурман. Бу мастур бўлғанлардин мақсуд ўзнинг таърифи эмас, баёни воқеъи бу эдиким, таҳрир этибтурман. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеъини таҳрир этилгай. Ложарам ота-оғадин ҳар яхшилиқ ва ёмонлиғким шоеъ эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва ҳунарким баёни воқеъ эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тутсун, эшитгувчи таарруз мақомидин ўтсун!

Мундин кўпуб Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа келиб, ви-лоятларға ва аймоқ ва аҳшомға фатҳномалар йиборилди, андин сўнг отланиб аркка келдим, Муҳаммад Ҳусайн мирзо хонимнинг тўшакхонасиға кўркунчдин қочиб кириб, тўшак-нинг бўғжамасиға ўзини боғлатибтур. Кўрғондағилардин

Мирим девонни ва яна баъзини қўйдуқким; бу уйларни ахтариб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони топиб келтургайлар, хонимнинг эшигига келиб, дуруштроқ, беадабонароқ сўзлар айтибтур. Боре баҳарҳол Муҳаммад Ҳусайн мирзони хонимнинг тўшақхонасидин топиб, аркта-манинг қошимга келтурдилар. Мен бурунғидек ўқ таъзим қилиб қўптум, хейли ҳам дурушт юзга келмадим. Муҳаммад Ҳусайн мирзоким мундоқ зишту шанъ ҳаракотга иқдом қилди; ва бу нав шўру фитна ангиз ва бунёдиға эҳтимом айлади. Агар пора-пора қилсам, ери бор эди, турлук-турлук азобу укубат била ўлмакка сазовор эди. Чун орада бир нав уруғлуқ бўлуб эди, манинг туққан холам Ҳўб Нигорхонимдин ўғлонлари ва қизлари бор эди. Бу ҳуқуқни ёд қилиб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони озод қилдим. Хуросон сари рухсат берилди, бу бемурувват ва ҳақношунос киши манинг мундоқ яхшилиғимниким, жонини бағишладим, билкулл унутуб, Шайбонийхон қошида мандин ғийбатлар ва шикоятлар қилибтур. Оз фурсат ўтмадиким, Шайбонийхон-ўқ ўлтуруб, жазосига еткурди.

Ту бад кунандайи худро ба рўзгор супор,
Ки рўзгор туро чокарестп кинагузор.

Аҳмад Қосим кўҳбур ва яна баъзи бир неча йигитниким, Мирзохоннинг сўнгича йиборилиб эди,

Қарға булоқ пушталарида Мирзохонға етарлар, қоча ҳам олмас, илик тебратгунча қувват ва журъати ҳам йўқ эди, олиб келдилар. Мен эски девонхонанинг шарқи-шимолий сориғи айвонида ўлтуруб эрдим, ман дедимки, кел кўрушалинг. Олдарағондин юкунуб келгунча икки қатла йиқилди, кўрушгандин сўнг, ёнимда ўлтурғузуб, кўнгул бердим. Шарбат келтурдилар, Мирзохоннинг дафъи таваҳхумиға шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим. Чун Мирзохонға кирган сипоҳий ва раият ва мўғул ва чиғатой мутаваҳҳим ва музабзаб эдилар. Неча кун эҳтиётни маръи тутуб, Мирзохоннинг эгачисининг уйида-ўқ буюрдуқким, бўлғой. Бу мазкур бўлган эл ва улусдин чун хануз дағдаға ва тараддуд бор эди. Мирзохоннинг Кобулда бўлмоғини салоҳ кўрмай, бир неча кундин сўнг Хуросон сари рухсат берилди.

Буларға рухсат бергандин сўнг Борон ва Чоштуба ва Гулбаҳор доманаси сайриға бордук. Баҳорлар Борон ёзиси ва

Чоштуба дашти ва Гулбаҳор доманаси бисёр ҳўб бўлур. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерлариға бока, хейли яхши бўлур, турлуй-турлуқ лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдумким санадилар, ўттуз тўрт нав лола чикти, нечукким бу ерларнинг таърифида бир байте айтилиб эди:

Сабзаву гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор,
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор.

Ушбу сайр келганда бу ғазални тугаттим:

Менинг кўнглумки гулнинг гунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса, очилмоғи не имкондур.

Филвоқеъ, баҳорлар сайр қилмоққа ва қуш солмоққа ва қуш отмоққа бу ерларча ер кам-ўқ бўлғай; нечукким, Кобулу Ғазни вилоятининг таърифу тавсифида шаммаи мазкур ва мастур бўлди.

Ушбу йил Носир мирзонинг ва тарбияткардаларининг ихтилот ва маошидин Бадахшон беклариким, Муҳаммад қўрчи ва Муборакшоҳ ва Зубайр ва Жаҳонгир бўлғай, ранжида, балки ёғий бўлдилар. Барча иттифоқ қилиб, черик тортиб, Кўкча суйининг Яфтал ва Роғ сори тузи била отлиқ-яёқни йиғиб, ясоб пушталар била Ҳамчоннинг ёвуғиға келдилар. Носир мирзо ва қошидағи бетажриба йигитлар андиша ва мулоҳаза қилмай, булар била урушқа пушталарда келиб урушурлар. Ери буртоғ, яёғи қалин бир-икки қатла от солғанда тўхтаб урубки ёндурурлар, бўлдура олмаслар, қоча берурлар. Бадахшонийлар Носир мирзони босиб, бўлган тавобиъ ва лавоҳиқини талон-торож қилдилар.

Носир мирзо ёвуғидағилари била бостуруб, талатиб, Ишкамиш ва Норин била Келогой келиб, Қизил сув юқори-ўқ юруб, Обдара йўли била кириб, Шибарту кўталидин ошиб, Кобулға етмиш-сексан талатғон, олдурғон, оч-яланғоч навкар-савдари била келди. Ажаб қодиредур, икки-уч йил мундин бурун Носир мирзо тамом эл ва улусни қўчуруб суруб, Кобулдин ёғийқиб чиқиб, Бадахшонға етиб, дара ва қўрғонларини беркитиб, не хаёллар била юрур эди, бурунғи қилганларидин сарафанда ва хижил ул нав айрилғонларидин шарманда ва мунфайл бўлубтур. Мен дағи ҳеч нав юзига келмадим. Яхши сўруб-истаб инфиолдин чиқордим.

Вақоеъу санати салоса ашарата ва тисъи миа

Ғилжини чопмоқ дағдағаси била Кобулдин отланилди. Саридехға тушганда хабар келтурдиларким, Машт ва Секонадаким, Сари-Дехлин-бир-йиғоч-бўлғай, кейин-махманд-ғофил ўлтурубтур. Бўлган беклару йигитлар барин бўлдиларким, махмандни чопмоқ керак. Мен дедимким, раво бўлғайму, не азимат била отланғайбиз, мақсадқа етмай ўз раиятимизни-ўқ чопиб ёнғайбиз. Бу иш мумкин эмас.

Саридехдин отланиб, Каттавоз тузини кеча била қоронғуда тай қилдук. Қоп-қоронғу кеча, туп-туз ер, не тоғ ва пушта кўрунадур, не йўлу из маълум бўладур, ҳеч ким бошлай олмади. Охир ман-ўқ бошладим, бир-икки қатла бу навоҳиға етиб эдим, ўшул қиёс била қутбни ўнг ёғринимға олиб тебрадим; Тенгри рост келтурди. Рост Қаёқту ва Улобату рудиға-ўқ келилдиким, Ғилжи ўлтурғон ерғаким, Хожа Исмоил сарияти бўлғай, ушбу рудтин йўл чиқар. Ул рудта тушуб, ўзумизу отимиз бир замон уюхлаб, дам олиб, тонг отқанда андин тебрадук.

Офтоб чиқиб эдиким, бу пушталардин ва кўллардин тузга чиқтук. Ушбу ердин ғилжи ўлтурғон ер бир яхши йиғоч йўл бор тузга чиқғоч, ғилжининг қорасиму ё тутуниму кўрунди.

Ё хуламга, ё батозагий черик эли тамом чопқун қўйдилар; бир-икки курўхғача чопиб, кишини, отни ўқлаб, элни тийдим. Мундоқ жилаврез беш-олти минг чопқун қўйғон черикнинг тиймоғининг хейли ашколи бор, Тенгри рост келтурди, черик тийилди. Яна бир шаръийға ёвуқ йўл келиб, афғоннинг қорасини кўруб, чопқун қўюлди, қалин қўй бу чопқунда тушти. Ҳеч чопқунда мунча қалин қўй тушган эмас эди.

Молни ёндуруб тушгандин сўнг, ҳар тарафдин бўлак-бўлак келиб, тузга тушуб, уруш ангизи қилдилар. Бир бўлакни баъзи беклар ва ичқилар бориб, ариқ олиб, тамом ўлтурдилар. Яна бир бўлагини Носир мирзо отланиб, борисини қирди. Ўлган афғонларнинг бошидин калла минора қўпорилды. Дўст пиёдаи кутволнингким, оти мазкур бўлуб эди, оёғиға ўқ тегиб, Кобулға келганда ўлди. Хожа Исмоилдин кўчуб, Улобатуға келиб тушдук. Мунда фармон бўлдиким, баъзи беклар ва ичқилар юруб, эҳтимом қилиб, бу ғанойимнинг хумсини олғайлар. Қосимбек ва баъзилардин риоят қилиб, хумсин олмадук. Қаламға келган хумс ўн олти минг қўй

чиқтиким, сексан мингнинг хумси бўлғай. Талаф бўлган ва рияят қилган била бир лак қўйда ҳеч сўз йўқ эди.

Ул юрттин эрта била отланиб, Каттавоз тузида ов учун чарга қўюлди. Бу даштнинг ҳамеша кийик ва қулони семиз бўлур ва қўп бўлур, чарга орасиға қулон ва кийик қалин кирди. Қалин қулон ва кийик ўлтурдилар. Ов асносида бир қулоннинг сўнгича чоптим, ёвуқроқ етиб, бир ўқ урдум, яна бир ўқ ҳам урдум, вале бу захмлар йиқилғуча кори эмас эди. Бу икки захмнинг зарбидин бурунғи югуришидин охистароқ бўлди. Пошна қилдим, яқин сиғиниб келиб, икки қулоғидин кейинги чаккасиға-ўқ чоптим, кекиртаки-ўқ илиниб қолди. Муаллақ ошиб борди, кейин оёғи узангумга тега ёзиб қолди, қиличим хейли яхши кести. Ғариб семиз қулон эди, қазиси кишининг бир қаришидин жузғи камрак бўлғай эди. Ширим тағойи ва баъзи Мўғулистон кийигини кўрганлар таажжуб қилиб, дедиларким, Мўғулистонда ҳам мунча семиз кийик кам кўрубтурбиз. Буқун ҳам яна бир қулон оттим, ушбу овда тушган қулон ва кийик аксари семиз эди, вале ҳеч қайсиси ман ўлтурғон қулонча семиз эмас эди.

Бу чопқундин ёниб келиб, Кобул туштук. Ўтган йилнинг оёғида Шайбоқхон Самарқандтин Хуросон доияси била черик отланди. Шоҳ Мансур бахши кўтбергучи намакҳаромким, Андхуд анда эди; Шайбоқхонға кишилар йибориб, Шайбоқхонни отланмоққа тезрак қилибтур, Андхуд навоҳисиға келгонда бу кўт ўзбакка киши йиборибтурман деб, эътимод қилиб, ясаниб, бошиға ўтоға санчиб, пешкаш тортиқ олиб чиқорда бошсиз ўзбак тўш-тўшидин рез қилиб, бу гандани ва тортиқу пешкаш ва киши-қорасини тирт-пирт қилибтурлар.

Бадиъуззамон мирзо ва Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундук барлос ва Зуннун арғун бори Бобо хокий навоҳисида черик била ўлтуруб эдилар, не урушмоққа озим эдилар, не кўрғон беркитмакка жозим, ҳеч ишни мушаххас қилмай, ҳеч ишнинг қилурин муҳаққақ билмай саросимавор ўлтуруб эдилар. Муҳаммад Бурундукбек ҳисоб билур киши эди, ул дегандурким: «Музаффар мирзо ва ман Ҳирийнинг кўрғонини беркиталинг. Бадиъуззамон мирзо била Зуннунбек Ҳирийнинг атроф ва навоҳисидағи тоғларға бориб, Сийистондин Султон Али арғунни, Қандаҳор ва Замини Довардин Шоҳбекни ва Муқимни чериклари била келтуруб, ўзларига

кўшсунлар. Неким бўлган хазора ва нақдарий черикларини йиғиб мустаид ва мукаммал юрсунлар. Фанимнинг худ тоққа бормоғи мушқилдур. Ташкариғи черикнинг дағдағасидин кўрғон устига ҳам кела олмас», хўб айтибтур. Ҳисоблиқ раъй хотириға-етибтур. Зуннун-арғун-ағарчи-мардона-киши-эди, вале хасису молдўст ва раъй ва ҳисобдин йироқроқу каво-крак ва телбарак киши эди. Бу фурсатлардаким, Ҳирийда оға-ини ширкат била подшоҳ эдилар, Бадиъуззамон мирзо қошида бу соҳибхўтиёр эди, нечукким мазкур бўлди, мол-дўстлиғи жиҳатидин Муҳаммад Бурундуқнинг шаҳарда тур-моғиға рози бўлмади, ўзи шаҳарда турар хаёл қилди, ани ҳам ўхшата олмади. Анинг гўллуқ ва телбалиғиға ҳеч нима мун-дин яхшироқ далил бўлурмиким, зарроқ ва таммў элнинг ёлғану хушомадини қабул қилиб, ўзини фазихат ва расво қилди.

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқким ихтиёру эъти-бор бўлди, бир неча шайху мулло анға келиб дерларким: «Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «ҳизабруллоғ» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур». Бу сўзга инониб, бўй-ниға фўта солиб, шукрлар қилибтур. Ушбу жиҳатлардин Муҳаммад Бурундуқнинг маъқул раъйи била амал қилмай, не кўрғон ишини мазбут қилибтур, не уруш яроғини марбут, не қоравул, не чағдовулким, ёғий келуридин огоҳ қилғай, не ясолда тартибу насакким, ёғий келса уруш хотирхоҳ қилғай.

Шайбоқхон муҳаррам ойида Мурғобдин ўтуб, Серкой навоҳисиға ёвуқ етганда-ўқ хабардор бўлурлар, саросима бўлуб, ҳеч иш қила олмаслар, не элни йиғаолурлар, не ясол-ни қила олурлар, тўшлуқ-тўшидин юруй берурлар. Зуннун арғун ушбу хушомадға ғарра бўлуб, қирқ-эллик минг ўзбак-нинг ўтрусида юз-юз элликча кишиси била Қора Работта турар. Қалин киши етган била-ўқ олиб тебрарлар. Зуннунни олиб, ўлтуруб бошини кестилар.

Мирзоларнинг она эгачи-сингил ва ҳарамлари ва хазо-йини тамом қалъайи Ихтиёриддинда эдиким, Олақўрғонға машхурдур, мирзолар кеч шаҳарға етарлар. Ярим кечагача отларини тиндуруб уюхларлар, сахар вақти солиб тебрар-лар. Қўрғон беркутурни худ хаёл қила олмаслар. Мунча фур-сат ва фуржада она ва эгачи-сингилни ва кўчу ўғлон-ушоқни ҳам олиб чиқмай, ўзбакнинг асирлигига ташлаб қочарлар. Мазбут қилмоқликни ҳам хаёл қилмадилар.

Поянда Султонбегим, Ҳадичабегим бошлиқ Султон Хусайн мирзонинг ҳарамлари ва Бадигуззамон мирзонинг ва Музаффар мирзонинг ҳарамлари ва ўғлон-ушоқлари неким бўлғай, мирзоларнинг хазойину байтутоти тамом Олақўрғоннинг ичида эди, қўрғонни хотирхоҳ мазбут ва саранжом қилмайдурлар эди. Қўрғон кўмагига йигитлар ҳам етмайдурлар эди.

Ошиқ Муҳаммад арғун Мазидбекнинг иниси яёқ черикдин қочиб келиб қўрғонга кирди. Яна Алихон Амир Умарнинг ўғли эди ва яна шайх Муҳаммад Абдулло бакавул эди. Яна Мирзобек Кайхисравий эди, яна Мираки кўр девон эди. Шайбоқхон келгач, икки-уч кундин сўнг шайхулислому акобир аҳд ва шарт қилиб, тош қўрғоннинг калидларини олиб бордилар. Қўрғонни бу Ошиқ Муҳаммад ўн олти-ўн етти кун сахлади, ташқаридин Отбозори тарафидин нақб солиб, ўт уруб бир буржини учурдилар. Қўрғон эли даст-поча бўлуб, қўрғонни сахлай олмадилар, олдурдилар.

Шайбоқхон Ҳирийни олғандин сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳу зоди била ёмон маош қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва нодида киши, беш кунлук ўтар дунё учун мундоқ ёмон от қозғонди. Шайбоқхондин ношоиста ҳаракоту афъолеким, Ҳирийда содир бўлди. Аввали буким, чирик дунё учун Ҳадичабегимни Шох Мансур бахши кўтбергучига туттуруб, турлук-турлук қийинлар қилдурди. Яна Шайх Пурондек вали ва азиз кишини Мўғул Абдулваҳҳобга туттурди, ҳар ўғлини яна бир кишига туттурди, яна жамъи азуш шеър ва аҳли табъни Мулло Биноийга туттурди.

Хуросон зурафосидин бу моддада бир қитъа машҳур бўлди:

Бажуз Абдуллоҳи кери ҳар имрўз,
Надида ҳеч шоир рўйи зарро.
Биноий зар тамаъ дорад зи шоир,
Магар хоҳад гирифтан кери ҳарро.

Яна Музаффар мирзонинг Хонзодахоним отлиқ ҳарамини Ҳирийни олғоч-ўқ иддат чиқариға боқмай, никоҳ қилиб олди. Яна Қози Ихтиёр била Муҳаммад Мир Юсуфғаким, Ҳирийнинг машҳур ва хуштабъ муллоларидин эдилар, бовужуди омилиқ тафсирдин сабақ айгти; яна Мулло Султон Али Машҳадий била Беҳзод мусаввирнинг тасвиру хаттиға

калам киюруб, ислоҳ қилди. Яна ҳар неча кунда бир бемаза байт айтур эди ва минбарда ўкутуб, Чорсуда остуруб, шаҳар элидин сила олур эди. Агарчи саҳархез эди ва беш вақт на-мозни тарк қилмас эди, қироат илмини тавре билур эди, вале мундоқ гўлона ва аблаҳона ва кифирона-ақволу-афъол-андин бисёр содир бўлур эди.

Ҳирийни олғандин ўн-ўн беш кундин сўнг Каҳдистондин Пули Солорға келиб, бўлган черигини Темур Султон била Убайд Султонға бошлатиб, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзонинг устиғаким, Машҳадта ғофил ўлтуруб эдилар, йи-борди. Бир мартаба Калотни беркитмак хаёл қилибтурлар. Яна бир мартаба бу черикнинг келадурғанини эшитиб, ўзга йўл била Шайбоқхоннинг устиға илғамоқ бўлурлар. Бу ажаб яхши хаёл экандур, аммо ҳеч ишга ва ҳеч қайси сўзга қарор бера олмай ўлтурғонда Темур Султон била Убайд Султон че-рик била илғаб етишур. Мирзолар ҳам ясаб чиқарлар, Абул-муҳсин мирзони бот-ўқ олиб тебрарлар. Кепак мирзо озроқ киши била оғасининг ғанимиға чопар, ани ҳам кўтарурлар. Иккала оға-инини тушурурлар. Бир ерда ўлтурғузғонда оға-ини бир-бирини кучушуб, ўпушуб, видў қилурлар. Абул-муҳсин мирзодин бедиллик зоҳир бўлур. Кепак мирзоға чандони тавофут қилмас. Иккала мирзонинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканда йиборурлар.

Бу айёмда Шоҳбек ва иниси Муҳаммад Муқим Шайбоқ-хоннинг таваҳхумидин муқаррар элчилар ва арзадоштлар йибориб, изҳори якжихатлиқ ва давлатхоҳликлар қилдилар.

Муқим худ бир арзадоштида сариҳ мани тилаб эди. Ўзбак вилоятни мундоқ билкуллий олган маҳалда бизнинг боқиб турмоғимиз муносиб кўрунмади, чун мунча элчилар ва ар-задоштлар йибориб бизни тиладилар, аларнинг келиб муло-замат қилмоқларида тараддуд камроқ қолди. Бори беклар ва соҳиб раъй кишилар била машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдуким, черик отланилғай, бу арғун беклари қотилғон-дин сўнг Хуросон устига юрумакни ё ҳар маслаҳат бўлса, бу-ларнинг салоҳ ва савобдиди била қарор берилғай. Бу азимат била Қандаҳор сари мутаважжих бўлдук.

Ҳабиба Султонбегимким, ани янга дер эрдим, нечук-ким мазкур бўлди, қизи Маъсума Султонбегимни Ҳирийда муқаррар бўлган йўсунлуқ олиб келди. Ғазнида мулоқот килдук. Хисрав кўкалдош ва Султонқули чиноқ ва Ғадоий

Билол Ҳирийдин қочиб Ибни Хусайн мирзонинг қошига бориб эдилар. Андин Абулмуҳсин мирзо қошига борурлар. Анда ҳам тура олмай, яна бизга мутаважжих бўлдилар.

Булар била Қалотга етганда қалин Ҳиндустон савдогариким, Қалотга савдо қилғали келган экандурлар, қоча олмадилар, черик эли алар устига-ўқ етиб борди. Аксар барин бўлдиларким, мундоқ ёғийлиқ маҳалда ёғий вилоятига келадурганни таламоқ керак, ман ризо бўлмадим. Дедимким: «савдогарнинг не гуноҳи бор? Мундоқ жузъий-жузъий фойдадин Тенгри ризосини арода кўруб кечсақ мунинг муқобаласида куллий-куллий фавоид Тенгри таоло рўзе қилғусидур. Нечукким, ушбу неча кунда Ғулжини чопа отланғонда Маҳманд афғоний қўю мол ва аҳду аёли била черикнинг бир йиғочида эканда аксар ани чопмоққа барин бўлдунгиз». Ушбун мулоҳаза қилиб ман ризо бўлмадим. Тонгласиға-ўқ Тенгри таоло ёғий афғонийнинг молидинким, ёғийким Ғулжи бўлғай, онча черик элига рўзи қилдиким, ҳеч чопкунда мунча қўй тушмабтур эди. Қалоттин ўтуб тушуб, бу савдогарлардин пешкаш расми била бирор нима олилди.

Мирзохонниким, Кобулни олғандин сўнгра Хуросон сари рухсат берилиб эди, яна Абдулраззоқ мирзоким, биз Хуросондин чиққонда анда қолиб эди, Қалоттин ўтганда бу икки мирзо Қандаҳордин қочиб келдилар. Биҳар мирзонинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Пирмуҳаммад мирзо, бу Пирмуҳаммад мирзонинг онаси мирзолар била келиб мулозамат қилди. Шоҳбек била Муқимға кишилар ва хатлар йиборилдиким: «Сизларнинг сўзунгиз била мунда келдук, ўзбакдек ёт ёғий Хуросонни олди, келинг! Не таврким, салоҳи давлат бўлса сизларнинг иттифоқ ва савобдийдингиз била қарор берали.»

Хат битимоқдин ва бизни тиламақдин мункир бўлуб, рустойёна ва дурушт жавоблар йибордилар. Ул рустоқликлардин бири бу эдиким, Шоҳбек манга битилган хатининг орқасида беклар бекларга, балки улўғроқ мартабалиқ беклар кичикрак чарғалик бекларга муҳобосар ерда коғазнинг ўртасида муҳр босиб йиборибтур. Агар мундоқ рустойёна ҳаракотлар қилмаса эди ва бу нав дурушт жавоблар йибормаса эди, иш мунга етмас эди. Нечукким:

Ситеза ба жое расонад сухан
Ки, вайрон қунад хонадони қўҳан.

Ушбу ситезаларидин ва рустоиликларидин эдиким, хонумонларини ва ўтгуз-қирқ йил қозғонларини барбод бердилар.

Шаҳари сафо навоҳисида эрканда бир кун ўрду ичида ғалат ғавғое тушти. Барча-черик-эли-яроғланиб отландилар, ман ғусл ва таҳоратга машғул эдим. Беклар ғалаба изтироблар қилдилар, фориғ бўлуб отландим. Чун ғавғо ғалат эди, бир замондин сўнг босилди. Андин кўч-баркўч юруб келиб Гузарға туштуқ мунда ҳам бир неча сўзлашмоқ тархини солдуқ парво қилмай инод ва саркашлик мақомида-ўқ эдилар. Ер-сувни билур давлатхоҳлар арз қилдиларким, Кандихорга келур рудларнинг боши Бобо Ҳасан Абдол ва Халишак тарафидур. Ул юзга ўтуб Қандаҳорға келур рўдларни тамом йиқмоқ керак. Сўзни мунга қўюб, сабохи жи-баланиб, баронғор, жавонғор, ясол ясаб, Халишак кўчулди, Шохбек ва Муқим Қандаҳор тоғининг ман тош иморат қаздурғон тумшугининг олида шомиеёна тикиб ўлтуруб эдилар. Муқимнинг кишиси тезлик қилиб йиғоч орасида яқинроқ келдилар. Тўфон арғунким, Шаҳари Сафо навоҳисида эканда қочиб келиб эди, ёлғуз арғунларнинг ясоли сариоқ сиғинибтур. Ишкулло деган етти-секкиз киши била айрилиб тезрак илгаррак келур. Тўфон арғун ёлғуз бориб рўбарў бўлуб, қилич олишиб, отдин йиқиб, бошини кесиб, ман Санги Лаҳшак тўғрисидин ўтганда келтурди, шугун туттуқ.

Чун бу ер маҳаллот ва йиғоч ораси эди, мундоқ урушмоқни салоҳ кўрмай, домана била ўтуб, Халишакнинг олида руднинг Қандаҳор тарафидағи ўлангда юрт таъйин қилиб тушадур эдукким, Шерқули қоравул илдам келиб, арз қилдиким, ёғий ясоб етишти. Қалоттин ўтгали черик эли хейли очлиқ, танқислик тортиб эди. Халишак навоҳисиға келгач, юқори-қуйи қўй ва ўй ва ошлиқ ва сомон жиҳатидин черик элининг кўпраги бутраб тарқаб эди. Черикнинг йиғилуриға боқмай чопа отланилди. Бизнинг неким бўлган кишимиз икки мингга ёвушқай эди, мунда тушар маҳалда, нечукким мазкур бўлди, юқори-қуйи черик элидин хейли киши бориб эди, уруш вақти алар қўшула олмадилар. Урушта ҳозир кишимиз минг чоғлиқ бўлғай эди. Агарчи кишимиз оз эди, вале хейли яхши тузук ва мазбут ясол таъбия ва тартиб қилиб эдим. Ҳеч маҳал онча тартиб ва насақ била ясамайдур эдим.

Хосса тобиндаким тамом иликидин иш келур йигитлар-

ни айрилиб эди, тамом ўн-ўн ва эллик-эллик битилиб, битилиб, ўн улуғи ва эллик улуғи таъйин этиб эдим. Ҳар ўн ва ҳар эллик ўнг қўлда ва сўл қўлда турар ерларини билиб, уруш чоғи қилур ишларини маълум қилиб, ҳозир ва нозир эдилар. Буронғор, жавонғор ва ўнг қўл ва сўл қўл, ўнг ён ва сўл ён, ўнг ва сўл чопа отланғоч бекулфат ясамоқ ва беминнат тавочи черик эли ерлик ери била-ўқ мутаважжих бўлдилар.

Агарчи баронғор ва ўнг қўл ва ўнг ён ва ўнг бир маънисни бор, вале алфоз таъйири била ташҳис мухталиф маонийға ман итлоқ қилдим. Нечукким, маймана ва майсараким, буронғор ва жавонғор дерлар, ясолда калбнингким, ғул дерлар, доҳили эмас. Мунда бу нав ясолни ўшул сарофате била баронғор ва жавонғор дейилди. Яна ғулким, бошқа ясолдур, мунинг ямин ва ясорини имтиёз учун ўнг қўл, сўл қўл битилди. Яна ғулдаким, хосса тобиндур, мунинг ямин ва ясорини ўнг ён ва сўл ён айтилди. Яна хосса тобиндаким, бўй тенгидур, туркий лафзида мужаррадни ҳам бўй дерлар, мунда ул бўй мурод эмасдур, яқини муродтур, мунинг ямин ва ясорини ўнг ва сўл оталди.

Баронғар: Мирзохон, Ширим тағойи, Ёрак тағойи оға-инилари била, Чалма мўғул, Айюббек Муҳаммадбек Иброҳимбек Али Саййид мўғул мўғуллари била, Султон Али чухра, Худобахш ва Абулҳасан оға-инилари била.

Жавонғар: Абдурраззоқ мирзо, Қосимбек Тенгриберди, Қанбар Али, Аҳмад элчи Бўға, Ғўри барлос, Саййид Ҳусайн Акбар, Миршоҳ қавчин.

Ировул: Носир мирзо, Саййид Қосим эшик ока, Муҳиб Али қўрчи, Бобо ўғли Олловеран туркман, Шеркули қоравул мўғул оға-иниси била, Муҳаммад Али.

Ғулда, манинг ўнг қўлимда Қосим кўкалдош, Султон Муҳаммад дўлдой, Шоҳ Маҳмуд парвоначи, Қул Боязид баковул, Камол шарбатчи; сўл қўлумда: Хожа Муҳаммад Али, Дўст Носир, Мирим Носир, Бобо Шерзод, Хонқули, Вали хизоначи, Қутлуққадам қоравул, Мақсуд сувчи, Бобо Шайх ғулда тамом ичқилар эди, улуғ беклардин киши йўқ эди. Бу мазкур бўлғанлардин ҳануз ҳеч ким беклик мартабасиға етмайдур эди.

Бу бўйда битилган Шербек, Ҳотам кўрбеги, Кепак Қулбобо, Абулҳасан қўрчи, мўғуллардин Ўрус, Али Саййид, Дарвеш Али Саййид, Хушкелди чалма, Дўсткелди чалма тоғчи

ва Амочи Мединий, туркманлардин Мансур ва Рустам Али оға-иниси била, Шоҳназар Суюндуқ.

Ғаним кишиси икки бўлак бўлди: бир бўлак Шоҳ Шужў арғунким, Шоҳбекга машхурдур. Мундин сўнг Шоҳбек-ўқ битилгусидур; яна-бир бўлак-иниси Муқим. Бу арғунларнинг қаросини олти-етти минг ченарлар эди, тўрт-беш минг яроғлиқ кишисида худ ҳеч сўз йўқ эди, ким бор эди. Ғул била ва буронғор била ўзи рўбарў бўлди. Муқим жавонғор била рўбарў бўлди. Муқимнинг чериги оғасининг черигидин жузъе камроқ бўлғай эди. Бизнинг жавонғорғаким Қосимбек ва ҳамроҳлари бўлғайлар, маҳкам зўр келди. Уруш вақтигача икки-уч киши Қосимбекдин келиб кўмак тилади. Чун олимизда бизнинг ғанимимиз ҳам зўр эди, киши айира олмадуқ Ғаним тарафиға бедаранг мутаважжих бўлдуқ. Ўқ кела бошлағон фурсатта бир даст бизнинг ировулимизни уруб ёндуруб ғулға киргуздилар. Ўқ қуюбким, юрудук андак фурсат ўқ қўюб, тўхтағандек қилдилар. Ўтрумда бир киши элни чақириб, оттин тушуб ўқ қўяр ҳаёл қилди, биз бетаваққуф юруб келганимиз била бўлдура олмади, отланиб юруй берди. Бу яёқ тушган Шоҳбек ўзи экандур.

Уруш асносида Пирибек туркман тўрт-беш оға-иниси била дасторларин олиб, ёғийдин юз эвуруб бизга кирдилар. Бу Пирибек ул туркманлардиндурким, Шоҳ Исмоил Бояндур салотиниға мусаллит бўлуб, Ироқ мамоликиға мутасарриф бўлғанда Абдулбоқий мирзо ва Муродбек Бояндур бошлиқ туркман беклари била келиб эдилар.

Буронғоримизни ёғий бурунроқ олиб тебради. Буронғоримизнинг учи ман ясағон боғка санчилиб борди. Жавонғоримиз Бобо Ҳасан Абдолдин хейли қуйироқ улук аҳмил ариқларға етиб борди. Бизнинг жавонғорнинг ўтрусида Муқим эди — тавобеъ ва лавоҳики била. Жавонғор кишиси ғаними Муқимға боқа асру оз эди. Тенгри рост келтурди, Қандаҳор ва кентлариға борур уч-тўрт улуғ аҳмил ариқлар бизнинг жавонғор била ғаним орасида воқеъ бўлди. Гузар бошини тутуб, ўттали қўймадилар. Жавонғор кишиси бовужуди озлиқ яхшилар тўхтаб оёқ беркитти.

Арғунлар тарафидин ҳалвочи тархон сув ичида Қанбар Али ва Тенгриберди била чопқулаштилари, Қанбар Али яралиқ бўлди. Қосимбекнинг пешонасиға ўқ тегди. Ғўри барлоснинг қошининг устига ўқ тегди. Қочорининг усти-

да чиқти. Ушбу фурсатта ёғийни қочуруб, бу ариқлардин Мурғон тоғининг тумшуғи сари ўттуқ. Ариқлардин ўтар фурсатта бир бўз тўпчоқ отлиқ киши тоғ доманасида ул сори бу сори бормоққа мутараддид бўлуб, охир бир сори бока тебради. Шоҳбекка ўхшаттим. Ғолибо Шоҳбек экандур. Ёғийни босқоч, тамоми черик киши тушурмоққа ва ёғийни қувламоққа бордилар. Менинг била саноғлиқ ўн бир киши қолиб эди. Ул ўн бир кишидин дурусти Абдулло китобдор эди. Муқим ҳануз туруб урушадур эди. Кишимизнинг озиға бокмай, Тенгрига таваккул қилиб, нақораларни қокиб, ғаним сори боқиб юрудук.

Кўпу озга Тенгридур бергучи,
Бу даргоҳда йўқтур кишининг кучи.

«Кам мин фиатин қалилатин ғалабат фиатан касиратан биизниллоҳ».

Нақора унини эшитиб, бизнинг мутаважжих бўлғанимизни билиб, қарор тариқин унутуб, фирор йўлин тутти. Тенгри рост келтуруб, ёғийни қочуруб, Қандаҳор сори юруб, Фаррухзодбекнинг чаҳорбоғиғаким, бу тарихта андин асари қолмайдур, келиб туштук. Шоҳбек ва Муқимким қочтилар, Қандаҳор қалъасиға кира олмадилар. Шоҳбек Шол ва Мастунг сори чиқти. Муқим Замини Довар тарафи борди. Қўрғон беркитгунча киши қўймайдур эди.

Қулибек арғуннинг оға-инисидин Аҳмад Али тархон ва баъзиларким, манга ихлос ва акидалари маълум бўлуб эди, қўрғонда эдилар, сўзлашиб, оға-иниларининг жониға амон тиладилар. Мазкур бўлганлар иноят била машмул бўлуб, қилган истидъолари мабзул бўлди. Қўрғоннинг Мошур дарвозасини очтилар, элнинг бошсизлиғини мулоҳаза қилиб, ўзга дарвозаларни очилмади. Ушбу очилғон дарвозада Ширымбекни ва Ёракбекни таъйин қиллди. Ўзум бир неча ичқилар била кириб, бошсиз элни отқулаб, сиёсат учун бир-икки кишини ҳам буюрдумким, ўлтурдилар.

Аввал Муқимнинг хазинасиға еттимким, Тош қўрғонда эди. Абдурраззоқ Мирзо мандин илгаррак келиб тушуб экандур. Абдурраззоқ мирзоға бирор нима хазинадин иноят қилиб, бу хазинанинг устига Дўст Носирбекни ва Қул Боязид баковулни ва бахшилардин Муҳаммад бахшини таъйин қилдим.

Мундин ўтуб аркка бордим. Шоҳбекнинг хазинасининг устига Хожа Муҳаммад Алини ва Шоҳ Маҳмудни ва бахшилардин Тағойи Шоҳ бахшини муқаррар қилинди. Мирхон деган Зуннуннинг девонининг уйига Мирим Носирни ва Мақсуд сувчини йиборилди. Носир мирзоға туттурулди. Мирзохонға Шайх Абусаъид тархонни туттурулди. Ул вилоятларда мундоқ қалин оқ ёрмоқни ҳаргиз кўрунган эмас эди. Балки мунча ёрмоқ кўрган кишидин ҳам эшитилган эмас эди. Ул кечаси аркта-ўқ бўлдум. Шоҳбекнинг Сунбул қулини тутуб кетурдилар. Аввал маздалда агарчи маҳрами эди, онча риоят топмайдур эди. Бировга топшурдим, яхши эҳтиёт қилмай қочурубтур.

Тонгласи Фарруҳзоднинг чаҳорбоғиғаким, ўрду анда эди, келдим. Қандаҳор вилоятини Носир мирзоға бердим. Хизоналарни забт қилиб, юклаб чиқар маҳалда, арктағи хизонадин бир катор тева юки оқ танга Носир мирзо олиб қолибтур. Ани тиламай, Носир мирзоға-ўқ иноят қилдим. Андин кўчуб Қушхона ўлангига тушулди. Ўрдун кўчуруб, ўзум сайр қилиб, кечрак ўрдуға келдим. Бурунги ўрду эмас, таниғусиз ўрдуе бўлубтур: яхши тупчоқ отлар ва катор-катор нар ва моя тевалар ва хачирлар ва кумош рахтлик ҳар зинлик моялар ва сакарлот ва маҳмал чодирлар ва шомие-налар ва ҳар уйда ҳарвор-ҳарвор сандуқлар. Бу икки оға-инининг жиҳатини бошқа-бошқа хазина қилилиб эди. Ҳар хазинада сандуқ-сандуқ ва танг-танг рахтлар ва ортмоқортмоқ ва қоп-қоп оқ тангалар, ҳар кимнинг ўтоғида ва чодиреда ҳар жинс ўлжадин бисёр эди, қўй ҳам бисёр эди, қўйға чандон ҳам парво қилмадилар.

Қосимбекка Калотнинг ичидагиларниким, Муқимнинг навкарлари анда эди, бошлиғи Кўч арғун ва Тождиддин Маҳмуд эди, мол ва жиҳатлари била иноят қилдим. Қосимбек чун ҳисоб билур киши эди, Қандаҳор навоҳисида қўп тураримизни салоҳ кўрмай, айта-айта муҳассиллиқлари била кўчтурди. Нечукким мазкур бўлди, Қандаҳорни Носир мирзоға иноят қилиб, Носир мирзоға рух сат бериб, Кобул азимати қилилди. Қандаҳор навоҳисида хизона улашгуча фурсат бўлмади, Қорабоғда тўрт-беш кун туруб, хазинани улашилди. Санамоғнинг ишколи бор эди, тарозу била тортилиб улашилди. Беку бекот, навкару тобин ҳарвор-ҳарвор ва қоп-қоп оқ тан-

гани важҳ улуфалариға юклаб, қўтариб элтарлар эди. Қалин ўлжа ва мол, улуғ обрў ва номус била Кобулға келилди.

Султон Аҳмад мирзонинг қизи Маъсума Султонбегимнингким, Хуросондин тилаб келтуруб эдим, ушбу келганимда ақд қилдим. Олти-етти кундин сўнг Носир мирзонинг навкарларидин бир киши Шайбоқхон келиб Қандаҳорнинг қабағонининг хабарини келтурди. Бурун мазкур бўлуб эдиким, Муқим Замини Довар тарафи қочти, бориб Шайбоқхонни кўрар, Шоҳбекдин ҳам мутавотир кишилар борур. Буларнинг иғво ва ангизидин Шайбоқхон Ҳирийдин тоғ йўли билани Қандаҳорда хаёл қилиб, Қандаҳор устига илғар, ушмуни мулоҳаза қилиб, Қосимбек тажрибалиқ киши муҳассиллиқлар била Қандаҳордин бизни кўчурди.

Ҳарчи дар оина жавон бинад,
Пир дар хишти пухта он бинад.

Келиб Носир мирзони Қандаҳорда муҳосара қилур. Бу хабар келгач, бекларни тилаб машварат қилилди. Бу сўзлар ораға туштиким: «ўзбак ва Шайбоқхондек ёт эл ва қари душман жамият Темурбекнинг авлодининг илигидаги вилоятқа мутасарриф бўлдилар. Турк ва чиғатойдин ҳар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи қаҳр била ўзбакка пайваста бўлдилар. Бир ман Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқовамат қилмоққа мажол. Мунча қувват ва қудрат. Ўзумизга бир ер фикрини қилғулукдур ва бу миқдор фуржа ва фурсатта қавий душмандин йироқроққа айрилғулуктур; ё Бадахшон жониби, ё Ҳиндустон сори жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдин бир тарафға бормоқни жазм қилмоқ керак».

Қосимбек ва Ширимбек тавобии била Бадахшон бормоққа барин эдилар. Ул фурсатта Бадахшонда бош кўтарганлар бадахшонийлардин Муборақшоҳ ва Зубайр эди. Яна Жаҳонгир туркман ва Муҳаммад кўрчи эди, Носир мирзони чиқариб эдилар, ўзбакка ҳам кирмайдурлар эди.

Мен ва баъзи ички беклар Ҳиндустон тарафи бормоқни таржиҳ қилиб, Ламғонға мутаважжиҳ бўлдук. Қандаҳор фатҳидин сўнг Қалот ва Тарнук вилоятини Абдураззоқ мирзоға иноят қилиб, Абдураззоқ мирзони Қалотда қўюлуб эди. Ўзбак Қандаҳорни келиб қабағоч, Абдураззоқ мирзо Қа-

лотта тура олмай Қалотни солиб чиқти. Биз Кобулдин кўчган фурсатта келди. Кобулда Абдурраззоқ мирзони қўюлди. Бадахшонда чун подшоҳу подшоҳзодалардин киши йўқ эди, Шохбегимнинг муносабати била ё савобдийди била Мирзохон-Бадахшон-жонибиға-майл қилди. Мирзохонға Бадахшон сори рухсат берилди. Шохбегим ҳам Мирзохон била мутаважжих бўлдилар. Менинг холам Меҳр Нигорхоним ҳам Бадахшон бормоқ бўлдилар. Менинг била бўлмоғларининг муносабати кўпрак эди, туққанлари эдим, ҳар неча манъ қилди, мамнуъ бўлмадилар. Улар ҳам тебрадилар.

Жумоди-ул-аввал ойи Кобулдин Ҳиндустон азимати била кўчулди. Худ Кобул била юруб Сурх работ била Қуруқсойға энилди. Кобул била Ламғон орасидағи афғонлар амонликта ҳам дузду дузд афшордурлар; мундоқ вақоеъни худ тилаб топа олмаслар.

Мени Кобулни ташлаб Ҳиндустонға борадур деб, бир ёмонлиқлари ўн бўлди, яхшилари ҳам ёмонликка эврулди. Анга еттиким, Жигдалиқдин кўчган сабоҳи оралиқдағи (мисли хизр хайл, хирилжи ва хугиён) афғонлари Жигдалиқ кўталини тўсмак хаёл қилиб шимол тарафидағи тоғқа ясоб келиб, дабллар чалиб, қиличлар ўйнаб — тикка қила бошладилар. Отланғон била буюрдумким, черик эли тўшлуқ-тўшидин тоққа юругайлар. Черик эли ҳар қўл ва ҳар қонгсор била чопқон била мутаважжих бўлдилар. Афғонлар бир замон тўхтаб, бир ўқ ҳам қўя олмадилар, қоча бердилар. Афғонларни қувлаб тоққа чиқтим, бир афғон куйи ёнимдин ёнлаб, қочиб борадур, қўлиға ўқладим. Бу теккан афғонни, яна бир неча афғонни тутуб келтурдилар. Сиёсат учун баъзисини сихқа ўлтурғузулди.

Нингнаҳор туманига Одинапур қўрғонининг олиға тушулди. Бурунроқдин дурандишлиқ қилиб, ҳеч бир юрт фикрини қилилмайдур эди. Не бормоққа ере муқаррар, не турмоққа юрте муайян, юқори-қуйи яна бир хабар олғунча юрт тоза қилиб кўчулур эди. Кеч куз эди. Шолини тузларда аксар кўтариб эдилар. Ер билур кишилар арзга тегурдиларким, Алишанг туманининг руди юқори мил канори шолини қалин экарлар. Черикка қишлий ошлиқ эҳтимоли борким, андин ҳосил бўлғай. Нингнаҳор жулғасидин отланиб, илдам келиб, Сойгилдин ўтуб, Пуройин дара сиғача борилди, қалин шоли черик эли олдилар. Шолизорлари тоғнинг тубида эди,

эли қочиб чиқти. Бир неча кофир қатла борди. Пуройин дарасининг тумшуғидин бир неча йигитни сарқўбка чиқорилиб эди, ёнар маҳалда кофирлар тоғ устига илдам келиб ўқ, қўйдилар. Қосимбекнинг куёви Пуройинни етиб, болту била чопиб олур маҳалда, яна йигитлар ёниб зўрлаб қочуруб, Пуройинни айириб олдилар. Куффорнинг шолизорида бир кеча қўнуб, қалин ошлиқ олиб ўрдуға келилди.

Ушбу айёмда Мандировар тумани навоҳесида Муқимнинг қизи Моҳчучукниким, ҳоло бу тарихда Шоҳ Ҳасаннинг никоҳидадур, Қосим кўкалдошқа ақд қилилди.

Чун Ҳиндустон жониби бормоқ салоҳи топилмади. Мулло Бобойи Пашоғарийни бир неча йигитлар била Кобулға йиборилди. Мандировар навоҳисидин қўчуб, Атар ва Шеваға келдук. Бир неча кун ул навоҳида ўлтурулди. Атардин Кунар ва Нургилни бориб сайр қилдим, Кунардин жолаға ўлтуруб ўрдуға келдим. Андин бурун жолаға ўлтурғон эмас эдим. Хейли хуш ёқти, мундин сўнг жола шоеъ бўлди.

Ушбу айёмда Мулло Мирак Фарқатий Носир мирзо қошидин келди. Шайбоқхон Қандаҳорнинг тош қўрғонини олиб, аркини ола олмай ёнғонини ва Шайбоқхон ёнғонинин сўнг баъзи жиҳатлардин Носир мирзо Қандаҳорни солиб, Ғазниға келганининг хабарини машруҳ арз қилди. Бир неча кундин сўнг Шайбоқхон Қандаҳор устиға ғофилликта келур, тош қўрғонни беркита олмаслар, қўярлар, аркнинг гирдида неча ерда нақб солурлар, неча қатла уруш келтурурлар. Носир мирзонинг бўйнуға ўқ тегар, олаёвушқон экандурлар. Ушмундоқ изтирор ҳолатида Хожа Муҳаммад Амин, Хожа Дўст Хованд, Муҳаммад Али пиёда, Шомий қўрғондин ташлаб чиқарлар.

Қўрғон эли маъюс бўлуб олдурур маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солиб, Қандаҳор устидин қўпар. Қўпмоғининг жиҳати бу бўлурким, Қандаҳор устига келурда ҳарамларини Нератуга йибориб экандур, Нератуда бир киши бош кўтариб, қўрғонға мутасарриф бўлур, бу жиҳатдин сулҳгуна қилиб ёнар.

Бир неча кундин сўнг, бовужудким, қиш ўртаси эди, Бодипеч йўли била Кобулға келдук. Бодипечнинг устида бир тошда буюрдимким, бу келур ва борурнинг тарихини қозғайлар. Ҳофиз Мирак битиди, Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошлиқ қилди.

Шитоб учун ободон қозилмади. Ғазнини Носир мирзоға иноят қилдим. Абдурраззоқ мирзоға Нингнаҳор тумани ва Мандировар ва Дарайи Нур ва Кунар ва Нургилни берилди.

Ушбу тарихқача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат «мирзо»-дерлар эди, ушбу навбат буюрдумким, мани «подшоҳ» дегайлар.

Ушбу йилнинг охирида сешанба кечаси зулқаъда ойининг тўртида офтоб хут буржида эди, Кобулнинг аркида Ҳумоюн мутаваллид бўлди. Тарихи валодатини Мавлоно Саййидий шоир «Султон Ҳумоюнхон» топиб эди. Кобул шоирчаларидин биров «Шоҳи Феруз қадр» топиб эди, учтўрт кундан сўнг Ҳумоюн исми била мавсум бўлди. Ҳумоюннинг валодатидин беш-олти кундин сўнг Чорбоққа чиқиб, Ҳумоюннинг валодатининг тўйи бўлди. Бек ва бекот улуг-кичик сочиқ келтурдилар, қалин оқ танга тўқулди, ондин бурун онча қалин оқ ёрмоқни бир ерда кўрулмайдур эди, хейли яхши тўй бўлди.

Вақоеъу санати арбаа ашарата ва тисъи миа

Бу ёз Мукур навоҳисида Маҳманд афғоннинг бир бўлагини чопилди. Чопкундин келиб тушгандин неча кундин кейин Қўчбек ва Фақир Али Каримдод ва Бобо чухра қочар хаёли қилибтурлар. Хабар топиб, киши йиборилди. Истарғачнинг аёғидин олиб келдилар. Жаҳонгир мирзонинг тиригида ҳам булардин баъзи ярамас сўзлар арзға етиб эди, буюрдумким, барчани бозор бошида ясоққа еткургайлар. Дарвозаға элтиб, ип олиб осар маҳалда Халифани Қосимбек йибориб, муболағалар била гуноҳларини тилади. Бекнинг хотири жиҳатидин қонларин бағишладим, зиндонга буюрдумким, солғайлар.

Хисорий Кундузийниким, Хисравшоҳ навкари мўғуллар улуглари Чалма, Али Саййид Шакма, Шерқули, Егу Солим, яна Хисравшоҳнинг чиғатойдин риоят қилган навкарлари Султон Али чухра Худобахш бошлиғ, яна туркмандин Суюндуқ ва Шохназар бошлиғ икки-уч минг ўбдон йигитлар бу муддатда бир-бирлари била сўзлашиб, сўзни бир ерда қўюб, ёмонлиқ мақомида бўлубтурлар. Бу мазкур бўлганлар Хожа Ривожнинг олида Сўнг Қўрғон ўлангидин Чолок ўлангига ча ўлтуруб эдилар. Абдурраззоқ мирзо Нингнаҳордин ке-

либ, Дехи Афғонда ўлтурур эди. Бир-икки навбат буларнинг мундоқ терсанганини Муҳиб Али қўрчи Халифа била Мулло Бобоға айтур, манга ҳам имое қилдилар. Инонғудек сўз эмас эди, парво қилилмади.

Бир оқшом чорбоғда девонхонада ўлтуруб эдимким, кеч намози хуфтанда ёндин Мусо Хожа яна бир киши била илдам келиб, қулоғимга айттиким, мўғуллар таҳқиқ ёғийқмоқчи бўлдилар. Абдурраззоқ, мирзони ўзларига кўшарни таҳқиқ билмадук. Буларнинг ҳам бу оқшом ёғийғури жазм эмас эди. Тағофул қилиб, бир лаҳзадин сўнг ҳарам сари мутаважжих, бўлдум. Ул маҳалда, ҳарамлар Боғи Хилватда ва Боғи Юрунчқада ўлтурурлар эди, ҳарамга ёвуқ етганда чурпачурия ва ётиш эли ёндилар. Эл ётғандин сўнг ман ва Сарварқул шаҳар сари юрудук. Хандақ йўли била Оҳанин дарвозасига етиб эдимким, ул тарафдин Бозор йўли била Хожа Муҳаммад Али келди, била келиб ман ҳамомнинг тоқининг...

Вақоеъу санати ҳамсин ва ишрина ва тисъи миа

Душанба куни, муҳаррам ойининг ғуррасида Чандовал жулғасининг оёғида қаттиқ зилзила бўлди. Андоқким, имтидоди ярим соати нужумийға яқинлашти. Тонгласига бу юрттин кўчуб, Бажавр қўрғониға зўрламоқ доияси била Бажавр қўрғонининг яқиниға тушуб, Дилазоқ афғонийдин бир муътабар кишини Бажаврға йибордукким, Бажавр султониға ва элиға насиҳат қилғайким, қуллуқ мақомида бўлуб, қалъани топшурғайлар. Ул жамъи бесаодати жоҳил насиҳатни қабул қилмай, паришон жавоблар йибордилар. Фармон бўлдуким, черик эли тўра ва шоту ва қўрғон олмоқ асбоби тайёр қилғайлар. Бу маслаҳат учун бир кун ўшул юртта ўлтурулди.

Панжшанба куни, муҳаррам ойининг тўртида буюрулдиким, черик эли жиба кийиб, яроғланиб, отланғайлар. Жавонғор илгари юруб, Бажавр қўрғонининг юқори ёнида сув киришида сувдин ўтуб, қўрғоннинг шимол тарафида тушғай. Ғул кишиси қўрғоннинг ғарби шимолида сувни кечмай, ноҳамвор баландлиқ ва пастлиқ ерда тушғай. Буронғор куйиғи дарвозанин ғарбида тушғай. Дўстбек бошлиғ жавонғор беклари сувдин ўтуб, тушар маҳалда қўрғондин юз-юз элликча яёқ чиқиб, ўқ кўйдилар. Бу беклар дағи илгари юруб, отқулашиб, яёқларни қўрғонға тикиб, фасил тубиға

еткурдилар. Мулло Абдулмалик Хостий девонавор от била фасилнинг тубиға кириб юрур эди. Агар шоту ва тўра тайёр бўлуб, кун кеча бўлмаса эди, ўшал соат қўрғон олилур эди. Мулло Турк Али ва Тенгрибердиннинг навкарлари ёғий била чопқулашиб, ғанимни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Ҳар қайсисиға жулду ваъда бўлди.

Бажавр эли, чун туфангни кўрмайдур эдилар, туфанг унидин ҳеч парвое қилмадилар, балки туфанг унини эшитгач, тамасхур қилиб, муқобалада шаниъ ҳарақатлар қилурлар эди. Ўшал кун Устод Алиқули беш кишини туфанг била отиб йиқди. Вали хозин ҳам икки кишини туфанг била йиқди. Ўзга туфангандозлар ҳам туфанг отмоқта бисёр жалодат кўрсатиб яхшилар оттилар. Қалқондин, жибадин, говсардин ўткара-ўткара, йиқита-йиқита оттилар. Оқшомғача шоядким, етти секкиз-ўн бажаврий туфанг била йиқилди. Андин сўнгра, андоқ бўлдиким, туфангнинг зарбидин бош чиқара олмаслар эди. Фармон бўлдиким, оқшом бўлубтур, черик асбобни тайёр қилиб, саҳар қўрғонға ёпушсунлар.

Одина кун, муҳаррам ойининг бешида фарз вақтида фармон бўлдуким, уруш нақораси чалиб, ҳар қайси ерлик еридин юруб, қўрғонға ёпишқайлар. Жавонғор била ғул ўз булжорларидин якдаст тўра киюруб, шоту қўюб ёпиштилар. Халифа Шоҳ Ҳасан арғун ва Аҳмад Юсуф бошлиқ тамом ғулнинг сўл қўлиға фармон бўлдиким, жавонғорға қўмак бўлғайлар. Қўрғоннинг шарқи-шимолий буржининг тубиға Дўстбек кишиси кириб, қазмоқ-йиқмоққа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам анда эди, ул кун ҳам яхшилар туфанг отти, икки қатла фаранги отти. Вали хозин ҳам бир кишини туфанг била йикти. Ғулнинг сўл қўлидин Малик Али Қутбий шотуға бурун чиқиб, муддате ҳарб ва зарбқа машғул эди, ғул булжорида Муҳаммад Али жанг-жанг ва иниси Наврўз ҳар қайсиси бирор шотуға чиқиб найза ва қилич тегурдилар. Яна бир шотуға Бобо ясаул чиқиб, болту била қўрғоннинг томини йиқмоқ ва бузмоққа машғул эди, аксар йигитлар анда яхши юруб, қалин шиба уруб, ғанимни бош чиқарғали қўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёғийнинг ҳарб ва зарбидин ҳеч парвой қилмай, ўқи била тошини зарра кўзга илмай, қўрғон тешмак била бузмоққа машғул ва машъуф эдилар. Чошт бор эдиким, шарқи-шимолий буржким, Дўстбекнинг кишиси қозадур эди, тешилиб, Дўстбекнинг кишиси ғаним-

ни қочуруб, бурж устиға чиқтилар. Ўшал замон ғул кишиси ҳам шотудин қалъаға чиқтилар, ғулдин ул қўрғонға чиқти. Тенгри таолонинг лутфу инояти била мундоқ мазбут ва мустаҳкам қўрғон икки-уч соати нужумийда фатҳ бўлди. Йигит-яланг улча имкони жид ва эҳтимом эди, зоҳир эттилар ва баҳодурлуқ оти ва нек ном ҳосил айладилар.

Бажавр эли чун боғий эдилар, ислом эли била ёғий эдилар; бовужуди боғий ва душманлиқ куффор русуми бу эл ичида шойиъ эди ва ислом ойини ул хайл арасида зоеъ бўлуб, қатли омға бориб, аҳл ва аёллари тамом асир бўлди. Тахминан уч мингдин қўпрак киши қатлға борубтур. Чун шарқ сари уруш тушмайдур эди, озроқча киши шарқ тарафидин қочиб чиқтилар.

Қўрғон фатҳ бўлгандин сўнг, кириб қўрғонни сайр қилилди. Томларда ва уй ва кўчаларда ва кўйларда бениҳоят ўлук ётиб эди, ўтгувчи-кетгувчи ўлукларнинг устидин убур ва мурур қилурлар эди. Сайрдин ёниб, султонларининг уйида ўлтуруб, Бажавр вилоятини Хожа Калонға иноят килдук. Қўмак учун ўбдон йигитлардин қалин киши таъيين қилиб, намози шом ўрдуға келилди.

Тонгласи кўчуб, Бажаврнинг жулғасида Бобоқаро чашмасиға тушулди. Ҳар неча бандиким қолиб эди, Хожа Калоннинг шафоати била гуноҳларин бағишлаб, аҳл ва аёлларини аларға қайтиб рухсат берилди. Баъзи султонлари ва саркашлариким, иликка тушуб эди, ясоққа етди.

Султонларининг боши била бир неча бош бу фатҳ хабари била Кобулға йиборилди. Бадахшон ва Қундуз ва Балхқа ҳам фатҳномалар била бошлар йиборилди. Шох, Мансур Юсуф Зайиким, Юсуф Зайидин келиб эди, бу фатҳда ва бу қатли омда бор эди, тўн кийдуруб, Юсуф Зайига сиёсатлар била фармонлар битиб, рухсат берилди.

Бажавр қўрғонининг муҳиммотидин хотиржам қилиб, сешанба уни муҳаррам ойининг тўққузида кўчуб, бирор курўҳ қуйироқ ушбу Бажавр жулғасида-ўқ тушуб, бир баландида калла минора буюрулди.

Чаҳоршанба уни, муҳаррам ойининг ўнида сайр қила отланиб, Бажавр қалъасиға бориб, Хожа Калоннинг уйида шурб мажлиси бўлди. Бажавр навоҳисидағи кофирлар бир неча тулунда чоғирлар келтурдилар. Бажаврнинг чоғири ва меваси тамом навоҳисидағи кофиристондин келур. Кеча

анда бўлуб, сабоҳи кўрғоннинг буржу борусини мулоҳаза қилиб, отланиб, ўрдуга келдим.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизр рўди ёқасига тушулди, андин кўчуб Чандовал рўди ёқасига туштук. Фармон бўлдиким, Бажавр кўрғониға кўмак битилган эл бебоқий Бажаврға борғайлар.

Якшанба куни, ойнинг ўн тўртида Хожа Калонға туғиноят қилиб, Бажавр кўрғониға рухсат берилди. Хожа Калонға рухсат бергондин бир-икки кун сўнг буғина қитъа хотирға келди. Хожа Калонға битилиб йиборилди.

Қарору аҳд ба ёр инчунин набуд маро,
Газид ҳажру маро кард беқарор охир.
Ба ишваҳои замона чи чора созад кас,
Бажавр кард жудо ёрро зи ёр охир.

Чаҳоршанба куни, муҳаррам ойининг ўн еттисида Султон Аловуддин Саводий Султон Вайс Саводийнинг муоризи келиб, мулозамат қилди. Панжшанба куни, ойнинг ўн секкизида Бажавр била Гандовал аросидағи тоғни овладук. Бу тоғнинг буғу, марали қоп-қора ранглик бўладур. Қуйруғу яна бир ўзгача ранглик ғолибо мундин қуйи Ҳиндустон буғу, марали тамом қоп-қора бўлур. Ушбу кун яна бир сариқ қуш тушти, ул дағи қора эди. Кўзлари ҳам қора эди. Ушбу кун бургут бир кийик олди.

Черик элида ошлиқ камроқ бўлуб эди, Каҳрож дарасига бориб, ошлиқ олиб, Саводка Юсуф Зайи афғонийнинг устиға юрмак азимати била одина куни кўчуб, Чандовал суви била Бажавр суйининг қотилиши била Панжкура суйининг оралиғиға тушулди.

Шоҳ Мансур Юсуф зайи бир неча хушхўр ва пуркайфият камоли келтуруб эди. Бир камолини уч бўлуб, бир ҳиссани ман едим, бирини Гадои тағойи, яна бирини Абдулло китобдор: ғариб гузаро кайфият қилди, ул мартабадаким, намози шомда беклар йиғилғонда кенгашга чиқа олмадим. Ажаб нимадур, эмдилар ўшал жинс камолидин бирини дуруст ейилса, маълум эмаским, анинг ярмича кайфият қилғай.

Андин кўчуб, Каҳрож дарасининг ва Пешгром дарасининг оғизига ёвуқ Панжкуранинг олиға тушулди. Ушбу юртта эканда қор ўшуқтин ёғди. Бу орада аҳёнан қор ёғар экандур, эл таажжуб қилдилар.

Султон Вайс Саводийнинг иттифоқи била черик маслаҳати жиҳатидин Каҳрож элига тўрт минг ҳарвор ошлиқ таҳмил бўлди. Бу ошлиқ таҳсилиға Султон Вайсни йиборилди. Рустойи кўхий эл ҳаргиз мундоқ тахмилларни тортган эмаслар. Ошлиқ бера олмай, бузулдилар. Сешанба куни, ойнинг йигирма учида черикни Ҳиндубекка бошлатиб, Панжжураға чопқун йиборилди. Панжжура тоғнинг ўртасидин юққорроқ воқеъ бўлубтур. Бир кўруҳқа ёвуқ добон чиқмоқ керак, то Панжжуранинг кентларига киши етгай. Эл қочиб чиқиб эдилар, бир пора гала қораларини ва уйларидин қалин ошлиқларини келтурдилар. Тонгласи черикни Кўчбекка бошлатиб чопқун йиборилди.

Панжшанба куни, ойнинг йигирма бешида черик эли ошлиқ олур маслаҳати жиҳатидин, Каҳрожнинг дарасининг ичига Мондиш кентларига тушулди. Хумоюндин сўнгра Хумоюн била бир туққан неча фарзанд бўлди, турмади. Ҳиндол хануз туғмайдур эди. Бу навоҳиларда эканда Моҳимдин хат келди, битибдурким: «хоҳи ўғул бўлсун, хоҳи қиз, манинг бахту толеим — манга беринг, ман фарзандчилай сахлай».

Одина куни, ойнинг йигирма олтисида ушбу юртта эканда Ҳиндолни Моҳимға бериб, хатлар битиб, Юсуф Али рикобдорни Кобулға йиборилди. Ушбу юртта эканда, Мондиш вилоятида даранинг ўртасида бир баланди устида улуғ суфа тош била ясалдиким, оқ уй пешхонаси била сиғди. Бу суфанинг тошларини тамом ичқилар ва сипоҳийлар ташидилар. Бу сўзнинг тафсили будурким, чун анинг била туққанлардин ул замонғача бир ўғулким бор эди, андин кичик ўзга боридин улуғ яна уч қиз; бири Меҳржон, яна иккиси кичикликда турмадилар. Ва бир туққан ҳаваси хейли бор эди. Ул замонда Дилдор оғачанинг бўйи оғир эди. Мен дер эдимким: «не бўлғай эди, анга бир туққан бўлса эди». Ҳазрат волида дедиларким: «агар Дилдор оғача ўғул туқса, олиб асрасам нечукдур?» Мен дедим: «бисёр хўбтур».

Ғолибо, зуафо орасида фоле расмдурким, ўғул бўлурми, ё қиз бўлурму экин, деб икки коғазда бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки кулула балчиқ ичида кўюб, ул балчиқларни бир аёғ сув ичиға кўярлар. Ҳар қайси бурна очилса андин истидлол қилурлар: эр келса, эр бўлур, қиз келса, қиз бўлур дерлар, фол қилдилар, эр келди. Чун мужда бўлди, анинг юзидин-ўқ хат битиб йибордук.

Неча кундин сўнгра эр ўғул Тенгри қарам қилди, хабардин бурна уч кун туққандин сўнгра онаси олидин хоҳи ва нахоҳи олиб уйимизга келтуруб сахлабтурлар. Чун валода-тининг хабарини йибордук. Бҳирани олғанда бу хабар етар, таяммуна ва тафабула-отини Ҳиндол-қўйдилар.

Бу муносабатлардин манга ҳам инидур ва ҳам фарзанд. Юсуф зайи афғонидин Малик Шоҳ Мансур Малик Сулаймон шоҳнинг ўғли келиб эди. Давлатхоҳлиқ мақомида эди, Юсуф зайи улусининг маслаҳатиға анинг қизини тилалиб эди. Бу юртда хабар келдиким, Шоҳ Мансурнинг қизи биладу Юсуф зайининг моли келадур. Намози шомда чоғир суҳбати бўлди, суҳбатта Султон Аловуддинни чорлаб ўлтурғузуб, хосса хилъат иноят бўлди.

Якшанба куни, ойнинг йигирма секкизида кўчуб, Каҳрож дарасидин чиқиб туштук. Товусхон Юсуф зайи Шоҳ Мансурнинг иниси, мазкур бўлган биродарзодасини бу юртга келтурди. Бисут элининг Бажавр қўрғонида муносабати бор жиҳатидин бу юрттин Юсуф Али баковулни йиборилдиким, кўчуруб Бажавр қўрғониға келтургай. Кобулда қолган черикка фармонлар битиб йиборилдиким, келгайлар. Одина куни, сафар ойининг учиди Панжкура суйи биладу Бажавр суйининг қотилишиға тушулди. Якшанба куни, ойнинг бешида бу юрттин Бажавр бориб, Хожа Калон уйида чоғир суҳбати бўлди.

Сешанба куни, ойнинг еттисида бекларни ва дилазок афғонлари улуғларини тилаб, кенгашиб, сўзни мунга қўюлдиким, йил охир бўлубтур, хутға бир-икки кун қолубдур, туздаги ошликни тамом кўтарибтурлар. Бу фурсатда Саводка борсақ черик эли ошлиқ топмай танқислиқ бўлғусидур. Анбаҳир ва Паниялий йўли биладу юруб, Ҳашанғарнинг юқори ёни биладу Савод суйини ўтуб, Юсуф зайининг сингири Мохура тўғриси туздаги ўлтурғон афғонларниким, Юсуф ва Муҳаммад зайи бўлғай, илғоб чопмоқ керак.

Яна йил эртароқ ошлиқ вақтида келиб, бу афғонларнинг фикрини барасл қилмоқ керак. Сўзни мунга қўюб, тонгласи, чаҳоршанба куни Султон Вайс ва Султон Аловуддинға отлар ва хилъатлар иноят қилиб, истимолатлар ила рухсат бериб, кўчуб, Бажавр тўғриси тушулди. Шоҳ Мансурнинг қизини черикдин мурожаат қилғунча Бажавр қўрғонида қўюлди.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизрдин ўтуб тушдук. Хожа Калонға бу юрттин рухсат берилди. Уруқ отлуқ била ортуқси черик масолиҳини ва оғир партолни Кунар йўли била Ламғонға йиборилди.

Тонгласи кўчуб, оғир партол ва тевани Хожа Мирмиронға бошлатиб, Жарғоту ва Дарвоза йўли била ва Қаро қўба қўтали била йибориб, ўзимиз жарида отлиқ била илғоб, Анбаҳир қўтали била ошиб, яна бир улуғ қўталдин ҳам ошиб, намози шомдин эртарак Паниялий тушулди.

Ўғонбердини бир неча киши била тил олғали илгаррак йиборилди. Чун афғонлар била орамиз ёвуқ эди, эрта кўчмадук. Чошт бор эдиким, Ўғонберди келди. Бир афғонни олиб, бошини кесибтур, келурда бошини йўлда тупгурубтур, кўнгул тилагудек таҳқиқ хабар келтурмади.

Туш бўла кўчуб, Савод суйини ўтуб, намози дигардин эртароқ тушулди. Намози хуфтанда отланиб, илдам юрудук. Офтоб бир найза бўйи чиққанда Рустам туркманниким, қаравуллукка йиборилиб эди, хабар келтурдиким, афғонлар хабардор бўлуб, кўзғолишибтурлар. Бир пора афғон тоғ йўли била борадур. Мун эшитгач, илдамроқ юруб, чопқунчини илгаррак айирдуқ бориб, бир неча афғонни ўлтуруб, бошларини кесиб, бир пора асир ва ўй ва галаларини келтурдилар. Дилазок афғонлари ҳам бир неча бош кесиб келтурдилар.

Ёниб, Котланг навоҳисиға тушулди. Ўрукниким, Хожа Мирмирон бошлаб келадур эди, ўтрисиға бошчи йиборилдиким, Мақомда келиб, бизга қўшулғай. Тонгласи кўчуб, Котланг била Мақомнинг орасиға тушулди. Шоҳ Мансурнинг кишиси келди. Хисрав қўкалдош ва Аҳмадий парвоначини бир пора киши била уруқ ўтрисиға йиборилди.

Сешанба куни, ойнинг ўн тўртида Мақомға тушганда уруқ келиб қўшулди. Ушбу ўттуз-қирқ йилда Шаҳбоз қаландар отлиқ бир мулҳид бор экандур, Юсуф Зайининг бир жамоатини ва Дилазокнинг бир жамоатини мулҳид қилган ушбу қаландар экандур.

Мақомнинг тоғининг тумшуғида бир парча пастроқ тоғ воқеъ бўлубтур, тамом даштларға мушриф, хейли пурфазо ва мадди назарлиқ баланди воқеъ бўлубтур. Шаҳбоз қаландарни қабри анда эди, сайр қилиб келиб, мулоҳаза қилилди. Хотирға кечтиким, мундоғ ҳаволиғ ерда мулҳид қаландарнинг қабри бетакрибдур, буюрдумким, бузуб, ер била ҳам-

вор қилдилар. Чун хейли сафолик ва ҳаволик ер эди, маъжун ихтиёр қилиб, бир замон анда ўлтурулди.

Бажаврдинким ёнилди, Бҳира хаёли била ёнилиб эди, то Кобулға келиб эдук ҳамиша Ҳиндустон юруши хаёлида эдук, баъзи мавоний жиҳатидин муясар бўлмас эди. Бажавр черикиним, уч-тўрт ой черикладук, черик элининг илгига муътамад нима тушмади.

Чун Ҳиндустоннинг сарҳади Бҳира ёвуқ эди, хотирға кечтиким, филҳол жарида кирсак, черик элининг илигига бир нима тушса, бу хаёл била ёниб, афғонларни чопиб, Мақомға тушганда, баъзи давлатхоҳлар арзға еткурдиларким, Ҳиндустонға кирилур бўлса, бар бунёдлик кирилса: баъзи черик Кобулда қолди. Бир пора ўбдон йигитларни Бажаврда қўюлди. Ламғонға ҳам отлари орўғлиғидин қалин черик ёнди. Мунда келганларнинг ҳам отлари андоқ харобтурким, бир кун қатрар мажоли қолмайдур.

Агарчи бу сўзлар маъқул эди, чун бу азимат қилилиб эди, бу ҳисобларға боқмай, эрта била кўчуб, Синд суйининг гузари сари мутаважжих бўлдук. Синд дарёсининг гузарини кўргали Мир Муҳаммад жолабонни оға-иниси била яна бир неча йигитларни буларға қўшуб, юқори-қуйи гузар кўргали йиборилди.

Ўрдуни дарё сари юругуб, ман Савоти тарафиким, Каркхона ҳам дерлар, карг овлоғали бордим, бир неча карг пайдо бўлди. Вале жангали қалин эди, жангалдин чиқмади. Бир бузовлиқ карг тузга чиқиб, қоча берди, хейли ўқ урулди, жангал ёвуқ эди, ўзини жангалға солди. Жангалға ўт солдилар, ул карг худ топилмади. Яна бир карг бузови ўтга қуюб, типрачилаб ётадур эди, бўғузлаб, ҳар киши шибронға олди. Савотидин ёниб, хейли саргардонлиқ тортиб, намози хуфтанда ўрдуға келдук. Гузар кўра борғанлар, гузар кўруб келибтурлар.

Тонгласи, панжшанба кун, ойнинг ўн олтисида от ва тева била ва партол била кечиттин кечилди. Ўрду бозори ва яёқ ва эшакни жолабонлар била кечурдилар. Ушбу кун гузар бошида эканда нилобийлар келиб, тўққуз от ва уч юз шоҳруҳий пешкаш қилиб кўрдилар.

Ел тамом кечгач, ўшал намози пешин-ўқ кўчуб, кечанинг бир посиғача юруб, Качакот сувининг ёвуғиға тушулди. Андин эрта кўчуб, Качакот сувини ўтуб, туш қотила Сангдаки

қўталини ошиб тушулди. Саййид Қосим эшик оғо чоғдовул эди. Кейиндин ўрду кейинча келадурган гужурларни тутуб, бир неча бош кесиб келтурди.

Сангдакидин саҳар қўчуб, кеч намози пешин Суҳон сувини ўтуб тушулди. Ўрдунинг кейини тун ярмиғача кела қолди, маҳкам узоқ қўч эди. Отнинг бемажоллиғи ва ориқлиғи маҳалли, бисёр зўр бўлди, хейли от қолди. Бҳирадин етти курўх шимол сари бир тоғ тушубтур.

Бу тоғни «Зафарнома»да ва баъзи китобларда «Кўҳи Жуд» битибтурлар, ваҳҳи тасмияси маълум эмас эди, сўнгралар маълум бўлди: бу тоғда бир ота наслидин икки хил эл бор. Бирини жуд дерлар ва бирини жанжуҳа. Бу тоғдағи ва Нилоб била Бҳира орасидағи эл ва улуска булар қадимдин ҳоким ва фармонраво бўла келгандурлар. Вале ёрона ва биродарона ҳукумат қилурлар, ҳарне хотиралари тиласа ола олмаслар.

Бир кесим йўсунлуқ қадимдин ҳар нимаким муқаррар қилибтурлар, буларнинг олиши ва уларнинг бериши бу муқаррардин ортуқ ва ўксук бўлмас. Муқаррарлари будурким, қўш бошидин бир шоҳруҳий берулар. Кадхудоликда етти шоҳруҳий берулар, чериклариға ҳам борурлар. Жуд ҳам неча шўба бўлубтур, жанжуҳа ҳам.

Бу тоғким Бҳиранинг етти қўруҳида воқеъ бўлубтур, Кашмир тоғларидинким, Ҳиндукуш тоғи ушбу тоғлар била пайваст тоғлардур, айрилиб, ғарби-жануб сари тортиб бориб, Динкотнинг аёғида Синд дарёсиға мунтаҳий бўлубтур. Ушбу тоғнинг ярмида жуддур, ярмида жанжуҳа. Бу тоғни жудқа мансуб қилиб, Кўҳи Жуд дебтурлар. Булардин бир муътабар улуғи раай хитоб топар. Ўзга ини-ўғлини малик дерлар. Бу жанжуҳа Лангархоннинг тағойилари бўлур. Суҳон суйининг навоҳисидағи эл ва улуснинг ҳокимининг оти Малик Ҳаст эди, асли оти Асаддур. Ҳиндустонийлар мундоқ ҳаракатларни гоҳ сокин ўқурлар, нечукким, «хабар»ни, «хабр» дерлар, «асад»ни «асд» дептурлар, борабора «хаст» бўлубтур.

Лангархонни Малик Ҳаст Жанжуҳаға тушгач-ўқ йиборилди. Қатроб бориб, иноят ва шафқатимиздин умидвор қилиб, намози хуфтанда олиб келди. Бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилди. Йигирма икки-йигирма уч ёшда бўлғай эди. Буларнинг гала-қоралари ўрдунинг гирд ва навоҳисида бисёр эди. Чун ҳамиша Ҳиндустон олмоқ хотирда эди, бу бир неча вилоятларким, Бҳира ва Хушоб ва

Чаноб ва Чанут бўлғай, неча маҳал турк тасарруфида эди, буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдук. Зўр била ё сулҳ била ўзимизнинг мутасарриф бўлушимизга мутаяққин эдук. Бу жиҳаттин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. Фармон бўлдиким, ҳеч ким буларнинг гала-қоралариға, балки ип учи, игна синуғлариға атроф ва навоҳида зарар ва нуқсон еткурмасун.

Андин эрта кўчуб, намози пешин Калдақаҳорға келиб туштук. Атроф ва навоҳида қалин хавидзор эди. Бу Калдақаҳор тавр ери воқеъ бўлубтур. Бҳиранинг ўн кўруҳида, Жуд тоғининг орасида ҳамвор ере тушубтур, бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуғ кўлдур, атрофдағи тоғлардин ёмғур сувлари йиғилиб, бу кўл бўлубтур, гирдо-гирди уч кўруҳға ёвушғай. Шимолида яхши ўланг воқеъ бўлубтур. Ғарбида тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландиларғаким, бу кўлға мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, боғе солдим. Боғи Сафоға мавсум, хейли хушҳаво ва сафо ер воқеъ бўлубтур. Нечукким шарҳи келгусидур. Калдақаҳордин саҳар отланилди. Ҳамтоту кўталининг бошида бир неча ерлик эл муҳаққар пешкаш била келиб, мулозамат қилдилар. Абдурраҳим шиғовулға келган кишини кўшуб, Бҳира йиборилдиким, Бҳира элиға истимолат бериб дегайким, бу вилоятлар қадимдин туркка тааллуқ бўла келгандур, зинҳор таваҳҳум ва дағдаға ўзлариға йўл бериб, элни бузулғали қўймасунларким, бу вилоят ва эл била ёқимиз бордур, талон ва торож бўлмағусидур.

Чошт кўтал тубиға тушуб, Қурбон Чархий, Абдулмалик Хостий бошлиғ етти-сакқиз кишини илгари хабар олғали йиборилди. Илгари борғанлардин Мир Муҳаммад Маҳдийхожа бир киши келтурди пешкаш била келиб, мулозамат қилди. Лангархонга кўшуб, истимолат жиҳатидин Бҳира элиға йиборилди. Кўталдин ошиб, жангалдин чиқиб, буронғор, жавонғор, ғул, ясол била Бҳира сари мутаважжих бўлдуқ. Бҳираға ёвуқ етган маҳалда Давлатхон Дева Ҳинду яна Сектунинг ўғли Бҳиранинг арбоблари била келиб, бир-бир от, пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Намози пешин бўла Бҳира элиға зарар ва заҳмат тегурмай, Бҳиранинг шарқида Баҳат суйининг ёқасида бир зорда тушулди.

Темурбек Ҳиндустонға кириб чиққанидин бери бу неча вилоятким, Бҳира-у Ҳушобу Чанобу Чиниват бўлғай, Темурбекнинг авлодининг тавобеъ ва лавоҳики тасарруфида эди.

Шохруҳ мирзонинг набираси Суюрғатмиш мирзонинг ўғли Султон Масъуд мирзонингким, Кобулу Зобул аёлату ҳукумати ул фурсатта анга тааллуқ учун, Султон Масъуд Кобулий дерлар эди.

Тарбияткардаларидин Мир Алибекнинг ўғлонлари Бобойи Кобулий ва Дарёхон ва Опоқхонким, сўнгра Ғозихон дерлар эди, Султон Масъуд мирзо ва ўғли Али Асғар мирзодин сўнг мутағаллиблиқ била Кобул ва Зобул ва бу мазкур бўлган Ҳиндустондағи вилоят ва парганаларға мутасарриф бўлуб эдилар. Султон Абусаъид мирзо замонида Кобулу Ғазни буларнинг тасарруфидин чиқти. Ҳиндустондағи вилоятлар буларнинг тасарруфида эди.

Тарих тўққуз юз ўнда Кобулға аввал келган йиликим, Ҳиндустонға кирмоқ доияси била Хайбардин ўтуб, Паршовар келганда Боқи Чағониёнийнинг саъйи била қуйиғи Бангаш сариким, Куҳат бўлғай, юруб, қалин Афғонистонни чопиб, кириб, Банну ва Даштни талон-торож қилиб, Дуки била чиқилди. Ул фурсат Бҳира ва Хушоб ва Чаноб ҳукумати Мир Алининг набираси Ғозихоннинг ўғли Саййид Алихонға тааллуқ эди. Искандар Баҳлулнинг отиға хутба ўқуб, анинг итоатида эди. Ул черик чериклаганидин мутавазусим бўлуб, Бҳирани ташлаб, Баҳат сувидин ўтуб, Бҳира кентларидин Ширкотни ўлтуруб ери ясаб эди. Бир-икки йилдин сўнг бизнинг жихатимиздин Саййид Алихон била афғон бадгумон бўлди. Ул ҳам бу сабабтин дағдаға ва таваҳҳум ўзиға йўл бериб, бу вилоятларни Давлатхон Татархон Юсуф хайлғаким, Лахўр ҳокими ул вақт ул эди, топшурди. Давлатхон улуг ўғли Алихонға Бҳирани бериб эди, ул чоғ Бҳира Алихоннинг тасарруфида эди. Давлатхоннинг отаси Татархон олти-етти сардордин бирисидурким, ҳуруж қилиб, Ҳиндустонға мутасарриф бўлуб, Баҳлулни подшоҳ қилдилар. Саҳринд ва Сатлуж дарёсининг шимолий вилоятлари тамом бу Татархонда эди. Бу вилоятларнинг жамъи уч кўрухдин кўпроқ бўлур. Татархон ўлгандин сўнг, Султон Искандар подшоҳлиғида бу вилоятни Татархоннинг авлодидин олиб эди. Мен Кобул вилоятиға келган тарихдин бир-икки йил бурунроқ бир Лахўрни-ўқ Давлатхонға бериб эди.

Тонгласи баъзи муносиб ерларға чопқунчи йиборилди. Ушбу кун Бҳирани сайр қилдим. Сангархон Жанжуҳа ушбу кун келиб, от пешкаш қилиб, мулозамат қилди.

Чаҳоршанба куни, ойнинг йигирма иккисида Бҳиранинг улуғларини ва чавдариларини тилаб, бу юртта тўрт юз минг шоҳруҳий моли амон қарор берилиб, муҳассиллар таъйин қилилди. Дағи, отланиб, сайр қилиб, кемага кириб, маъжун едук. Бҳира ва Хушоб ўлтурушлуқ булужларға Ҳайдар-алам-дорни йиборилиб эди. Панжшанба сабоҳи бир гулбодом тупчоқ пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Арзға еттиким, черик эли Бҳира элига бесарлиқ ва дастандозлиқлар қиладурлар. Кишилар йибориб, бесарлиқ қилган элнинг баъзисини ясоққа етқуруб, баъзисини бурнини тешиб, ўрдудин звурдилар.

Одина куни Хушоб элидин арзадошт келди. Шоҳ Ҳасан ва Шоҳ Шужў арғун таъйин бўлдиким, Хушобға борғай.

Шанба куни, ойнинг йигирма бешида Шоҳ Ҳасанни Хушобға йиборилди.

Якшанба куни андоқ ёмғур ёғдиким, тамом тузларни сув тутти. Бҳира била ўрду тушган боғлар орасида озгина шўр сув эди. Намози пешингача арзи бир улуғ дарёча бўлди. Бҳиранинг ёвуғида бир тиргаз отими ердин кўпроқ гузар йўқ эди, уздуруб ўтар эдилар, икки намоз орасида кирган сувларни сайр қила отландим. Ёғин ва чопкун андоқ бўлдиким, яна ёниб ўрдуға келмакка таваҳҳум бўлди. Икки намоз орасида ўшул кирган сувни уздуруб ўттум. Черик элига ҳам бисёр таваҳҳум бўлди. Аксар эл ўтоқларини ва оғир партоллларини ташлаб, жиба ва кийим-яроғларини эгниларига олиб, от яланғочлаб, уздуруб ўттилар. Тузларини тамом аксар сув тутуб эди. Сабоҳи дарёдин кемаларни келтуруб, аксар черик эли чодирларини ва партоллларини кема била ўткардилар. Тушга ёвуқ Кўчбекнинг кишиси бир шаръий сув юқори бориб, гузар топтилар. Қолган эл гузар била ўттилар.

Бҳиранинг қўрғонининг ичидаким, Жаҳоннамо дерлар, бир кун туруб, сешанба сабоҳи кўчуб, ёмғур ва сел тараддудидин Бҳиранинг шимол сари ёнидағи баландиларнинг остиға тушулди. Тақаббул ёрмоғида эҳмол қиладурлар эди, тўрт саркор қилиб, бекларга буюрулдиким, эҳтимом қилиб, буткаргайлар. Бир саркор Халифаға таъйин бўлди, яна бир саркор Кўчбекка, яна бир саркор Дўст Носирға, яна бир саркор Саййид Қосим била Муҳиб Алиға.

Чун турк ўлтурушлуқ вилоятларни ўзумизнинг тасаввур қилиб едук. Ул жиҳаттин талон-торож бўлмади. Ҳамиша эл-

нинг сўзи бу эдиким, агар мусолаҳа жиҳатидин элчи борса, туркка тааллуқ вилоятларға музояқа қилмоғуларидур.

Панжшанба куни, рабби-ул-аввал ойининг ғуррасида бу жиҳаттин Мулло Муршидни Султон Иброҳимғаким, отаси Султон Искандар ўшул беш-олти ойда ўлуб, Ҳинд салтанати мунга тегиб эди, элчиликка таъйин қилиб бир қарчиғай йибориб, қадимий туркка тааллуқ вилоятларни тиладук. Давлатхонға битилган хатларни ва Султон Иброҳимға битилган хатларни топшуруб, оғиз сўзларни доғи айтиб, Мулло Муршидға рухсат берилди. Бу Ҳиндустон эли, алалхусус афғонлар ажаб хушу хираддин йироқ ва раёю тадбирдин қироқ эллар бўлур эрмиш, не ёғийлиқ юруш ва турушин қила олдилар, не дўстлуқ роҳу равишин била олдилар. Борган кишимизни Давлатхон неча кун Лахўрда сахлатиб, не ўзи кўрди ва не китобатни Иброҳимға йиборди. Неча ойдин сўнг борган кишимиз ҳеч жавоб топмай Кобулға келди.

Одина куни, ойнинг иккисида Шайбоқ пиёда била Дарвеш Али пиёдаким, ҳоло туфангандоздур, Кобулдин арзадошлар келтуруб, Ҳиндолнинг туққан хабарини ҳам келтурдилар. Ҳинднинг тасхири замонида бу хабар келган учун, шугун тутуб, Ҳиндол от қўйдум. Қанбарбек ҳам Балхдин Муҳаммад Замон мирзонинг арзадошларини келтурди. Тонгласи девон тарқагондин сўнг сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Мажлис аҳли Хожа Дўст Хованд, Хисрав Мирим, Мирзоқули Муҳаммадий, Аҳмадий, Гадойи, Нуъмон Лангархон, Рухдам, Қосим Али тарёқий; Юсуф Али, Тенгриқули кеманинг боши сари толор ёпилиб эди, усти ҳамвор, ман бир неча киши била мунда ўлтуруб эрдим. Яна бир неча киши толорнинг остида ўлтуруб эдилар, кеманинг куйруғи сари ҳам ўлтурур ер бор эди, Муҳаммадий ва Гадойи ва Нуъмон анда ўлтуруб эдилар. Намози дигаргача арақ ичилди. Арақнинг бадхўрлиғидин мутанаффир бўлуб, бу юздагиларнинг иттифоқи била маъжун ихтиёр қилдук. Кеманинг ул учидагилар маъжун еганимизни билмадилар, арақ-ўқ ичтилар.

Кемадин намози хуфтанда отланиб, кеч ўрдуға келдук. Муҳаммадий била Гадойи мани арақ ичадургон хаёл қилиб, шойиста хизмате қилалинг деб, арақ кўзасини от устида навбат била кўтаришиб, ғариб нашъа ва башошат била кириб келдилар, ҳамин дедиларким, мундоқ қоронғу кечада кўзани ўзумиз навбат била кўтариб келдук. Сўнгра маълум

қилдиларким, суҳбат ўзгача эмиш ва кайфият ўзгача. Жамиъ маъжуний ва жамиъ соғирмаст. Чун ҳаргиз маъжун суҳбати била чоғир суҳбати рост келмас, бисёр мунфаил бўлдилар. Мен дедимким, суҳбатни барҳам урманг, арақ ичарға кўнгул-лук киши арақ ичсун, маъжун ерга кўргулук киши маъжун есун. Ҳеч ким бир-бирига таъарруз била гуфтугў қилмасун. Баъзи арақ ичтилар, баъзи маъжун едилар. Бир замон такал-луф била суҳбате тутулди. Бобожон Қўнбузийким, суҳбат-да йўқ эди, уйга келганда ани тиладуқ арақ ичмак истидёо қилди, Турди Муҳаммад қипчоқни ҳам тилаб, мастлар била ҳамсуҳбат қилдук.Чун маъжун суҳбати била ҳаргиз арақ ва чоғир суҳбати рост келмас, мастлар ҳар тарафдин пари-шон гуфтугў қила кириштилар, аксар тааррузлари маъжун ва маъжунийлар била эди. Бобожон ҳам маст бўлуб, ғалаба паришонлар айтти. Турди Муҳаммадка ҳам мастлар тўла-тўла аёқларни пайдарпай бериб, оз фурсатда масти лояъкул қилдилар. Ҳар неча саъй ва ислоҳ мақомидада бўлдук баҳам етмади. Шалойинлиқ хейли бўлди. Суҳбат бемаза бўлди, ҳар сариға тарқаштилар.Душанба куни, ойнинг бешида Бҳира вилоятини Ҳиндубекка берилди.Сешанба куни Чаноб вилоя-тини Хусайн икракка иноят қилиб, Хусайн икракка ва Чаноб элига рухсат бердук. Бу фурсатда Саййид Алихоннинг Ми-нучеҳрхон отлиқ ўғликим, Ҳиндустондин бизни деб юқо-риғи йўл била келадурганда, Татар Гаккарга йўлукур. Муни қўймай сахлаб, қизини бериб, куёв қилур. Неча маҳал анинг била эди, келиб мулозамат қилди.

Нилоб била Бҳира тоғлари оралиғида Жуд ва Жанжуҳа-нинг халойиқидин бошқа Кашмир тоғлариға пайваста жату гужур ва ул тавойифдин яна қалин эллардурким, ҳар қўл-да ва ҳар пуштада кентлар ясаб ўлтурубтурлар; буларнинг ҳокими ва улуғи гаккар қабиласидур. Буларнинг улуклуғи ҳам Жуд ва Жанжуҳанинг улукдугидектур. Бу тоғларнинг доманасидағи халойиқнинг улуклуғи ул тарихда бир ота ўғли Татар гаккар била Ҳаатий гаккарда эди, аммазодалар эди. Буларнинг берк ерлари обкандлар ва жарлар бўладур. Татарнинг ерининг оти Парҳола эди, қорлуқ тоғдин хейли қуйироқ эди. Ҳаатийнинг вилояти тоққа пайваздур. Колан-жарниким, Бобухон Бисутка тааллуқ эди, ани ҳам Ҳаатий ўзига боқтуруб эди. Татар Гаккар Давлатхонни кўруб эди. Филжумла итоатгуна қилур эди, Ҳаатийни кўрмайдур эди.

Фитна ва фасод мақомидада эди. Татар Ҳиндустон бекларининг иттифоқи ва сўзлари била келиб, йироқроқтин Ҳаатийни қабағон йўсунлуқ қилиб, ўлтуруб эди.

Ушбу фурсатлардаким, биз Бҳирада эдук, ов баҳонаси била ғофилликта Ҳаатий Татарнинг устига юруб ўлтуруб, вилоятини ва ҳарамларини бўлганини иликладук. Намози пешин сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Аҳли мажлис — Дўстбек ва Мирзоқули, Аҳмадий Гадойи, Муҳаммад Али жанг-жанг асас, Ўғонберди Мўғул; аҳли нағма: Рухдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Абулқосим, Рамазон лўли. Намози хуфтанғача кемада ичиб, намози хуфтан кемадин маст тоғиҳ чиқиб отланиб, машғални илгимга олиб, дарё ёқасидин ўрдуғача отнинг бу юзиға эгилиб, гоҳул юзиға эгилиб, якжилов чопиб келибтурман, ғариб маст экандурман. Тонгласиға мундоқ машғал олиб, ўрдуғача якжилов келганимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримға келмади. Уйга келганимда хейли истифроғ қилибтурман.

Одина куни сайр қила отланиб, кема била сувдин ўттуқ. Ул юздағи боғот ва шугуфаларни ва найшакар эқилган ерларни тафарруж қилиб, далв ва чархларини кўруб, сув тортиб чиқармоқ кайфиятини сўруб, балки мукаррар сувлар торттурдук. Сайр асносида маъжун ихтиёр қилилди. Андин ёниб келиб, кемага кирилди. Минучеҳрхонға дағи маъжун берилиб эди, андоқ маъжуний бўлуб эрдиким, икки киши қўлдаб, турғузуб эдилар. Бир замон сувнинг ўртасида кемага лангар солиб турулди. Андин сўнг сув куйи хейли борилди. Муддаттин сўнг яна кемани юқори боқа торттурдук. Ул оқшом кемада-ўқ уйқулаб, саҳарга ёвуқ ўрдуға келдук. Шанба куни, рабби-ул-аввал ойининг ўнида офтоб ҳамалға таҳвил қилди. Ушбу кун намози пешин сайр қила отланиб, кемага кириб арақ ичилди. Аҳли мажлис Хожа Дўст Хованд, Дўстбек Мирим, Мирзо Қули, Муҳаммадий, Аҳмадий, Юнус Али, Муҳаммад Али жанг-жанг, Гадойи тағойи, Мир Хурд асас, аҳли нағма: Рухдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Рамазон. Бир шохобға кириб, муддате сув куйи борилди, Бҳира тўғрисидин хили қуйироқдин чиқиб, кеч намоз вақтида ўрдуға келдук.

Ушбу кун Шоҳ Ҳусайн Хушобдин келди. Чун элчи йибориб, қадимдин туркка тааллуқ вилоятларни тилаб, мусолаҳа ораға солилиб эди, тавжиҳ қилған ярмоқлар аксар иликка

тушди. Иссиқ ҳам ёвушти. Ҳиндубекка кўмак Шохмуҳаммад муҳрдорни, яна баъзи муносабатлиқ йигитларни таъйин қилиб, ҳар қайсиға фарохўр ҳолларига яраша ваҳҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди. Лангархонғаким, бу юрушларга сойиъ ва боис ул эди, Ҳушобни иноят қилиб, туғ бериб, мунӣ ҳам Ҳиндубекка кўмак муқаррар қилдук. Бҳирада бўлған турк ва ерлик сипоҳийларнинг дағи ваҳҳ ва улүфаларини орттуруб, Ҳиндубекка кўмак қўйдук. Бу жумладин бир Минучеҳрхон эдиким, оти мазкур бўлди, яна Назар Али турк эди, Минучеҳрхоннинг уруғ-қаёши бўлур эди, яна Сангархон Жанжуҳа ва Малик Ҳаст Жанжуҳа эди.

Вилоят ишини мусолаҳа умиди била бир наве қарор бериб, якшанба кунӣ, раббиул-аввал ойи-нинг ўн бирида Бҳирадин кўчуб, Кобулға мурожаат қилдук. Калдакахорға келиб тушулди. Ул кун ҳам ғариб ёмғур еди. Кепанаклиқ кепанаксиз киши баробар эди. Ўрдунинг кейини кеч намози хуфтанғача кела крлди. Бу ер ва мулкнинг оби тобини билур кишилар, алалхусус, Жанжўҳаким, Гаккарнинг қадимий душмани эди, арз қилдиким, Ҳаатий Гаккар оралиқта ёмон киши воқеъ бўлубтур. Йўлни ул урар, элни ул бузар. Андоқ қилмоқ керакким, бу орадин кетгай, ё анга гўшмоли янбағи етгай.

Бу иттифоқ била тонгласиға Хожа Мирмиронни ва Мирим Носирни ўрду била таъйин қилиб, улүғ чоштта ўрдудин айрилиб, Ҳаатий гаккарнинг устиғаким, ўшул неча кунда Татарни ўлтуруб, вилояти Паролаға мутасарриф бўлуб, Паролада эди, нечукким мазкур бўлди, илғадук.

Намози дигарда тушуб, отқа бўғуз бериб, намози хуфтанда ул ердин отланилди. Бошчи Малик Ҳастнинг Сурупотлиқ гужур навқари эди. Кеча йўлни озиқиб, саҳарға ёвуқ тушулди. Бек Муҳаммад мўғулни ўрдуға ёндурулди. Ёруғ бўлғанда отланилди. Чошт жиба кийиб, илдам юрудук бир шаръий келғонда Пароланинг саводи кўрунди. Чопқунчи қўюлди. Буронғор Пароланинг шарқий тарафи борди, Кўчбекким, буронғор эди, буронғорнинг орқасиға кўмак йиборилди. Жавонғор кишиси, ғул кишиси, Пароланинг устигайқ текилиб борди. Дўстбекни жавонғорнинг Пароланинг устига борған кишининг орқасиға кўмак йиборилди.

Парола жарларнинг орасида воқеъ бўлубтур. Икки йўли бор, бири шарқи-жануб йўлидурким, биз бу йўл била кел-

дуқ жарлар усти била келур. Икки тарафида обканд жарлар воқеъ бўлубтур. Пароланинг ярим кўруҳидин йўл андоқ бўлурким, дарвозасиға етгунча тўрт-беш ерда икки тарафтин жар қилиб, якраҳа бўлубтурким, бир тиргаз отими чевуруб бормоқ керак. Яна бир йўли ғарби-шимолий тарафидиндурким, бир кенг қўлнинг ичи била келиб, Паролаға чиқар, бу ҳам якраҳадур. Ўзга ҳеч тарафдин йўли йўқтур. Агарчи фасили ва кунгураси йўқдур, вале зўр келтургудек ери ҳам йўқтур. Атрофи етти-секкиз-ўн қари якандоз жардир.

Илгаррак жавонғор кишиси тангилардин ўтуб, дарвозаға тиқилиб борди. Хаатий ўттуз-қирқча отлуқ жибалик, кежимлик киши била қалин яёғи била чопқунчини ёндуруб солди. Дўстбекким, чопқунчининг орқасиға қўмак эди, етишиб, яхши зўрлаб, қўп кишисини тушуруб ёғийни бости. Хаатий Гаккар ул орада мардоналик била машхурдур. Ҳар неча жадал қилди, бўлдура олмай қочти. Чун бу тангиларда тўхтай олмади, қўрғониға етгач, қўрғонини ҳам беркита олмади. Чопқунчи кейнича-ўқ қўрғонға кирдилар. Бу Парола қўрғонининг тангиси ва жаридин ғарби-шимоли саридин югурдилар, Хаатий жариди қочиб чиқти. Мунда ҳам Дўстбек яхши борди, жулду Дўстбекнинг отиға бўлди.

Мен ўшул замон Парола қўрғониға кириб, Татарнинг уйлариға туштум. Чопқун қўяр маҳалда манинг била турарға муқаррар бўлган кишилардин баъзи чопқунға борур эдилар, ул жумладин, Амин Муҳаммад тархон арғунни ва Қорачани бу журмона жихатидин Сурупо отлик гужурни бошчи қўшуб, ўрдунинг рўбарўсиға бесарупо саҳро ва биёбонға йиборилди. Тонгласиға ғарби-шимоли жардин ўтуб, хавидзорға тушулди. Вали хизоначиға бир неча ўбдон йигитни қўшуб, ўрду олиға йиборилди.

Панжшанба куни, оининг ўн бешида кўчуб, Андаробағаким, Суҳон суйининг ёқасидадур, тушулди. Бу Андароба қўрғони Малик Ҳастнинг отасиға қадимдин тааллуқ экандур, Хаатий Гаккар Ҳастнинг отасини ўлтурғондин сўнг, бузулубтур, ул фурсатта бузуқ эди.

Намози хуфтанда Калдакахордин айрилғон ўрду кишиси келиб қўшулди.

Хаатий Татарни олғанда Парбат отлуқ уруғини кежимлик от ва пешкаш била манга йиборгандур, учрамай, кейин келғон ўрду элиға йўлуқуб уруқ била келиб, пешкашларини

бериб, мулозамат қилди. Лангархонким, баъзи муҳимлар учун Бҳирадин кейин қолган уруқ била келиб эди, муҳимларни рост қилиб, баъзи ерлик эл била Бҳираға рухсат берилди.

Доғи кўчуб Суҳон сувидин ўтуб, бир пушта устиға тушулди. Ҳаатийнинг уруғи Парбатға хилъат кийдуруб, Ҳаатийға истимолат фармонлар битиб, Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкарини йиборилди. Бобо Дўст ва Ҳалоҳил бошлиқ Ҳумоюннинг неча навкарини Нилобқа ва Қорлуқ хазорасиғаким, Ҳумоюнға берилиб эди, доруғаликка келиб эдилар. Сангар қорлуқ ва Мирза Малвий қорлуқ бошлиқ ўттуз-қирқча киши қорлуқ улуқларни олиб келдилар. Бир кежимлик от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Дилазок афғонийнинг ҳам чегриги келди.

Ергаси андин кўчуб, икки шаръий келиб тушулди. Бир баландиға чиқиб, ўрдуни мулоаза қилиб, буюрдуқким, ўрду теvasини санағайлар, беш юз етмиш тева чиқти.

Сунбул дарахтининг таърифи эшитилиб эди, бу юртта кўрдук. Бу тоғ доманасида сунбул дарахти озроқтур. Бирор-бирор бўладур. Илгарроқ Ҳиндустон кўҳ доманасида сунбул дарахти қалин бўладур, улуқ бўладур. Ҳиндустоннинг ҳайвонот ва набототини зикр қилғонда мазкур бўлғусидур.

Бу юрттин нақора вақти кўчуб, чошт бўла Сангдоки қўталининг тубиға тушуб, намози пешин андин кўчуб, қўтал ва рўдтин ўтуб, бир баландиға тушулди. Андин ярим кеча кўчуб, Бҳира борурда ўтган гузарни сайр қила борилиб эди. Ўшул ўтган гузарда бир улуғ ошлиқ жоласи лойлабдур, эгалари ҳар неча қилиб жолани тебрата олмайдурлар. Бу ошлиқни олиб, бизнинг била бўлганларға улашилди. Асру дармаҳал ошлиқ эди.

Тушга ёвуқ келиб, Кобул суви била Синд сувининг қотилишидин қуйироқ қўҳна Нилобдин юқорироқ икки сувнинг орасиға тушулди. Нилобдин олти кема келтуруб, буронғор, жавонғор, ғулға кисмат қилилди. Бажид сув ўтмакка машғул бўлдилар. Биз келган душанба куни ва сешанба охшоми ва сешанба куни ва Чаҳоршанба охшоми Чаҳоршанба кунигача сув кеча қолдилар. Панжшанба куни ҳам оз-оғлоқ киши сув кечти.

Нилобдин кечғондин сўнг Ҳаатийнинг Парбат отлуқ уруғиниким, Андароб навоҳийсидин Муҳаммад Али жанг-

жангнинг навкарини қўшуб, Ҳаатийға йиборилиб эди, сув ёқасида келиб, Ҳаатийдин бир кежимлик от пешкаш келтүрди. Нилоб эли ҳам бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилдилар.

Муҳаммад Али жанг-жангнинг Бҳирада турмоққа хава-си бор эди, Бҳира чун Ҳиндубекға иноят бўлди, Бҳира била Синд дарёсининг орасидағи вилоятларни ва элларни, мисли, Қорлуқ Ҳазора ва Ҳаатий ва Ғаёсвол ва Кеб Муҳаммад Али жанг-жангга иноят бўлди. Раиятликқа бўюн қўйғон раият-лик қилғай. Ҳар еру ҳар вилоят бўюн қўймаса:

Ҳар кимки бўюнни қўймаса, они тийғай,
Чопқай, талағай, мутӣу мунқод этғай.

Бу иноятлардин сўнг Муҳаммад Али жанг-жангға хосса қира маҳмал бошлиқ, қалмоқи жиба бериб, туғ ҳам иноят бўлди. Ҳаатийнинг уруғиға рухсат бериб, Ҳаатийға қилич ва бош-оёқ ва истимолат фармонлари йиборилди.

Панжшанба куни, офтоб чиққанда сув ёқасидин кўчулди. Бу кун маъжун ейилди. Ғариб гулзорлар маъжуннокликта тафарруж қилдук. Сарик арғувоний парча-парча ерларда якдаст сарик гуллар очилибтур. Яна баъзи ерларда афшон қилғандек дарҳам очилибтур. Ўрду ёвуғида бир балан-ди устида ўлтуруб, гулзор тафарружи қилдук. Тарроҳлик қилғандек бу тепанинг олти тарафида бир дафъа сарик ва бир дафъа арғувоний гул хат-хат мусаддас шаклда очилиб-тур. Икки тарафда гул озроқ эди, кўз кор қилғунча ушмун-доқ гулзор эди. Паршоварнинг навоҳисида баҳор вақти яхши гулзорлар бўладур.

Саҳар ул юрттин кўчдук келурда дарё ёқасидин бир шер ғиркираб чиқти, отлар шер унини эшитгач, беихтиёр ҳар сариға элни олиб, титраб, жар ва чукурға ўзини ташлади. Ёниб, яна жангалға кирди. Буюрдукким, говмиш келтуруб, жангалға солиб, шерни чиқарғайлар. Яна ғирқираб чиқти, ҳар тарафтин ўқладилар, ман ҳам ўқладим. Холвий пиёда найза била санчарда найзанинг синонин ушата тишлади. Шер қалин ўқ еб, бутаға сиқиниб туруб эди, Бобо ясовул қилич суғуриб, яқин юруб эди, шер ҳамла қилурда, бошиға чопти. Андин сўнг Али Сийстоний белиға чопти, шер ўзини дарёға солди, сув ичида-ўқ ўлтурдилар. Сувдин чиқариб, терисин, буюрдукким, олғайлар.

Ертасиға кўчуб, Бигромға етиб, Гуракатрийни тафарруж қилдук. Бир савмаа йўсунлуқ торроқ ва қоронғу уйгинадур. Эшикдин киргач, икки-уч зина қуйи тушгач, узалиб ётиб кирмак керак, шамъсиз кириб бўлмас. Бу уйнинг гирд ва навоҳисида соч ва соқолким қирқибтурлар, бениҳоят ётибдур. Бу Гуракатрийнинг атрофида бир мадраса хужраларидек хейли хужралар бордур. Кобулға аввал келган йиликим, Куҳат ва Банну ва Даштни чопилди, Бигромда улуғ бир йиғочни тафарруж қилиб, Гуракатрийни кўрмаганга таассуф ер эдук хейли таассуф егудек ер эмас эмиш. Ушбу кун манинг бир яхши шаҳбозим (йўқолди) ким, Шайхим Миришкор сахлаб эдиким, турнани ва лаклакни асру хўблар олиб эди, икки-уч туллаб эди. Андоқлар олиб эдиким, мандек ҳавассиз кишини қушчи қилиб эди.

Малик Бухон ва Малик Мусо бошлиқ Дилазок афғонлари улуғлариға олти кишиға юзар мисқол кумуш, бирар тўнлуқ парча, учар ўй, бирар говмуш Ҳиндустон савғотидин бериб, ўзгалариға ҳам фарохўр ҳоллари ярмоқ ва парча ва гову говмуш иноят бўлди. Али Масжидка тушганда, Маъруф отлиқ Дилазок Яъқуб хайли баъзи ошлиқ ўн кўй, икки ҳарвор гурунч, секкиз улуғ панир пешкаш келтурди.

Али Масжидтин Ядабир тушулди, Ядабирдин Жўйи Шоҳийға намози пешин етиб тушулди. Ушбу кун Дўстбекка мухриқ иситма бўлди. Жўйи Шоҳийдин сахар кўчуб, Боғи Вафода тушланиб, намози пешин Боғи Вафодин тебрадук. Гандамакнинг Сиёҳ обидин ўтуб, кеч намози шомда бир хавидзорда тушуб, отларни тўйғозуб, бир-икки гарийдин сўнг отланиб, Сурхобдин ўтуб, Карқда тушуб, уйқуладук.

Тонг отмасдин бурун яна отланиб, Қўратунинг йўли айрилишидин ман беш-олти киши била Қўратуда солған боғни тафарруж кўра бордим. Халифа ва Шоҳ Ҳасанбекни ва ўзга элни тўғри йўл била йиборилдиким, Қўруқсойда манга тавакқуф қилғайлар. Қўратуға етганда Шоҳбек арғуннинг Қизил отлиқ тавочиси Шоҳбекнинг Кохонни олиб, талаб, ёнғон хабарини келтурди. Фармон андоқ эдиким, ҳеч ким илгари хабар этмагай. Намози пешин бор эдиким, Кобулға етдук. Қутлуққадамнинг кўпругига етгунча ҳеч ким хабардор бўлмади. Андин сўнгра Ҳумоюн била Комрон хабар топиб, от мингунча фурсат бўлмади, чухралариға кўтартиб, шаҳар дарвозаси била арк дарвозаси орасиға келиб, мулозамат қилди-

лар. Намози дигарда Қосимбек ва шаҳар қозиси ва Кобулда қолған мулозимлар ва арбоблар келиб, мулозамат қилдилар.

Одина куни, рабби-ул-охир ойининг ғуррасида намози дигарда чоғир мажлиси бўлди. Шоҳ Ҳасанға хосса бош-аёқ иноят қилдим.

Шанба саҳари кемага кириб, сабуҳий килдук. Нурбек бу суҳбатта уд чолур эди, ул вақт тойиб эмас эди. Намози пешин кемадин чиқиб Гулкина била тоғнинг орасидағи боғни сайр қилиб, намози дигар Боғи Бинафшага келиб ичилди. Намози шом Гулкина тарафидин фасилидин чиқиб, аркка келдим.

Сешанба кечаси, ойнинг бешида, Дўстбекким, йўлда тунда иситиб эди, Тенгри раҳматиға борди. Басе мутаассир ва мутаъаллим бўлдук. Дўстбекнинг наъшини Ғазниға элтиб, Султоннинг равзасининг эшикининг олдида қўйдилар. Дўстбек хейли яхши йигит эди, беклигида ҳануз тараққий қилур эди. Беглигидин бутун ичкиликларида неча қатла яхшилар борди. Ул жумладин, бир мартаба Андижоннинг бир йиғочи Работи Заврақда Султон Аҳмад Танбал шабиҳун келганда, ман ўн-ўн беш киши била юруб, чопқунчисини уруб ёндуруб, ғулиға етганда юзча киши била туруб эди, ул фурсатта уч киши қолдиким, манинг била тўрт бўлғой; ул учдин бириси Дўст Носир эди, яна бири Мирзоқули кўкалдош, яна бири Каримдод. Мен-ўқ жибалаб эрдим. Танбал яна бир киши била ясолидин эшиклик-тувурлук илгаррак туруб эди, ман Танбал била рўбарў бўлдум, бир ўқ дубулғасига тегар урдум, яна бир ўқ қалқонини қарибчиси била кўклай урдум. Бир ўқ бутумға ўткара оттилар. Танбал бошимға чопти. Ажабдурким, бошимда дубулға бўрки эди, бир тори кесилмади, вале бошимға хейли яра бўлди. Яна ҳеч кўмак етмади, манинг била ҳеч ким қолмади, зарурат бўлуб, жилов ёндурдум. Мендин кейинрак Дўстбек эди, мандин ўтуб, ани чопибдур. Яна Аҳсидин чиқар маҳалда Боқи хез билаким, агарчи хез дерлар эди, вале қиличи маҳкам эрклик эди, чопкулашти. Аҳсидин чиққонда, ман секкиз киши била қолганда ҳам била эди. Икки кишидин сўнг Дўстбекни тушурдилар. Бекликларида Суюнчукхон султонлар била келиб, Тошкентда Аҳмад Қосимни қабағонда аларни бостуруб кирди. Каболда яхши жонлар тортти. Аҳмад Қосим буларға хабар қилмай, солиб чиқти. Анда ҳам хонлар, султонларни бостуруб, Тошкентдин яхши чикти. Яна сўнгра Ширым тағойи ва Мазид ва алар ёғикқон-

да Ғазнидин икки-уч юз киши била илғоб келатурғонида бу мўғуллар уч-тўрт юз ўбдон йигитларни Дўстбекнинг олиға йибордилар. Шарукон навоҳисида олиға борғанларни яхши босиб, қалин киши тушуруб, ғалаба бош кесиб келтурди. Ба-
жавр қўрғонини ҳам Дўстбекнинг кишиеси элдин бурунроқ
етишиб, фасилға чиқти. Паролада ҳам Дўстбек юруб, Ҳаатий-
ни босиб қочурди. Парола фатҳ бўлди. Дўстбекнинг фавти-
дин сўнгра вилоятини иниси Мирим Носирға иноят қилдим.

Одина куни, рабби-ул-охирнинг секкизида қўрғондин Чорбоғқа чиқилди.

Сешанба куни, ойнинг ўн иккисида Султон Ҳусайн мирзо-
нинг улук қизи Муҳаммад Султон мирзонинг онаси Султоним
бегимким, бу фатаротларда Хоразмға тушуб эди, Йилибарс
Султоннинг иниси Есонқули Султон Султоним бегимнинг
қизини олиб эди, Кобулға келдилар. Алар ўлтурғали Боғи
Хилват таъйин бўлди. Ул боғда тушгандин сўнг ман бориб
кўрдим. Чун эгачи эдилар, таъзим ва эҳтиромлари жиҳати-
дин юкундум, алар ҳам юкундилар, юруб орада кўрушулди.
Сўнгралар доим бу қонидани маръий тутарлар эди.

Якшанба куни, ойнинг еттисида Бобо Шайх ҳаромна-
макником, хейли муддат бандта эди, гуноҳини афв қилиб,
бандтни чиқариб, хилъат инъом бўлди.

Сешанба куни, ойнинг ўн тўққузида туш қайта Хожа Се-
ёрон сариға отланилди. Бу кун рўза эдим. Юнус Али ва алар
таажжуб қилиб дедиларким, сешанба куни ва сайрда рўза
— бу ғарибтур. Бехзодға келиб, қозисининг уйига тушулди.
Кечаси суҳбат ангизи бўлди. Қози арзға еткурдиким, манинг
уюмда мундоқлар бўлган эмас, подшоҳ ҳокимдурлар. Бову-
жудким, мажлис асбоби муҳайё бўлуб эди, қозининг истир-
зойи хотири учун, ичку бартараф бўлди. Чаҳоршанба куни
Хожа Сеёронға борилди. Панжшанба куни, ойнинг йигирма
бирида боғ солған тоғнинг тумшуғида улуг гирд суфа сол-
дурдук.

Одина куни кўпрукдин жолаға ўлтурдук. Сайёдларнинг
уйларининг тўғрисиға етганда, сайёдлар бир данг деган
қушни тутуб экандурлар, келтурдилар. Мундин бурун
дангни кўрулган эмас эди, ғариб ҳайъатлиқ қуштур, шарҳи
Ҳиндустон ҳайвонотини зикр қилғонда келгусидур. Шанба
куни, ойнинг йигирма учида бу гирд суфанинг устига чанор
ниҳоли ва тол ниҳоли дарҳам тиқилди. Намози пешин чоғир

суҳбати бўлди, сахари ушбу янги гирд суфанинг устида сабуҳий қилдук. Тушдин сўнгра отланиб, Кобулға мутаважжих бўлдук. Хожа Ҳасанға кела мастликда етиб лаҳза уйхуладук. Хожа Ҳасандин отланиб, ярим кеча Чорбоғка келилди.

Хожа Ҳасанда мастлик ҳолатида, Абдулло тўн уфроғи била ўзини сувға солди. Отланғонда кечрак бўла совукға тўнгуб кела олмади. Кечаси Қутлуқ Хожанинг тиюлида бўлуб, тонгласи ўтган куннинг бееътидоллиғидин мутанаббих бўлуб, тоиб келди. Мен дедим, филҳол ул нав тавба муяссар бўлғай, ё йўқ, бори филҳол мундоқ тавба қилким, манинг суҳбатимдин ўзга ерда ичмагайсан. Қабул қилди. Бир неча ой бу қондани маръий тутуб, ўзига бўлдур олмади.

Душанба куни, ойнинг йигирма бешида, Ҳиндубекким, Бҳирада ва ул вилоятларда сулҳ умиди била қўюлуб эди, келди. Сулҳ ва салоҳ сўзлариға қулоқ солмай, бизнинг сўзларимизни кўзга илмай, қулоққа олмай, биз ёнғоч-ўқ қалин афғон ва ҳиндустонийни йиғиб, Ҳиндубекнинг устига Бҳирага юруди. Ерлик эл ҳам афғонлар сари эврулди. Ҳиндубек Бҳирада тура олмай, Хушоб келиб, Динкут вилоятининг ораси била Нилоб келиб, Кобулға келди. Дева Ҳинду Сектунинг ўғли ва яна ҳар ҳиндуким, Бҳирадин банд қилиб келтурулуб эди, муҳимларини бирор нима бериб қатъ қилдилар. Бу ҳиндуларға отлар, бош-аёқлар инъом қилиб, рухсат берилди.

Одина куни, ойнинг йигирма тўққузида баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олуш, гоҳи икки кун оша, гоҳи уч кун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда ғарки арақ бўлмағунча иситма қўймас эди. Ўн-ўн икки кундин кейин, Мулло Хожаго мамзуж чоғирни наргис била берди, бир-икки қатла ичтим. Фойда ҳам қилмади.

Якшанба куни, жумодиулаввал ойининг ўн бешида Хожа Муҳаммад Али Хосттин келди. Бир эгарлик от пешкаш қилиб, тасаддуққа ёрмоқ ҳам келтурди. Муҳаммад Шариф мунажжим ва Хост мирзолари ҳам Хожа Муҳаммад Али била келиб, мулозамат қилдилар. Тонгласи, душанба куни Мулло Кабир Қошғардин келди. Андижон вилоятидин Қошғар била эврулуб, Кобулға келибтур.

Душанба куни, ойнинг йигирма учида Малик Шоҳ Мансур Юсуф Зайи олти-етти Юсуф Зайининг улуғлари била Саводдин келиб, мулозамат қилди. Душанба куни, жумоди-ус-соний ойининг ғуррасида Шоҳ Мансур бошлиқ Юсуф Зайи

афғонийнинг улуғлариға хилъатлар кийдурулди, Шоҳ Мансурға кумош тўн, жиба ва тугмаси била, яна бирига ялаклик кумош тўн, яна олти кишига кумош тўнлар кийдуруб, рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдуким, Абухадин юқори Савод вилоятиға даҳл қилмағайлар-ва-жамий раиятларни ичлари-дин чиқарғайлар, яна Бажавр ва Саводта экан афғонлар олти минг ҳарвор ошлиғ девонға тушурғайлар.

Чаҳоршанба куни, ойнинг учиди жуллоб ичтим. Яна икки кун жуллоб ичтим. Шанба куни, ойнинг олтисиди доруйи кор ичтим. Душанба куни, ойнинг секкизида Халифанинг улуғ қизиға Қосимбекнинг кичик ўғли Ҳамзанинг сочиғи кирди. Минг шоҳруҳий эди. Бир эгарлик от ҳам тортти. Сешанба куни Шоҳ Ҳасан Шоҳбек чоғир суҳбатиға рухсат тилаб, Хожа Муҳаммад Али бошлиқ баъзи беклар била ичқиларни уйига элтти. Юнус Али ва Гадои тағойи манинг қошимда эдилар. Мен хануз чоғирдин парҳез қиладур эдим.

Дедимким: «ҳеч андоқ бўлмайдурким, ман хушёр ўлтуруб, жамий чоғир иртиқоб қилғайлар ва ман соп-соғ туруб, бир бўлак ўзини масти схароб қилғайлар. Келинг, манинг қошимда ичинлар, ман замоне тафарруж қилай, хушёрлар била мастларнинг ихтилот ва омизиши нечук бўлури билай». Чанор боғининг эшигида солған суратхонанинг шарқи-жануб сари ёнида кичикрак оққина уй тиқилиб эди, гоҳи анда ўлтурур эдим, анда мажлис бўлди. Сўнгра Ғиёс масҳара келди, неча қатла мажлисдин мутояба тариқи била буюрулдуким, ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлуб, масҳаралиқ била мажлисда йўл топти.

Турди Муҳаммад қипчоқ била Мулло Китобдорни ҳам мажлиска тиладук.

Шоҳ Ҳасанға ва уйидағи мажлис аҳлиға бу рубойни ба-дихатан айтиб йиборилди:

Аҳбобки базмида гулистон хастур,
Йўқ лек алар базмида бизга дастур.
Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
Юз шукр, бу жамъ беҳузур эмастур.

Иброҳим чухрадин йиборилди. Икки намоз орасиға яқин бу мажлис аҳли маст бўлуб тарқаштилар. Бу беҳузурлик муддатида тахтиравон била кўтартиб юрур эдим. Бир

неча кун бурунроқ мамзуж чоғир ичилиб эди, яна фойда килмаганидин, ичилмайдур эди. Нақоҳат айёмининг охирида Толор чаманининг ғарби-жануб тарафида, олма тубида мажлис тартиб қилиб, мамзуж чоғир ичтим. Одина куни, ойнинг ўн иккисида Аҳмадбек ва Султон Муҳаммад дўлдойким, Бажаврда кўмак қўюлуб эди, келдилар.

Чаҳоршанба куни, ойнинг ўн еттисида Ҳайдар Тақийнинг боғида Тенгриберди баъзи бекларга ва йигитларга суҳбат берадур эди, ман ҳам ул суҳбатка бориб ичтим. Кеч намози хуфтан андин қўпуб келиб, улуғ оқ уйда ҳам ичилди.

Панжшанба куни, ойнинг йигирма бешида Мулло Маҳмуд қошида фикҳ сабақи ўқумоқ таъйин бўлди.

Сешанба куни, ойнинг салхида Шоҳ Шужў аргуннинг қошидин Абу Муслим кўкалдош элчиликка келди. Бир тупчоқ от пешкаш келтурди. Ушбу кун Юсуф Али рикобдор Чанор боғидаги ҳавзни узуб, қўл солиб, юз навбат эврулди. Бош-оёқ ва эгарлик от ва ёрмоқ инъом бўлди.

Чаҳоршанба куни, ражаб ойининг секкизида Шоҳ Ҳасанбекнинг уйиға бориб ичтим. Аксар беклар ва ичқилар бор эдилар.

Шанба куни, ойнинг ўн бирида мажлис эди, намози дигар била намози шомнинг орасида, улуғ кабутархонанинг томининг устиға чиқиб ичилди. Кечроқ бир неча отлик Деҳи Афғон саридин йўл била шаҳар сари ўтуб борадур. Таҳқиқ қилилди: Дарвеш Муҳаммад сарбон экандурким, Мирзохон қошидин элчиликка келадур экандур, том устидин чорладук. Дейилдиким: «тўра ва тўка била элчилик қилурни қўйғил, бетакаллуфона келгил!» Дарвеш Муҳаммад келиб тортиқ пешкаш тортиб суҳбатта ўлтурди, ул фурсатта тоиб эди, ичмас эди. Ғояти шабгача мунда ичилди.

Тонгласи, девон ўлтурғонда русум ва қоида била келиб, Мирзохон йиборган пешкашларни тортти. Ўтган йил юз ташвиш ва кўп ваъда ва ваъид била тамом ул юздаги аймоқларни кўчуруб, Кобул келтуруб эдук. Кобул тор ердур, аймоқ ва атрокнинг гала-қорасиға фароғат била қишлоқ ва яйлоқ ер эмас. Саҳронишин элни ўз кўнглиға қўйса, ҳаргиз Кобулни ҳавас қилмас. Қосимбекка хизмат қилиб, ул юзга ўтар учун, ораға солдилар, Қосимбек кўп муболаға қилди. Охир аймоқларға Қундуз ва Боғлон сари ўтмак учун рухсат олди.

Хофиз Жубайр котибнинг оға-иниси Самарқандтин келиб эди, бу фурсатта Самарқандга рухсат бериб, Фўлод Султонга девонимни йибордим. Девоннинг орқасида бугина китъани битидим:

Ул сарвнинг ҳаримиға гар етсанг, эй-сабё,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглига,
Раҳм айлабон соғинмади Бобурни бор умид,
Солгай Худой раҳми Фўлод кўнглига.

Одина куни, ойнинг ўн еттисида Шох Мазид кўкалдош Муҳаммад Замон мирзо қошидин тасаддуқ ва пешкаш от келтуруб, мулозамат қилди. Ушбу кун Шохбекнинг элчиси Абу Муслим кўкалдошқа хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди. Хожа Муҳаммад Али била Тенгрибердига ҳам вилоятлариға — Хост била Андаробқа бормоққа ушбу кун рухсат бўлди.

Панжшанба куни, ойнинг йигирма учиди Муҳаммад Али жанг-жангким, Качакот ва Қорлуқ навоҳасида қўюб, ул вилоятларни анга уҳда қилилиб эди, Мирзойи Малвий қорлуқнинг ўғли Шох Хусайн яна Ҳаатийнинг кишиси ҳам била келдилар. Ушбу кун, Мулло Алихонким, Самарқандга кўчини келтурғали бориб эди, келиб, мулозамат қилди.

Абдурраҳмоний афғон Гардиз сарҳадида ўлтурурлар эди, мол ва муомалада ройиш эмас эдилар, борур-келур карвонийлар ҳам булардин мутазаррир эдилар.

Чаҳоршанба куни, ражаб ойининг йигирма тўққузида бу афғонларни чопа отланилди. Танги Вағжон навоҳисидида тушуб, ош еб, кеч намози пешин андин отландук. Кечаси йўл озикиб, Панжоб Шаҳнанинг шарқи-жануб сари пушталарда ва даштларда хейли саргардонлиқ тортилди. Муддатдин сўнгра йўлга келиб кирдук. Чашмайи Паранинг кўталидин ошиб, Гардиз сари боқишлиқ қўлидин фарз вақтида тузга чиқиб чопқун йиборилди. Бир бўлак черик эли Кирмош тоғи сариғаким, Гардизнинг шарқ ва жанубидур, чопқун бордилар. Ул чопқунчи орқасиға Хисрав Мирзоқули ва Саййид Али бошлиқ ғулнинг ўнг қўлини йиборилди. Кўпроқ черик эли Гардизнинг шарқий тарафи жулга юқори бока чопқун бордилар. Бу чопқунчининг орқасиға Саййид Қосим эшик оға, Миршоҳ қавчин, Қиём, Ҳиндубек Қутлуққадам Хусайн бошлиқларни йиборилди. Чун черик элининг кўпраги жулга

юқори боқа чопқун бориб эдилар, аларни узатғандин сўнг, ман ҳам буларнинг кетича-ўқ юрудум. Бу жулга юқори эл йироқроқ экандур. Жулга юқори борған черик элининг отлари бўлдуриди. Онча нима черик элига тушмади. Қирқ-элликча афғон яёғи тузда кўрунур. Бу черик орқасига борғанлар алар сари мутаважжих бўлуб, манга киши чоптурдилар. Мен дағи илдамроқ юрудум. Мен етгунча Хусайн бетақриб ва беҳисоб ёлғуз от солибтур. Афғонларнинг ичига кириб, қилич солур маҳалда отини ўқлаб йиқарлар. Қўпғач оёғига чопиб йиқитурлар. Тўш-тўшидин пичоқлаб, чопкулаб, пора-пора айладилар. Бу йигитлар боқиб туруб, кўмакка етишмаслар.

Бу хабар келгач, Гадойи тағойи, Поянда Муҳаммад қоплон, Абулҳасан қўрчи, Мўмин атка бошлиқ ичқиларни ва йигитларни жиловрез илгари йибориб, ўзум ҳам тез юрудум. Боридин бурун Мўмин атка бир афғонни найза била тикиб, бошини кесиб келтурди. Абулҳасан қўрчи ҳам яланғоч яхши юруб, афғонларнинг олин тўсуб, от солиб, бир афғонни чопкулаб йиқиб, бошини кесиб келтурди. Ўзига уч яра бўлуб эди, отига бир яра бўлуб эди. Поянда Муҳаммад қоплон ҳам яхши юруб, бир афғонни чопкулаб, бошин олиб келтурди. Агарчи, Абулҳасан била Поянда Муҳаммад қоплоннинг йигитликлари мундин бурун ҳам маълум эди, бу юрушта ишларини кўпрак билдурдилар. Бу қирқ-элликча афғон тамомиси ўқа, қиличқа бориб, пораландилар.

Бу афғонлар қирилғондин сўнг, бир хавидзорға тушуб, буюрдуқким, бу афғонларнинг бошларини калла минора қилдилар.

Йўлда келадургонда Хусайн била бўлған беклар келдилар. Сиёсат ва ғазаб била дедимким: «мунча киши боқиб туруб, бир неча яёқ афғонға туп-туз ерда мундоқ йигитларни олдурубсизлар. Сизларни тўра-мучадин хуратиб, паргана ва вилоятингиздин айриб, соқолларингизни қирқиб, шаҳарларда ташхир қилмоқ керак, то ҳар ким мундоқ йигитни мундоқ ғанимға олдурса, мундоқ туп-туз илик тебратмай боқиб турса, сазоси бўлғай».

Кирмош сари борған черик эли қўй ва ўлжа олиб келдилар. Бобо Қашка мўғул ҳам Кирмош сари борған черик била бориб эди. Бобо Қашқаға бир афғон қилич тегурур маҳалда яхши тўхтаб туруб, ўқини тўлдуруб, бу афғонни уруб йиқибтур.

Сабоҳи кўчуб, Кобул сари мутаважжих бўлдук. Муҳаммад баҳши ва Абдулазиз мирохўр ва Мир Хурд баковулга ҳукм бўлдики, Чашмайи Парани ўтуб, андин кирғовул овлағайлар. Ўзум бир неча киши била Майдони Рустам йўли билалар, кўрулмаган эди, бордим. Майдони Рустам тоғларнинг орасида воқеъ бўлубтур, тоғнинг бошига ёвуқроқ, хейли сафолиқ ер эмастур. Икки тоғнинг орасида кенграк жулғаси тушубтур. Жанубий тарафида пуштанинг этагида кичикрак чашмаси бор. Улуғ-улуғ ним дарахтлари ҳам бор. Бу Майдони Рустамнинг Гардиз тарафидин чиқиб келур йўлида чашмалари бор, дарахтлари ҳам хейли бор. Бу кичикрак дарахтлардур. Агарчи жулғаси торроқдур, вале буғина дарахтларнинг туби кўп-ўк яхшиғина ўланглардур. Сафолиққина жулгадур. Майдони Рустамнинг жануб тарафидаги тоққа чиқилди. Кирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёқ остида кўрунадур. Кирмош тоғларидин нари пашакаал булутлари таҳ-батаҳ кўрунадур, ул вилоятлар сариким пашакаал бўлмас, асло булут кўрунмайдур. Намози пешин Хунийға келиб тушулди. Тонгласи Муҳаммад Оға кентининг навоҳисида тушуб, маъжун иртикоб қилиб, балиқ дорусини сувға солиб, бир пора балиқ тутулди.

Якшанба куни, шаъбон ойининг учида Кобулға келдук. Сешанба куни, ойнинг бешида Дарвеш Муҳаммад Фазлий била Хисравнинг навкарин тилаб, Хусайн олилғонда қисқалиқ қилганларнинг кайфиятин сўруб, тўра-мучаларидин хураттук. Намози пешин чанор тубида чоғир мажлиси бўлди. Бобо Қашка мўғулға хилъат инъом бўлди.

Одина куни, ойнинг секкизида Кепакким, Мирзохон қошига бориб эди, келди.

Панжшанба, намози дигар Хожа Сеёрон ва Борон ва Домани кўҳнинг сайриға отландим. Намози хуфтанда Момо хотунға тушулди. Тонгласи Исталиф келиб туштук. Ул кун маъжун ейилди.

Шанба куни Исталифда чоғир суҳбати бўлди. Сабоҳи Исталифдин отланиб, Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожа Сеёроннинг яқиниға етганда, бир улук йилонким, йўғонлиғи билакча ва узунлиғи бир кулоч бўлғай эди, ўлтурулди. Бу улук йилоннинг ичидин бир инчкарак йилон чикти, ғолибо ўшул яқинда ютуб экандур, бори аъзоси бутун эди. Бу инчка йилон бу улук йилондин жузвий қисқароқ бўлғай эди.

Бу инчка йилоннинг ичидин бир катта сичқон чиқти, ул ҳам бутун эди. Ҳеч ери хал бўлмайду эди. Келиб Хожа Сеёронда чоғир мажлиси бўлди. Ушбу кун кичкина тунқатордин ул юздаги бекларга булжор била фармонлар битиб йиборилдиким, черик отланиладур, муқаррар бўлган булжорға эҳтимом қилиб, етиша келсунлар.

Сабоҳи отланиб, маъжун еб, Парвон сув қотилишида Парвон сувиға бу эл дастури била балиқ доруси солиб, қалин балиқ тутулди. Миршоҳбек ошу об тортти.

Мундин отланиб, Гулбаҳор борилди. Намози шомдин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Бу суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад сарбон бўлур эди. Агарчи йигит эди ва сипоҳий эди, вале чоғир иртиқоб қилмас эди, тойиб эди. Қутлуқ Хожа кўкалдош муддати мадид эди, сипоҳийликни тарк қилиб, дарвеш бўлиб эди. Ёши ҳам хейли бор эди, соқоли худ оппоқ оқариб эди. Ҳамиша бу суҳбатларда ҳарифи схароб эди. Мен Дарвеш Муҳаммадқа дедимким: «Қутлуқ Хожанинг соқолидин уят! Дарвеш ва қари ва оқ соқоллиқ ҳамиша чоғир ичар, сен сипоҳий ва йигит ва қопқора соқоллиқ ҳаргиз ичмассен, не маъни?»

Чу манинг даъб ва тариқим андоқ эмас эдиким, ичмас кишиға чоғир таклифи қилғайман, ушмунча бил-ўқ ҳазл била ўтти, чоғир таклифи қилилмади. Сабоҳи сабухий қилдук.

Чаҳоршанба куни Гулбаҳордин отланиб, Абуннинг кентида тушуб, таом еб, отланиб, Боғоти Хумға бориб тушулди. Намози пешиндин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Тонгласиға андин отланиб, Хожа Хонд Саййиднинг мазорини тавоф қилиб, келиб Жина қўрғонидин жолаға кирдук. Панжхир сувининг қотилишида жола тоғнинг тўқунишиға урунуб, ғарқ бўлаёзди: Рухдам, Тангриқули, Мир Муҳаммад жолабон жола тоғқа урунгач, сувға йиқилдилар. Рухдам била Тенгриқулини ташвишлар била тортиб, жолаға-ўқ чиқордилар. Чини пиёла ва қошуқ ва доира сувға борди. Мундин ўтуб, Санги Бурида тўғрисиға етганда, жола сувнинг ўртасида шоҳқама ё банд учун қоққон қозуққама урунди, Шоҳ Ҳасан Шоҳбек арқонға-ўқ борди. Мирзоқули кўкалдошни ола-ўқ йиқилди. Дарвеш Муҳаммад сарбон ҳам сувға йиқилди. Мирзоқули тавре борди. Йиқилур маҳалда илигидаги қовун кесаду пичоқни жоланинг устидаги бўрёға санчиб-ўқ йиқилди, Мирзоқули жолаға келмай, тўн уфроғи била узуб чиқти, жоладин чиқиб, ул окшом жолабонларнинг уйида қўндук. Бияйниҳи сувға

борған ҳафтранг пиёладек пиёла Дарвеш-Муҳаммад пешкаш қилди.

Одина куни сув ёқасидин отланиб, Иничкадин қуйиға Қўҳбачанинг доманасида тушуб, ўз илигимиз била ғалаба мисвок олдук—Андин—ўтуб, Хожа Хизрийларнинг уйида ош еб, отланилди. Намози пешин Қутлуқ Хожанинг ятули Ламғоний кентиға тушдук. Қутлуқ Хожа моҳазаре ҳозир қилди. Тановул қилиб, отланиб, Кобулға келилди.

Душанба куни, ойнинг йигирма бешида Дарвеш Муҳаммад сарбонға хосса хилъат ва эгарлик от иноят қилиб, навкарликка юкундурулди. Тўрт-беш ой сочимни қирқмайдур эдим. Чаҳоршанба куни, ойнинг йигирма еттисида сочимни қирқтим. Бу кун чоғир суҳбати бўлди.

Одина куни, ойнинг йигирма тўққузида Мир Хурднинг Ҳиндолнинг аткалигига юкундурулди. Минг шоҳруҳий сочиқ киюрди.

Чаҳоршанба куни, рамазон ойининг бешида Тулак кўкалдошнинг қошидин Барлос Жики отлиқ навкари арзадошти-ни келтурди. Ўзбак чопкунчиси ул навоҳиға келган экандур, Тулак чиқиб, урушуб босибтур. Бир тирик ўзбак ва бир бош келтурди.

Шанба оқшоми, ойнинг секкизида Қосимбекнинг уйига бориб, оғиз очдук. Бир эгарлик от тортти.

Якшанба оқшоми Халифанинг уйида оғиз очилди. Бир эгарлик от пешкаш қилди. Тонгласи Хожа Муҳаммад Али ва Жон Носирниким черик маслаҳатиға тилалиб эди, вилоятларидин келдилар.

Чаҳоршанба куни, ойнинг ўн иккисида Комроннинг тағойиси Султон Али мирзоким, ман Хостдин Кобулға борур йил Қошғарға бориб эди, нечукким мазкур бўлди, келди.

Панжшанба куни, ойнинг ўн учида Юсуф Алининг дафъи ва рафъиға азм-жазм қилиб, отланиб, Деҳи Яъқуб сувининг Кобул тарафидағи ўлангга тушулди. Отланур чоқ Бобоҳон ахтачи ярамасроқ от тортти, аччиғимдин бир мушт юзига урдум. Бинсир бармоғим тубидин синди. Ул фурсатта хейли оғримади. Келиб, юртқа тушганда хейли ташвиш берди. Бир неча маҳал хейли риёзат торттим. Хат битий олмас эдим, охир чур бутти. Ушбу сафар қилган юртта манинг холам Давлат Султонхонимнинг Қутлуқ Муҳаммад отлиқ кўкалдоши Қошғардин Хоним қошидин хат ва билкот келтурди. Ушбу

кун Дилазокнинг улуғлари Бухон ва Мусо келиб, пешкашлар била мулозамат қилдилар.

Якшанба куни, ойнинг ўн олтисида Кўчбек келди.

Чаҳоршанба куни, ойнинг тўққузида кўчуб, Бичокдин ўтуб, доим тушар ергаким, ушбу Бичок рудининг ёқасидур, тушулди. Бомийён ва Коҳмард ва Ғўрий Кўчбекка тааллуқ вилоятлар ўзбакка яқин жиҳатидин Кўбекни бу черикдин маоф тутуб, ушбу юрттин ўзум чирмоғон мандил ва бош-аёғ иноят қилиб, вилоятиға рухсат берилди.

Одина куни, ойнинг йигирма бирида Бодом чашмаға туш-дук. Тонгласи Борик об тушулди. Ўзум Қоратуни сайр қилиб келдим. Ушбу юртта йиғочдин асал топилди. Кўч-баркўч му-таважжих бўлдук.

Чаҳоршанба куни, ойнинг йигирма олтисида Боғи Вафо-да тушдик.

Панжшанба куни боғда-ўқ бўлдум. Одина куни кўчуб, Султонпурдин ўтуб тушулди. Бу кун Шоҳ Мир Ҳусайн вилоя-тидин келди. Бухон ва Мусо бошлиқ Дилазокнинг улуғлари ҳам букун келдилар. Саводка Юсуф Зайининг дафъиға ази-мат қилилиб эди, Дилазок маликлари арзға еткурдиларким, Ҳашнағарда улус қалиндур, ошлиқ ҳам кўп топулур, Ҳаш-нағарға саъй қилдилар. Машварат қилиб, сўзни мунга қўюл-дим, чун Ҳашнағарда ошлиқ қалин эмиш, андағи афғон-ларни чопиб, Ҳашнағар кўрғонини ё Паршовар кўрғонини рост қилиб, бу ошлиқдин захира солиб, Шоҳ Мир Ҳусайнни бир пора йигитлар била анда қўюлғай.

Бу маслаҳат учун Шоҳ Мир Ҳусайнға ўн беш кунлук булжор била рухсат берилдим, вилоятиға бориб, яроғини қилиб келгай. Тонгласиға кўчуб, Жўйи Шоҳийға келиб туш-дук. Тенгриберди, Султон Муҳаммад дўлдой кейиндин бу юртқа келдилар. Ҳамза ҳам Кундуздин букун келди.

Якшанба куни, ойнинг салхида Жўйи Шоҳийдин кўчуб, Қирқ ариққа тушулди. Мен бир неча махсуслар била жолаға кириб келдим. Ийд ҳилоли бу юртта кўрулди. Дарайи Нур-дин бир неча улоғ чоғир келтуруб эдилар, намози шомдин кейин чоғир мажлиси бўлди. Аҳли мажлис Муҳиб Али кўрчи, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Шоҳ Ҳасан, Шоҳбек, Султон Муҳаммад дўлдой, Дарвеш Муҳаммад сарбон эди. Дарвеш Муҳаммад тоиб эди. Кичикликдин бери манинг шартим ан-доқ эдиким, ичмас кишига таклифе қилмағойман. Дойим

суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад бўлур эди, ҳеч нав таклифе қилинмас эди. Хожа Муҳаммад Али эркига қўймай, таклиф қила-қила чоғир ичурди.

Душанба куни, сабоҳи ийд куни кўчтук. Йўлда хумор дафъига-маъжун-едук. Маъжуннокликта бир ҳанзал келтурдилар. Дарвеш Муҳаммад ҳанзални кўрган эмас эди. Мен дедимким, Ҳиндустоннинг ҳиндувонасидур, бир карж кесиб бердим. Рағбат била тишлади, оқшомғача аччиқлиғи оғзидин кетмади. Гарм чашманинг баландисида тушуб, яхни тортиладур эдиким, Лангархонким, неча маҳал ўз ерида эди, келиб, от ва бир пора маъжун тортиб, мулозамат қилди. Келиб Ядабирға туштук. Намози дигарда бир неча махсус била жолаға кириб, бир курўҳча қуйи бориб чиқтук. Тонгласи андин кўчуб, Хайбар кўталининг тубиға тушулди.

Ушбу кун Султон Боязид Нилобдин Пора йўли била ўтуб, бизнинг хабаримизни топиб, кейинимизча келиб, арз қилдиким, Афридий афғон кўч ва моли била Порада ўлтурубдур. Шоли қалин экибтурлар, шолиси пишиб, тамом оёқ устидадур. Чун Ҳашнағардағи Юсуф зайи афғонлар устиға азимат қилиб эду, анга парво қилмадук. Намози пешинда Хожа Муҳаммад Алининг ўтоғида шурб мажлиси бўлди. Ушбу мажлисда-ўқ Султон Тарохийдин бу сориға келган кайфиятни машруҳ битиб, Бажаврға Хожа Калонға йиборилди. Фармон ҳошиясида бу байтни битидим:

Сабо ба лутф бғў он ғизоли раъноро
Ки, сар ба кўху биёбон ту додайи моро.

Андин сабоҳ кўчуб, кўталдин иниб, Хайбар тангисидин ўтуб, Али Масжидға тушулди. Андин намози пешин отланиб, партолдин айрилиб, икки пос бўлуб эдиким, Кобул сувининг ёқасиға келиб, озроқча уюхладук. Саҳар гузар топиб, сувдин кечилди. Қоровулдин хабар келдиким, афғонлар хабар топиб, қочғондурлар. Юруб, Савод сувидин ўтуб, афғонларнинг экинининг орасиға тушулди. Таъриф қилғаннинг ярими, балки чорагича ошлиқ топилмади. Ҳашнағарни бу ошлиқ умиди била ясамоқ ҳисоби тағайюр топти. Бу юрушга саъй қилган Дилазоқ маликлари бу жиҳаттин мунфаил бўлдилар. Намози дигар Савод сувининг Кобул тарафиға кечиб тушулди.

Тонгласи Савод сувидин кўчуб, Кобул сувидин кечиб тушулди, кенгашга кирар бекларни чарлаб, кенгашиб, сўз мунга қарор топтиким, Султон Боязид айтқан Афридий афғонини чопиб, анинг молини ва ошлиғин кўчи била Паршовар кўрғонини ясатиб, киши кўюлғай. Ҳиндубек қавчин ва Хост мирзодалари кейиндин бу манзилда келдилар.

Букун маъжун ейилди. Дарвеш Муҳаммад сарбон, Муҳаммадий кўкалдош, Гадойи тағойи, Асас эди. Сўнгра Шоҳ Ҳасанни ҳам тиладук. Ош тортилғондин сўнг намози дигар жолаға кирдук. Лангархон Ниёзийни ҳам жолаға чорладук. Намози шомда жоладин чиқиб, ўрдуға келилди. Ушул қарор била сув ёқасидин сахар кўчуб, Жомдин ўтуб, Али Масжид сувининг чиқишида тушулди.

Абулхошим Султоналиким, кейиндин келиб эди, дедиким, арафа кечаси Жўйи Шоҳийдин Бадахшондин келган киши била Жамрудтин ўтуб эдим, ул дедиким, Султон Саъидхон жазм Бадахшон устига келди. Мен подшоҳқа хабар қила келадурман. Бекларни чорлаб, машварат қилиб, бовужуди бу хабар кўрғон ясамоқнинг маслаҳатини топмай, Бадахшон азимати била мурожаат қилилди. Лангархонға хилъат бериб, Муҳаммад Али жанг-жангга кўмак таъйин қилиб, рухсат берилди.

Ул охшом Хожа Муҳаммад Алининг чодирисида чоғир мажлиси эди. Эрта била бу ердин кўчуб, Хайбар кўталидин ошиб, кўтал тубига тушулди. Хизр хайлидин кўп ношойиста ҳаракатлар зоҳир бўлуб эди. Черик борурда-келурда кейинга қолган, ёқаға тушган черик элига ўқлар кўюб, отларини элтурлар эди. Аларға таъдибе қилмоқ ва гўшмоле бермоқ вожиб ва лозим кўрунди. Бу хаёл била кўтал тубидин сахар кўчуб, Деҳи Ғуломонда тушландук. Намози пешин отға бўғуз бериб, отланилди.

Муҳаммад Хусайн кўрчини Кобулға чоптурулдиким, Кобулда бўлган Хизр хайлини бандлаб, жиҳатини мафсал қилиб, арзға еткурғайлар. Бадахшондин дағи ҳар хабар бўлса, машруҳ битиб, бир кишидин бот йиборғайлар.

Ул кеча икки поскача юруб, Султонпурдин озроқча ўтуб, тушуб, лаҳза уюхлаб, отландук. Хизр хайли Биҳар ва Масхи-громдин Қора сувғача ўлтурғон экандурлар. Тонг бурнида етиб, чопкун кўюлди. Аксар моли ва ўғлон-ушоғи черик элига тушти. Оз-оғлоқчаси тоққа ёвуқ эди, тоққа тортиб кутулди.

Тонгласи Қилоғуға тушулди. Ушбу юртта кирғовул олилди. Кейин қолған уруқ ҳам букун бу юртта келиб кўшулди. Вазирий афғон дойим яхшиғина мол бермас эди. Бу сиёсаттин уч юз қўй пешкаш келтурди.

—Илигим-чиққони-(сабабли) ҳеч нима битимайдур эдим, ушбу юртта якшанба куни, ойнинг ўн тўртида озроқча нима битидим.

Тонгласи Хирилжи Шаму хайл бошлиқ афғонларнинг улуғлари келдилар. Дилазокнинг уруқлари бу жамоанинг гуноҳларини муболағалар била дархост қилдилар. Гуноҳларин бағишлаб, асирларни озод қилдум. Молларин тўрт минг қўйға қарор бериб, улуғлариға тўнлар кийдуруб, таҳсилдорлар таъйин қилиб йиборилди.

Бу ишларга қарор бериб, панжшанба куни, ойнинг ўн секкизида кўчуб, Бихар ва Масхгиромға тушуб, тонгласи Боғи Вафоға келдим. Боғи Вафонинг хўблуқ маҳаллари эди, саҳнлари тамом себаргазор, анор дарахтлари сап-сариг хушранг хазон бўлубтур. Анорлар дарахтларда қип-қизил, норунж дарахтлари сабз ва хуррам, норунжлар дарахтларда бениҳоят, вале норунжлар хотирхоҳ сарғармайдур эди, анорлари яхши, анорлари гарчи вилоятларнинг яхши анорларича эмас эди.

Боғи Вафодин бир яхши маҳзузким бўлдуқ бу навбат эди. Бу уч-тўрт кунким бу боғда эдуқ бори ўрду эли ифрот била анор едилар.

Душанба куни боғдин кўчтук. Мен бир паҳарғача юруб, баъзи норунжи инъом бўлди. Баъзи бекларга бир дарахт норунжи, баъзилариға икки кишиға бир дарахт норунжи инъом бўлди.

Чун киш Ламғон сайри қилур хаёли бор эди, хавзнинг атрофида йигирмача норунж дарахтини буюрдумким, қўруғайлар.

Букун Гандамакка тушуб, тонгласи Жигдалиқ тушулди. Намози шомға яқин чоғир мажлиси бўлди, аксар ичқилар бор эдилар, охир суҳбатта Қосимбекнинг хоҳарзодаси Гадойи Муҳаммад хейли шалойинлиқ қилди. Маст бўлғанда манинг ёнимдағи такяга таянди. Гадойи тағойи мажлисдин кўтариб чиқарди.

Ул юрттин эрта кўчулди. Кўруқсой ёнидаги Борик об қуйи юқори сайр қила бордим. Бир кеча туроқ дарахтлари асру хўб хазон бўлуптур. Уша ерда тушуб, йилқирон ошини торт-

турулди. Хазон боис бўлди, чоғир ичилди. Йўлдин кўй келтуруб, буюрулдим, кабоблар қилғайлар. Балут шоҳлариға ўтлар кўюб, тафарруж кўрдуқ. Менинг келадурган хабаримни Мулло Абдулмалик девона эшитиб, истидъо қилдиким, Кобулға элтгай. Кобулға Мулло Абдулмаликни йиборилди. Ҳасан набира Мирзохон қошидин мани деб келган экандур. Бу ерда келиб мулозамат қилди. Завол вақтиғача мунда ичилди. Андин сўнг отланилди. Мажлис аҳли гузаро мастлар бўлуб эдилар. Саййид Қосим андоқ маст эрдиким, икки навқари ташвиш била от устига солиб, ўрдуға еткурдилар. Дўст Муҳаммад Боқир андоқ маст эдиким, Амин Муҳаммад тархон ва Мастий чухра бошлиқлар ҳар неча саъй қилиб, отландура олмаслар. Бошиға сув қуярлар ҳам бўлмас. Бу фурсатда бир пора афғон пайдо бўлур, Амин Муҳаммад тархон чоғир кайфиятида хаёл қилурким, мун мундоқ этиб олдурунча бошини кесиб олиб кетарбиз. Бори юз машаққат била от устиға солиб, олиб келурлар.

Ярим кечада Кобулға келдуқ. Сабоҳи девонда Қулибекким, Қошғарға Султон Саъидхон қошиға элчиликка бориб эди, келиб, мулозамат қилди. Бешка мирзойи итарчини Қулибекка қотиб, элчиликка йибориб эди, ул вилоятнинг матоидин бир пора савғот келтурди.

Чаҳоршанба куни, зилқаъда ойининг ғуррасида Кобулнинг ғўрининг қошида ёлғуз бориб, сабуҳий қилдим. Сўнг-ра аҳли мажлис бирин-икки келдилар. Офтоб ёйила Боғи Бинафшаға бориб, Ҳавз ёқасида ичилди. Туш бўла уйқулаб, намози пешин яна ичилди. Ушбу намози пешин суҳбатида Тенгриқулибек ва Маҳдийғаким, мундин бурун суҳбатта чоғир берилмайдур эди, чоғир бердим. Намози хуфтан ҳаммомға келдим. Ул кеча ҳаммомда эдим.

Панжшанба куни Яхё Нухоний бошлиқ Ҳиндустон савдогарларига хилъатлар иноят қилиб, рухсат берилди.

Шанба куни, ойнинг тўртида Қошғардин келган Бешка мирзоға хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Якшанба куни эшик устидаги кичкина суратхонада суҳбат эди. Бовужудким, торғина хужра эди, аҳли мажлис ўн олти киши эдилар.

Душанба куни хазон сайриға Исталифға борилди. Буқун маъжун иртиқоб қилилиб эди. Бу кеча ёмғур бисёр ёғди. Менинг била келган беклар ва ичқилар аксар манинг чо-

диримҗаким, Боғи Калоннинг ичида тиқилиб эди, кирдилар. Тонгласи ушбу боғда чоғир мажлиси бўлди. Охшомғача ичилди. Сабоҳи сабуҳий қилдук. Маст бўлуб уюхлаб, намози пешин Исталифдин отланиб, йўлда маъжун ейилди. Намози дигар бўла Беҳзодийға-келдук. Хазонлар асру хўб бўлуб эди. Хазон сайри асносида чоғирға мойил ҳарифлар чоғир анги-зи қила бошладилар, бовужуди маъжун. Чун хазонлар асру хўб бўлуб эди, хазон бўлган дарахтларнинг тубида ўлтуруб, чоғир ичилди.

Намози хуфтанғача ушул ерда-ўқ суҳбат эди. Мулло Маҳмуд Халифа келди. Ани ҳам суҳбатға чорладук Абдулло хейли маст эди, Халифа тарафидин бир сўз чиқти. Мулло Маҳмудтин ғофил бу мисраъни ўқудиким: Бар ҳар ки бингари, ба ҳамин доғ мубталост.

Мулло Маҳмуд хушёр эди, Абдуллоға хазл тариқи била бу мисраъни ўқуғон жиҳатидин тааррузлар қилди. Абдулло воқиф бўлуб, изтироблар қилиб, хейли ширин гуфтугўлар қилди.

Панжшанба куни хазонлар сайри қилиб, кеч намози шом Чорбоғка келиб туштум.

Жума куни, ойнинг ўн олтисида Боғи Бинафшада маъжун еб, баъзи махсуслар била кемага кирилди. Ҳумоюн била Комрон ҳам сўнг келдилар. Ҳумоюн бир ўрдакни яхши отти.

Шанба куни, ойнинг ўн секкизида Чорбоғдин тун яримида отландим, тункатор ва ахтачини ёндурдум. Мулло Бобонинг кўпругидин ўтуб, Деварин тангиси била чиқиб, Қуш Нодир ва бозорларнинг коризи била Хирсхона орқасидин эврулуб, эрта суннат вақтида Турдибек Хоксорнинг коризиға келдим. Турдибек хабар топиб, изтироб била югуруб чиқти, Турдибекнинг каллошлиғи маълум эди. Ўзум била юз шоҳрухий олиб бориб эдим, Турдибекка бердим, дедимким, чоғир ва асбоб тайёр қилғилким, хилват ва лавандона суҳбат тутар хаёлим бор. Турдибек чоғир учун Беҳзодий сари борди. Отимни Турдибекнинг қулидин бир қўлга йибордим. Ўзум коризанинг орқасида бир пуштада ўлтурдум. Бир пос бор эдиким, Турдибек бир кўза чоғир келтурди. Икковдин-икков ичмакка машғул бўлдук. Турдибек чоғирни келтурурда Муҳаммад Қосим барлос ва Шохзода воқиф бўлуб-турлар. Мендин холи зиҳн Турдибек сўнгича яёқ келдилар, суҳбатға чорладук. Турдибек дедиким: «Хулҳул аниканинг

армони борким, сизнинг била чоғир ичгай». Мен дедимким: «ман ҳам хотун кишининг ичганини кўрмайдурман, суҳбат-ка тиланг».

Шоҳи деган қаландар била яна бир коризлиқ рубобийни ҳам суҳбатга чорладук. Намози шомғача коризнинг орқасидаги баландида ўлтуруб ичилди. Андин сўнг Турдибекнинг уйига келиб, шамъ ёруғида кеч намози хуфтанғача ичтим. Тавр беғилу ғаш суҳбате эди. Мен такя қилдим. Аҳли мажлис яна бир уйга бориб, нақора вақтиғача ичтилар. Ҳулхул ани-ка келиб, манга бисёр шалойинликлар қилди. Охир ўзумни мастлиққа солиб халос бўлдум. Хаёлимда бу эдиким, элни ғо-фил қилиб, ёлғуз отланиб, Истарғачга борғайман. Эл воқиф эди, муассар бўлмади.

Охир нақора вақтида отландим. Турдибек била Шохзо-дага хабар қилиб, учовлон отланиб, Истарғач сари мутаваж-жих бўлдук. Фарз вақтида Исталифнинг оёғи Хожа Ҳасанга етгук. Бир замон тушуб, маъжун еб хазон сайри қилдук. Оф-тоб чиқа Исталиф боғиға тушуб, узум еб, отланиб, Истарғач тавобииндин Хожа Шиҳобга тушуб уйқуладук.

Ота мирохўрнинг уйи ул орада экандур. Уйғонғунча ош пишируб, бир кўза чоғир ҳозир қилибтур. Хейли яхши ха-зон эди. Бир неча пиёла ичиб, отландук. Намози пешин Ис-тарғачда бир яхши хазонлик боғда тушуб, суҳбат тутулди. Бир лаҳзадин сўнг Хожа Муҳаммад Амин келди. Намози хуфтонғача ичилди. Ул куни ва охшоми Кобулдин Абдул-ло асас, Нурбек Юсуф Али келдилар. Сабоҳи ош еб отланиб, Истарғачнинг оёғидаги подшоҳий боғини сайр қилилди. Бир олма ниҳоли яхши хазон бўлуб эди, ҳар қайси шоҳида беш-олти барг сиёқ била қолиб эди, андоқким, агар наққош-лар такаллуф била тортсалар, онча торта олмағай эдилар. Истарғачдин отланиб, Хожа Ҳасанда ош еб, намози шом Беҳ-зодий келиб, Хожа Муҳаммад Аминнинг Имом Муҳаммад отлиқ навкарининг уйида чоғир ичилди. Тонгласи, сешанба куни Кобул чорбоғиға келилди.

Панжшанба куни, ойнинг йигирма учида кўчуб, қалъага кирилди. Одина куни Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор бир туйғун тутуб, келтуруб тортти.

Шанба куни, ойнинг йигирма бешида Чанор боғида суҳ-бат эди. Намози хуфтан отланилди. Саййид Қосимнинг ўтган воқеадин инфиоли бор эди. Келурда анинг уйида тушуб, бир неча оёқ ичилди.

Панжшанба куни, зулҳижжа ойининг ғуррасида Қандаҳордин Тожиддин Маҳмуд келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни, ойнинг ўн тўққизида Муҳаммад Али жанг-
жанг Нилобдин келди.

Сешанба куни Сангархон Жанжўҳа Бҳирадин келиб, муло-
замат қилди.

Одина куни, ойнинг йигирма учида Алишербекнинг тўрт девонидин бухур, авзони тартиби била ғазаллар ва абётким, интихоб қилиладур эди, итмомиға етти.

Сешанба куни, ойнинг йигирма еттисида аркта суҳбат эди. Бу суҳбатта андоқ фармон бўлдики, суҳбаттин ҳар киши маст бўлиб чиқса, яна ул кишини суҳбатқа тилама-гайлар.

Одина куни, зилҳижжа ойининг салҳида Ламғон сайри азимати била отланилди.

Вақоеъу санати ситтин ва ишрина ва тисъи миа

Шанба куни, муҳаррам ойининг ғуррасида Хожа Сеёрон келилди. Пушта устида янги ариғким чиқарилиб эди, яқсида шурб мажлиси бўлди. Сабоҳ отланиб, Реги равонни сайр қилиб, Саййид Қосим Булбулийнинг уйига тушуб суҳбат тутулди. Сабоҳ, андин отланиб, маъжун еб, бориб Билгарға туштук. Не улким, охшом ичилгай, сабоҳи сабуҳий қилдук. Намози пешин бориб, Дурномаға тушулди. Шурб мажлиси бўлди, эрта сабуҳий қилдик. Ҳақдод Дурноманинг улуғи, боғини пешкаш қилди.

Панжшанба отланиб, Нижровда тожиклар кентига тушулди.

Одина куни Чихл кулба била Борон сувининг орасидаги тоғни овладуқ хейли кийик тушти. Илгим озурда бўлғали ўқ отмайдур эдим. Бир тийримдек ёй била бир кийикнинг қўлтуғиға оттим. Ўқ пархонасининг яримиғача кирди. Намози дигар овдин ёниб, Нижровға келдук. Тонгласи Нижров эли пешкашини олтмиш олтунға қарор берилди.

Душанба куни Ламғон сайри азиматиға отланилди. Хаёлда бу эдиким, бу сайрда Ҳумоюн ҳам бизнинг била бўлғай. Турмоққа майл қилди, Кўра кўталидин рухсат берилди. Келиб Бадровға тушдук. Андин отланиб, Уғбуға туштук. Борон сувида сайёдлар бир пора балиқ туттилар. Намози дигарда

жолаға ўлтуруб ичилди. Намози шомдин кечроқ жоладин чиқиб, окуйда ҳам ичилди, Ҳайдар аламдорни Деварин кофирлариға йиборилиб эди. Бодипеч тубида кофирнинг улуғлари бир неча тулум чоғир келтуруб, мулозамат қилдилар. Кўталдин инганди ажаб ғалаба чивиртка кўрулди. Тонгласи жолаға кириб, маъжун еб, Бўлдондин қуйироқ чиқиб, ўрдуға келдук. Икки жола эди.

Одина куни кўчуб, Мандировардин қуйироқ доманада тушулди. Кеча шурб суҳбати эди.

Шанба куни жолаға кириб, Дарута тангисидин ўтуб, Жаҳоннамоидин юқорроқ жоладин чиқтук. Одинапур олидағи Боғи Вафоға бордук. Қиём Ўрдушоҳ Нингнаҳор туманининг ҳокими жоладин чиққанда келиб, мулозамат қилди. Лангархон Ниёзий неча маҳал эдиким Нилобта эди, йўлда келиб мулозамат қилди. Боғи Вафода туштук норунжлари хўб сарғарибтур, сабзалари хўб етилибтур, бисёр сафолиқ бўлубтур. Беш-олти кун Боғи Вафода турдук. Чун бу дағдаға бор эдиким, қирқ ёшқа тоиб бўлғайман, қирқ ёшқа озроқ қолиб эди, ифрот билад ичилур эди.

Якшанба куни, оининг ўн олтисида сабуҳий қилиб, хушёр бўлуб, маъжун ихтиёр қилғонда Мулло Ёрак панжгоҳда муҳаммас даврида боғлагон нақшини ўткарди. Яхши нақш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундоқ нималарға машғуллук қилмайдур эдим. Манга ҳам дағдаға бўлдиким, бир нима боғлағайман. Бу тақриб билад «Чоргоҳ» савтини боғладим. Нечукким, маҳаллида мазкур бўлғусидир.

Чаҳоршанба куни, сабуҳий қилғонда мутояба жиҳатидан дейилдиким, ҳар ким сортча айтса бир аёғ ичсун, бу жиҳатин кўп киши аёғ ичти. Суннат вақтида чаман ўртасидағи тоғлар остида ўлтурулди. Дейилдиким, ҳар киши туркийча айтса бир аёғ ичсун. Бунда ҳам ғалаба киши аёғ ичти. Офтоб чиқа норунжлар тубида ҳавз ёқасида бориб ичилди. Тонгласи Дутаҳдин жолаға кириб, Жўйи Шоҳийдин чиқиб, Атарға бордук. Атардин отланиб, Дарайи Нурни сайр қилиб, Сувсон кентиғача етиб, ёниб, Амлаға тушулди. Хожа Калон Бажаврни яхши забт қилиб эди. Чун мусоҳиб эди, ани тилаб, Бажаврни Шоҳ Мир Ҳусайн ухдасиға қилилди. Шанба куни, оининг йигирма иккисида Шоҳ Мир Ҳусайнға рухсат бўлди. Букун ҳам Амлада ичилди. Тонгласи ёмғур ёғдуруб эди. Кунарда Кула гиомғаким, Маликқулининг уйи анда эди, ке-

либ ўртанчи ўғлининг уйидаким, норунжзорға мушриф эди, тушулди. Ёмғир жиҳатидин норунжзорға бормаи, ўшанда-ўқ ичилди. Ёғин кўп беҳад бўлди.

Бир тилсима билур эдим, Мулло Алихонға ўргаттим: тўрт парча қоғазға битиб, тўрт тарафға-ости. Ўшул замон ёмғур туруб, ҳаво очилмоқ бунёд бўлди.

Сабоҳи жолаға кирдуқ яна бир жолада баъзи йигитлар кирдилар.

Бажавр ва Савод ва Кунар ва ул навоҳийда бир бўза қилурлар, бир «ким» деган нима бор, ўтлар илдизидин ва баъзи адвиядин қилибтурлар. Нондек гирд-гирд ясаб қурутуб, соқлабтурлар. Бу бўза мояси бу «ким» бўладур, баъзи бўзалари ғариб пуркайфият бўладур. Вале ғариб талҳ ва бемаза бўладур. Бу бўзани ичмак хаёл қилдуқ талҳлиғидин ича олмай, маъжун ихтиёр қилилди.

Асас ва Ҳасан Икрак ва Мاستиғаким, яна бир жолада ўл-туруб эдилар, фармон бўлдуким, бу бўзадин ичғайлар, ичиб маст бўлуб, Ҳасан Икрак бемаза шалойинлик қила киришти. Асас ўзи гузаро маст бўлуб эди, мукаррар нохуш ҳаракатлар қилди. Андоқким, батанг бўлдуқ. Бир хаёл қилдимким, жоладин чиқариб, сувнинг ул юзида ўтқарғайбиз. Яна баъзилар дархост қилдилар.

Бу фурсат Бажаврни Шоҳ Мир Ҳусайнға иноят қилиб, Хожа Калонни тилаб эдук. Негаким, Хожа Калон мусоҳиб эди. Бажаврда турмоғи мумтад бўлди. Бажавр ишини ҳам осонроқ тасаввур қилилди. Шоҳ Мир Ҳусайн Бажаврға борурда, Кунар сувининг гузариға етганда йўлуқти. Тилаб, баъзи оғиз сўзларни айтиб, хосса қўрни иноят қилиб, рухсат берилди.

Нургил тўғриси етганда бир қари келиб, гадойлиқ қилди. Жоладағилар ҳар қайси тўн ва дастор ва фўтадек нима бердилар. Қари хейли нима олди. Ярим йўлда бир ёмон ерда жола дакка урди, хейли таваҳхум бўлди. Агарчи жола ғарқ бўлмади, Мир Муҳаммад жолабон сувға йиқилди. Кеча Атарнинг ёвуғида бўлдуқ.

Сешанба куни Мандировар келилди. Қутлуққадам ва Давлатқадам ва отаси қалъанинг ичида суҳбат тартиб қилиб эдилар, агарчи сафосиз ер эди, аларнинг хоотири учун бир неча аёғ ичиб, намози дигар ўрдуға келилди.

Чаҳоршанба куни Киндгар чашмасиға бориб, сайр қилдуқ. Киндгар Мандировар туманиға тааллуқ кенттур. Тамом

Ламғонотда ушбу кентта-ўқ хурмо бордур. Бу кент тоғ этагидин юққорроқ воқеъ бўлубтур. Нахлистони шарқ саридур. Бу чашма нахлистоннинг ёнидадур, ён ердадур. Чашма бошидин олти-етти қари қуйироқ тошларни қалаб ғул қилғали паноҳе қилибтурлар. Бу мартабағача сувни мушриф қилибтурларким, ғул қилур кишининг бошиға сув тўқуладур. Бу чашма суви бисёр мулойим, киш кунлари кишига бу сув аввал жузве совуқ махсус бўладур, сўнгра турған сойи кишига суви хуш ёқадур.

Панжшанба куни Шерхон Таркалоний уйига тушуруб зиёфат қилди. Намози пешин андин отланиб, ясағон моҳихоналарда балиқ туттилар. Бурнароқ бу моҳихонанинг кайфияти мазкур бўлуб эди.

Одина куни Хожа Мирмироннинг кентининг яқиниға туштук. Намози шомда мажлис бўлди.

Шанба куни Алишанг била Алангорнинг оралиғидаги тоғни овладук. Бир тарафдин Алангорлиқ яна бир тарафдин Алишанглик чарга қилиб, тоғдин кийикни индурдилар. Ҳейли кийик ўлди. Овдин ёниб, Алангорда маликларнинг боғига тушуб, суҳбат тутулди. Илгариги тишимнинг ярими синиб, ярими қолиб эди, бугун таом ейдурганда қолған ярими ҳам синди. Сабоҳи отланиб, балиққа тўр солдурдук. Туш бор эдиким, Алишангга бориб, боғда ичилди. Тонгласи Ҳамзахон Алишангнинг маликинингким, ёмон ишлар қилиб, ноҳақ қонлар тўқуб эди, қонлиқлариға топшурулди, қасосға еткурдилар.

Сешанба куни «вирд» ўқуб, Ёнбулоқ йўли билан Кобулға мурожаат қилдук. Намози дигар Алғатудин сув кечиб, намози шом Қорабуға келиб, отқа бўғуз бериб, моҳазаре ҳозир қилдилар, от арпасини тугатгач, отландук.

ҲИНДИСТОН

Вақоеъу санати-снатайни ва салосина ва тисъи миа

Одина куни, сафар ойининг ғуррасида тарих тўққуз юз ўттуз иккидаким, офтоб қавс буржида эди, Ҳиндустон азияти била сафар қилиб, Якланга пуштасидин ўтуб, Деҳи Яъқуб сувининг ғарбий тарафидағи ўлангга тушулди. Бу юртта Абдулмулук қўрчиқим, етти-секкиз ой эди, Султон Саъидхон қошиға элчиликка бориб эди, Хоннинг Янгибек кўкалдош отлиқ кишиси била келди. Хонимлардин ва Хондин хатлар била муҳаққар савғот ва йилок келтурди. Икки кун черик маслаҳати учун бу юртта туруб, мундин кўчуб, ора қўнуб, Бодом чашма тушулди. Бу юртта маъжун едук.

Чаҳоршанба куни Борик об тушганда Ҳиндустонда қолган Нурбекнинг иниларидин йигирма минг шохруҳийлиқ олтун ва ашрафий ва тангаким, Хожа Ҳусайн девон Лахўр холиситидин йибориб эди, келтурди. Аксарини Мулло Аҳмад Балх арбобидин Балх маслаҳати учун йиборилди.

Одина куни, ойнинг секкизида Гандамакка тушганда, манга тунд резандалиқ бўлди. Биҳамдиллоҳ осонлиқ била ўтти.

Шанба куни, Боғи Вафода тушулди. Бир неча кун Ҳумоюн мирзо ва ул юзнинг чериқи учун Боғи Вафода таваққуф қилилди.

Боғи Вафонинг ҳадди ва ҳудуди ва сафо латофати бу тарихда муқаррар мазкур бўлубтур. Асру сафолиқ боғ воқеъ бўлубтур. Ҳар ким ҳаридорлик кўзи била кўрса, билгайқим, не турлук ердур. Неча кунқим, анда едук ичар кунлари аксар ичилди ва сабуҳий қилилди, ичмас кунлари маъжун суҳбати эди. Ҳумоюн миёддин кўп кейин қолган жиҳатидин дурушт хатлар битиб, қаттиқ хитоблар қилиб йиборилди.

Якшанба куни, сафар ойининг ўн еттисида сабуҳий қилилиб эдиким, Ҳумоюн келди. Кеч келган жиҳатидин бир пора қаттиқ-қаттиқ сўз айттим. Хожа Калон ҳам Ғазнидин ушбу кун келди.

Ушул душанба охшоми-ўқ кўчуб, Султонпур била Хожа Рустамнинг орасида солган янги боққа тушулди.

Чаҳоршанба куни андин кўчуб, жолаға кириб, Қўшгунбаз-
ғача чоғир ичиб бориб, Қўшгунбаздин чиқиб, ўрдуға тушул-
ди. Тонгласи ҳам ўрдуни кўчуруб, жолаға кириб, маъжун их-
тиёр қилилди. Дойим тушар юрт Қирқариқ эди. Қирқариқ
тўғрисиға етганда ҳар неча мулоҳаза қилилди, ўрдудин аса-
ре зоҳир бўлмади. Отлар ҳам пайдо бўлмади. Хотирға кеч-
тиким, Гарм чашма ёвуқтур, шояд ўрду анда тушуб экин,
деб бу ердин ўтулди. Гарм чашмаға етган чоғ худ кун кеч
бўлуб эди, анда ҳам турмай, кечаси ҳам юрулди. Бир ерда
жолани турғузуб, бир пора уйкулаб, суннат вақти Ядабирға
чиқтук. Кун бурни била черик эли кела бошлади. Урду худ
Қирқариқ навоҳисиға тушган экандур, бизга кўрунмайдур.

Жолада шеър айтур эл хейли бор эди. Мисли, Шайх Абул
Важд ва Шайх Зайн ва Мулло Алихон ва Турдибек Хоксор, яна
баъзилар ҳам борди эди. Сухбатта Муҳаммад Солиҳнинг бу
байти мазкур бўлдиким:

Маҳбубии ҳар ишвагареро чи кунад кас,
Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас.

дедукким, бу гўшада айтсунлар. Табъи назми бор эл айтмоқ
мақомида бўлдилар. Чун Мулло Алихон била хейли мутоя-
ба қилилур эди, ҳазл тариқи била бу байт бадиҳада хотирға
келди.

Монанди ту мадхушу кареро чи кунад кас,
Ҳар говкуну мода хареро чи кунад кас.

Мундин бурун яхши ва ёмон, жиду ҳазил ҳарне хотирға
етса эди, мутояба тариқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар
нечук қабиҳу зишт назм ҳам бўлса марқум бўлур эди.

Бу фурсаттаким, «Мубаййин»ни назм қиладур эдим, хо-
тири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулға мундоқ еттиким,
хайф бўлғай ул тилдинким мундоқ алфозни дарж қилғай,
яна фикрини қабиҳ сўзларға ҳарж қилғай ва даригъ бўлғай
ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зухур этгай, яна зишт
хаёллар анда хутур этгай.

Андин бери ҳажву ҳазл шеър ва назмидин торикун тоиб
эрдим. Бу байтни айтур маҳал асло хотирға етмади ва бу
маъни ҳаргиз кўнгулға хутур этмади.

Бир-икки кундин сўнг Бигромда тушганда резандалиқ
бўлуб иситтим. Бу резандалиқ сурфаға мунжар бўлди. Ҳар

йўталганда қон тукурур эдим, аксар иситма бўлди; билдим-
ким, бу иситма қондиндур ва бу ташвишни қилгандин: «Фа
ман накаса фа иннамо янкусу ало нафсиҳ ва ман авфо бимо
оҳада алайҳиллоҳа фасаюътиҳи ажран азийман»,

Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин манинг ичим қондур.
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър
Бириси фаҳшу бири ёлғандур.
Гар десанг қуймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ёндур.

«Раббано заламно анфусано ва ин лам тағфир лано ва
тарҳамно ланакунанна минал-хосирин».

Яна бошдин истиғфор ва эътизор мақомида бўлуб, бу нав
ботил андешадин, бу йўсунлуқ нолойиқ пешадин кўнгулни
тиндуруб, қаламни синдурдум. Ул даргоҳдин осий банда-
ларға бу нав танбихлар давлатедур азим, ҳар банда ҳамким,
мундоқлардин мутанаббих бўлғай саодатедур жасим.

Охшом андин кўчуб, Олий масжидға тушулди. Бу юртнинг
торлиғидин дойим ман бир пушта устига тушар эдим, черик
эли тамом бир қўлда тушар эдиким, ман тушган пушта бо-
риға мушриф эди. Кеча черик элининг ўтидин ажаб яхши
чарогон бўлур эди. Ҳар навбатким бу юртта тушулубтур, бу
жиҳаттин албатта ичилибтур. Бу қатла ҳам мунда тушган-
да ичилди. Субҳдин бурун маъжун ихтиёр қилиб, отландим.
Ушбу кун рўза ҳам тутдум. Келиб Бигромнинг ёвуғиға ту-
шулди.

Тонгласи ул юртта таваққуф қилиб, карк овиға отландук.
Черик Бигром олидағи Сиёҳобдин ўтуб, сув қуйи боқа чарга
солдук. Муддате борилғондин сўнг кейиндин киши келди-
ким, Бигромнинг ёвуғида-ўқ озроқча жангалға карк кирди,
теграсини олиб турубтурлар, ўшандин жилаврез тебраб ет-
тук.

Жангалға чарга солиб, ғавғо қилган била карк чиқиб, туз-
га қоча берди. Ҳумоюн ва ул юздин келганлар ҳеч ким кар-
кни кўрган эмас эди, бори хотирхоҳ тафарруж қилдилар. Бир
куроҳға ёвуқ қовлаб, қалин ўқлаб йиқтилар. Бу карк ҳеч ки-
шига ва отға яхши ҳамла қилмади. Яна икки каркни ҳам ўл-
турдилар. Дойим хотирға кечар эдиким, фил била каркни рў-
барў қилса, нечук муомала қилғайлар. Бу навбат филбонлар

филларни келтурадур экандурларким, бир карк рўбарў-ўқ чиқар, филбонлар илгаррак юруган била карк рўбарў келмас, ўзга сари қочар.

Ул кунким, Бигромда турулди, баъзи бекларни ва ичкиларни ва бахшилар ва девонлар била олти-етти саркор қилиб, Нилоб гузарида кемаларнинг устига таъйин қилилдиким, жамиъ черик элини ном-баном битиб, сонларин олғайлар.

Оқшоми резандалиқ бўлуб, иситтим, бу резандалиқ йўталга тортти, ҳар йўталганда қон тукурур эдим, хейли таваҳхум бўлди, алҳамдулиллоҳ икки-уч кундин сўнг бартараф бўлди.

Бигромдин кўчуб, ёмғур ёғдуруб, Кобул суви ёқасига тушулди. Ҳиндустондин хабар келдиким, Давлатхон ва Ғозихон йигирма-ўттуз минг черик йиғиб, Каланурни олди, Лахўр устига келмакчидур. Мўмин Али тавочини қадаға била чоптурулдиким, биз кўч-баркўч мутаважжихдурбиз, биз етгунча урушқунчи бўлмасунлар. Икки қўнуб, панжшанба куни, ойнинг йигирма секкизида Синд ёқасига туштук.

Шанба куни, рабби-ул-аввал ойининг ғуррасида Синд суйи кечиб, Качакот сувидин ўтуб, дарё ёқасида тушулди. Кемалар устига қўйғон беклар ва бахшилар ва девонлар черикка келган элнинг сонини арзға етқурдилар. Улуқ-кичик яхши-ёмон навкар, ғайри навкар ўн икки минг киши қаламға келибтур. Бу йил тузда пашакаал оз бўлғандир. Тоғ доманасидағи вилоятларда пашакаал яхши бўлғандур. Ошлиқ маслаҳатидин тоғ доманаси била Сиялкот йўли била мутаважжих бўлдук. Ҳаатий Гаккарнинг вилояти тўғриси етганда, бир рудта ҳар ерда-ҳар ерда қалин сувлар турубтур. Бу сувлар тамом ях боғлабтур, агарчи хейли қалин эмас бир иликча қалинлиги бўлғой. Ҳиндустон вилоятида бу нав ях ғариб-тур. Яхни ўшанда-ўқ кўрулди. Бу неча йилки Ҳиндустонда эдук, қор ва яхдуин осор ва аломат кўрулмади.

Синддин беш кўч кўчуб, олтинчида Жуд тоғига пайваст Балнат жўгининг тоғининг тубида Багяллар юрти рудка келиб тушулди. Тонгласи эл ошлиқ олур маслаҳати учун ул юртта турдук. Ул кун арақ ичилди, Мулло Муҳаммад Парғарий кўп ҳикоят килдиким, онча пургўйлук қилиб эди, Мулло Шамс худ эртаки шалойин эди, бир шалойинлиқ бошласа, кечгача тугата олмас эди.

Ошлиққа борған қул-қуллұқчи ва яхши ва ёмон ошлиқдин ўта чиқиб, чангал ва тоғ ва қаттиқ ва бўртоғ ерларға паришон ва беҳисоб бориб, бир неча киши олдурдилар. Кичкина тунқатор анда ўлди. Андин кўчуб, Бахат сувининг Желамдин қуйроқ-ғузар-била кечиб туштук Вали Қизилким, парганаси Биймругирий ва Акрияда эди, Сиялкот кўмағи эди, мунда келиб кўрди. Сиялкотни асрамағон жиҳатидин итоб ва хитоб мақомида эдукким, арз қилдиким: «ман Парганага келиб эдим, Хисрав кўкалдош Сиялкоттин чиқарида манга хабар ҳам қилмади». Бу узри масмуъ эди. Дейилдиким: «чун Сиялкотни асрамадинг, Лахўрда бекларга нега бориб қўшулмадинг», мулзам бўлди. Чун иш ёвуқ эди, анинг бу жармасини парво қилмадук.

Ушбу юрттин Саййид Тўфон, Саййид Лочинни Лахўрдағиларға кўш от била чоптурулдиким, урушқучи бўлманг. Сиялкотга ё Парсаруда келиб бизга қўшулунг.

Хар кимнинг сўзи бу эдиким: «Ғозихон ўттуз-қирқ минг киши йиғибтур. Давлатхон ул қарилиғи била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар». Хотирға кечтиким, ул масал борким, «гаҳ ёздаҳ беҳ гаҳ нух». Чун бу кетмас, Лахўрдағиларни ўзумизга қўшуб-ўқ урушалинг. Бекларга киши йибориб, ора қўнуб, Чаноб суви ёқасида тушулди. Йўлдин бориб, Бахдўлпурким, холиса эди, сайр қилдук. Кўрғони Чаноб сувининг ёқасида баланд жар устида воқеъ бўлубтур. Хейли хотирға ёқти. Сиялкот элини мунда келтурур хаёл қилдук. Иншооллоҳ фурсат бўлғоч-ўқ келтурулгусидур.

Бахдўлпурдин ўрдуғача кема била келдук суҳбат эди, баъзи арақ баъзи бўза ичтилар, баъзи маъжун едилар. Кемадин намози хуфтандин кечрак чиқиб, хиргоҳда ҳам озроқча ичилди. От маслаҳатиға бир кун бу сув ёқасида отқа дам бердук.

Одина қуни, рабби-ул-аввал ойининг ўн тўртида Сиялкотқа туштук. Дойим Ҳиндустонға борсақ гов ва говмиш ўлжасиға тоғдин ва туздин жат ва гужур беҳад ва беқиёс келур эди. Бошсизлиқ ва зулм қилғучи ушбу бадбахтлар эди. Бурун вилоятлар ёғий эди. Хейли тили кисик йўқ эди. Бу навбатким, бу вилоятлар тамом эл бўлубтур, ўшундоқ муомала қила кириштилар. Сиялкотнинг яланғоч фақир, мискиним, ўрдуға келиб эдилар, баякбор гавғое тушти, талонға бордилар. Бошсизлиқ қилған элни топтуруб, икки-учни пор-пора қилдурдум. Сиялкоттин Шоҳим Нурбекни ҳам Лахўр

бекларига чоптурулдим, ёғий не ерда эканин таҳқиқ қилиб, қайда қотилурларини соҳиб вуқуф кишидин билиб, айтиб йиборсунлар.

Ушбу юртта бир савдогар келиб, Оламхон, Султон Иброҳимхонга бостурғонини арз қилди. Шарҳи будурким, Оламхон рухсат олғандин сўнг ушмундоқ иссиқ ҳавода ҳамроҳқа боқмай, икки кўчни бир қилиб, Лахўр келур. Оламхонга рухсат берган фурсатта ўзбак хонлари, султонлари тамом келиб, Балхни қабаб эди. Оламхонга Ҳиндустон сари рухсат бериб, ўзумиз Балх устига отландуқ.

Лахўрға келгандин сўнг, Ҳиндустондағи бекларга муҳасил кирарким, подшоҳ сизларни манга кўмак бўлсун дебтур, манга қотилиб юрунг. Ғозихонни ўзумизга қўшуб, Деҳли ва Агра устига юрулинг. Булар дерларким, Ғозихонга не эътимод била қотилалинг. Фармон ҳам мундоқтурким, ҳар қачон Ғозихон иниси Ҳожихонни ўғли била даргоҳға йиборса, ё улким, Лахўрға йибориб, гарав йўсунлуқ турса, сизлар қотилинг. Йўқ эрса, қўшулғучи бўлмағайсиз, деб. Сиз ҳам тунақун урушуб бостурубсиз, яна не эътимод била қўшуласиз. Сизга ҳам маслаҳат эмаским, қотилғайсиз.

Ҳар неча бу йўсунлуқ сўзлар айтиб манъ қилурлар, етиққа кирмас. Ўғли Шерхонни йибориб, Давлатхон ва Ғозихон била сўзлашиб кўрушурлар. Диловархонким, неча маҳал бандта эди, икки-уч ой бўлуб эдиким, Лахўрға бандтин қочиб келиб эди, ани ҳам ўзи била олиб борур. Маҳмудхон Хонижаҳонким, Лахўрда паргана берилиб эди, ани ҳам ҳамроҳ элтар. Ғолибо сўзни бу ерға қўярларким, Давлатхон ва Ғозихон Ҳиндустонда кўюлғон бекларни, балки тамом бу тарафни ўзиға олур. Диловархонни ва Ҳожихонни Оламхонга қотар. Булар Деҳли ва Агра тарафини ўзларига олурлар. Исмоил Жилваний ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар. Бетаваққуф Деҳли сари кўч-баркўч тебарлар. Андарийға етганда, Сулаймон Шайхзода ҳам келиб кўрар. Буларнинг жамъияти ўт-туз-қирқ мингга торттар, келиб Деҳлини қабарлар, уруш ҳам сола олмаслар, кўрғон элига танқис ҳам бера олмаслар.

Султон Иброҳим буларнинг жамъиятидин хабар топиб, буларнинг устига черик отланур. Ёвуқроқ етгач, булар ҳам хабар топиб, кўрғон устидин кўпуб, муқобалаға юрурлар. Сўзни мунга қўярларким, агар кундуз уруш солсақ афғон бир-бири номусдин қочмаслар. Агар шабиҳун борсақ қоронғу кеча-

да киши кишини кўрмас, бошлиқ-бошиға бўлурлар, деб ора олти курўх ердин шабихун келурлар. Икки қатла шабихунға кун тушга отланиб, икки пос, уч посғача от устида-ўқ туруб, не кейин ёниб, не илгари юруб, сўзни бир ерга қўя олмай, учунчисида-кечанинг бир паҳари қола шабихун келурлар. Буларнинг шабихуни чодирға ва ўтоққа ўрт қўймоқ эмиш. Келиб бир бошдин ўрт қўюб, ғавғо солурлар. Жалолхон Жағхат ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар.

Султон Иброҳим ўз сарочасидин-ўқ бир неча хос хайли била тебранмас. Мунгача тонг отар. Оламхоннинг бўлган кишиси эл таламоққа ва ўлжа олмоққа машғул бўлурлар. Султон Иброҳимнинг чериги кўрарким, буларнинг кишиси асру оздур, ўшандин бир озроқ фавж, бир фил била булар сари мутаважжих бўлур. Фил илгаррак юругач, булар тўхтай олмаслар. Қочарлар. Ўшандин қочғон била Оламхон Миёни дуоб сари кечиб, Панипат навоҳисидин яна Панипат сари ўтарлар, Андарийға етган маҳалда бир баҳона қилиб, Миён Сулаймондин уч-тўрт лак олиб қўярлар. Исмоил Жилванийдин Оламхоннинг улуғ ўғли Жалолхон булардан айрилиб, Миёни дуоб сари ўзларини тортарлар.

Оламхонга йиғилғон черикдин бир пораси, мисли Сайфхон ва Дарёхон ва Маҳмудхон ва Хонижаҳон ва Шайх Жамол Фармулий, яна баъзилар уруштин бурун-ўқ қочиб, Иброҳимға борурлар. Оламхон ва Диловархон ва Ҳожихон Саҳринддин ўта бизнинг келиб Малўтни олғанимизни хабар топарлар. Диловархон чун ҳамиша давлатхоҳлиқ мақомида эди ва бизнинг учун уч-тўрт ой банд тортиб эди, айрилиб, Султонпурға кўчига келиб, биз Малўтни олғандин уч-тўрт кун сўнг Малўт навоҳисидида бизга келиб, мулозамат қилди.

Оламхон ва Ҳожихон Шатлут сувидин кечиб, Дун била Даштнинг орасидағи тоғда Гангўта отлиқ бир берк қўрғонга келиб кирарлар. Бизнинг чопқунчи афғондин ва хазорадин келиб, буларни қабарлар. Ўшандоқ берк қўрғонни ола ёвушқон экандурларким, кеч бўлур, чиқар хаёли қилурлар, отларнинг дарвозаға йиқитилғон жиҳатидин чиқа олмаслар. Филлари бор экандур, филларни илгари солурлар. Аксар отларни филлар босиб ўлтурур. Бовужуд ҳам от била чиқа олмаслар. Қоронғуда яёв чиқиб, юз минг ташвишлар била Ғозихонким, Малўтға кирмай, тоғ сари қочиб эди, бориб қўшулурлар. Ғозихон яхшигина ошнолиқ ҳам бермас.

Зарурат бўлуб, Дуннинг аёғида Паҳлўр навоҳисида Оламхон келиб, мулозамат қилди. Сиялкотта Лаҳўрдағилардин киши келдиким, тонгла барча келиб, мулозамат қилурлар.

Тонгласи кўчуб, Парсаруға туштук. Муҳаммад Али жангжанг, Хожа Ҳусайн, яна баъзи йигитлар мунда келиб, мулозамат қилдилар.

Ёғийнинг доираси Равий сувининг Лаҳўр тарафда экандур, Бўжак бошлиқларни хабар учун йибордук. Кечанинг уч паҳари бўла ёвушуб эдиким, хабар келтурдиларким, ёғий хабар топқач, бир-бирига боқмай бузулуб қочарлар.

Ерта кўчуб, партолдин ва урукдин айрилиб, Шоҳ Мир Ҳусайнни, яна Жонибекни уруққа кўюб, ўзумиз илдам тебрадук. Икки намоз орасида Каланурға келиб туштук. Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон, ўзга беклар мунда келиб, мулозамат қилдилар.

Каланурдин эрта кўчуб, йўлда Ғозихон ва қочқонларнинг хабарини ёвуқ-солиқ бердилар. Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Қутлуққадам ва Вали хозин бошлиқ ва аксар бекларнимким, бу навбат Кобулда бекликка юкундурулуб эди, бу қочқонларнинг кейнига қовғунчи йибордук. Андоқ муқаррар бўлдиким, ета олсалар худ хўб, агар ета олмасалар, Малўт қўрғонининг гирдо-гирдини яхши эҳтиёт қилғайларким, қўрғон эли қочиб кетмағайлар. Бу эҳтиётлардин ғараз Ғозихон эди.

Бу бекларни илгари йибориб, Канваҳийн тўғрисидин Бияҳ суйини кечиб тушулди. Андин ора икки кўнуб, Малўт қўрғонининг қўлининг оғзида туштук. Бурун келган беклар била Ҳиндустондағи бекларга ҳукм бўлдиким, қўрғонни яқин қабаб тушгайлар.

Давлатхоннинг набираси, улук ўғли Алихоннинг Исмоилхон отлиқ ўғли мунда келди. Бир пора ваъда ва ваъид ва истимолат ва таҳдид била яна қўрғонға йибориб, одина кун ирдуни илгари кўчуруб, қўрғонға ярим курўх ёвуқ туштук. Ўзум келиб, қўрғонни кўруб, бурунғор, жавонғор, ғулға булжорлар таъйин қилиб, ёниб ўрдуға туштум.

Давлатхон киши йибориб, арз қилди ким, Ғозихон қочиб тоққа борди. Менинг гуноҳимни авф қилсалар, қуллуққа бориб, қўрғонни топшурай. Хожа Мирмиронни йиборилди, таваҳхумни хотиридин чиқариб келтурди. Давлатхон ва ўғли Алихон била келдилар. Буюрдумким, ўшал икки қиличким, бизнинг била урушур учун белга боғлаб эди, бўйниға ости-

лар. Мундоқ рустойи ва лода мардак бўлғаймуким, иши бу ерга етиб, ҳануз тааллул қиладур. Илгаррак келтурдилар. Буюрдумким, қиличларни бўйнидин олдилар. Кўрушур вақт юкунмакта таъхир қиладур. Буюрдумким, оёғини тортиб юкундурдилар.

Илгари ўлтурғузуб, бир Ҳиндустоний билур кишига буюрдумким, бу сўзларни бирор-бирор анга хотир нишон қила айтқил, мундоқ дегилким, ман сени ота дедим, таъзим ва эҳтиромингни ул тариқким, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхшироқ қилдим. Ўзунгни ва ўғлонларингни, балужларнинг дарбадарликларидин қутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандихонасидин халос қилдим. Уч карўр Татархоннинг вилоятини санга иноят қилдим. Сенинг ҳаққингда ёмон бордиммуким, тўшунг била белингга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солурсен. Қари мабхут мардак бир-икки сўз оғзида-ўқ пуйпади сўзлай олмади, муқобалада ҳам демай мундоқ мускат сўзларга не дея ҳам олғай эди. Андоқ муқаррар бўлдиким, хайлхоналари ва ҳарамларини мунга топшуруб, ўзга бўлган жамиъ жиҳатларни забт қилғайлар. Фармон бўлдиким, Хожа Мирмирон била тушгай.

Шанба кун, рабби-ул-аввал ойининг йигирма иккисида уларнинг хайлхона ва ҳарамхоналарини солим чиқармоқ учун ўзум келиб, Малўт қўрғонининг дарвозасининг рўбарўидаги баландиға туштум. Алихон чиқиб, бир пора ашрафий пешкаш қилди. Намози дигарга ёвуқ хайлхоналари ва ҳарамлари чиқара-кириштилар.

Ҳозихонни, агарчи чиқиб кетибтур дейдурлар эди, вале баъзилар дедиким, биз кўрдуқким қўрғондадур. Бу жиҳатдин баъзи ичқиларни ва чухраларни дарвозада қўюлдиким, гумонлиқ кишини ахтарғайларким, Ҳозихон муғаллат қилиб, чиқмағайким, куллий ғараз ул эди. Яна баъзи жавоҳир ва жаровини ҳам яшуруб чиқарадурғон бўлса, забт қилғайлар.

Ушул дарвозанинг олидағи баландида чодир тиктуруб, кеча анда-ўқ бўлдум. Сабоҳи Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Султон Жунайд ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлуққадам ва бир-неча ички бекларга фармон бўлдиким, ичкари кириб, хизоналари ва бўлган жиҳатларини забт

қилғайлар. Эл қўрғон эшигида бисёр ғулув қиладурлар эди, сиёсат учун бир неча ўқ оттим, якбор бир казо ўқи Ҳумоюн мирзонинг қиссахонига текгач-ўқ жон баҳақ таслим қилди.

Икки кеча ўшул баландида қўнуб, душанба куни қўрғонға кириб сайр қилиб, Ғозихоннинг китобхонасиға кирдим. Бир неча нафис китоблар чиқти, бир нечасини Ҳумоюнға бериб, бир неча-сини Комронға йибордим. Муллоёна китоблар худ бисёр эди. Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чикмади. Кечаси анда қўнуб, тонгласи ўрдуға келдим.

Ғозихонни қўрғонда тасаввур қилур эдук ул беҳамият номард ота, оға-инисини ва она-эгачи-синглини Малўтта ташлаб, маъдуде била тоғ сари қочибтур.

Мабин он бедамиятро ки ҳаргиз

Нахоҳад дид рўи некбахти,

Тан осони гузинад хештанро,

Зану фарзанд бигзорад ба сахти.

Чаҳоршанба куни ул юрттин кўчуб, Ғозихон қочқон тоғ сари мутаважжих бўлдук. Малўтнинг оғзидағи юрттин бир курўх йўл келиб, бир қўлда туштук. Диловархон мунда келиб, мулозамат қилди.

Давлатхонни ва Алихонни ва Исмоилхонни ва яна бир неча уруғларини банд қилиб, Каттаға топшурдукким, Бҳирадағи Малўт қўрғониға элтиб сахлағай. Ўзгаларниким, ҳар кишига туттурулуб эди, Диловархоннинг иттифоқи била хунбаҳр таъйин қилилди. Баъзини кафилга бериб, баъзини банд қилиб, сахладилар. Катта бандиларни элтти. Давлатхон Султонпурға ета ўлди.

Малўт қўрғонини Муҳаммад Али жанг-жанг, ухдасида килдук. Ўз жонибидин оғаси Арғунни бир пора йигитлар била анда кўйди. Ҳазора ва афғондин ҳам икки юз элликча киши қўрғонға кўмак таъйин бўлди.

Хожа Калон Ғазни чоғирларидин бир неча тевада юклатиб эди, Хожа Калоннинг юрти бир баландида воқеъ бўлуб эдиким, қўрғонға ва ўрдуға мушриф эди, анда суҳбате тутулуб, баъзи эл чоғир ичти, баъзи эл арақ ичтилар, тавр суҳбате эди.

Андин кўчуб, Малўтнинг бир арғадоллиқ ушоқ тоғларидин ошиб, Дунға келдук. Ҳиндустон тили била жулгани «дун» дермишлар. Ҳиндустонда бир оқар сув ушбу дунда-

Бу юртта хабар топтукким, Султон Иброҳимким, Дехлининг бери ёнида эди, андин илгари боқа кечубтур, яна Хисори Ферузанинг шақдори Ҳамидхоний Хосса Хайлий Хисори Феруза ва ул навоҳенинг черики била Хисори Ферузадин ўн-ўн беш-курўх-берирак-чиқиб-келибтур-Каттабекни-хабар учун Иброҳимнинг ўрдусига йиборилди. Мўмин аткани Хисори Феруза черикига хабар учун йиборилди.

Якшанба кун, жумодиулаввал ойининг ўн учида Анбаладин кўчуб, бир қўл ёқасига тушуб эдукким, Мўмин атка ва Каттабек ушбу кун келдилар. Ҳумоюнни тамом буронғор кишиси билаким, Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Вали хозин бўлғай ва Ҳиндустонда қолган беклардин Хисравбек ва Ҳиндубек ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва ғулдин ичқилардин ва йигитлардин Шоҳ Мансур барлос ва Каттабек ва Муҳиб Али ва бир пора киши қўшуб, Ҳамидхон устига таъйин қилдук.

Бибан ҳам ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу афғонлар кўп рустойи ва беҳуш эл бўладур. Бовужудким, Диловархон ҳам навкар ва ҳам мартабаға андин улукроқ ўлтурмас, Оламхоннинг ўғлонлариким, подшоҳзодаларедур, алар ўлтурмас, бу ўлтурмоқ истидъо қилди, анинг номаъкулиға ким кулоқ солур!

Душанба кун, сабоҳи ойининг ўн тўртида Ҳамидхон устиға Ҳумоюн мутаважжих бўлди. Илғоб, Ҳумоюн ўзидин илгаррак юз-юз эллик ўбдон йигитни қаравул айирур. Қоровул кишиси ёвуқ етиб, илик олишиб, бир-икки даст эгаришган маҳалда кейиндин Ҳумоюннинг қораси пайдо бўлғач-ўқ ғаним қочар. Юз-икки юз киши тушуруб, яримининг бўйинини уруб, яримини етти-секкиз фил била келтурди. Ҳумоюннинг бу фатҳининг хабарини одина кун, туш вақтида ойининг ўн секкизида Бек Мирак мўғул ўшал юртта-ўқ келтурди. Филҳол хосса бош-оёқ ва тавиладағи хосса отлардин бир от иноят қилиб, жулду ҳам ваъда бўлди.

Душанба кун, ойининг йигирма бирида ўшал юртта Ҳумоюн юзча банди била ва етти-секкиз фил била-келиб, мулозамат қилди. Бандиларни Устод Аликули ва туфангандозларга буюрулдиким, сиёсат жиҳатидин борини туфанг била қирдилар. Аввали юруши ва аввал иш кўргани бу эди. Шугунға бисёр яхши бўлди, қовуғунчи қояғон элини қовлаб, Хисори Ферузаға етган била-ўқ олурлар, Хисори Ферузани

талаб келдилар. Ҳумоюнға Хисори Ферузани тавобий ва ла-
воҳики билаким, бир карӯр вилояттур, яна бир кирӯр ярмоқ
жулду берилди.

Ул юрттин кўчуб, Шоҳобод келдүк. Тил тутар учун Султон
Иброҳимнинг ўрдусига киши йибориб, неча кун бу юртта
таваққуф бўлди. Раҳмат пиёдани фатҳномалар била Кобулға
йиборилди.

Ушбу юртта душанба куни, жумоди-ул-аввал ойининг
йигирма секкизида офтоб ҳамал буржиға таҳвил қилди. Ўн
секкиз ёшда эди, ушбу юртта Ҳумоюн юзига устара ё микроз
тегурди, тарих сана 961 бўлғай.

Иброҳимнинг ўрдусидин ҳам мутавотир хабарлар кела
бошладиким, бир курӯҳ-икки курӯҳ кўчуб ҳар юртта икки-уч
кун мақом қила-қила келадур.

Биз ҳам мутаважжиҳ бўлуб, Шоҳободдин ора икки кўнуб,
Жуун дарёсининг ёқасига Сарсава тўғриси келиб туштук.
Хожа Калоннинг навкари Ҳайдарқулини тил тута йибо-
рилди.

Мен Жуун дарёсини гузар билә кечиб бориб, Сарсавани
сайр қилдим. Ул куни маъжун ҳам едук. Сарсаванинг чаш-
маси бор, озроқча сув бу чашмадин чиқиб борадур, ёмон ер
эмас. Бир Турдибек хоксор таъриф қилди. Мен дедимким, се-
ники бўлсун. Бу тақриб била Турдибекка Сарсава берилди.

Бир кемада толор ясатиб, гоҳи кема сайри қилур эдим,
гоҳи кўчларда кема била андин келур эдим.

Ул юрттин дарё ёқалай қуйиға боқа икки кўч кўчулуб
эдиким, тил тута борғанлардин Ҳайдарқули хабар келтур-
диким, Довудхон Ҳайтимхонни беш-олти минг киши била
Миёни дуоб сари кечурубтур. Уч-тўрт курӯҳ Иброҳимнинг
доирасидин берирак доира ўруб ўлтурубтур.

Бу фавжнинг устида якшанба куни, жумодиулоҳар ойи-
нинг ўн секкизида Чин Темур Султонни ва Маҳдий Хожа ва
Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султонни тамом жавонғор
кишисиниким, Султон Жунайд ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Қут-
луққадам бўлғай, ғулдин ҳам Юнус Али ва Абдулло ва Аҳ-
мадий ва Каттабекни илғор айирдук. Намози пешин бу ер-
дин сув кечиб, намози дигар-намози шом орасида ул юздин
тебрадилар. Бибан ушбу илғор баҳонаси била сувдин ўтуб
қочти. Фарз вақтида ғаним устига етарлар. Оз-оғлоқ ясаб
чиққандек қилурлар. Бизнинг киши етган била-ўқ олиб те-

да эдилар, ғаним кишиси нақораларини чолдуруб, филлар била ясаб чиқтилар. Агарчи иш қила олмадилар, андоқ қалин киши била илик олишиб, вале ҳеч киши қора олдурмай, солим ва саломат чиқтилар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг оёғига ўқ-тегди, агарчи-муҳлик эмас эди, вале уруш куни ишга ярамади.

Бу хабарни топиб, Ҳумоюнни черики била бир курўх-бир ярим курўх буларнинг ўтрисиға йибориб, ўзум ҳам қолған черик била ясаб чиқтим. Шабихун борғанлар Ҳумоюнға қўшулуб келдилар. Чун ғаним кишиси илгаррак келмади, биз ҳам ёниб туштук.

Бу кеча ўрдуда ғалат ғавғое тушти. Бир гарийга ёвуқ сурон эди ва ғавғо эди. Мундоқ ғавғоларни кўрмаган элларга хейли тараддуд ва таваҳхум бўлди. Бир замондин сўнг ғавғо босилди.

Одина куни, ражаб ойининг секкизида фарз вақтида қоравулдин хабар келдиким, ғаним ясаб келаду. Биз дағи жи-баланиб ва ярокланиб отландук. Буронғор Ҳумоюн ва Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Ҳиндубек ва Вали хозин ва Пиркули Сийстоний эди. Жавонғор Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳдий Хожа ва Одил Султон ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Қутлуққадам ва Жонибек ва Муҳаммад бахши ва Шоҳ Ҳусайн Ёракий мўғул ғончи эди.

Ғулнинг ўнг қўли Чин Темур Султон ва Сулаймон мирзо ва Муҳаммадий кўкалдош ва Шоҳ Мансур барлос ва Юнус Али ва Дарвеш Муҳаммад сарбон ва Абдулло китобдор эди. Ғулнинг сўл қўли Халифа ва Хожа Мирмирон ва Аҳмадий парвоначи ва Турдибек ва Кўчбек ва Муҳиб Али халифа ва Мирзобек тархон эди. Ировул Хисрав кўкалдош ва Муҳаммад Али жанг-жанг эди. Абдулазиз мирохўрни тарзуса таъйин қилиб эдук. Буронғорнинг учида Вали Қизил ва Малик Қосим Бобо Қашкани мўғуллари била тўлғамаға муқаррар қилдук. Жавонғорнинг учида Қарокўзи ва Абулмуҳаммад найзабоз ва Шайх Жамол барин ва Маҳдий ва Тенгрикули Пишағи мўғулни тўлғамаға ясадуқ ғаним кишиси ёвуқ келгач, бу икки бўлак тўлғама ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврулгайлар. Ғанимнинг қораси кўрунганда, буронғор сари майли кўпрак эди, бу жиҳаттин Абдулазизниким, тарҳқа муайян эди, буронғорға кўмак йиборилди.

Султон Иброҳимнинг қораси йироқтинким, кўрунди, ҳеч

ерда даранг қилмай, тез-ўқ келадур эди. Илгаррак кела бизнинг кррамизким, аларға кўрунди, бу тартиб ва ясолниким мулоҳаза қилдилар, ҳаср бўлуб, турай-турмай, келай-келмай дегандек қилиб, не тура олди, не бурунғидек бедаранг кела олди.

Фармон бўлдиким, тўлғамаға таъйин бўлған киши ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврулуб, ўқ қўюб, урушқа машғул бўлғайлар. Буронғор, жавонғор ҳам юруб, ғаним била тегишгайлар. Тўлғама кишиси орқасиға эврулуб, ўқ қўя кириштилар. Жавонғордин Маҳдий Хожа бурунроқ тегишти. Маҳдий Хожанинг ўтрисиға бир фавж бир фил била келди.

Булар ҳам қалин ўқ қўюб, ул фавжни ёндурдилар. Жавонғорға кўмак ғулдин Аҳмадий парвоначи ва Турдибек Кўчбек ва Муҳиб Али халифани йиборилди. Буронғорда ҳам уруш қойим бўлди.

Муҳаммад Али кўкалдош ва Шоҳ Мансур барлос ва Юсуф Али ва Абдуллоға фармон бўлдиким, ғулнинг олида рўбарўдин юруб, урушқа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам ғулнинг олидин неча қатла яхши фарангилар отти. Мустафо тўпчи ҳам ғулнинг сўл қўлидин ароба устидаги зарбзанлар била яхши зарбзанлар отти. Буронғор, жавонғор ва ғул ва тўлғама ғанимнинг гирдо-гирдини олиб, шиба қўюб, бажид урушқа машғул бўлдилар. Бир-икки қатла жавонғор, буронғор сари қиска-қиска ҳамлалар қилдилар. Бизнинг киши ўқ қўюб, шиба зарби била яна ғулиға тиктилар. Ғанимнинг ўнг қўли ва сўл қўли бори бир ерда йиғилиб, андоқ тикилиш бўлдиким, не илгари кела олдилар, не қочғали йўл топа олдилар.

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, уруш ангизи бўлди. Кун тушгача зарб уруш эди. Кун туш бўла аъдо мағлуб ва мақхур ва аҳиббо мубтаҳиж ва масрур бўлдилар. Тенгри таоло фазл ва карами била мундоқ душвор ишни бизга осон қилди ва андоқ қалин черикни ярим кунда андоқ ер била яксон қилди. Беш-олти минг киши Иброҳимнинг яқинида бир ерда-ўқ қатлға етибтурлар. Ўзга ҳар ерда ўлганларни бу маъракада ўн беш-ўн олти минг таҳмин қилур эдук. Сўнгра Аграга келганда, Ҳиндустон эли тақриридин андой маълум бўлдиким, қирқ-эллик минг киши бу маъракада ўлган экандур.

Ёғийни босиб тушира-тушира юрулди. Ўтрудин тушурган умароларни ва ўғлонларни олиб кела бошладилар. Сурук-сурук филларни филбонлари келтуруб, пешкаш қилдилар. Ёғийнинг кейнича юруб, хосса тобиндин Қисмтой мирзони ва Бобо Ҷўҳрани ва Бужка бошлиқларни, Иброҳимни чиққан хаёл қилиб, қувғунчи таъйин қилдукким, Аграга етгунча таъжил била бориб, иликлагайлар.

Иброҳимнинг ўрдусининг ичи била ўтуб, сароча ва уйлари сийр қилиб, бир қора сув ёқасига туштук. Намози дигар бор эдиким, Тоҳир Табарий халифанинг қайининиси Султон Иброҳимнинг ўлугини қалин ўлуклар ичида таниб, бошини келтурди.

Ушбу кун-ўқ Хумоюн мирзони ва Хожа Калон ва Муҳаммадий ва Шох Мансур барлос ва Юнус Али ва Абдулло ва Вали хозинни таъйин қилдукким, жарида илдам юруб, Аграни иликлаб, хизонани забт қилғайлар.

Маҳдий Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Султон Жунайд барлос ва Қутлуққадамни муқаррар қилдукким, партолдин айрилиб, илғаб, Деҳли қўрғониға кириб, хизоналарни эҳтиёт қилғайлар.

Тонгласи кўчуб, бир курўх йўл келиб, от маслаҳатига Жуун ёқасига туштук. Ора икки қўнуб, сешанба куни Шайх Низом авлиёнинг мазорини тавоф қилиб, Деҳли тўғриси Жуун ёқасида тушулди. Ушбу чаҳоршанба охшоми-ўқ Деҳли қўрғонини сийр қилиб, кечаси анда бўлуб, тонгласи, чаҳоршанба куни Хожа Қутбиддиннинг мазорини тавоф қилиб, Султон Ғиёсиддин Балбан ва Султон Аловуддин Хилжийнинг мақбара ва иморатлари ва минорини Ҳавзи Шамсий ва Ҳавзи Хосни ва Султон Баҳлул ва Султон Секандарнинг мақобири ва боғотини сийр қилиб, ўрдуға тушуб, кемага кириб, арақ ичилди. Деҳлининг эшиқдорлиғини Вали Қизилға иноят қилиб, Дўстни Деҳли вилоятида девон қилиб, бўлган хизоналарни муҳр қилиб, буларнинг уҳдасига қилдук.

Панжшанба куни андин кўчуб, Туғлақобод тўғриси Жуун ёқасига тушулди.

Одина куни ул юртда таваққуф қилдук. Мавлоно Маҳмуд ва Шайх Зайн, яна баъзи бориб, Деҳлида жумъа намози қилиб, манинг отимға хутба ўқиттилар. Фуқаро ва масокинға бир пора ярмоқ улашиб, ўрдуға келдилар.

Шанба куни ул юрттин кўчуб, кўч-баркўч Агра азима-

ти қилилди. Мен бориб, Туғлақободни сайр қилиб, ўрдуға туштум.

Одина куни, ражаб ойининг йигирма иккисида Агранинг маҳаллотида Сулаймон Фармулийнинг манзилига тушулди, Чун бу юрт хейли кўрғондин йироқ эди, тонгласиға кўчуб, Жалолхон Жағҳатнинг иморатиға тушулди.

Хумоюнким, илгаррак келиб эди, кўрғондағилар узр айтиб, ҳаял қилибтурлар, булар ҳам элнинг бесарлиғини мулоҳаза қилиб, хизонаға дастандоз бўлмағайлар, деб биз келгунча чиқар йўлларни эҳтиёт қилиб, ўлтурубтурлар.

Бикрамажит ҳиндуким, Гвалияр раажаси эди, юз йилдин кўпрак Гвалияр вилоятида оталари салтанат қилиб эдилар. Искандар Гвалиярни олур маслаҳатиға неча йил Аграда ўлтурди. Сўнгра Иброҳим замонида Аъзам Хумоюн Серваний неча маҳал бажид урушти, охир сулҳ била олиб, Шамсободини анга берди. Бикрамажит Султон Иброҳимни босқонда дўзахқа борди. Авлоди ва хайлхонаси Аграда эди. Аграга келганда Бикрамажитнинг хайлхонасининг қочар хаёли бор экандурким, Хумоюн кўйғон кишилар тутуб эҳтиёт мақомида бўлурлар, Хумоюн ҳам толоғали кўймас. Ўз ризолари била қалин жавоҳир ва жаров Хумоюнға пешкаш қилур. Бу жумладин бир ашҳар шуҳратий олмос эдиким, Султон Аловуддин келтурган экандур. Андоқ машҳурдурким, бир муқаййим мунинг қийматини тамом оламнинг икки ярим кунлуқ ҳаржи дебтур; ғолибо, секкиз мисқолдур. Мен келганда Хумоюн манга пешкаш қилди, ман Хумоюнға-ўқ бағишладим.

Кўрғон ичидаги сипоҳийлардин билгулук кишилардин бири Малиқдод Караний эди, яна Маллий Сурдук яна, Ферузахон Меватий эди. Бир нима хиял булардин зоҳир бўлди. Сиёсат қилиб йиборилди. Малиқдод Каранийни чиқариб, баъзи истидъолар қилибтурлар.

Бора-кела бу сўзлар қарор топқунча тўрт-беш кун ўтти. Аларнинг муддаосидек иноят ва шафқат қилиб, жамиъ жиҳатларини ўзларига-ўқ маоф туттук. Иброҳимнинг отасиға етти лаклик паргана накд иноят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсиға парганалар берилди. Иброҳимнинг отасини байрилари била чиқариб, Аградин бир курўх сув қуйи юрт берилди.

Панжшанба куни, ражаб ойининг йигирма секкизида намози дигар Аграга кириб, Султон Иброҳимнинг манзилиға

тушулди. Тарих тўққуз юз ўндаким, Кобул вилояти мусахҳар бўлди, ул тарихдин бу тарихқача ҳамиша Ҳиндустон ҳаваси қилилур эди. Гоҳи бекларнинг султ раъйлиғидин, гоҳи оғанининг ноҳампойлиғидин Ҳиндустон юруши муяссар бўлмас эди. Охир мундоқ мавонӣ қолмади. Кичик-кирим бек ва бекоттин ҳеч ким хилофи мақсуд сўз айта олмади.

Тарих тўққуз юз йигирма бешида черик тортиб, Бажаврни зўр била икки-уч керрида олиб элини қатли ом қилиб, Бҳираға келдук.

Толон ва торож қилмай Бҳира элиға моли омон солиб, нақд ва жинсдин тўрт лак шоҳруҳий олиб, черик элиға навкар адади била улашиб, Кобулға мурожаат қилилди.

Ушбу тарихдин тўққуз юз ўттуз иккигача Ҳиндустонға, бажид урушуб, етти-секкиз йилда беш навбат Ҳиндустонға черик торттук. Бешинчи навбатта Тенгри таоло ўз фазл ва карами била Султон Иброҳимдек ғанимни маҳкур ва абтар қилиб, Ҳиндустондек васеъ мамлакатни бизга муяссар ва мусахҳар қилди.

Ҳазрати Рисолат замонидин бу тарихқача ул юз подшоҳларидин уч киши Ҳиндустон вилоятиға мусаллит бўлуб, салтанат қилибтурлар: бир, Султон Маҳмуд Ғозий ва авлоди Ҳиндустон мамлакатада муддати мадид салтанат тахтиға ўлтурубтурлар.

Иккинчиси, Султон Шихобиддин Ғурий ва қуллари ва тавобии кўп йиллар бу мамоликда подшоҳдиқ сурубтурлар.

Учунчи мандурман, вале манинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўхшамас; не учунким, Султон Маҳмуд, Ҳиндустонниким мусахҳар қилди, Хуросон тахти анинг тахти забтида эди ва Хоразм ва Дорулмурз салотини анга мутӣ ва мунқод эди. Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. Черики икки лак бўлмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ғанимлари раажалар эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар раажа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлиқ қилур эди.

Яна Султон Шихобиддин Ғурий, агарчи Хуросон салтанати анда эмас эди, оғаси Султон Ғиёсиддин Ғурийда эди, «Табақоти Носирий»да келтурубтурким, бир навбат бир лаку йигирма минг баргуствондор била Ҳиндустонға черик тортибдур. Мунинг ғанимлари ҳам раай ва раажалар эди. Тамом Ҳиндустон бир кишида эмас эди.

Аввал навбатким, Бҳираға келдук минг беш юз, ниҳояти икки минг киши бўлғай эдук. Бешинчи навбатким келиб,

Султон Иброҳимни босиб, Ҳиндустон мамоликини фатҳ қилдим, ҳеч қачон Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайдура эди. Навкар ва савдар ва чокар жамиъ черик била бўлганлар ўн икки минг киши қаламға келди. Манга тааллуқ вилоёт Бадахшон ва Кундуз ва Кобул ва Қандаҳор эди, вале бу вилоятлардин муътаддун биҳ нафъ йўқ эди, балки баъзи вилоятлар ёғийға ёвуқ воқеъ бўлган учун, куллий мададлар қилмоқ лозим эди. Яна жамиъ Мовароуннаҳр вилоятлари ўзбак хавонин ва салотинининг тасарруфида эди, юз мингга ёвуқ чериклари бор эди, қадимий душман эди.

Яна Ҳиндустон мамлакати Бҳирадин Бҳарғача афғон тасарруфида эди, подшоҳи Султон Иброҳим эди. Вилоят ҳисоби била беш лак черики бўлмоқ керак эди. Ул фурсатта юруб, умароси муҳофат мақомида эдилар. Ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг чоғлиқ фили бор дерлар эди. Бу ҳол ва бу қувват била таваккул қилиб, ўзбакдек юз минг қари ёғийни орқада қўюб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва васеъ мулклуқ подшоҳ била рўбарў бўлдук. Таваккулимизга яраша Тенгри таоло ранж ва машаққатимизни зоеъ қилмай, мундоқ зўр ғанимни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек кенг мамлакатни мафтўҳ айлади. Бу давлатни ўзумизнинг зўр ва қувватидин кўрмасбиз, балки Тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидиндур ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки Тенгрининг айни қарам ва иноятидиндур.

Ҳиндустон мамолики васеъ ва пурмардум ва пурҳосил вилоят воқеъ бўлубтур. Шарқи ва жануби, балки ғарби ҳам Муҳит дарёсиға мунтаҳий бўлур. Шимоли бир тоғдурким, Ҳиндукуш ва Кофиристон ва Кашмир тоғлари била пайваस्तтур. Ғарби-шимоли Кобул ва Ғазни ва Қандаҳор воқеъ бўлубтур. Жамиъ Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Деҳли эрмиш. Султон Шихобиддин Ғурийдин сўнг, Султон Ферузшоҳнинг охир аҳдиғача аксар Ҳиндустон Деҳли салотинининг тахти забтида экандур.

Бу тарихдаким, ман Ҳиндустонни фатҳ қилдим, беш мулмон подшоҳ ва икки кофир Ҳиндустонда салтанат қилурлар эди. Агарчи кичик-кирим раай ва раажа тоғ ва жангалда хейли бор эдилар, вале муътабар ва мустакил булар эдилар. Бир афғонлар эдиким, Деҳли пойтахти аларда эди. Бҳирадин Бҳарғача қобиз эдилар. Афғонлардин бурун Жуунпур Сул-

тон Хусайн Шарқийнинг қабзида эди. Бу жамоатни «пурий» дерлар. Буларнинг оталари Султон Ферузшоҳ ва ул салотинининг олида саққо экандурлар. Ферузшоҳдин сўнг Жўнпур мамлакатага мусаллит бўлубтурлар.

— Деҳли Султон Аловуддиннинг илигида эди. Бу табақа саййидтур. Темурбек Деҳлини олғанда Деҳли ҳукуматини буларнинг оталариға бериб, бориб эди. Султон Баҳдул Лўдий афғон ва ўғли Султон Секандар Деҳли пойтахти била Жўнпур пойтахтиға қобиз бўлдилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳнишин бўлди.

Иккинчи, Гужаратта Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим фатҳидин бир неча кун бурунроқ оламдин нақд қилди. Бисёр муташарриъ подшоҳ эди, толиби илмлиғи бор эди, ҳадис муталаа қилур эди, доим мушаф китобат қилур эди. Бу табақани таънк дерлар. Буларнинг ҳам оталари Султон Ферузшоҳ ва ул салотинға схаробдор экандурлар. Ферузшоҳдин сўнг Гужарат вилоятиға қобиз бўлубтурлар.

Учунчи, Даканда Баҳманийлар эди. Вале бу тарихта Дакан салотиниға ихтиёр ва иқтидор қолмайдур эди. Тамом вилоятларни улуғ беклар иликлар эди. Бир нимаға эҳтиёж бўлса, беклардин тилар эди.

Тўртунчи, Малва вилоятидаким, Мандав ҳам дерлар, Султон Маҳмуд эди. Бу табақани хилжий дерлар. Муни Раана Сангаа кофир босиб, аксар вилоятиға қобиз бўлуб эди, бу ҳам заиф бўлуб эди. Буларнинг ҳам оталари Ферузшоҳнинг тарбияткардаларидин экандур. Андин сўнгра Малва вилоятиға қобиз бўлубтурлар.

Бешинчи Бангала вилоятида Нусратшоҳ эди. Отаси Бангалада подшоҳ бўлуб эди, саййид эди ва Султон Аловуддинға мулаққаб эди. Мунга салтанат мерос тегиб эди. Ажаб расмедур, Бангалада салтанат мероси камроқ бўлур. Подшоҳининг бир муайян тахти бор. Умаро ва вузаро ва соҳиб мансабларнинг ҳар қайсининг бир муқаррарий ери бордур. Бангала эли қошида ул тахт ва ерлар мўтабардур. Ҳар қайси ерда тобиъ ва мутиъ навкар ва чокар ва жамъи муайян ва муқаррардур. Подшоҳининг насб ва азли хотири тиласа, ҳар кимниким бировнинг ериға ўлтурғузди, ул ерга тобиъ ва мутиъ навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур, балки подшоҳининг тахтида ҳам бу хосияттур. Ҳар ким подшоҳини ўлтуруб, тахтға чиққунча фурсат топса, ул подшоҳ бўлур. Умаро ва вузаро

ва сипоҳий ва раият барча анга итоат ва инқиёд қилурлар. Бурунғи подшоҳидек подшоҳ ва фармонраво билурлар. Бангала элининг сўзи будурким, биз тахт ҳалолхўридурбиз. Ҳар ким тахт устида бўлса, биз анга мутӣ ва мунқоддурбиз.

Нечукким, Нусратшоҳнинг отаси Султон Аловуддиндин бурун бир ҳабаший подшоҳини ўлтуруб, тахтқа чиқиб, муддате салтанат қилди. Ҳабашийни, Султон Аловуддиндин сўнг, ирс тариқи била ҳоло ўғли подшоҳ бўлубтур.

Яна Бангалада бу расмдурким, ҳар кишиким подшоҳ бўлди, бурунғи подшоҳдарнинг хизоналарини сарф ва ҳарж қилмоғлиқ куллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизона йиғмоқ керак. Хизона жамъ қилмоғлиқ ул элнинг қошида фахр ва мубоҳоттур. Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотинининг жамиъ байтутотининг қадимдин муқаррар ва муайян танлари парганалар бордурким, ўзга ерга асло ҳарж бўлмас.

Улуқ ва мўтабар ва мусулмон ва қалин чериклик ва бисёр вилоятлиқ бу беш подшоҳ эдиким, мазкур бўлди.

Кофирлардин улуғроғи вилоят ва черик била Бижданагар раажасидур. Яна Раана Сангаадурким, бу ёвуқларда ўзининг журъати ва қиличидин мунча улғайиб эди. Асли вилояти Читўр эди, Мандав салотинининг салтанати ҳалал топганда Мандавга тааллуқ қалин вилоятқа қобиз бўлди: мисли, Рантанбўр ва Сарангпур ва Бҳилсан ва Чандерий.

Тарих тўққуз юз ўн тўртта Тенгри таоло инояти била Чандерийким, неча йил эди, дор-ул-ҳарб бўлуб эди. Мединий Рав отлиқ Раана Сангаанинг улуғ ва муътабар кишиси тўрт-беш минг кофир била анда эди. Бир-икки гарийда зўрлаб олиб, кофирларни қатли ом қилиб, дорулислом қилдим, нечукким, шарҳи мазкур бўлғусидур.

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида ғалаба раай ва раажадур, баъзи мутиул-ислом, баъзи йироқлигидин ё ери берклигидин ислом подшоҳлариға итоат қилмайдурлар.

Ҳиндустон аввалғи иқлимдин ва иккинчи иқлимдин ва учунчи иқлимдиндур. Тўртунчи иқлимдин Ҳиндустонда йўқтур. Ғариб мамлакате воқеъ бўлубтур. Бизнинг вилоятларға боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозиъ ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели барча ўзгача воқеъ бўлубтур. Кобул тавобии гармсерагарчи баъзи ишта Ҳиндустонға мушобаҳати бор, баъзида йўқ.

Синд сувини ўтгач, еру сув ва йиғочу тош ва элу улус ва роху расм тамоми Ҳиндустон тариқидадур. Шимолидағи тоғким, мазкур бўлди, Синд дарёсидин ўтгач, бу тоғда Кашмир тавобии вилоятлардур. Агарчи бу тарихда бу тоғдағи вилоятлар, —мисли, Пақлий ва Шаҳманг аксари Кашмирга итоат қилмас, вале бурун Кашмир доҳили экандур. Кашмирдин ўтгач, бу тоғда бениҳоят эл ва улус ва паргана ва вилоятлардур. Бангала ва балки Муҳит ёқасигача бу тоғда пайваст халойикдур.

Ҳиндустон элидин мунча таҳқиқ ва тафтиш қилилди, ҳеч ким бу тавойифдин таҳлиқ хабар айта олмади. Ушмунча дейдурларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирға еттиким, Ҳиндустон эли «шин»ни «син» талаффуз қилур. Чун бу тоғда муътабар шаҳар Кашмирдур, балки Кашмирдин ўзга бу тоғда яна шаҳаре эшитилмайдур. Бу жиҳаттин бўла олурким, «Касмир» демиш бўлғайлар.

Бу тоғ элидин матў нофа мушк ва қўтоси баҳрий ва заъфарон ва сурб ва мисдур. Бу тоғни Ҳинд эли Савалак Парбат дерлар, ҳинд тили била «сава» — рубъ, «лак» — юз минг, «парбат» — тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг тоғ бўлғай. Бу тоғларда қор ўксумас. Ҳиндустоннинг баъзи вилоятидин, мисли, Лахўр ва Саҳринд ва Санбалдин бу тоғда қор оқариб кўрунур. Ушбу тоғ Кобулда Ҳиндукушқа мавсумдур. Кобулдин бу тоғ шарққа боқа борибтур, бир нима жанубка мойил. Жануби тамом Ҳиндустонноттур. Бу тоғнинг ва бу номаълум улусларнингким, «кас» дерлар, шимоли Тибат вилоятидур.

Бу тоғдин қалин дарё чиқиб, Ҳиндустоннинг ичи била оқар. Саҳринддин шимол сари боқа олти дарёким, Синд ва Баҳат ва Чаноб ва Равий ва Бияҳ ва Сатлаж бўлғай, ушбу тоғдин чиқиб, Мўлтон навоҳисида барча бир ерда қотилур, барча бир ерда қотилғонда ҳам Синд дерлар; Ғарб сари оқиб Татта вилоятининг ичи била ўтуб, Уммонға қотилур. Бу олти дарёдин ўзга дарёлар: Жуун ва Ганг ва Рапат ва Ғўмтий ва Гагар ва Сару ва Гандак ва яна қалин дарёлардурким, бори Ганг дарёсига қотилиб, Ганг-ўқ атанур, Шарқ сари оқиб, Бангала вилоятининг ораси била ўтуб, Муҳитка тўқулур. Борининг манбайи ушбу Савалак Парбаттур. Яна баъзи дарёлардурким, Ҳиндустон тоғларидан чиқар, мисли, Чанбал ва Банас ва Бетвий ва Сўн, бу тоғларда қор асло бўлмас, алар ҳам Ганг дарёсига қотилур.

Ҳиндустонда ҳам тоғлар бордур. Ул жумладин бир тоғе тушубтур, шимолдин жанубқа боқа бориπτур. Бу тоғнинг ибтидоси Деҳли вилоятида Ферузшоҳнинг Жаҳоннамо отлик иморатидиндурким, парчағина тошлиқ тоғнинг устида воқеъ бўлбтур. Мундин ўтгач, Деҳли навоҳисида парча-парча кичикрак-кичикрак анда-мунда тошлиқ тоққиналар пайдо бўлибтур. Меват вилоятиға ета бу тоғлар улўғроқ бўлур. Меватдин ўтуб Баяна вилоятиға борур, Секрий ва Барий ва Дўлпурнинг тоғлари ҳам ушбу тутта тоғлардиндур, агарчи пайваст эмас. Гвалиярнингким, Галиюр дерлар, тоғлари ушбу тоғнинг шуъбаларидиндур. Рантанбўр ва Читўр ва Мандав ва Чандерий тоғлари ҳам ушбу тоғ ракларидиндур. Баъзи ерларда етти-секкиз курўх мунқатиъ бўлбтур. Бу тоғлар паст-паст ва дурушт ва тошлиқ ва жангаллиқ тоқлардур. Бу тоғларда қор асло ёғмас.

Ҳиндустонда баъзи дарёларнинг манбайи бу тоғлардур. Ҳиндустоннинг аксари вилоёти туз ерда воқеъ бўлбтур. Мунча шаҳарлар ва мунча вилоятларким бор, ҳеч ерда оқар сув йўқтур. Оқар суви дарёлардур, баъзи ерларда қора сувлардур.

Баъзи шаҳарларнингким, ариқ қозиб, сув чиқарур қобилияти ҳам бор, сув чиқармайдурлар. Бу неча жиҳаттин бўла олур: бир буким, зироат ва боғотиға асло сув эҳтиёж эмас, ҳарифий маҳсули худ пашакаал ёмғури била бўладур. Бу ғарибтурким, рабийй маҳсулиға агар ёмғур бўлмаса ҳам бўладур. Дарахтларнинг ниҳолиға бир-икки йил сувни ташиб ё чарх била ё далв била сув берадурлар, андин сўнг асло сув бермак эҳтиёж эмас. Баъзи сабзиларға сув берадурлар. Лахўр ва Дипалпур ва Саҳринд ва ул навоҳида чарх била сув берадурлар.

Икки узун ипни чоҳнинг қаддича ҳалқа қилибтурлар, икки ипнинг орасиға йиғочлар боғлаб, кўзаларни йиғочларға беркитибтурлар. Бу кўзаларни беркитган ипни чоҳ устидаги чархға солибтурлар, бу чархнинг тийрининг яна бир бошида яна бир чарх қилибтурлар, бу чархнинг қошида яна бир чарх қилибтурларким, ўки тик турубтур, ўй бу чархни эвургач, парралари иккинчи чархнинг парралариға кириб, ул кўзалик чарх эврулар, сув тўқулур ерда нов қўюбтурлар, новдин ҳар қаён сув элтарлар. Яна Агра ва Чандвар ва Баяна ва бу навоҳида далв била сув берурлар. Бу машаққатлиқтур ва мурдорлиғи ҳам бор. Чоҳ ёқасида айри

йиғочни беркитиб, айрининг орасида ғалтак тартиб қилиб-турлар. Узун арғамчиға улуғ далвни боғлаб, бу ғалтак устиға солибтурлар. Арғамчининг бир учини ўйға боғлабтурлар. Бир киши ўйни ҳайдамоқ керак, бир киши далв сувин тўкмак-керак. Ҳар қатла ўй тартиб, далвни чикриб, ёнар маҳалда ул арғамчи ўйнинг йўлиғаким, ўй сийдук ва тезаги била мулаввасдур, тегиб, яна чоҳқа тушар. Баъзи зироатларға сув эҳтиёж бўлса, кўза била эр ва хотун сув ташиб суғорадурлар.

Ҳиндустоннинг шаҳарлари ва вилоятлари асру бесафодур. Бори шаҳарлари ва бори ерлари бир вазълиқ, боғотиға том бўлмас. Аксар ерлари туб-туз воқеъ бўлубтур. Баъзи дарёларнинг ва рудларнинг ёқаси пашакаал ёгинлари жиҳатидин об-кандлар бўлубтурким, ҳар ердин убур ва мурур мутаазирдур. Тузларида баъзи ерларда тиконлиқ дарахт жангали бордурким, парганаларнинг эли бу жангалларда қузғадаб мутамарридлик қилиб, мол бермаслар. Ҳиндустонда оқар сув дарёлардин ўзга камдур. Аҳёнан баъзи ерда қора сувлар бор. Ушмунча шаҳар ва вилоят чоҳ суви била ё ҳавз суви билаким, пашакаал ёмғуридин йиғилмиш бўлғай, майшат қилурлар.

Ҳиндустонда мавозиъ ва кентларнинг, балки шаҳарларнинг бузулмоқ ва тузалмаги бир замонда бўладур. Ушмундоқ улуқ шаҳарларким, йиллар анда мутавааттиндурлар, агар қочарлари бўлса, бир кунда-бир ярим кунда андоқ қочадурларким, осор ва аломатлари қолмайдур. Агар тузалмакка юз кўйсалар, ариқ қозмоғи ва банд боғламоғи эҳтиёж эмас. Экинлари тамом лаълимидур. Элига худ ниҳоят йўқтур, жамиъ йиғилдилар, бир ҳавз ясадилар, ё чоҳ қозидилар. Ўй ясамоқ ё том кўпармоқ худ йўқтур. Хас бисёр ва дарахт бешумор, чирилар қилдилар, филҳол кент ё шаҳар бўлди.

Ҳайвонотким, Ҳиндустон махсусидур, вухушдин бир филдурким, Ҳиндустоний «ҳаатий» дерким, Калпий вилоятининг сарҳадларида бўлур. Андин юқори шарқ сари боқа борған сари саҳройи фил кўпрак бўлур. Ул орадин фил тутуб келтурурлар. Курара ва Маникпурдин ўттуз-қирқ мавзиънинг иши фил тутмоқдур. Девонға фил-ўқ жавоб берурулар. Фил азимул-жусса ва зийрак жонивордур. Ҳар не десалар билур ва ҳар не буюрсалар қилур. Баҳоси улуқлуғига ярашадур, қарилаб сотарлар.

Ҳар неча улуқроқ — баҳоси кўпрак. Андоқ ривоят қилди-

ларким, баъзи жазойирда ўн қари фил бўлур эрмиш. Бу орада худ тўрт-беш қаридин иқизрак кўрулмади. Филнинг емак ва ичмаги тамом ҳартуми биладур, ҳартуми бўлмаса тирилмас.

Ҳартумининг икки ёнида юқориғи энгагида икки улук тиши бор, томға ва йиғочқа ушбу тишларини кўюб, зўрлаб йиқитур. Урушмоқ ва ҳар зўр ишларким бўлса, ушбу тишлар била қилур. Ож бу тишларни дерлар. Бу тишларнинг ҳинд элининг қошида хейли қадри бор. Филнинг туки йўқтур. Ҳиндустон элининг қошида филнинг бисёр эътибори бор. Черикларида ҳар фавжким бор, албатта, бир неча фил ҳамроҳдур. Филнинг баъзи яхши хайсиятлари бор: улук сувлардин ва тунд ва тез сувлардин қалин юк кўтариб, осон ўтадур. Яна тўрт-беш юз киши тортар қазон аробасини уч-тўрт фил осон тортиб борадур, вале бўғузи хейли улуктур, икки қатор теванинг бўғузини бир фил ер.

Яна карқдур; бу ҳам улук жониворедур, захомати уч говмишча бўлғай. Ул сўзким, ул вилоятларда машҳурдуким, карк филни шох била кўтарур эмиш, ғолибо ғалаттур. Бир шохи бор, бурнининг устида, узунлиги бир қаришдин кўпрақ икки қариш худ кўрулмайдур. Бир улук шохидин бир обхўра кишти бўлди, яна бир нарднинг тоси булди, яна уч-тўрт эллик ҳам шояд ортти экин. Териси бисёр қалин бўлур. Қаттиқ ёй била бағалкушо ва хўб тўлдуруб урсалар, яхши кирса, тўрт эллик кирар. Дерларким, пўстининг баъзи ерларидин ўқ хейли ўтар эрмиш. Икки қўлининг қошидин ва икки бутининг қошидин тихи тушубтур. Йироқдин ёпуғ ёпқондек кўрунур. Ўзга ҳайвоноттин отқа мушобаҳати кўпрактур. Нечукким, отнинг улук қррни бўлмас, мунинг ҳам улук қррни йўқтур, нечукким, отнинг ошуқ ўрнида парча сўнгаги бўлур, мунинг ҳам ошуқ ўрнида парча сўнгаги бор; нечукким отнинг илигида кўмук бўлур, мунинг ҳам илигида кўмук бор. Бу филдин даррандароқтур. Вале онча мутиъ ва мунқод бўлмас, Паршовар ва Ҳашнағарнинг жан-галларида қалин бўлур. Яна Синд суви била Бҳира вилоятининг орасидаги жангалларда ҳам қалин бўлур. Яна Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида қалин бўлур. Аксар Ҳиндустон юрушларида Паршовар, Ҳашнағар жангалларида карк ўлтурулур эди. Тавр шохлар урар. Бу овларда ғалаба кишини ва отни шох урубтур. Бир овда Мақсуд отлик чухранинг отини шохи била бир найза бўйи ташлади. Бу жиҳаттин Мақсуд каркка мулаққаб бўлди.

Яна сахройи говмишдур. Бу говмишдин хейли улуғроқдур. Шохи бу говмишнинг шохидек кейинга боқа ётуқ эмастур.

Бу маҳкам музир ва дарранда жонивордур. Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида ҳам қалин бўлур.

Яна нилаговдур, баландлиғи отча бўлғай. Оттин бир нима инчкарактур, эркаки кўқтур. Бу жиҳаттин ғолибо «Нилагов» дерлар. Икки кичикрак шохи бор. Бўғзида бир қаришдин узунроқ туки бордур. Баҳрий қўтасга мушобаҳоти бор. Тувоғи ўйнинг тувоғидек айридур. Модасининг ранги буғу—маралнинг рангидектур. Шохи ҳам йўқтур. Бўғзидағи туки ҳам йўқтур. Эркакига боқа бу тупчоқ вазъдур.

Яна кўтахпойдур улуклуғи оқ кийикча бўлғай. Мунинг икки қўли ва икки бути қискароқдур. Бу жиҳаттин кўтахпой дерлар. Мунгузи бўғу мунгузидек шохчалиқдур, вале кичикрактур. Ҳар йил, бўғудек бу ҳам мунгуз солур. Югурушда забунроқдур. Бу жиҳатдин жангалдин чиқмас.

Яна бир жайраннинг эркаги хуна йўсунлуқ кийикдур. Орқаси қора, туки оқ, хунанинг шохидин мунинг шоҳи узунроқтур ва паришонроқтур. Ҳиндустоний «калаҳра» дер. Аслида «калаҳиран» экандур, яъни қаро кийик тахфиф қилиб, «калаҳра» дебтурлар. Модаси оқдур. Ушбу калаҳра била кийик тутарлар: бу калаҳранинг шохига тузоқнинг халқасини беркитурлар. Оёғига тўпукдин улукроқ тошни овизон боғларлар, яъни кийик элтгондин сўнг йироқ кетарига монӣ бўлғай. Андин сўнг ёзи калаҳрасини кўруб, муқобаласида қўя берурлар. Бу кийик урушқа ғариб ҳарисдур, филҳол урушқа келур, шох била урушуб, сусушуб илгари-кейин борурда-келурда ул кийикнинг шоҳи бу кийикнинг шохига беркитган тузокка кирар. У қочмоққа майл қилса, ром кийик қочмас, ғолибо оёғига боғлагон тош монӣ бўлур. Бу нав била қалин кийик тутарлар. Тутқондин сўнг ром қилурлар. Яна кийикларни тутмоққа ром қилурлар. Яна бу ром кийикларни ҳам уйда урушга солурлар. Яхши урушур.

Яна Ҳиндустоннинг тоғ доманаларида кичикрак кийик бўлур. Арҳар ғалчанинг бир йиллиқ тўқлисича улуғлуғи бўлғай.

Яна бир чиний ўйдур, кичиккина ўйдур. Ул ерларнинг улук қўчқорича бўлғай. Ёўшти бисёр юмшоқ ва лазиздур.

Яна маймундур. Ҳиндустоний «бандар» дер. Бу ҳам пуранвў бўлур. Бир нави улдурум, ул вилоятларга элтарлар.

Лўлилар ўюн ўргатурлар. Дарайи Нур тоғларида Кўхи Сафиднинг Хайбар навоҳисидаги доманаларида ва андин қуйи тамом Ҳиндустонотта бўлур.

Булардин юқори бўлмас. Туки сариқ ва юзи оқдур, қуйруғи хейли узун эмастур.

Яна бир нав маймун бўлур, Бажавр ва Савад ва ул навоҳиларда кўрулмайдур. Ул вилоятларга элтар маймунлардин хейли улукроқдур. Қуйруғи ҳам бисёр узундур. Туки окроқтур. Юзи қоп-қорадур. Бу нав маймун Ҳиндустоннинг тоғларида ва жангалларида бўладур. Ул вилоятларда йўқтур.

Яна бир нав маймун бўладур, юзи ва туки ва бори узви қоп-қорадур.

Яна нувлдур, қишдин жузвий кичикрак бўлғай. Йиғочқа чиқар. Баъзи муш хурмо ҳам дерлар. Муни муборак тутарлар.

Яна бир сичқондурким, «гилахрий» дерлар. Бу ҳамиша дарахтларда-ўқ бўлур. Дарахтларнинг устида юқори-қуйи ажаб чуст ва часпон югурур.

Туюрдин: бир товусдур. Пурранг ва пурзеб жониворедур. Андоми ранг ва зебича эмас. Жуссада турнача бўлғай, турнача баланд эмастур. Нарининг ва модасининг бошида йигирма-ўттуз пар бордур, икки-уч эллик баландлиғи бўлғай. Модасининг яна зеб ва ранги йўқтур. Нарининг бошида тавки савсанийдур, бўйни хушранг кўқтур. Бўйнидин қуйи орқаси сариқ ва тўтаги ва кўк ва бинафша ранглар била мунаққаш воқеъ бўлубтур. Орқасидаги гуллари кичикрак-кичикрак гуллардур. Орқасидин қуйироқ ушбу ранглар била мунаққаш улуғ-улуғ гуллар қуйруғининг учиғача бордур. Баъзи товусларнинг қуйруғи бирар қулоч бўлур ва гуллуқ парларининг остида қискароқ, ўзга қушларнинг қуйруғидек қуйруғи ҳам бордур. Бу расмий қуйруғи ва қанотлари қизилдур.

Бажавр ва Саводда ва андин қуйи бўлур. Андин юқори Қунар ва Ламғонот ва ҳеч ерда бўлмас. Учмоқта қирғовулдин ҳам ожизроқдур. Бир-икки қатладин ортуқ уча олмас. Учмоқта забун жиҳатидин ётоғда бўлур ё жангалда. Бу ажабтурким, товус бўлур жангалларда шағол кўп бўлур. Бир қулоч қуйриғи била жангалдин жангалга юрур, шағолдин нечук мутазаррир бўлмас экан. Ҳиндустоний «мўр» дер. Имом Абу Ҳанифа мазҳабида ҳалолдур.

Гўшти холи аз маза эмас, дуррож гўштиға ўхшар, вале тева этидек кароҳати табъ била ейиладур.

Яна тўтидур. Бу ҳам Бажавр ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур. Ёзлар тут пишиғида Нингнаҳор ва Ламғонотка келур.

Ўзгавақтларда бўлмас. Тўти турлук-турлук бўладур. Бир нави улдурким, ул вилоятларға элтарлар, суҳангўй қилурлар.

Яна бир нави бу тўтидин кичикрак бўлур. Муни ҳам суҳангўй қилурлар. Бу жинсни «жангалий» дерлар. Бу жинс Бажавр ва Савад ва ул навоҳида бисёр бўлур. Ул мартабадаким, беш минг-олти минг бир хил учар. Бу тўти била ул тўти орасида жуссада тафовуттур. Ранглари худ бирдек-ўкдур.

Яна бир нав тўти бўлур. Бу жангалий тўтисидин ҳануз кичикрақ боши қип-қизил, қанотларининг усти ҳам қизил бўлур. Қуйруғининг учи икки элликча йироқ бўлур. Ушбу жинсининг баъзисининг боши савсаний бўлур. Бу жинс суҳангўй бўлмас. Муни Кашмир тўтиси дерлар.

Яна бир нав тўти бўлур. Жангалий тўтидек кичикрак бўлур. Тумшуғи қора, бўйнида улук қора тавқи бор, қанотларининг усти қизил, яхши сўз ўрганур. Хаёл қилур эдукким, тўти ва шорак ҳарне ўргатсалар айтур, ўз бошича маъни тахайюл қилиб, талаффуз қила олмас. Бу фурсатта Абулқосим жалойирким, яқин мулозимларимдиндур, ажаб нима ривоят қилди; ушбу жинс тўтининг қафаси ёпуқ экандур, тўти айтибтурким: «Рўйи маро во кунки, дамгир шудам».

Яна бир навбат кўтарган қахаарлар дам олғали ўлтурғанда рахгузар эл ўтуб борадурлар экандур, тўти дебтурким: «Мардум рафтанд, шумоён намеравед», вал-ухда ту алар-ровий. Бовужуд киши ўз қулоғи била эшитмагунча инонса бўлмас.

Яна бир нав тўти бўлур, хушранг қип-қизил. Яна баъзи ранглари ҳам бор. Мушаххас хотирда қолмағон учун машруҳ битилмади.

Қизил бисёр хушранг ва хушшакл тўтидур, суҳангўй ҳам қилурлар эмиш. Айби будурким, чини синиғини мис табаққа тортқондек кўп нохуш ва тез уни бор.

Яна бир шоракдур. Бу Ламғонотта бисёрдур. Андин қуйи тамом Ҳиндустонотта кўп бўлур. Бу ҳам турлук-турлук бўладур. Бир нави будурким, Ламғонотта кўптур. Боши қора, қанотлари ола, жуссаси чуғурчуқдин бир нима улукроқ ва қаборқтур.

Сўз ўргатурлар. Бир навини «мино» дерлар. Бангаладин келтурурлар. Якранг қорадур, жуссаси бу шоракдин хейли улукдур, тумшуғи ва оёғи сарикдур, икки қулоғида сарик пўслари бор, солиниб турадур. Мунинг баднамолиғи бор. Сухангўй қилурлар, яхши айтур ва фасих айтур.

Яна бир нав шорак бўлур. Бурун мазкур бўлган шоракдин иничкарактур. Қўзларининг гирди қизил бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас, «вин шорак» дерлар.

Яна бу фурсатдаким, Ганг сувиға кўпрук боғлаб ўтуб, мухолифларни қочурдуқ Лакнав ва Авад ва навоҳисида бир нав шорак кўрулдиким, кўкси оқ боши ола, елкаси қора, ҳаргиз кўрулмайдур эди. Бу жинс ғолибо сўз ўрганмас.

Яна лўчадур, бу кушни «буқаламун» ҳам дерлар. Бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқдур. Улуқлуғи кабки дарийча бўлғай; ғолибо, Ҳиндустон кабки дарийсидур. Нечукким, кабки дарий тоғларнинг куллаларида юрур, бу ҳам тоғ куллаларида юрур. Кобул вилоятларидин Нижров тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Андин юқори бўлмас. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: киш бўлғоч, тоғ доманалариға тушар, агар учурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло учолмас, тутарлар. Маъкул-ул-лаҳмдур, бисёр лазиз эти бордур.

Яна бир дуррождур. Бу Ҳиндустон махсуси эмастур. Гармсер вилоятларда бўлур, вале баъзи жинси Ҳиндустондин ўзга ерида бўлмас учун, мунинг тақриб била зикр қилдим. Дуррожнинг жуссаси какликча бўлғай. Нарининг орқаси қирғовулнинг модаси рангидекдур, бўғзи ва кўкси қорадур, оқ-оқ туклари бордур, икки кўзининг икки ёнида қизил хатте тушубтур, тавре қичкурурким: «Шир дорам шакарак» анинг унидин масмуъ бўлур, «шир»ни қитдек айтадур, «дорам шакарак» худ дуруст муталаффиз бўладур. Астробод дуррожлари «бот мани туттилар» деб қичқирур эмиш.

Арабистон ва ул навоҳининг дуррожи «Бишшукри тадамун нуъм» деб чорлар эмиш. Модаси қирғовулнинг юзларидек ранглиқдур. Нижровдин қуйи бўлур.

Яна бир дуррож жинси бир кушдур, «қанжал» дерлар. Жуссаси дуррожча-ўқ бўлғай, уни какликнинг унга хейли ўхшар, вале мунинг уни кўп тездур. Нари била модасининг ранги орасида тавофут камдур. Паршовар ва Ҳашнағар вилоятида ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур, андин юқори бўлмас.

Яна пулпакордур, улуклуғи кабки дарийча бўлғай, уй товуғи андомликдур, ранги ҳам мокиён рангликдур, томоғидин қуйи кўксигача хушранг қип-қизилдур. Пулпакор Ҳиндустон тоғларида бўлур.

Яна сахройи-товукдур. Уй товуғи била бу товукнинг орасида фарқ будурким, бу сахройи товук кирғовулдек учар, яна уй товуғидек ҳар ранг-ҳар ранг бўлмас. Бу товук Бажавр тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Бажаврдин юқори бўлмас.

Яна чалсийдур. Жуссада пулпакордектур, пулпакор мундин хушрангрокдур, Бажавр тоғларида бўлур.

Яна шомдур. Улуклуғи уй товуғича бўлғай. Ғайри мукаррар ранглари бор. Бу ҳам Бажавр тоғларида бўлур.

Яна бўданадур. Агарчи бўдана Ҳиндустон махсуси эмасдур, вале тўрт-беш жинс бўданадурким, Ҳиндустон махсусидур. Бир бўданадурким, бизнинг вилоятларға борур бўданадин улукроқ ва болидароктур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятқа борур бўданалардин қисқарокдур, қанот-қуйруғининг қизилроқ ранги бор. Бу жинс бўдана чирдек хайл-хайл учадур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятларға борур бўданадин кичикрақ бўғзи била кўксида қораси кўпрак бўлур.

Яна бир бўданадур. Бу бўдана Кобулға оз-оз борур. Кичиккина бўданадур, қорчадин бир нима улукроқ бўлғай, Кобулда «кўрату» дерлар.

Яна бир ҳарчалдур, улўғлиғи туғдоқча бўлғай. Ғолибо, Ҳиндустон туғдоғидур. Гўшти бисёр лаззатликдур. Баъзи қушнинг бут эти яхши бўлур, баъзининг кўксининг эти яхши бўлур: ҳарчалнинг бори эти лаззатлик ва хўбдур.

Яна чарздур. Туғдоридин жуссаси бир нима кичиракдур. Нарининг орқдси туғдоридектур, кўкси қорадур. Модаси якрангдур. Чарзнинг гўшти ҳам бисёр лазиздур. Нечукким, ҳарчалнинг туғдоқка мушобаҳати бор, чарзнинг ҳам туғдоғиға мушобаҳати бор.

Яна Ҳиндустон бағриқорасидур, ул бағриқорадин кичикроқ ва иничкарактур. Бағрининг қораси ҳам камдур. Уни ҳам андин инчкарактур.

Яна қушлардурким, сувда ва сув ёқаларида бўлур; ул жумладин: бир дангдур, улук жуссалик жонивордур, ҳар қаноти бир қулоч бордур. Бошининг ва бўйнининг туки йўқтур. Бўғзида ҳаритадек бир нима солиниб турубтур. Орқаси қора,

кўкси оқдур. Аҳёнан Кобулға борур. Бир йил Кобулда данг тутуб келтуруб эдилар, яхши ром бўлуб эди. Гўшти ташлаб берсалар ҳаргиз хато қилмас эди, тумшуғи била олур эди. Бир қатла бир шаш наъл кафшни ютуб эди. Яна бир навбат бир бутун товукни қанотлари ва патлари била дуруст ютти.

Яна бир саърасдур. Ҳиндустонда бўлган турклар тева-турна дейдурлар. Бу бир нима дангдин кичикрак бўлғай, бўйи дангдин баландроқдур, боши қип-қизилдур. Муни уйда сахлайдурлар, яхши ром бўладур.

Яна майнақдур. Бўйи саъраска ёвушур. Жуссаси кичик-рактур. Лаклакдин хейли улукдур, лаклакка мушобаҳати бор, тумшуғи лаклакнинг тумшуғидин узунроқдур. Тумшуғи қорадур, боши савсани, буини оқ, қанотлари оладур, жарка қанотларининг учлари ва тублари оқдур, ўртаси қорадур.

Яна бир лаклакдур. Бўйни оқдур, боши ва жамиъ аъзо-си қорадур. Ул вилоятларға борур лаклакдин кичикракдур. Бу лаклакни ҳиндустоний «якранг» дер. Яна бир лаклакдур — ранги ва вазъи тамом ул вилоятларға борур лаклаклар-дектур. Ғояташ, тумшуғи қорароқтур. Ул лаклакдин хейли кичикдур.

Яна бир, қушдур, уқор била лаклакка мушобаҳати бор. Уқордин тумшуғи улукроқ ва узунроқдур, жуссаси лаклак-дин кичикрактур.

Яна бир улуғ бўзакдур. Улуғлуғи сорча бўлғай. Икки қано-тининг орқаси оқдур. Баланд уни бордур.

Яна бир, боши ва тумшуғи қора оқ бўзакдур. Ул вилоятқа борур бўзакдин хейли улукдур. Ҳиндустон бўзакидин кичи-крактур.

Яна бир ўрдактур, ғармпой дерлар, сўна бўрчиндин улуғроқдур, нари ва модаси бир рангдур. Ҳашнағарда дойим бўлур, гоҳи Ламғонотқа ҳам борур. Гўшти хейли лазиздур.

Яна бир ўрдактур, шахмурғ дерлар, қоздин жузвий ки-чикрак бўлғай, тумшуғининг устида баландлиғи бор, кўкси оқдур, орқаси қорадур. Гўшти мазалиқдур.

Яна бир зумаждур, улуғлуғи бургутча бўлғай. Қора ранг-ликдур.

Яна бир сор бўладур, орқаси ва қуйруғи қизил.

Яна Ҳиндустоннинг ола карғасидур, ул вилоятнинг олақарғасидин кичикрак ва иничкарақдур. Бўйнида жузве оқи бордур.

Яна бир кушдур, қарға била аккаға мушобаҳати бор. Ламғонотта мурғи жангал дерлар. Боши ва қўкси қора, қанотлари ва қуйруғи қизилроқ, қўзлари қип-қизил. Учмоқта ожиз учун жангалдин чиқмас. Бу жиҳатдин мурғи жангал дерлар.

Яна бир улуғ шаппарадур, чангаддир дерлар. Улуқлуғи япалоқча бўлғай. Боши итнинг кучугининг бошиға ўхшар. Дарахтқаким қўнар хаёли қиладур, бир шохни тутиб, сарнигун бўлуб турадур. Ғаробати бордур.

Яна бир Ҳиндустон аккасидур, «матайла» дерлар. Аккадин жузве кичикрак бўлғай. Акка оқоладур, матайла оладур.

Яна бир кушкинадур, улуқлуғи сондуғочча бўлғай, хушранг қизилдур, қанотларида озроқча қоралари бордур.

Яна бир қарчадур, қорлуғоч йўсунлукдур, қорлуғочдин хейли улукдур, якранг қоп-қорадур.

Яна бир кўялдур, узунлуғи зоғча бўлғай, зоғчадин хейли иничкаракдур. Тавре ўкур. Ҳиндустон булбули бу эмиш. Ҳиндустон эли қошида булбулча ҳурмати бордур. Қалин дарахтлиқ боғларда бўладур.

Яна бир кушдур шақроқ йўсунлукдур. Йиғочларға ёпишуб турур, улуклуғи шақроқча бўлғай. Тўтидек сабз рангликдур.

Сув ҳайвоноти: бир шери обидур, қора сувларда бўладур, гиласға мушобаҳати бор. Дерларким, кишини ва балки говмишни олур эмиш.

Яна сейсордур, бу ҳам гилас вазъликдур. Тамом Ҳиндустон дарёларида бордур. Тутуб келтуруб эдилар, узунлуғи тўрт-беш қари ёвушар эди. Йўғонлиғи қўйча бўлғай. Мундин улуғроқ ҳам бўлур эмиш, ярим қаридин узунроқ тумшуғи бор, юқориғи тумшуғи ва қуйиғи тумшуғида иничка-иничка қатор кичик тишлари бор. Сув ёқаларида чиқиб ётадур.

Яна ҳуки обидур, бу ҳам тамом Ҳиндустон дарёларида бўлур. Сувдин баякбор чиқар, боши кўрунур-кўрунмас яна сувға чўмар, қуйруғи кўрунуб қолур, мунинг тумшуғи ҳам сейсар тумшуғидек узундур ва ушоқ қатор тишлари бордур. Ўзга боши ва танаси балиқдектур, сувда ўйнар вақт мушук йўсунлук кўрунадур. Сару сувидағи ҳуки обилар ўйнар маҳалда сувдин дуруст чиқаду. Бу балиқдек сувдин ташқари ҳаргиз чиқмас.

Яна гариялдур, бу улук бўлур эмиш. Сару дарёсида черик элидин хейли киши кўрдиладур. Бу кишини олур эмиш. Сару

ёқасида эканда бир-икки додакни олибтур. Ғозипур била Банорас орасида ўрду элидин уч-тўрт кишини олди. Ушбу навоҳида ман ҳам гариялни йироқтин кўрдум, ўбдон мушаххас кўрулмади.

Яна какка балиқдур. Икки қулоғининг тўғриси икки сўнгак чиқибтур, узунлуғи уч эллик бўлғай, ётқанда бу икки сўнгакни тебратадур. Ғариб тавр ун келадур. Ғолибо ул уни жиҳатидин какка дебтурлар.

Ҳиндустон балиқларининг гўшти лазиз бўлур эди ва қилтиғи бўлмас. Ажаб чуст балиқлардур. Бир қатла бир сувни икки тарафидин тўр солиб келдилар, тўрнинг бир тарафи сувдин ярим қари дин қўпрак юқори эди, балиқларнинг қўпраги тўрдин бир қари юққорроқ сачраб ўттилар.

Яна Ҳиндустоннинг баъзи сувларида ушоқ балиқлар бор, бир қаттиқ ун ё товуш бўлса баякбор сачраб, сувдин бир қари-бир ярим қари баланд чиқадулар.

Яна Ҳиндустон бақалари, агарчи ўшал бақалардектур, вале бу бақалар сувнинг юзида етти-секкиз қари югурадурлар.

Набототким, Ҳиндустон махсусидур, бир анбадур. Аксар Ҳиндустон эли «бе»ни беҳаракат талаффуз қилурлар, ёмон муталаффиз бўлур учун баъзи «нағзак» дебтурлар, нечуким, Хожа Хисрав дебтур:

Нағзаки мо нағзкуни бўстон,
Нағзтарин мевайи Ҳиндустон.

Яхшиси яхши бўладур, ғалаба еса бўладур, вале яхшиси кам бўладур. Аксар хом узадулар, уйда пишадур, хоми хўб ош қатиғи бўладур. Ғўрасининг мураббоси ҳам хўб бўладур. Филвоқеъ Ҳиндустоннинг яхши меваси будур. Дарахти бисёр болида бўладур. Баъзи эл анбани андоқ таъриф қилиб эдиларким, қовундин ўзга жамиъ мевага таржиҳ қилиб эдилар. Эл таъриф қилганча худ эмастур. Кордий шафтолуға шабоҳати бор. Пашакаал вақтида пишадур. Икки нав ейилур: бири — сиқиб, пўла қилиб, терисини тешиб, сўруб сувини ичарлар; яна бир — шафтолуи кордийдек терисини аритиб ерлар. Барги шафтолу баргига андаке ўхшар, танаси баднамо ва бадандомдур. Бангала ва Гужаратта яхши бўлур эмиш.

Яна кейладур, араб «мавз» дер, дарахти хейли баланд эмас, балки дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт ораси-

да бир нимадур. Барги амонқаронинг баргига мушобихдур, вале кейланинг баргининг узунлиғи икки қари бўлур, яссилиғи бир қариға ёвушур, ўртасида юракдек бир шох чиқар, ғунчаси бу шохда бўлур ва улук ғунчаси қўй юраги вазъликдур, ғунчасининг ҳар барги очилғоч, баргининг тубида қатор олти-етти гули бўлур, бу-қатор-гуллар кейла бўлур. Ушбу юракдек шох узоғон сойи ул улук ғунчанинг барглари очилиб, қатор кейла гуллари зоҳир бўлур. Ҳар кейла дарахти бир қатла-ўқ бар берур эмиш. Кейланинг икки латофати бор: бир улким, териси осон сўюлур. Яна бир улким, ҳеч донаси ва жирми бўлмас, бодинжондин бир нима узунроқ ва иничкаракдур, хейли чучук эмас. Бангала кейлалари бисёр чучук бўлур эмиш. Хейли хушнамо дарахти бор, ясси-ясси хушранг сабз барглари яхши кўрунур.

Яна анбилийдур, хурмойи ҳиндийни бу от била айтурлар. Реза барги бор, жавзи бўё баргига филжумла ўхшар, вале мунинг барги бўё баргидан резароқтур. Хейли хушнамо дарахтедур, сояси қалин бўлур. Дарахти хейли болида бўладур. Саҳройиси ҳам қалин бўладур.

Яна бир маҳвадур, гул чикон ҳам дерлар. Мунинг дарахти ҳам хейли болида бўлур. Ҳиндустон элининг иморатлари аксар маҳва йиғочидиндур. Маҳванинг гулидин арақ тортарлар ва гулини мавздек курутуб ерлар ва арақ ҳам тортарлар. Филжумла қишмишга шабоҳати бор. Бадмазалиғи бор. Гулининг ўли ҳам ёмон эмас, еса бўлур. Бу ҳам саҳройи бўладур. Меваси бемаза бўладур. Донаси улукроқ, териси юпка, мунинг донасининг мағзидин ёғ ҳам тортарлар.

Яна кирнийдур. Мунинг дарахти агарчи кўп болида бўлмас, кичик ҳам бўлмас. Меваси сариғ рангликдур, жигдадин иничкарактур. Мазаси филжумла узумга ўхшар, охирида озроқча бадтаъмлиғи бор, ёмон эмас, еса бўлур. Донасининг териси юпкадур.

Яна жаъмундур, барги тол баргига филжумла ўхшар, гирдоқ ва яшилроқтур, дарахти холи аз хушнамолиқ эмас. Меваси қора узумга ўхшар, туршроқ мазаси бор, хейли яхши эмастур.

Яна камрактур. Панж паҳлудур. Улуғлуғи ғайнолуча бўлғай, узунлуғи тўрт эллик бўлғай, сариқ пишадур, мунинг ҳам донаси йўқтур. Хомроқ узгани кўп аччиқтур. Яхши пишғонининг туршолиғи майхушдур, ёмон эмас, холи аз латофат эмас.

Яна кадхалдур. Бу ғариб бадхайъат ва бадмаза мевадур; биайниҳи қўйнинг қорнидурким, кепадек қориннинг ичи ташқари бўлғай. Мазаси дил очур чучукдур, ичида фундук-дек-фундукдек доналари бор. Хурмоға филжумла шабоҳати бор. Муниг доналари гирддур, узун эмасдур. Бу доналарнинг хурмодин юмшоқроқ гўшти бор, ани ейдурлар, хейли часпандадур, часпандалиғидин баъзи иликни, оғизни ёғлаб ер эмишлар. Ҳам дарахтнинг шохиди бўладур, ҳам танасида, илдизиди ҳам бўлур эмиш. Дарахтдин гўёким кепаларни осиб-осиб қўюбтурлар.

Яна бадхалдур, улуғлуғи олмача бўлғай эди. Ёмон эмас, хомлиғиди ғариб турш ва бемазадур, пишиғи ёмон эмас, юмшоқ пишар ва ҳар еридин илик била узуб еса бўладур. Мазаси биҳининг ганди бўлғаниға хейли ўхшар, турш-турш яхшиғина мазаси бор.

Яна бейрдур, форсий «кунор» дерлар эмиш. Бу анвў бўладур. Олучадин бир нима улукроқдур. Бир нави бўладур, Хусайни узум андомида, аксари хейли яхши бўлмайдур. Бандийрда бир бейр кўрдуқ хейли яхши эди. Муниг дарахти савр ва жавзода барг тутуб, саратонда ва асадтаким, айна пашакаалдур, барг чиқариб, тар ва тоза бўладур. Меваси далв ва хутта пишадур.

Яна карундадур, бизнинг вилоятнинг жикаси йўсунлуқ бута-бута бўладур. Жика тоғларда бўлур. Бу даштларда бўладур. Мазаси мирминхонға ўхшар, мирминхондин чучукроқ ва кам оброқтур. Андин калялик ош пиширадурлар, мазалиқ бўладур. Хейли қаляси ривожқа ўхшар.

Яна панияладур, олучадин улукроқтур, қизил олманинг ғўрасиға шабихдур, туршқина мазаси бор, яхшиғинадур. Дарахти анор йиғочидин улукроқтур, барги бодом баргиға ўхшар.

Яна гулардур, меваси дарахтининг танасидин чиқар, анжирға ўхшар. Гулар ғариб бемаза мевадур.

Яна аъмладур, бу ҳам панж пахлудур, ғўзанинг ғунчасиға ўхшар, зумухт ва бемаза нимадур. Мураббоси ёмон эмас. Хейли пурфойда мевадур. Дарахтининг яхши хайъати бор, бисёр реза баргликтур.

Яна чирўнжийдур, дарахти кўҳий эмиш. Бизнинг боғларда уч-тўрт туп бор экандур, сўнгра билдим. Маҳваға хейли шабихдур, мағзи ёмон эмас, мағзи янғоқ мағзи била бодом

мағзи орасида бир нимадур. Мағзи писта мағзидин кичи-крактур. Чирўнжийнинг мағзи гирдтур, полудаға ва халво-ларға солурлар.

Яна хурмодур. Агарчи хурмо Ҳиндустон махсуси эмас. Чун-ул-вилоятларда йўқ эди, мазкур бўлди. Хурмо дарахти Ламғонда ҳам бордур, шохлари дарахт калласида бир-ерда-йўқ бўлур. Барглари шохларининг тубидин учиғача икки тарафида бўлур, танаси ноҳамвор ва бадрангдур. Меваси узумнинг хўшасидек бўлур, узумнинг хўшасидин хейли улуғроқ бўлур.

Дерларким, наботот орасида хурмо дарахтининг икки иши ҳайвонотка ўхшар: бир улким, нечукким, ҳайвонот бошини кесарлар — ҳаёт мунқатиъ бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти қурур. Яна бир улким, нечукким ҳайвоноттин бенар натижа ҳосил бўлмас, хурмо дарахтига ҳам нар хурмодин шохини келтуруб, тегурмасалар яхши бар бермас. Бу сўзнинг ҳақиқати маълум эмас.

Хурмонинг бошиким мазкур бўлди, ул паниредин ибораттур. Хурмо панири андоқ бўлурким, шох ва баргининг чиқар ери панирдек оқ бўладур. Бу оқ панирдекдин шох ва барг чиқаду. Шох ва барг узоғон сойи барги сабзроқ бўладур. Бу оқ нимани хурмонинг панири дерлар. Тавредур, ёмон эмас. Ул янгоқнинг ўл мағзиға хейли ўхшар. Ушбу панири бўлур ерни захм қиладулар. Ул захмға хурмо баргини андоқ кўядурларким, ул захмдин ҳар сув келса, бу хурмо баргининг усти била оқаду, баргни кўзанинг оғзиға қўюб, кўзани дарахтка боғлабтурлар, ул захмдин ҳар сувким ҳосил бўлса, кўзада йиғиладу.

Агар филҳол ичилса, чучумонрак сувдур, уч-тўрт кундин сўнг ичилса, филжумла кайфияти бор дерлар.

Мен бир навбат Барийни сайр қила-борғанда, Чанбал дарёсининг ёқасидағи кентларға сайр қила бориб эрдим. Йўлда қўлда ушбу нав хурмо сувини оладурғонлар учради. Бу сувдин хейли ичилдиким, анинг кайфияти маълум бўлғай, кайфияти маълум бўлмади. Ғолибо, хейли ичмак керакким, андак кайфияти маълум бўлғай.

Яна наргилдур, араб муарраб қилиб «норжил» дер, Ҳиндустон эли налияр дейду. Ғолибо, ғалати омдур. Наргилнинг бириси жавзи ҳиндийдурким, қора қошуқларни андин қилурлар. Улуғроғини ғижжакнинг косаси қилурлар.

Дарахти биайнихи хурмо дарахтидур, ғояташ, наргилнинг шохи пурбарграктур. Баргининг ранги ҳам равшанроктур. Нечукким, янғоқнинг тошида қўқ пўсти бўлур, наргилнинг тошида ҳам қўқ пўсти бор, вале нар-гилнинг пўсти реша-реша бўладур. Тамом дарёдағи жиҳозларнинг ва кемаларнинг танобини ушбу наргилнинг пўстидин қилурлар эмиш. Кемаларнинг дарзларини ҳам мунинг ипи била тикар эмишлар. Наргилнинг пўстини артқоч, бир учида мусаллас уч тўшук ўрни зоҳир бўлур, иккиси руст, бири бўш, андак ишорат била тешиладур. Мағз боғлардин бурун наргилнинг ичи сув бўладур. Бу тушукни тешиб, ул сувни ичадурлар. Мазаси ёмон эмас, гўёким, хурмо панирини сув қилибтурлар.

Яна бир таардур, таарнинг шохлари ҳам бошида-ўқ бўлур, таарға ҳам хурмодек кўза боғлаб, сувини олиб ичадурлар: бу сувни таарий дейдурлар. Мунинг кайфияти хурмо сувининг кайфиятидин тундроқ бўлур эмиш. Таарнинг шохларининг бир қари-бир ярим қаригача ҳеч барги бўлмас, андин сўнг ўттуз-қирқ барг шохининг учида бир ердин-ўқ ирикроқ панжа урадур. Бу баргларининг узунлуғи бир қариға ёвушур. Ҳинди хатларни дафтар йўсунлуқ бу баргларда хейли битийдурлар. Ҳиндустон эли кенг-кенг қулоқларининг тушукларига халқа бўлмаса, бу таар баргидин ясаб соладурлар. Ушбу таар баргидин қулоқ тушугига солмоқ учун бозорларда ясаб-ясаб сотадурлар. Танаси хурмо дарахтининг танасидин яхшироқ ва ҳамворроктур.

Яна норанж ва лиму мушобаҳати мевалардур. Норанж Ламғонотта ва Бажавр ва Савадта қўп бўлур ва ҳўб бўлур. Ламғонот норанжи кичикрак ва киндиклик бўлур, бисёр латиф ва нозук ва сероб бўлур. Хуросон навоҳисининг норанжиға ҳеч нисбати йўқтур. Нозуклугидиндурким, Ламғоноттин Кобулғачаким, ўн уч-ўн тўрт йиғоч бўлғай, келтургунча баъзи норанжрлар хароб бўлур. Астробод норанжини Самарқандғаким, икки юз етмиш-икки юз сексан йиғоч бўлғай, элтарлар, терисининг қалинлиғидин ва камоблиғидин онча хароб бўлмас. Бажавр норанжларининг улўғлиғи бихича бўлур, суви қўптур ва ўзга норанжларнинг сувидин туршроқтур. Хожа Калон дедиким, Бажаврда ушбу жинс норанжнинг бир дарахтидин олиб санадуқ етти минг норанж чиқти. Менинг хотиримға доим кечар эдиким, «норанж» лафзи муарраб монанддур, ўшандоқ-ўқ экандур. Бажавр ва Савад эли норанжни тамом нораанг дейдурлар.

Яна лимудур, бисёр бўладур, улўғлиғи юмурткача бўлғай, юмуртқа андомликтур. Илдизини масмум қайнатиб ичса, мазарратини дафъ қилур эмиш.

Яна бир норанж мушобиҳи мева турунждур. Бажавр ва Савад-эли-баланг дейдурлар. Бу жиҳаттин турунж пўстининг мураббосини мураббойи баланг дер-эмишлар. Ҳиндустонда турунжни «бажаврий» дейдурлар. Турунж икки нав бўладур: бири чучук ва бемаза ва дилошур. Чучук еярга худ ярамас, магар пўсти мураббоға ярағай. Ламғонотнинг турунжи ушмундоқ дилочур чучуктур. Яна Бажавр турунжлари ва Ҳиндустон турунжлари турш бўладур ва ҳўб туршдурлар. Шарбати бисёр хушмаза ва хуштаъм бўладур, турунжнинг улўғлуғи хисравий крвунча бўлғай. Пўсти кўтур-пўтур ва ноҳамвордур. Учи инийча ва тумшуклуқ бўлур. Турунжнинг ранги норанж рангидин сариғроқтур. Дарахти таналиқ дарахт бўлмас, кичикрак бўлур. Ва бута-бута бўлур, барги норанж баргидин улўғроқ бўлур.

Яна норанж мушобиҳи мевалардин сангтарадур, ранги ва вазъи турунждекдур, ғояташ, мунинг териси сийдамдур, ноҳамвор эмас, жузве турунждин кичикракдур. Дарахти улук бўладур. Урук дарахтича бўладур, барги норанж баргига ўхшар, худ туршлуғи бордур. Шарбати яхши лазатлиқ ва хуштаъм бўладур. Бу лимудек муқаввийи меъдадур, норанждек музъиф эмас.

Яна норанж мушобаҳати мевалардин улук лимудурким, Ҳиндустонда галгал лиму дейдурлар. Андоми қоз юмурткасиға ўхшар, вале юмурткадек икки боши иничкарак эмас.

Мунинг пўсти ҳам сангтара пўстидек ҳамвордур, ғариб сероб бўладур.

Яна чанбирийдур, норанж мушобиҳидур. Андоми норанждектур, вале ранги сариқдур, норанжий эмас, иди турунж идига ўхшар, мунинг ҳам яхши туршлуғи бор.

Яна норанж мушобиҳи садофилдур, амруд андомликтур, ранги биҳи рангидектур. Чучук бўладур, вале чучук норанжча дилошур эмас.

Яна норанж мушобиҳи амрадпалдур.

Яна норанж мушобиҳи карнадур. Мунинг улўғлуғи галгал лимуча бўлғай. Бу ҳам туршдур.

Яна норанж мушобиҳи амалбеддурким, бу уч йилдин бери эмди назарға келди. Андоқ дедиларким, игнани мунинг ичи-

га солсалар эрир, туршлиғидинму экин, ё хосияттинму экин. Туршлиғи норанж ва лимуча бўлғай.

Яна Ҳиндустонда тавре гуллар бордур: бир жаасундур. Баъзи Ҳиндустон ий «гадҳал» дейдур, гиёҳ, эмас, дарахти соқлиқтур, гулбундек қизил гул бутасидин бир нима баландроқдур, ранги анор гулидин ҳануз сабзроқтур, улуғлуғи қизил гулча бўлғай; вале қизил гул ғунча бўлғандин сўнг бир-ўқ очилур. Бу жаасунким, очилди ўртасидин яна ҳам ушбу баргидин иничка бўлуб, танадек бир эллик узаб, яна ушбу жаасун барглари очиладур. Ҳосили дилша-биҳ гул бўладур, холи аз ғаройиб эмас. Дарахтининг устида бисёр хушранг ва хушнамо кўрунадур, кўп турмайдур, бир кунда-ўқ пажмурда бўладур. Тўрт ой — пашакаал ойларида асру ҳўб ва кўп очиладур, ғолибо аксар йил очилур. Вале бу кўплук била иди йўқтур.

Яна бир канейрдур, оқ ҳам бўладур, қизил ҳам бўладур. Шафтолу гули вазълиқ панжбарга бўладур. Қизил канейрнинг шафтолу гулига шабоҳати бор. Вале канейр гули ўн тўрт-ўн беш гул бир ерда очиладур, йироқтин бир улук гулдек кўрунадур. Мунинг бутаси гулбундин улуғроқтур. Қизил канейрнинг тавреғина иди бор, хушояндадур. Бу ҳам пашакаалда кўп ва ҳўб очиладур. Бу ҳам аксар йил топилур.

Яна кеврадур, бисёр латиф ҳиди бор. Мушкнинг айби будурким, хушклуғи бордур, мун «мушки тар» деса бўлур. Бисёр латиф ҳиди бордур. Агарчи ўзининг ғариб тавр хайъати бордур, гулининг узунлуғи бир ярим қариш-икки қариш бўлғай. Вазъи ғарав баргидек узун барглاردур. Мунинг тикони бордур. Ғунчадек тикилган ташқариғи барглари сабзроқ тиконликрак, ичкариғи барглари юмшоқроқ барглар бўладур. Ичкариғи баргларининг ораларида гулнинг ўртасидағидек нималар бўладур, яхши иди андин келадур.

Янги чиқиб, ҳануз тана пайдо қилмағони эркак қамишнинг бутасиға ўхшар. Мунинг барги яссироқтур ва тиконлиқ, таналиғи бисёр беандомдур, илдизлари кўрунуб турубтур.

Яна ёсуман бўладур оқ мун чампа дейдурлар. Бизнинг ер ёсуманларидин улуғроқ ва иди тундроқ бўладур.

Яна ул вилоятларда тўрт фаслтур.

Ҳиндустонда уч фасл бўлур: тўрт ойи ёздур, тўрт ойи пашакаал, тўрт ойи қиш. Ойларнинг ибтидоси ҳилолий ойларнинг истиқболидиндур. Ҳар уч йилда бир ойни пашакаал

ойлариға зиёда қилурлар. Яна уч йилда қиш ойлариға зиёда қилурлар. Яна уч йилда ёз ойлариға. Буларнинг кабисаси будур.

Чайт, байсақ жет, асаър — тобистон; мувофиқи: хут ва ҳа-мал-ва-савр-ва-жавзо.

Сааван, баъдўн, кувар, каътик — пашакаал; мувофиқи: саратон ва асад ва сунбула ва мезон.

Агхан, пус, мах, паъгун — зимистон; мувофиқи: ақраб ва қавс ва жадй ва далъ.

Ҳинд эли фусулниким, тўртар ой таъйин қилибтурлар, ҳар фаслда яна иккирар ойни иссиқнинг ва ёғиннинг ва совуқнинг зўри тутубтурлар. Ёз ойларидин икки сўнгғи ойким, жет била асаърдур, иссиқнинг зўри бу икки ойдур. Пашакаал ойларидин икки бурунғи ойким, сааван ва баъдўндур, ёғиннинг зўри бу икки ойдур. Қиш ойларидан икки ўртадағи ойким, пус ва махдур, совуқнинг зўри бу икки ойдур. Бу эътибор била буларнинг фасли олти бўладур.

Кунларга ҳам от қўюбтурлар: шанба — саничар; якшанба — айтвар; душанба — сумвар; сешанба — мангалвар; чаҳоршанба — будвар; панжшанба — брипаствар; одина — сукрвар.

Нечукким, бизнинг вилоятлар истилоҳида кеча-кундузни йигирма тўрт қисмат қилибтурлар, ҳар қайсини бир соат дебтурлар ва ҳар соатни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир дақиқа дебтурларким, бир кеча ва кундуз минг тўрт юз дақиқа бўлғай.

Дақиқанинг миқдори тақрибан олти қатла «Фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунчадурким, бир кеча-кундуз секкиз минг олти юз қирқ навбат «Фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Ҳинд эли кеча-кундузни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсини бир гарий дебтурлар, яна кечани тўрт ва кундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсини бир паҳар дебтурларким, форсийси пос бўлғай. Ул вилоятларда пос ва пос-бон эшитилур эди, бу хусусият била маълум эмас эди.

Ушбу маслаҳатка Ҳиндустоннинг жамий муътабар шаҳарларида жамъи муқаррар ва муайяндурларким, гариялий дерлар, биринждин бир ясси нима куйибтурлар, улўғлиғи табақча бўлғай, қалинлиғи икки элликча бўлғай. Бу биринж-ни «гариял» дерлар. Бу гариялни бир баланд ерда овизон

қилибтурлар. Яна бир тослари бор жом соат, анинг қуйиси тешукдур, ҳар гарийда бир тўлар, гариялийлар навбат била тосни сувға қўюб мунтазирдурлар. Масалан: кун туғар вақт-таким, бу тосни қўйдилар, тос бир тўлса, тўқмоқлари била гариялға бир урарлар, икки тўлса, икки, то паҳар тугагунча. Ҳар паҳарким туганса, аломати будурким, тўқмоқни гариялға бот-бот ғалаба-ғалаба қоқарлар. Агар кундуздин аввалғи паҳар бўлган бўлса, бот-бот қоққандин сўнг даранге қилиб, бир навбат қоқарлар. Иккинчи паҳар бўлган бўлса, бот-бот қоққандин сўнг икки қоқарлар, учунчида уч, тўртунчида тўрт. Кундуз-нинг тўрт паҳариким туганди, кеча паҳаридин бошлаб ушбу дастур била кечанинг тўрт паҳарини тугатурлар.

Бурун гариялийлар кеча-кундузда паҳар туганганда-ўқ паҳар аломатини қоқарлар эди. Кечалар уйқудин уйғонғонларға уч гарий ё тўрт гарийнинг қоққон келса эди, маълум бўлмас эдиким, иккинчи паҳармудур, ё учунчи паҳармудур. Мен буюрдумким, кеча гарийларини ва булутлук кундуз гарийларини қоққондин сўнг, паҳарнинг аломатини қоққайлар, масалан, кечанинг аввалғи паҳаридин уч гарий қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳарнинг аломатини яна бир ҳам қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу уч гарий аввалғи паҳардиндур. Кечанинг учунчи паҳаридин тўрт гарий қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳарнинг аломатини уч қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу тўрт гарий учунчи паҳардиндур, хейли яхши бўлди.

Кеча ҳар вақт уйғонғонда гарий уни келса, мушаххас бўладурким, қайси паҳардин неча гарий бўлубтур.

Яна ҳар гарийни олтмиш бўлубтурлар, ҳар бирини пал дебтурларким, бир кеча — кундуз уч минг олти юз пал бўлғай. Яна ҳар бир пал миқдорини олтмиш қатла кўзни юмуб очкунча дебтурларким, кеча-кундуз икки юз ўн олти минг кўзни юмуб очкунча бўлғай. Бир пални тажриба қилилди, тақрибан секкиз қатла «Қул-хувалло»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлдуким, кеча-кундуз йигирма секкиз минг секкиз юз «Қул-хувалло»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Яна ҳинд эли вазнларни тавре таъйин қилибтурлар: секкиз раттий бир маъша, тўрт маъша бир таанкким, ўттуз икки раттий бўлғай. Беш маъша бир мисқолким, қирқ рат-

тий бўлғай. Ўн тўрт тўвла бир сер. Бу худ муқаррардурким ҳар ерда қирқ сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир маъний бўлур. Юз маънийни бир маняса дерлар. Жавоҳир ва марворидни таанк била тортарлар.

Яна ҳинд эли ададни ҳам-хўб таъйин қилибтурлар: юз мингни лак дерлар, юз лакни карўр дерлар. Юз карўрни арб дерлар. Юз арбни карб, юз карбни нийл, юз нийлни падам, юз падамни санк. Бу ададларнинг таъйини Ҳиндустон молининг кўплугининг далилидур.

Яна Ҳиндустон элининг кўпраги кофир бўладур. Ҳинд эли кофирни ҳинду дерлар. Ҳиндулар аксар таносухий бўладур. Омил ва мустаъжир ва коргузор тамом ҳиндудур.

Бизнинг вилоятларда, саҳрода юрур элнинг қабила-қабила отлари бўлур, мунда ҳам вилоят ва кеңтларда мутаваттин элларнинг қабила-қабила отлари бўладур.

Яна ҳар ҳирфагарким бор, ота-отасидин бери ул ҳирфани қила келибтур.

Ҳиндустон кам латофат ер воқеъ бўлубтур. Элида хусн йўқ ва хусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва табъ ва идрок ва адаб йўқ ва карам ва мурувват йўқ ва ҳунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва ража ва гўния йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ ва шамъ ва машъал ўрнига жамиъ касир чиркини бўладур, «дивтий» дейдурлар, чап иликларига кичикрак сепоя тутубтурларким, бу сепоянинг бир поясининг учида шамъдоннинг бошидек бир темурни сепоя йиғочиға беркитибтурлар. Бир йўғон фатиланиким, бош бармоқча бўлғай, сепоянинг темурлук йиғочиға боғлабтурлар, ўнг иликларида бир кадудурким, тўшукини торроқ қўюбтурларким сув, ёғи андин иничка чубуруб оқадур. Ҳар қачон фатилаға ёғ эҳтиёж бўлса, бу кадудин ёғ қўядурлар. Улуғларининг бу дивтийлари юз-икки юз бўладур, шамъ ва машъал ўрнига мун истиъмол қиладурлар. Подшоҳлари ва бекларига кечалар шамъға эҳтиёж бўлғулуқ иш бўлса, ушбу чиркин дивтийлар бу чироғни келтуруб, яқин олиб турадурлар.

Дарёларидин ва қора сувларидин ўзгаким, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ. Раият ва ре-

запой эли тамом яланғоч юруйдурлар. Лангўтадек бир нима боғлайдурлар, киндикдин икки қариш қуйи, қисик латта солилиб турубтур, бу солинғон қисик латтанинг устида яна бир парча латта бор, лангўтанинг боғинингким боғларлар, ул парча латтани икки бутнинг аросидин олиб, кейин лангўтанинг боғидин ўтқариб беркитадурлар. Хотунлари худ бир узун лунг боғлабтурлар, ярмини беллариға, ярмини бошлариға соладурлар.

Латофатеким, Ҳиндустонда бор — улук вилоятдур. Ва ол-тун ва ярмоғи қалин бўладур ва пашакаал ҳаволари бисёр ҳўб бўладур. Гоҳе куни бўладурким, ўн-ўн беш йигирма қатла ёмғур ёғадур. Ёғинларида бир замонда селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳаллида ва ёғиб турғон маҳалларида ғариб яхши ҳаволар бўладур, андоқким, ҳавонинг эътидоли ва латофати андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво кўп пурнам бўладур.

Ул вилоятларнинг ёйлариға пашакаал ўлса, худ отиб бўлмайдур, тез бузуладур, не ёлғуз ёй, жиба ва китоб, рахт ва матўға — бориға таъсир қиладур. Иморат ҳам кўп турмай-дур. Пашакаалдин бошқа ҳам қиш ва ёз яхши ҳаволардур, вале шимол ели ҳамиша қўпадур. Гард ва хок хейли бўладур. Ёзлар савр ва жавзода пашакаалга ёвуқ бу ел йилда тўрт-беш навбат бисёр тунд қўпадур. Андоқким, гард ва хок ул мартабада бўладурким, бир-бирни кўруб бўлмайдур, муңи «аандий» дейдурлар. Жавзо иссиқ бўладур, вале онча беътидол иссиқ эмастур. Балх ва Қандаҳорнинг иссиғича йўқтур ва имтидоди худ ул ерларнинг иссиғининг ярмисича бўлғай.

Яна бир латофати будурким, ҳар синфдин ва ҳар ҳирфа-гардин беҳад ва бениҳоят кўптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жамиъ муқаррар ва муайяндурким, ота-оталаридин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар. Нечукким «Зафарнома»да Темурбекнинг «Масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф мундоқ муболаға била битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Аграда ушбу Агранинг сангтарошларидин манинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексан киши иш қилурлар эди. Яна Аграда ва Секрийда ва Баянада ва Дўлпурда ва Гвалиярда ва Кўйилда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда манинг иморатимда иш қилурлар эди.

Ҳар ҳирфагар ва ҳар коргардин ушбу қиёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятдур.

Бу вилоятларким, Бҳирадин Бихорғача ҳоло манинг та-
сарруфимдадур, эллик икки карўрдур, нечукким, бу муфас-
салидин мужмали-маълум бўлғусидур. Бу жумладин секкиз-
тўққуз карўр раай ва раажаларнинг парганаларидурким;
итоат қилиб, қадимдин бу парганотни важҳи истиқомат
тариқида топибтурлар.

Тахмини жамъи Ҳиндустон аз он чи бил-феъл дар таҳти
тасхири раъиёти нусрати оёт даромада.

Саркори он рўйи оби Сатлаж ва Бҳира ва Лаҳўр ва Сиял-
кот ва Дипалпур ва ғайриҳо: се карўру сию се лаку понздаҳ
хазору нуҳсаду хаштоду нуҳ танга.

Саркори Саҳринд: як карўру бисту нуҳ лаку сию як хазору
нуҳ саду хаштоду панж танга.

Саркори Хисори Феруза: як карўру си лаку ҳафтоду панж
хазору як саду ҳафтоду чаҳрр танга.

Саркори дорул-малики Деҳли ва Миёни дуоб: се карўру
шасту нуҳ лаку панжоҳ хазору дувисту панжоҳу чаҳор танга.

Саркори Меватки дар замони Искандар дохил набуда: як
карўру шасту нуҳ лаку хаштоду як хазор танга.

Саркори Баяна: як карўру чихлу чаҳор лаку чаҳордаҳ ха-
зору нуҳ саду си танга.

Саркори Агра: бисту нуҳ лаку ҳафтоду шаш хазору нуҳ
саду нуздаҳ танга.

Саркори Миёни вилоят: ду карўру наваду як лаку нуздаҳ
хазор танга.

Саркори Гвалияр: ду карўру бисту се лаку панжоҳу ҳафт
хазору чаҳор саду панжоҳ танга.

Саркори Калпий ва Сиханда ва ғайриҳи: чаҳор карўру бис-
ту хашт лаку панжоҳу панж хазору нуҳ саду панжоҳ танга.

Саркори Каннуж: як карўру сию шаш лаку шасту се хазору
сесаду панжоҳу ҳашт танга.

Саркори Санбал як карўру сию хашт лаку чихлу чаҳор ха-
зор танга.

Саркори Лакнур ва Баксар: як карўру сию нуҳ лаку ҳаш-
тоду ду хазору чаҳор саду сию се танга.

Саркори Ҳайробод: дувоздаҳ лаку шасту панж хазор танга.

Саркори Авад ва Баҳрайиж: як карўру ҳафдаҳ лаку як ха-
зору сесаду шасту нуҳ танга.

Саркори Жўнпур: чаҳор карўру хаштоду хашт хазору сесаду сию се танга.

Саркори Курара ва Маникпур: як карўру шасту се лаку бисту хдфт хазору дувист хаштоду ду танга.

Саркори Биҳар: чаҳор карўру панж лаку шаст хазор танга.

Саркори Сарваар: як карўру панжоҳу панж лаку ҳафдаҳ хазору понсаду шашу ним танга.

Саркори Саран: як карўру даҳ лаку ҳаждаҳ хазору сесаду ҳафтоду се танга.

Саркори Чапаран: як карўру навад лаку хаштоду шаш хазору шаст танга.

Саркори Кандла: чиҳилу се лаку си хазору сесад танга.

Саркори Тирхут аз ҳадди миёнаи раажа Руп Нараян: ду лаку панжоҳу панж хазор тангаи нукра, бисту ҳафт лаку панжоҳ хазор сиёҳ танга.

Саркори Рантанбўр Бўлий дар Чатсу Малана: бист лак.

Саркори Нагўр.

Саркори раажа Бикрамажит аз Рантанбўр.

Саркори Қалинжарий.

Саркори раажа Синг Дев.

Саркори раажа Бикам Дев.

Саркори раажа Бикам Чанд.

Ҳиндустон вилоятининг ерининг ва элининг хусусиёти ва кайфиёти улча маълум ва мушаххас бўлуб эди, мазкур ва мастур бўлди. Мундин сўнг яна битилгудек нима назарға келса, таҳрир қилғумдур; эшитулгудек нима эшитилса, таҳрир қилғумдур.

Душанба куни, ражаб ойининг йигирма тўққузида хизонани кўрмак ва улашмак бунёд бўлди: Ҳумоюнға етмиш лак хизонадин берилди. Яна бир битилмаган, таҳқиқ қилмаган хизона уйини ўшандоқ-ўқ Ҳумоюнға инъом қилдим. Яна баъзи бекларга ўн лақ баъзилариға секкиз лақ етти лақ олти лак берилди. Жамиъ черикта бўлған афғон ва хазора ва араб ва балуж ва ҳар жамоатка қадри ҳоллариға яраша хизонадин нақд инъомлар бўлди. Ҳар савдогар ва ҳар толиби илм ва балки ҳар кишиким, бу черикда ҳамроҳ, эдилар, барча инъом ва бахшишдин ҳаззи вофир ва насиби комил элттилар.

Черикта бўлмагонларға ҳам бу хизонадин қалин инъом ва бахшишлар борди. Мисли, Комронға ўн етти лак, Муҳаммад Замон мирзоға ўн беш лак, Аскарӣйға ва Ҳиндолға ва бал-

ки жамиъ уруққаёш, ўғлон-ушоққа қалин қизилдин, оқтин, рахттин, жавоҳирдин, бардадин савғотлар борди.

Ул юздаги бекларга ва сипоҳийларга қалин инъомлар борди. Самарқанду Хуросону Қошғару Ироққа уруқ-қаёш учун савғотлар-йиборилди. Самарқанд ва Хуросондаги машойихқа нузур борди. Макка ва Мадинага ҳам назр борди. Кобул вилояти била Варсак садасининг жондор бошига эрдин ва хотундин банда ва озоддин, болиғ ва ноболиғдин бирор шохруҳий инъом бўлди.

Биз аввал Аграга келганда, бизнинг эл била бу элнинг орасида ғариб муғоярат ва мунофарат эди. Сипоҳийси ва раияти бизнинг элдин қир-қир қочарлар эди. Бир Деҳли ва Аградин ўзга жамиъ қўрғонлиқ ерлар қўрғонларини беркитиб, итоат ва инқиёд қилмадилар. Санбалда Қосим Санбалий эди, Баянада Низомхон эди. Меватта худ Ҳасанхон Меватий эди. Бу шару шўрни бошлағон тамом ушул мулҳид мардак эди. Дўлпурда Муҳаммад Зайтун эди. Гвалиярда Татархон Сарангхоний эди. Раприйда Ҳусайнхон Нуҳоний эди. Итаъвада Кутбхон эди, Калпийда Оламхон, Каннуж ва Гангнинг нари юзи худ тамом муҳолиф афғонларда эди. Мисли, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий ва яна қалин умаро эди. Иброҳим ўларидин икки-уч йил бурундин бери ёғийқиб эдилар. Мен Иброҳимни босқон фурсат Каннуж ва андин нариги жамиъ вилоятларга қобиз бўлуб, Каннуждин бир-икки кўч беррак келиб, ўлтуруб эдилар. Дарёхоннинг ўғли Биҳархонни подшоҳ қилиб, Султон Муҳаммад лақаб қўюб эдилар. Маҳавинда Марғубқул эди. Ушмунча ёвуқ туруб, неча маҳалғача келмади.

Биз Аграга келганда иссиқ вақтлари эди, халойиқ таваҳхумдин тамом қочиб эдилар. Ўзга ва отқа ошлиқ ва хас топилмас эди. Кентлар муғоярат ва мунофарат жиҳатидин ёғиликка ва ўғурлукка ва раҳсанликка юз қўюб эдилар. Йўллар равон бўлмайду эди. Бизга ҳануз фурсат ул бўлмайду эдиким, хизонани улашиб, ҳар паргана ва ҳар ерга мазбут кишилар таъйин қилғайбиз. Яна ул йил хейли иссиқ эди. Хейли эл боди самумнинг таъсиридин ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб, ўла кириштилари. Бу жиҳатлардин аксар беклар ва ўбдон-ўбдон йигитлар қўнгул солиб эдилар. Ҳиндустонда турмоққа рози эмас эдилар, балки кетарга юз қўюб эдилар.

Улуқ ёшлик тажрибалиқ беклар мундоқ сўзларни айтса, айби йўқтур. Мундоқ сўзларни ҳамким айттилар, бу киши-

да онча ақл ва хуш бордурким, алар тақрир қилғандин сўнг салоҳ ва фасодиға етгай ва яхши-ёмонни фарқ этгай. Барчани бу киши ўзига кўруб, бир ишниким жазм қилди, ўзга айтилгон сўзларни мукаррар иода қилмоқнинг не мазаси бор. Кичик-киримдин худ мундоқ сўзлар ва мундоқ бемаза раъйларнинг не тақриби бор. Бу ғарибдурким, кичик-киримдин бу навбат Кобулдин отланадурғонда, бир нечани янги бек қилилиб эди. Менинг чашмдоштим булардин мундоқ эдиким, ман ўтка, сувға кирсам-чиқсам, бетаҳоший бизлар била киргайлар ва била чиққайлар. Мен ҳар сориға бўлсам, алар манинг сори бўлғайлар, йўкким: манинг ҳилофи мақсудум сўз айтқайлар, ҳар иш ва ҳар муҳимнингким, борининг кенгаш ва иттифоқи била ўзумизга жазм қилдук, кенгаштин қўпмасдин бурунроқ ул сўз ва муҳимдин қайтқайлар.

Булар агарчи ёмон бордилар, Аҳмадий парвоначи ва Вали хозин булардин ёмонроқ борди. Кобулдин чиқиб, Иброҳимни босиб, Аграни олгунча, Хожа Калон яхшилар борди, мардона сўзлар айтти ва соҳиб ҳимматона раъйлар кўрсатти, вале Аграни олғандин неча кун сўнгра тамом раъйлари ўзга бўлди. Бир бормоққа бажид Хожа Калон эди.

Елнинг бу музабзаблиғини билиб, тамом бекларни тилаб кенгаштук. Мен дедимким: «Салтанат ва жаҳонгирлиғ беасбоб ва олот даст бермас. Подшоҳлиқ ва амирлиқ бенавкар ва вилоят мумкин эрмас. Неча йил саъйлар қилиб, машаққатлар кўруб, узоқ ерлар қатъ этиб, чериклар юруб, ўзумузни ва черикни ҳарб ва қитол мухотаралариға солғайбиз. Тенгри инояти била бу нав қалин ёғийларни босиб, мундоқ кенг мамлакатни олғайбиз. Ҳоло не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олған вилоятларни бежихат солғайбиз. Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун, ҳар ким тоқат келтура олмай кетарға юз қўйса, борғанидин қайтмасун».

Мундоқ маъқул ва муважжаҳ сўзларни хотирнишон қилиб, хоҳи ва нохоҳи элни бу дағдағалардин ўткардук.

Чун Хожа Калоннинг турар кўнгли йўк эди, мукаррар андоқ бўлдиким, савғотларни Хожа Калон, қалин навкарлик кишидур, олиб борғай. Кобул ва Ғазнида ҳам киши оздур, аларни забт ва саранжом қилғай. Ғазни ва Гардиз ва Султон Масъудий хазорасини Хожа Калонға иноят қилдим. Ҳиндустон да яна уч-тўрт лаклик Кухром парганасини ҳам

берилди. Хожа Мирмирон ҳам муқаррар бўлдиким, Кобулға борғай. Савғотилар Мирнинг уҳдасига бўлди. Қобиз Мулло Ҳасан сарроф ва Тўка Ҳинду таъйин бўлди.

----- Хожа Калон чун Ҳинддин мутанаффир эди, борурида Дех-
лининг уйининг иморатларининг томида бу байтни битиб-
турким: -----

Агар бахайру саломат гузар зи Синд кунам,
Сиёҳрўй шавам, гар ҳавои Ҳинд кунам.

Биз Ҳиндустон да туруб, мундоқ зарофатомиз байт айт-
моқ ва битмоқ бесураттур. Кетмакдин бир кудурат бўлса,
бу нав зарофаттин икки кудураттур. Мен дағи бадихада бир
рубойй айтиб, битиб йибордим:

Юз шукр де, Бобурки, Кариму Ғаффор,
Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисер.
Иссиқлигига гар санга йўқтур тоқати,
Совуқ юзини кўрай десанг Ғазни бор.

Бу фурсатта Мулло Опоқниким, бурунлар мартабаси асру
фуруд эди, икки-уч йил эдиким, оға-инисини йиғиштуруб,
филжумла жамъият қилиб эди. Ўрук зайини ва Синд ёқаси-
дағи баъзи афғонларни берилиб эди, Кўйилга йиборилди. Ул
навоҳида бўлур тарқашбанд ва сипоҳийға истимолат фар-
монлари йиборилди.

Шайх Гуран эътиқод ва ихлос била келиб, мулозамат қил-
ди. Миёни дуоб тарқашбандларидин ҳам икки-уч минг си-
поҳийни келтуруб, мулозим қилди. Алихон Фармулийнинг
ўғлонлари ва уруғи Дехли била Агранинг орасида, Юнус Али
озиқиб, Ҳумоюндин айрилғон маҳалда учрар. Оз-оғлоқ уру-
шуб босиб, ўғлонларини банд қилиб, келтуруб эди. Бу тақриб
била Давлатқадам туркнинг ўғли Мирза Мўулға Алихон-
нинг банддағи ўғлонларидин бирини қўшуб, Алихонғаким,
бу бузуқлукта Меватка бориб эди, истимолат фармонлари
била йиборилди, олиб келди. Алихонға тарбият қилиб, йи-
гирма беш лаклик айни парганаларидин берилди.

Султон Иброҳим, Мустафо Фармулий ва Ферузхон Саран-
гхоний бошлиқ неча умарони Пураб тоғи ёғи боғий умаро
устига таъйин қилиб эди, Мустафо бу боғий умаро била ях-
шилар ҳарб ва зарб қилди. Неча қатла яхши бости. Иброҳим-
нинг шикастидин бурунроқ Мустафо ўлди. Шайх Боязид

иниси эди. Чун Иброҳим муҳимми устида эди, филҳол оғасининг эл-кунини ул бош-қўз қилди.

Ферузхон ва Шайх Боязид ва Маҳмудхон Нуҳоний ва Қози Жия қуллуққа келдилар. Буларни ҳам муддаоларидин ортуқроқ риоят ва шафқатлар қилиб, Ферузхонға Жўнпурдин бир қарўру қирқ олти лаку беш минг танга; Шайх Боязидка Аваддин бир қарўру қирқ секкиз лаку эллик минг танга; Маҳмудхонға Ғозипурдин тўқсон лаку ўттуз беш минг танга ва Қози Жияға Жўнпурдин йигирма лак иноят бўлди.

Шаввол ийдидин неча кун ўтуб эдиким, Султон Иброҳимнинг ҳарамсаройининг ўртасидаги тош сутунлуқ айвон гунбазта улук суҳбат тутулди. Ҳумоюнға чорқаб ва камар шамшир ва олтун эгарлик тупчоқ, Чин Темур Султонға ва Маҳдий Хожаға ва Муҳаммад Султон мирзоға ҳам чорқаб ва камар шамшир ва камар ханжарлар инъом бўлди. Яна бекларга ва йигитларга фарохўри ҳоллари камар шамшир ва камар ханжар ва хилъатлар инъом бўлди. Нечукким, мужмали мунда мастурдур:

Икки тупчоқ от эгари била; камар шамшири мурассаъ икки қабза; ханжари мурассаъ йигирма беш қабза; қатор мурассаъ ўн олти қабза; жамдарайи мурассаъ икки қабза; пичоқи ҳинду ва бори олтун қабза; чаҳорқаб тўрт савб; сакарлот чакман йигирма секкиз савб.

Суҳбат куни ажаб ғалаба ёмғур ёғди. Ўн уч мартаба ёмғур ёғди. Баъзиларға ер ташқари тегиб эди, ғарқ ўл бўлдилар.

Муҳаммад кўкалдошка Самана вилоятини иноят қилиб, Санбалға илғор таъйин қилилди. Хисори Ферузани Ҳумоюнға жулду берилиб эди. Санбални дағи Ҳумоюнға иноят қилдим, Ҳиндубекни Ҳумоюн қошида қўюлуб эди, бу муносабаттин Муҳаммадий ўрниға Санбалға илғор Ҳиндубекни ва Каттабекни ва Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била, Мулло Офоқни, Шайх Гуранни Миёни дуоби тарқаш бандлари била илғор йиборилди.

Уч-тўрт навбат Қосим Санбалийдин киши келиб эдиким, Бибан ҳаромхўр Санбални қабаб ожиз қилибтур, илғор келсун деб. Бибан бу шақ ва ҳайъати била биздинким қочти, тоғни доманалаб бориб қочкан кўрадаган афғон ва ҳиндустонийни йиғиб бу фаторатта ерни ҳоли топиб, келиб Санбални қабабдур.

Ҳиндубек ва Каттабек ва таъйин бўлган илғор, Аҳар гузариға етиб, сув кечмакка машғул бўлиб, Малик Қосим Бобо

Қашкани оға-иниси била илгаррак аюурлар. Малик Қосим сув ўтган била юз-юз эллик киши ўз оға-иниси била илдам-ўқ юруб, намози пешин Санбалға етар. Бибан ҳам ясаб, ўрдусидин чиқар, Малик Қосим алар тез-ўқ юруб, қўрғонни орқага-олиб, илик қўшарлар. Бибан тўхтай олмай қочар. Бир пора кишисининг бошини кесиб, бир неча фил ва қалин от ва ўлжа олур.

Тонгласиға бу илғор беклари ҳам етар. Қосим Санбалий келиб кўрар, вале қўрғонни буларга топшурмоқ хуш ёқмас, ҳаял қилур.

Бир кун Шайх Гуран, Ҳиндубек алар била сўзлашиб, бир баҳона била Қосим Санбалийни бу беклар қошиға келтуруб, бизнинг кишини Санбал қўрғониға киюрур. Қосим Санбалийнинг кўч ва мутааллиқларини солим ва саломат чиқариб йибордилар.

Баянага Қаландар пиёдани йибориб, Низомхонға ваъда-увайд фармонлари йиборилди. Буғина қитъани бадихада айтиб, битиб йиборилди:

Бо турк ситеза макун, эй мири Биёна,

Чолокию мардонаги турк аёнаст.

Гар зуд наёию насиҳат накуни гўш,

Онжоки аёнаст чи ҳожат ба баёнаст.

Баяна қўрғони Ҳиндустоннинг машхур қалъаларидиндур. Беҳуш мардак қалъасининг берклигига ишониб, ҳавсаласидин ортуқроқ нималар истидъо қилиб йиборибтур. Анинг келган кишисига яхши жавоб бермай, қалъагирлик асбобиға иштиғол кўрсатилди.

Бобоқулибекни Муҳаммад Зайтунға ваъда ва вайд фармонлари била йиборилди. Бу ҳам узр айтиб, хиял қилибтур.

Раана Сангаа кофир агарчи биз Кобулда эканда элчиси келиб, изҳори далватхоҳлиқ қилиб, мундоқ қарор қилиб эдиким, подшоҳ ул тарафдин Деҳли навоҳесиға келсалар, ман бу саридин Агра устиға юруйман.

Мен Иброҳимни бостим ва Деҳли ва Аграни олдим: бу чоққача бу кофирдин ҳеч ҳаракате зоҳир бўлмади. Неча маҳалдин сўнг келиб, Кундар деган қўрғонником, Маканин Ҳасан отлуқ ўғли анда эди, қабади. Ҳасан Маканин неча қатла кишилар келди, Макан ҳануз келиб кўрмайдур эди. Бу теградаги қўрғонлар, мисли Итаъва ва Дўлпур, Гва-

лияр, Баяна ҳануз кирмайдурлар эди. Шарқ сариға афғонлар инод ва саркашлик мақомида эдилар. Каннўждин икки-уч кўч Агра сариға чериклаб ўлтуруб эдилар. Ёвукдағи гирду гўшадин ҳануз хотир тамом жамъ бўлмайдур эди. Бу жиҳат-тин анинг кўмагига киши айира олмадук.

Икки-уч ойдин сўнг Ҳасан бечора бўлуб, аҳд қилиб, Кундар қўрғонини берди. Раприйдағи Хусайнхон таваҳхум қилиб, Раприйни ташлаб чиқти. Раприйни Муҳаммад Али жанг-жангга берилди. Қутбхонким, Итаъвада эди, неча навбат ваъда ва вайд била фармонлар йиборилди, не келиб бизни кўрди, не Итаъвадин солиб чиқти.

Итаъвани Маҳдий Хожаға иноят қилиб, Муҳаммад Султон мирзони ва Султон Муҳаммад дўлдой, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохўр бошлиқ бекларни ва ичқилардин бир пора қалин кишини кўмак қўшуб, Итаъва устига йиборилди. Каннўжни Султон Муҳаммад дўлдойға берилди. Ферузхон ва Маҳмудхон ва Шайх Боязид ва Қози Жия бошлиқларғаким, асру улук риоятлар қилиб, Пураб сари парганалар берилиб эди, булар ҳам Итаъваға таъйин бўлдилар.

Муҳаммад Зайтун Дўлпурда ўлтуруб, ҳаял қилиб, келмайдур эди. Дўлпурни Султон Жунайд барлоска иноят қилиб, Одил Султон, Муҳаммадий кўкалдош, Шох, Мансур барлос, Қутлуққадам, Абдулло Вали, Жонибек Пирқули, Шох Хусайн Ёракий бошлиқларни таъйин қилдукким, Дўлпурни зўрлаб олиб, Султон Жунайдқа топшуруб, Баяна устига борғайлар.

Бу черикларни таъйин қилғандин сўнг, турк умаросини ва ҳинд умаросини тилаб машварат қилиб, бу сўзни ораға солдукким, Пураб тоғи, боғий умароким, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиқ бўлғай, қирқ-эллик минг киши Гангдин ўтуб, Каннўжка мутасарриф бўлуб, икки-уч кўч берроқ келиб ўлтурубтур. Раана Сангаа кофир Кундарни олиб, фитна ва фасод мақомидадур. Пашакаал ҳам охир бўла ёвушти. Ё боғи устига ё кофир устига мутаважжих бўлмоқ вожиб ва лозим кўрунадур. Бу гирд ва навоҳидағи қўрғонларнинг иши саҳддур. Бу улук душманлар дафъ бўлғандин сўнг булар қаён борғайлар.

Раана Сангаани мунча тасаввур қилилмас эди, барча муттафиқ ул-калима арз қилдиларким, Раана Сангаа йироқроқтур, маълум эмаским ёвуқ ҳам кела олғай. Бу ёғийларким, мунча ёвуқ келибтурлар, буларнинг дафъи аҳам ва авлодур.

Бу ёғийларнинг устига отланмоқчи эдукким, Хумоюн арзға еткурдиким, подшоҳ отланмоқ не ҳожат, бу қуллуқни ман қилай.

Барчаға бу хуш келиб, турк ва ҳинд умароси бу раёйни писанд туттилар. Хумоюнни Пурабқа таёйин қилиб, Дўл-пурға таёйин қилған черикларга Кобулий-Аҳмад-Қосимни чоптурулдиким, ул чериклар келиб, Хумоюнға Чандварда қўшулсун. Маҳдий Хожа, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ Итаъва устига таёйин бўлған черикларга ҳам фармон бўлдиким, Хумоюнға қўшулғайлар.

Панжшанба кун, зулқайда ойининг ўн учида Хумоюн сафар қилиб, Жалесар деган кентгинагаким, Аградин уч курўх бўлғай, тушти. Бир кун анда таваққуф қилиб, андин кўчуб, кўч-баркўч мутаважжих бўлди.

Панжшанба кун, ушбу ойнинг йигирмасида Хожа Калонға Кобулға борурға рухсат бўлди.

Доим хотирға етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улуғ айби будурким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлиқ ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Аграга келгандин бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жуун сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлуқ била андин убур эттук. Бу ернинг макруҳлиғи ва нохушлиғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Аграда чун йўқ эди, неча кундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик қўюлди. Ул улуғ чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, анбилиий дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улуғ ҳавз ва саҳне бўлди, Андин сўнг тош иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳлиқлар ва сиёқлиқ боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настанлар мураттаб ва мукамал бўлди.

Ҳиндустоннинг яна уч ишидин мутазаррир эрдук: бир иссиғидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учаласининг дофий эрмиш. Гард ва ел худ ҳаммомда не қилар. Иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким, ёвуқдурким, киши совуққа тўнгғай. Ҳаммомнинг бир хужрасиниким, қуллатайн ҳавз андадур, тамом тошдин тугатибтурлар.

Изораси оқ тошдин, ўзга тамом фарш ва сақфи қизил тошдинким, Баяна тошидур.

Яна Халифа ва Шайх Зайн ва Юнус Али ва ҳар кимгаким дарё ёқасида ер тегиб эди, сиёқлик ва яхши тарҳлиқ боғчалар ва ҳавзлар ясадилар. Лахўр ва Дипалпур дастури била чарх рост қилиб, сувлар жорий қилдилар.

Ҳинд эли бу тарҳ ва бу андом била ерлар кўрмаган жиҳатдин, Жууннинг иморатлари қилган тарафи ерларга Кобул от қўюбтурлар. Яна кўрғон ичида Иброҳимнинг иморати била фасилнинг орасида бир холи ер эди, анда ҳам бир улук вайн буюрдум даҳи-дардах. Ҳиндустон истилоҳи била зиналиқ улук чоҳни «вайн» дерлар. Бу вайнни бу чорбоғдин бурун бунёд қилилиб эди. Аини пашакаалда қазмоққа машғул эдилар, неча навбат йиқилди, муздурларни бости. Раана Сангаанинг ғазвидин сўнг тамом бўлди. Нечукким, тарих тошида битибтурлар, итмоми ғазвдин сўнгра эрконига ишора этибтурлар. Тавр вайне воқеъ бўлубтур. Боридин куйиғи табақаси уч айвондур, йўли чоҳқа тушадур, зинадин-ўқтур. Ҳар уч айвонга бир йўл-ўқ борур. Ҳар айвон бир-биридин учар зина баландтур. Боридин куйиғи айвондин сув тортилғон чоғда сув бир зина куйи тушар. Боридин юқориғи айвонга пашакаал вақти сув улғайғонда гоҳи сув чиқар. Ўртанчи табақасида бир қазноқлиқ айвондур. Бу айвоннинг қаринаси бир гунбаздурким, сув чархини уюрур, ўй бу гунбазта уюрулур. Юқориғи табақаси бир айвондур, ташқари боқишлиқ чоҳ устидаги саҳндин беш-олти зина қуйироқ, икки тарафдин зинадин бу айвонга йўл борур. Рост тарафига борур, йўлнинг ўтрасида тарих тошидур. Бу чоҳнинг ёнида яна бир чоҳ қўпорилибтурким ул чоҳнинг туби бурунги чоҳнинг ўртасидин бир нима юқорроқ бўлғай. Мазкур бўлган гунбазта чархнинг ўйи эврулуб, ул чоҳдин сув бу чоҳқа келур. Бу чоҳқа яна бир чарх ясалибтурким, ул чарх била сув фасилнинг устига чикқар. Фасил усти била юқориғи боғчага сув борур. Чоҳнинг зинаси чиқар ерда ҳам бир тошдин иморат бўлубтур. Бу чоҳнинг муҳавватасидин ташқари бир тош масжид қилилибтур, вале яхши қилмайдурлар. Ҳиндустон тарикқи била қилибтурлар.

Хумоюн отланган фурсатта, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиғ боғий умаро Жажмавда жамият қи-

либ ўлтуруб эдилар, Ҳумоюн ўн-ўн беш курўҳ йўлдин Мўмин аткани хабарға йиборур, молға чопқунға бўлур, яхшиғина ҳам хабар келтура олмас. Мўмин атканинг борғанидин хабардор бўлуб, бу ёғийлар туруш бермай, қочиб кетарлар, Мўмин аткадин-ёўнгра Қисмтой била Бобочўхра ва Бўчкани хабар учун йиборурлар. Бу борғанларнинг ёғийнинг бузулуб, қочқанининг хабарини келтурур. Ҳумоюн юруб, Жажмавни олиб ўтуб, Далмав навоҳисида келганда Фатҳхон Сарвоний келиб кўрар. Фатҳхон Серванийни Маҳдий Хожа ва Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, бизға йиборди.

Ушбу йил Убайдхон Бухородин черик тортиб, Марв устига келди. Марвнинг аркида ўн-ўн беш раият экандур, олиб кириб Марвнинг бандини қирқ-эллик кунда боғлаб, Сарахс устига борди. Сарахсда ўттуз-қирқ қизилбош экандур, дарвозани тортиб, кўрғонни бермаслар. Раиятлар олақишиб дарвозани очарлар. Ўзбаклар кириб, бу қизилбошларни ҳам қирарлар. Сарахсни олиб, Тус ва Машҳад устига борурлар. Машҳад эли бечора бўлуб, қирарлар. Тусни секкиз ой қабаб, сулҳ била олиб, ахдға турмай, тамом эр атоғлиғини кириб, хотунларини асир қилурлар.

Ҳам ушбу йил Султон Музаффар Гужаратийнинг Баҳодурхон отлиқ ўғликим, ҳоло отасининг ўрниға Гужаратта подшоҳ бўлубтур, отасидин ёмонлаб, Султон Иброҳим қошиға келди. Бу беиззатона кўрди. Панипат навоҳисида эканда манга арзадошtlари келди. Мен ҳам иноятимиз мушфиқона фармонлар йибориб, тиладим. Келур хаёлда эди. Яна раъйи мункалиб бўлуб, Иброҳим черикидин айрилиб, Гужарат сари мутаважжих бўлди.

Ушбу фурсатларда отаси Султон Музаффар фавт бўлуб, оғаси Искандаршоҳким, Султон Музаффарнинг улук ўғли бўлғай, отаси ўрниға Гужаратта подшоҳ бўлди. Маошининг ёмонлиғидин Имодулмулк отлиқ кули жамъе била ҳамжихат бўлуб, Искандаршоҳни бўғуб ўлтуруб, Баҳодурхоннимким, хануз йўлда эди, тилаб келтуруб, отасининг ўрниға ўлтурғузди. Баҳодуршоҳқа мулаққаб бўлди. Бу ҳам хўб борди. Имодулмулкдинким, мундоқ намакҳаромлиқ бош уруб эди, ўлтуруб, жазосиға еткурди. Мундин бошқа ҳам отасидин қолған бекларни хейли ўлтурди. Хейли саффок ва бебок йигит нйшон берадурлар.

Муҳаррам ойида Форуқнинг таваллудининг хабарини Бек Вайс келтурди. Агарчи мундин бурун бу хабарни бир пиёда келтуруб эди, вале севинчиға Бек Вайс бу ойда келди. Одина кечаси, шаввол ойининг йигирма учида мутаваллид бўлғандур, Форуққа мавсум бўлди.

Баяна ва баъзи кирмаган қўрғонлар маслаҳатиға бир улук қазон устод Алиқулиға буюрулуб эрдиким, қуйғай. Қўра ва жамъи масолиҳини тайёр қилиб, манга киши йиборди. Душанба куни, муҳаррам ойининг ўн бешида устод Алиқулининг қазон қуярининг тафарружиға бордук. Қозон қуяр ернинг гирдида секкиз қўра қилиб, олотни эритибтур. Ҳар қўранинг тубидин бир ариғе бу қазоннинг қолибиға рост қилибтур. Биз борғоч, қўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдин эриган олот сувдек шарилдоб қолибға кирар эди. Бир замондин сўнг қолиб тўлмай, бу қўралардин келатурган эриган олотнинг келмоғи бирар-бирар мунқатеъ бўлди. Қўрада ё олотта қусуре бор экандур. Устод Алиқулиға ғариб ёмон ҳолате бўлди. Дарин эдиким, ўзини қолиб ичидаги эриган мисқа ташлағай. Устод Алиқулиға дил-жуйлуқ қилиб, хилъат кийдуруб, бу инфиъолдин чиқардук. Бир-икки кун қолиб совуғондин сўнг очтилар. Устод Алиқули кўп башошат била киши йиборибтурким, қазоннинг тош уйи бекусурдук. Доруҳонасини қуймоқ осондур. Қозоннинг тош уйини чиқариб, жамъени анинг ислоҳиға таъйин қилиб, ўзи қазоннинг доруҳонасини қуймоққа машғул бўлди.

Маҳдий Хожа Фатҳхон Серванийни Ҳумоюннинг қошидин олиб келди. Ҳумоюнден Далмавдин айрилибтурлар. Фатҳхонни яхши қўруб, отаси Аъзам Ҳумоюннинг парганаларини бериб, яна ортуқси вилоятлар ҳам иноят бўлди. Бир карўру олтмиш лаклик паргана берилди.

Ҳиндустонда улук риоят қилған умароға муқаррарий хитоблар берурлар: ул жумладин бири Аъзам Ҳумоюндур, яна бир — Хонижаҳон ва яна бир — Хонихонон. Мунинг отасининг хитоби Аъзам Ҳумоюн эди. Бовужуди Ҳумоюн бу хитоб била бировни мухотаб қилмоқлиқ бесураттур, бу хитобни бартараф қилдим, Фатҳхон Серванийға Хонижаҳон хитоб берилди.

Чаҳоршанба куни, сафар ойининг секкизида дарахтларининг юқориғи ёнидағи улук ҳавзнинг ёқасида шомиёналар тикиб, мажлис тартиб қилиб, Фатҳхон Серванийни чоғир мажлисига чорлаб, чоғир бериб, кийган дастор ва бош-оёғимни иноят қилиб, бу иноят ва илтифот била сарафроз қилиб, вилоятига рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдимки, ўғли Маҳмудхон доим мулозаматта бўлғай.

Чаҳоршанба куни, муҳаррам ойининг йигирма тўртида Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдорни Ҳумоюнға қадаға била йиборилдимки, Шукр Пураб ёғийлари қочмиш. Бу борған киши етгач, Жўнпурға бир неча муносиб бекларни таъйин қилиб, ўзинг черикни олиб, бизга бот етиша-келгайсан, Раана Сангаа кофир ёвуқ қопуда келибтур, анинг фикрини бар асл қилалинг.

Чериклар Пураб сари борғандин сўнг Турдибек Қўчбекни ва иниси Шерафганни ва Муҳаммад Халил ахтабегини ва оға-иниси ва ахтачилари била ва Рустам туркманни оға-иниси била ва яна Ҳиндустон элидин Равуй Серванийни таъйин қилилдимки, бориб Баяна навоҳийсини чопиб, талағайлар. Агар қўрғондағиларни ваъда ва истимолат била бизга боқтура олсалар, боқтурғайлар. Йўқ эрса, чопиб, талаб, ғанимни ожиз қилғайлар.

Бу Баянадағи Низомхоннинг бир оғаси, Оламхон отлиқ, Таҳангар қўрғонида эди, анинг кишилари муқаррар келиб, қуллуқ ва давлатхоҳлиғини арзга тегурдилар. Бу Оламхон ўзига олдимки, подшоҳдин фавж таъйин бўлса, жамиъ Баяна ва бу кентларнинг тарқашбандиларини ваъда ва истимолат била келтурмак ва Баяна қўрғонини иликламак манга тегди.

Бу муқаррар бўлган Турдибек бошлиқ илғор йигитларига фармон бўлдуки, Оламхон чун ерлик кишидур, бу нав қуллуқ ва хизматкорликни ўзига оладур. Баяна маслаҳатида анинг салоҳ ва савобдийди била амал қилинг.

Ҳиндустон эли, агарчи баъзиси қилич чопқай, вале аксар сипоҳийлиқ роҳ ва равишидин ва сардорлиқ юруш-турушидин орий ва бебаҳoadурлар. Бу Оламхонғаким, бизнинг илғор қўшулур, ҳеч кишининг сўзига боқмай, ишнинг яхшиси ва ёмонини мулоҳаза қилмай, Баянаға бу илғорни ёвуқ олиб борур. Бизнинг борған илғор туркдин икки юз элик-уч юзга ёвушур эди. Ҳиндустон ийдин ва атрофий черикдин икки мингдин бир нима кўпрак бўлғай эди. Низомхон ва

Баянадағи афғон ва сипоҳий — тўрт мингдин кўпрак отлиқ черик бор эди. Яёғи худ ўн мингдин ҳам кўпрак эди. Буларни кўруб, билиб, ушбу мазкур бўлган отлиқ-яёқ черики била тез-ўқ буларнинг устига чиқар; илдам етиб, қалин киши от солган била бу илғор кишисини қочурур. Оламхон Таҳангарийниким, оғоси эди, тушурурлар. Яна беш-олти киши ҳам олурлар. Бир пора партол олдурурлар. Бовужуди бу ҳаракат ваъда ва истимолат бериб, бурунғи ва сўнгғи жаримасини афв қилиб, фармонлар йиборилди.

Раана Сангаа кофирнинг хабари тезрак бўлғач, чора қила олмади. Саййид Рафиъни тилаб, Саййид Рафиънинг тавассути била кўргонни бизнинг кишига топшуруб, Саййид Рафиъ била келиб, мулозамат давлатиға мушарраф бўлди. Йигирма лаклик паргана Миёни дуобни иноят қилдим.

Дўст эшик оғани Баянаға ориятий йиборилди. Неча кундин сўнг Баянани Маҳдий Хожаға иноят қилиб, важҳи истиқоматини етмиш лак қилиб, Баянаға рухсат берилди.

Татар хон Сарангхонийким, Гвалиярда эдиким, кишиси келиб, изҳори қуллуқ ва давлатхоҳлиқ қилур эди. Кофир Кундарни олиб Баянаға ёвуқроқ келганда, Гвалияр раажаларидин Дарманкат яна Хонижаҳон отлиқ кофир Гвалияр навоҳисиға келиб, қалъа тамаиға шўр ва фитна ангиз қила бошладилар. Татархон батанг келиб, Гвалиярни топшурмоқ бўлди. Беклар ва ичқилар ва аксар ўбдон йигитлар тамом черикта ва ҳар тараф илғорда эдилар. Раҳимдодқа бир неча Бҳиралик ва Лахўрлуқни, Ҳастичи тунқаторни оғайниси била қўшуб, ушбу мазкур бўлганларға Гвалиярда-ўқ парганалар таъйин қилиб йиборилди. Мулло Опоқ ва Шайх Гуранни дағи йиборилдиким, Раҳимдодни Гвалиярда ўлтурғузуб, келгайлар.

Буларким Гвалиярнинг ёвуғиға борурлар, Татархоннинг раъйи мунқалиб бўлуб, буларни қалъаға тиламас.

Ушул аснода Шайх Муҳаммад Ғавским, дарвеш кишидур, хейли машғуллуғи ҳам бор, мурид ва ашоби ҳам бисёрдур, Гвалиярнинг кўрғонининг ичидан Раҳимдодқа киши йиборурким, ҳар нав қилиб, кўрғонға ўзунгизни солингим, бу кишининг раъйи мунқалиб бўлур, фосид хаёлдадур.

Бу хабар Раҳимдодқа келгач, айтиб йиборурким, ташқарилар кофирлар жихатидин муҳотарадур. Мен бир неча киши била кўрғонға кирай, ўзгалар ташқари турсун. Му-

болағалар била мунга рози бўлур. Озроқ киши била киргач дерким, бу дарвозада бизнинг киши турсун. Ҳаатий Пўлда ўзининг кишисини қўяр. Ушбу кеча-ўқ ушбу Ҳаатийп Пўлдин бўлган кишисини киюрур. Тонгласиға Татархон бечора бўлур, кўрғонни хоҳи-нохоҳи топшуруб чиқар. Келиб, Аграда мулозамат қилди. Анинг важҳи истиқомати Баяна парганасидин йигирма лаклик таъйин бўлди.

Муҳаммад Зайтун ҳам чора қила олмай, Дўлпурни топшуруб, келиб мулозамат қилди. Анга бир неча лаклик паргана иноят бўлди.

Дўлпурни холиса қилиб, шикдорлиғини Абулфатҳ туркманға иноят қилиб, Дўлпурға йиборилди.

Хисори Феруза навоҳесида Ҳамидхон Сарангхоний ва бир пора паний афғонларидин ва яна атрофий афғонлардин уч-тўрт минг жамъият қилиб шўр фитна мақомида эдилар.

Чаҳоршанба кун, сафар ойининг ўн бешида Чин Темур Султонға, Аҳмадий парвоначи ва Абулфатҳ туркман ва Малиқдод Қароний ва Мужоҳидхон Мўлтоний бошлиқларни кўшуб, бу афғонларнинг устиға таъйин қилдук, Бориб, йироқтин илғоб, бу афғонларни яхши босиб, қалин кишисини қириб, ғалаба бошлар йиборди.

Сафар ойининг охирларида Хожагий Асадким, Ироққа Шаҳзода Таҳмоспқа элчиликка бориб эди, Сулаймон деган туркман била келиб, савғотлар келтурди. Ул жумладин икки чаркас қиз эди.

Одина кун, рабби-ул-аввал ойиннинг ўн олтисида ғариб воқеъа даст берди: нечукким, Кобулға битиган китобатда машрух, битилиб эди. Ул китобатни-ўқ беziёда ва бенуқсон мунда келтурулди. Ул китобат будур:

Воқеъайи узмоким, жумъа кун, рабби-ул-аввал ойининг ўн олтисида, тарих тўққуз юз ўттуз учта рўй берди, тафсили будурким, Иброҳимнинг онаси Буъа бадбахт эшитурким, ман Ҳиндустон элининг илигидин нима ейдурман. Бу қисса мундоқ эдиким, уч-тўрт ой бу тарихдин бурунроқ Ҳиндустон ошларини чун кўрмайдур эдим. Дедимким, Иброҳимнинг бовурчиларини келтурдилар. Эллик-олтмишча бовурчидин тўрти-ни сахладим. Бу кайфиятни Буъа эшитиб, Аҳмад чошнигиргаким, Ҳиндустон эли бакавулни чошнигир дейдурлар Итаъваға киши йибориб келтуртуб, бир додак илгига чорсўта қилган коғазда бир тўвла захр

берур, тўвла икки мисқолдин бир нима қўпрак бўлур, не-
чукким, бурунроқ мазкур бўлдиким, Аҳмад чошнигирга
бергай. Аҳмад бизнинг бовурчихонадағи Ҳиндустоний
бовурчиға бериб, тўрт паргана ваъда қилурким, ҳар тавр
қилиб, манинг ошимға заҳрни солғай. Ул додакдинким,
заҳрни Аҳмад чошнигирга йиборур, яна бир додакни анинг
сўнгича йиборурким, кўргай, ул заҳрни берадурму ё йўқму?
Яхшиким, қазонға солмай, табаққа солур. Бу жиҳаттин қа-
зонға солмаским, бакавулларга таъкидлар қилиб эдимким,
Ҳиндустон ийлардин хазир бўлғайлар, қозонда ош пишу-
рур маҳалда тоттурурлар эрмиш. Ош тортарда бизнинг бе-
давлат бакавуллар ғофил бўлурлар. Чини устига юпқа нон-
ни солур ва нон устиға ул қоғаздаги заҳрнинг озроқ ярмини
сепар, заҳрнинг устига ёғлиқ қалияни солур. Агар қалия
устига сепса эди, ё қазонға солса эди, ёмон эди. Дастпоча
бўлуб, заҳрнинг улуғ ярмини ўчоққа ташлар.

Одина куни, кеч намози дигар ош торттилар. Товушқон
ошидин хейли едим. Қалия зардак ҳам майл қилдим. Бу ҳин-
дустоний заҳрлиқ ошнинг устидин бир-икки тикка майл
қилдим, қалия олиб едим, ҳеч нохуш маза маълум бўлмади.
Қоқ гўшттин бир-икки тикка олдим. Кўнглум барҳам урди,
ўтган кун қоқ гўштни еганимда бир нохуш маза анда бор
эди, кўнглумнинг барҳам урғонин андин хаёл қилдим. Яна
бир кўнглум кўзғолиб келди. Дастурхон устида икки-уч мар-
та кўнглум барҳам уруб, қусаёздим. Охир кўрдумким, бўлмас,
кўптум. Обхонаға борғунча йўлда яна бир навбат қусаёздим.
Обхонаға бориб, қалин кустим. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас
эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Кўнглумға шубҳа кеч-
ти. Бовурчини сахлатиб буюрдимким, ул қайни итга бериб,
итни сахлағайлар. Тонгласиға бир паҳарга ёвуқ ит беҳолроқ
бўлуб, қорни дам қилғандек бўлди. Ҳар неча тош била ур-
дилар, эвруштилар, қўпмади. Кун тушгача бу ҳоли бор эди,
андин сўнгра кўпти, ўлмади. Бир-икки чухра ҳам бу ошдин
егандур. Тонгласиға алар ҳам қалин кустилар, бирисининг
худ ҳоли хароб эди, охир бори халос бўлдилар.

Мисраъ:

Расида буд балое, вале бахайр гузашт.

Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурман,
онадин эмди туғдум. Мен хаста ўлуб эрдим, тирилдим. Жон
қадрини, биллоҳ эмди билдим.

Султон Муҳаммад бахшиға буюрдумким, бовурчини эҳтиёт қилғай. Қийинғаким тутар, мазкур бўлғандек бирин-бирин шарҳи била айтур.

Душанба куни девон куни буюрдумким, акобир ва ашроф ва умаро ва вузаро девонда ҳозир бўлғайлар. Ул икки эр кишини ва икки хотун кишини келтуруб сўрғайлар ва баёни воқеъни шарҳи ва баста била айттилар. Ул чошнигирни пора-пора қилдурдум. Бовурчини тириклай терисини сўйдурдум. Ул хотунлардин бирисини фил остиға солдурдум. Бирини эҳтиёт қилдурдум. Ул ҳам ўз амалиға гирифтор бўлуб, жазосиға етгусидур.

Шанба куни бир аёқ сут ичтим. Якшанба куни ҳам бир аёқ сут ичтим, «гили махтум»ни ҳам аракка хал қилиб ичдим. Душанба куни сутга «гили махтум»ни ва «тарёқи форуқ»ни эзиб ичтим, сут ичимни хейли сурди. Сешанба куни, аввалғи куни сафройи сўхтадек қора-қора нималар дафъ бўлди. Шукр, ҳоло ҳеч қисса йўқтур. Жон мундоқ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким:

«Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини».

Ҳар қачон бу воқеъайи ҳоила хотиримға келса, бехост ҳолим мутағаййир бўлур. Тенгри таолонинг инояти бор экандур, манга янги бошдин жон бағишлади. Мунунг шукрини не тил била қилғайман. Хотирларға тараддуд кечмағай деб, ҳар не воқеъ бўлғанни шарҳи ва баста била битидим. Агарчи тилга, оғизға сикқусиз қўрққудек воқеъа эди, шукр Тенгриға, яна кун кўрарим бор экандур. Хайр ва ҳўблуқ била ўтти. Ҳеч дағдаға ва тараддуд хотирларингизға кечурманг деб, сешанба куни, рабби-ул-аввал ойи-нинг йигирмасида чаҳорбоғда эрурда битилди.

Булардин форигъ бўлуб, бу битилган хатни Кобулға йиборилди. Чун мундоқ улуғ гуноҳ бу бадбахттин сарбар урди, Юнус Али била Хожагий Асадға буюрулдиким, нақд ва жинс ва қул ва додакини олғандин сўнг, Абдурраҳим шиғовулға топшурулдиким, эҳтиёт била сахлағай. Бу анинг набираси, Иброҳимнинг ўғлиниким, хейли таъзим ва эҳтиром била нигоҳдошт қилилур эди, чун мундоқ қасде бу табақадин содир бўлди. Иброҳимнинг ўғлини мунда сахламоқнинг салоҳини кўрмай, панжшанба куни, рабби-ул-аввал ойининг йигирма тўққузида Мулло Сарсонғаким, Комрон қошидин баъзи ишкуч учун келиб эди, қўшуб Комронға йиборилди.

Ҳумоюнким, Пураб тоғи ёғийлар устига бориб эди, Жўнпурни фатҳ қилиб Ғозипурға Насирхоннинг устига илдам борди. Хабар топиб, Ганг дарёсини кечган экандур. Ғозипурдин Харийд устига борди. Андағи афғонлар ҳам хабар топиб, Сару сувини кечган экандур. Харийдни черик эли торож қилиб, андин ёнди. Мен муқаррар қилган йўсунлуқ Шоҳ Мир Ҳусайн била Султон Жунайдни бир пора ўбдон йигитлар била Жўнпурда қўюб, Қози Жияни ҳам булар била таъйин қилди. Авадқа Шайх Боязидни муқаррар қилди. Бу муҳиммотни забт ва саранжом қилиб, Курара Маникпур навоҳисидин Ганг дарёсини ўтуб, Калпий йўли била мутаважжих бўлур вақтта, Оламхон ва Жалолхон Жағҳатким Калпийда эди, арзадошти келур эди, ўзи келмайдур эди, Ҳумоюн Калпий тўғриси етганда киши йибориб, дағдагани анинг кўнглидин чиқариб, ўзи била олиб келди.

Якшанба куни, рабби-ул-охир ойининг учиди «Ҳашт биҳишт» боғида Ҳумоюн келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Хожа Дўст Хованд ҳам Кобулдин келди.

Бу кунларда Маҳдий Хожанинг кишиси пайдарпай кела бошладиким, Раана Сангаанинг келури таҳқиқ бўлди. Ҳасанхон Меватий ҳам Раанага қўшулмоқчи эмиш. Буларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Чериктин илгаррак бир пора кўмак киши ҳам Баянага келса, давлатга муносибдур деб, черик отланмоққа азм-жазм қилиб, ўзумиздин илгаррак Муҳаммад Султон мирзо, Юнус Али, Шоҳ Мансур барлос, Каттабек, Қисмтой Бўжака бошлиқларни Баянага илғор йиборилди.

Ҳасанхон Меватийнинг Ноҳирхон отлиқ ўғли Иброҳимнинг урушида иликка тушуб эди, гаравга сахлаб эдук. Бу жиҳаттин отаси Ҳасанхон зоҳирда омаду рафте қилур эди. Ўғлини доим тилар эди. Баъзининг хотирига еттиким, Ҳасанхоннинг истимоласи жиҳатидин ўғлини йиборилса кўпрак мустамола бўлуб, хизматкорликни яхшироқ бажой келтурғай. Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонга хилъат кийдуруб, отасига ваъдалар қилиб рухсат берилди. Бу мунофиқ мардак худ ўғлининг рухсатиға маътал экандур. Ўғлининг рухсатини хабар топкрч, ўғли етмасдин бурун-ўқ, Алвардин чиқиб келиб, Раана Сангаага Тўдада келиб қўшулди. Анинг ўғлини мундоқ маҳалда рухсат бермоқ беҳисоб экандур.

Бу фурсатларда ёмғур хейли ёғар эди, доим суҳбатлар тутулур эди. Хумоюн ҳам суҳратларда бўлур эди. Агарчи мутанаффир эди, ул бир неча кун иртикоб қилди.

Бу авонда ўтган ғаройиб воқеоттин бири будурким, Хумоюн Қалъайи-Зафардин Хиндустон черикига келурда йўлдин Мулло Бобо Пашағарий ва иниси Бобо Шайх қочиб, Кетин Қаро Султонга бордилар. Балхдағилар ожиз бўлдилар. Балх Кетин Қаро Султоннинг илигига тушти. Бу қовоқ мардак иниси била бу тарафнинг иш-кучини бўйинлариға олиб, Айбак ва Хуррам ва Сорбоғ навоҳисиға келурлар. Шох Искандар Балхнинг кирганидин бепой бўлуб, Ғўрий қалъасини ўзбакка берур. Мулло Бобо била Бобо Шайх бир неча ўзбак кишиси била Ғўрий қўрғониға келиб кирарлар. Мирхаманинг қўрғони чун яқин эди, чора қила олмас, ўзбакка кирар. Бир неча кундин сўнг Мирхамани жамоати била кўчуруб, Балх сори элтар маслаҳатидин Бобошайх бир неча ўзбак кишиси била Мирхаманинг қўрғониға келурлар. Мирҳама Бобо Шайхни қўрғонида тушурур. Ўзгаларни ҳар ерда-ҳар ерда ўтоқ берур. Мирҳама Бобо Шайхни чобкулаб, бир неча кишиси била банд қилиб, Тенгрибердига Қундузга киши чоптурур. Тенгриберди Ёрали ва Абдуллатифни бир неча ўбдон йигити била йиборур. Булар еткунча Мулло Бобо ўзбак кишиси била Мирхаманинг қўрғониға келиб, уруш-муруш солур хаёли қилур, ҳеч иш қила олмас. Тенгрибердининг кишисига қўшулуб, Қундуз келдилар.

Бобо Шайхнинг бир иниси ёмон экандур, ул жиҳаттин бошини кесиб, ушбу фурсатларда Мирҳама келтурди. Иноятлару шафқатлар била сарафроз қилиб, ақрону амсолидин мумтоз айладим. Боқи шиғовул борғанда бу икки кўҳна бедавлатнинг бошиға бирар сер олтун ваъда қилиб эдим.

Бу иноятлардин бошқа, бир сер олтун ўшал ваъда йўсуни била Мирҳамаға бёрилди.

Бу фурсатта Қисмтойким, Баянаға илғор бориб эди, бир неча бош кесиб келтурди. Қисмтой била Бўжака бир неча қазоқ йигитлар била тил тута борғанда икки бўлак кофирнинг чопқунчисини босиб, етмиш-сексан киши олурлар. Хасанхон Меватийнинг таҳқиқ келиб қўшулғон хабарини Қисмтой айта келди.

Якшанба куни, ойнинг секкизида Устод Алиқули ўшул улук қазони билаким, куярда тош уйи бенуқсон эди, дорухо-

насини ҳам сўнгра қуюб, тайёр қилиб эди, тош отарида тафарружиға бордим. Намози дигар бор эди, тош отти. Минг олти юз қадам борди. Устодға камар ханжар ва хилъат ва тупчоқ от инъом бўлди.

Душанба куни, жумодиулаввал ойининг тўққузида ғазо нийяти била сафар қилиб, маҳаллоттин чиқиб, тузда тушулди. Уч-тўрт кун мунда черик йиғилмоқда ва черикнинг жабдуғи қилмоққа кутуб турдук. Чун Ҳиндустон элиға хейли эътимод йўқ эди, ҳар тарафға-ҳар тарафға бу Ҳиндустон умаросидин илғор битилди: Оламхонни Гвалиярға илғор йиборилдиким, бориб Раҳимдодға кўмак бўлғай. Маканни ва Қосимбек Санбалийни ва Ҳомид ва оға-иниси била ва Муҳаммад Зайтунни Санбалға илғор битилди.

Ушбу юртта хабар келдиким, Раана Сангаа бўлган черики била Баянанинг яқиниғача чопар. Қаровулликка борғанлар хабар еткура олмаслар, балки қўрғонға ҳам кира олмаслар. Қўрғон эли қўрғондин йироқроқ ва бесурфaroқ чиқарлар. Ёғий зўрроқ келиб, буларни дурбатур. Сангархон жанжуҳа анда шаҳид бўлди.

Бу ғавғода Каттабек жибасиз-ўқ чопиб чиқар. Бир кофирни яёқлатиб олур маҳалда Каттабекнинг бир навкарининг қиличини олиб, Каттабекнинг китфиға-ўқ чопар. Ғалаба ташвишлар тортти. Раана Сангаанинг ғазосида кела олмади. Неча маҳалдин сўнг яхшироқ бўлди. Вале маъюброқ бўлубтур.

Қисмтой ва Шох Мансур барлос ва ҳар кимки, Баянадин келди, билмон қўрқонлариму эди, ё элни қўрқутқонлариму эди: Кофирнинг черикини жалд ва жаррорлиқ била асру кўп ситойиш ва таъриф қилдилар.

Сафар қилган юрттин Қосим мирохўрни белдорлар била йиборилдиким, Мадҳакур парганасидаким, ўрду тушар ердур, қалин чоҳ қоздурғай.

Шанба куни, жумодиул аввал ойининг ўн тўртида Агра навоҳисидин кўчуб, чоҳлар қизилғон юртка келиб тушулди. Эртасиға андин кўчтук. Хотирға кечтиким, бу навоҳида улук ўрдуға суйи вафо қилур ер Секрийдур. Эҳтимол борким кофир, сувни олиб тушғай. Бу жиҳаттин буронғор, жавонғор, ғул ясол ясаб-ўқ мутаважжиҳ бўлдук. Дарвеш Муҳаммад сарбон била Қисмтойким, Баянаға бориб-келиб, ер -сувни кўруб-билиб эди, илгари Секрий кўлининг ёқасида юрт кўра йибо-

рилди. Келиб, юртта тушуб, Махдий Хожаға, Баянадағиларға киши чоптурулдим, бетаваққуф келиб, қўшулғайлар.

Хумоюннинг навкари Бек Мирак мўғулни бир неча йигит била кофирдин хабар олғали йиборилди. Кечасига бориб, хабар олиб, тонгласи-хабар-келтурдиларким, ғаним кишиси Бусовардин бир курўх илгаррак келиб тушган эрмиш. Ҳам ушбу кун Махдий Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Баянадағи илғор келиб қўшулдилар. Беклар навбат била қоравуллуққа таъйин бўлдилар.

Абдулазиз қоравуллуқ навбатида илгари-кейинни мулоҳаза қилмай, рост Канваҳаға борибтурким, Секрийдин беш курўх йўлдур, кофир илгаррак кўчган экандур буларнинг мундоқ жиловсиз илгари борғанларини билиб, тўрт-беш минг киши тез-ўқ етиб келурлар. Абдулазиз ва Мулло Опоқ минг беш юзча киши бўлғай эди, ғаним кишисини чоғламай, булар ҳам илик қўшарлар. Қалин киши олған била-ўқ тебрар. Бу хабар бизга келгач, Муҳиб Али халифани навкарлари била йибордук. Мулло Ҳусайинни ва яна баъзиларни убруқ-субруқ буларнинг қўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни ҳам йиборилди.

Илгари таъйин бўлғанлар, Муҳиб Али алар етгунча Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилған экандурлар. Булар етгач, Тоҳир Табарий, Муҳиб Алининг тағойиси чопар, қўмак етмас, Тоҳирни ўшанда-ўқ олурлар. Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур.

Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир курўхғача буларнинг кейнича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг қораси пайдо бўлғач, турарлар.

Бизга паёпай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жиба кийиб, отларга кежим солиб, яроғланиб, чопа отландук. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтурғайлар. Бир курўх келдук. Ғаним кишиси ёнғон экандур. Ёнимизда улуқ кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни марбут айладук. Ҳар икки ароба фосиласи етти-секкиз қари бўлғай эрдиким, занжир тортилур эди. Мустафо Румий Рум дастури била ароба қилиб эди, хейли чўст ва часпон яхши аробалар эди. Чун Устод Алиқули зиддона маош қилур эди, бу жиҳаттин Мустафони буронғорда Хумоюннинг олида таъйин қи-

лилди. Ароба етмаган ерга хуросоний ва ҳиндустоний белдорлар ва қаландийларни солиб, хандақ қоздурулди.

Бу кофирнинг мундоқ илдам келишидин ва Баянада бўлган уруш ишидин ва Шоҳ Мансур ва Қисмтой ва Баянадин келганларнинг таъриф ва ситойишидин черик элида бедиллиғ зоҳир бўладур эди. Абдулазизнинг бостурғони худ бир сари бўлди. Элнинг итмийнони хотири ва черикнинг истиҳкоми зоҳири учун ароба етмаган ерига йиғочдин сепоядек нима ясаб, ҳар икки сепоянинг орасиниким, етти-сакқиз қари бўлғай, ўйнинг хомидин арғамчилар қилиб, мазбут ва марбут қилилди. Бу асбоб ва олот муҳайё ва мукаммал бўлғунча йиғирма-йиғирма беш кунга тортти.

Ушбу фурсатта Кобулдин Султон Ҳусайн мирзонинг қиз набираси, Қосим Ҳусайн Султон ва Аҳмад Юсуф, Саййид Юсуф ва Қивом Ўрдушоҳ яна баъзи якка-яримдин беш юзча киши келдилар. Муҳаммад Шариф Мунажжим шумнафас ҳам булар била келди. Бобо Дўст сувчиким, чоғир учун Кобулға бориб эди, Ғазнининг муважжаҳ чоғирларидин уч қатор тевада юклаб, ул ҳам булар била келди.

Мундоқ маҳалдаким, ўтган вақое ва ҳолот паришон сўз ва калимоттин, нечукким мазкур бўлди, черик элининг тараддуди ва таваҳҳуми бисёр эди. Муҳаммад Шариф Мунажжим шумнафас агарчи манга айтур ёроси йўқ эди, ҳар кимга йўлуқса муболағалар била айтур эдиким: «Бу айёмда Миррих ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса мағлуб бўлур». Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синдурди. Анинг бу паришон сўзлариға гўш қилмай, қилур ишларимизни тикилмай, уруш ишида бажид ва масоф қилмоққа мустаид бўлдук.

Якшанба кун, ойнинг йиғирма иккисида Шайх Жамолни йиборилдиким, Миёни дуоб тарқашбандларидин ва Дехлидин йиға олганча черик йиғиб, Меватийнинг кентларини чопиб, талаб, илигидин келганини тақсир қилмағай. То буларға ул тарафдин ҳадуге бўлғай. Мулло Турк Аликим, Кобулдин келадур эди, фармон бўлдуким, Шайх Жамолий била кўшулуб, Меватни чопмоқта ва бузмоқта тақсир қилмағайлар. Мағфур девонга ҳам бу йўсунлуқ фармон бўлди. Бориб, Меватнинг бир неча ёқа бучқоқдағи кентларини чопиб, талаб, асир қилибтурлар. Ул мамардин буларға чандон ҳадук бўлмади.

Душанба куни, жумодиул аввал ойининг йигирма учида сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримға еттиким, ха-миша тавба дағ-дағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртикобидин аладдавом кўнглумда ғубор эди, дедимким, эй нафс:

Чанд боши зи маосй мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест бичаш.
Неча исён била олудалиғинг,
Неча ҳирмон аро осудалиғинг,
Неча нафсингга бўлурсен тобеъ,
Неча умрунгни қилурсен зоеъ.
Нияти ғазв илаким юрубсен,
Ўлмакингни ўзунга кўрубсен,
Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки нетар.
Дур этар жумла маноҳидин ўзин,
Аритур барча гуноҳидин ўзин,
Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
Олтуну нуқра суроҳию аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдум.

Бу синдурулған олтун-кумуш суроҳий ва олотни мустаҳиқларға ва дарвешларға улашилди. Ул кишиким, тавбада мувофақат қилиб эди, Асас эди. Соқол қирмоқта ва қўймоқта мувофақат қилиб эди, ул кечаси ва тонгласи беклардин ва ичкилирдин ва сипоҳийлардин ва ғайри сипоҳийдин уч юзга яқин киши тавба қилдилар. Ҳозир чоғирларни тўқтуруб, Бобо Дўст келтурган чоғирларни буюрдуқким, туз солиб, сирка қилғайлар. Чоғирларни тўккан ерда бир «вайн» қоздурулди. Ният қилдимким, бу вайнни тош била кўпортиб, бу вайннинг ёнида буқъайи хайре қилғайлар.

Муҳаррам ойи, тўққуз юз ўттуз бешдаким, бориб Гвалиярни сайр қилдим, ёнғонда Дўлпурдин Секрий келдим. Бу вайн тамом бўлуб эди.

Бурунроқ ният қилиб эрдимким, Раана Сангаа кофирға зафар топсам, тамғани мусулмонларға бағишлай. Тавба асносида Дарвеш Муҳаммад сарбон била Шайхи Зайн тамға

бахшишини ёд бердилар. Дедимким, яхши ёд бердингиз, илигимиздаги вилоятларда мусулмонларнинг тамғаси бахшиш бўлди. Муншийларни тилаб, буюрдумким, бу икки азим-уш-шаън умурким, воқеъ бўлди, бунинг ихборига фармонлар битигайлар.

Шайх Зайннинг иншоси била фармонлар битилиб, жамиъ қаламравға йиборилди. Ул иншо будур:

Фармони Заҳириддин Муҳаммад Бобур

Наҳмаду таввобан юҳиббут-таввобина ва юҳиббул-мута-тахҳирина ва нашкуру ваҳҳобан яҳдил музнибина ва яғфир ул-мустағфирина ва нусалли ало хайри халқиҳи Муҳаммадин ва олиҳит-таййибина ва саҳбихит-тоҳирин.

Маръон оройи арбобел-боб ки, мажлиси мажolie суvari асбоб ва махозине лаолии нуқуши сидқ ва савобаст нақшпазири жавоҳири завоҳири ин маъни хоҳад будки, табиати инсонӣ ба муқтазои фитрат моили лаззоти нафисонист ва тарки муштаҳиёт мутаваққиф бар тавфиқи яздонӣ ва таъйиди осмоний, нафси башар аз майл ба шарр дур нест. «Ва мо убарриу нафсий иннан-нафса ла амморатун бис-суъи» ва ижтиноб аз он жуз ба раъфати малики ғафур на «золика фазлул-лоҳи юътиҳи ман яшӯу, валлоҳу зул-фазлил-аъзим».

Ғараз аз тасвири ин мақола ва тақрири ин мақула онки ба муқтазои башарият ба ҳасби маросими подшоҳон ва лавозими подшоҳо ва бинобар одати соҳиб жаҳон аз шоҳ ва сипоҳи дар унвони айёми шабоб баъзе аз маноҳи ва барҳе аз малоҳӣ иртиқоб намуда мешуд ва баъдаз чанд рӯзе надомат ва ҳасрат тамом ҳосил омада як-як азон маноҳии муртакибаро тарк манабуд ва «ба-тавбайи насух» боби ружуъ бадон масдуд мегашт.

Аммо тавбайи схаробки, аҳамми матолиби он мақеад ва аъзами маориби он мақсудаest дар ҳижоби «ал-умуру мархунатун би-авқотиҳо» муҳтажиб монда, руй наманамуд. То онки дар ин авқоти фархунда соот ки, ба жаҳди тамом ихроми жиҳод баста бо асокири исломи мосир дар муқобалайи куффор ба муқотала нишаста будем, аз мулҳими ғайби ва ҳотифи лорайби мазмуни маймуни «А-лам яъни лил-лазина оману ан тахшаа қулубухум лизикриллоҳи» шунуда, жиҳати калъи асбоби маъсият ба жидди тамоми қаръи абвоби инобат намудем. Ва ҳодии тавфиқ ҳасабил-мазмуни «ман қараъа бобан ва лажжа валажа» дар иқбол кашуда, ва ифтитоҳи ин жиҳод ба жиҳоди акбар, ки муҳолифати нафсаст, амр фармуд.

Алқисса: «Раббано заламно анфусано» бар забони ихлос баён оварда, «тубту илайка ва ана аввалул-мўминин»ро бар лавҳи дил мунаққаш гардонидем. Ва доияйи тавбйи схаробро ки, макнуни хазинайи сина буд, ба имзо расонидем. Ва худдоми-зафар ихтошом ба мужиби ҳукми фархундафаржом суроҳий ва жом ва соир адавот ва олотӣ тилло ва нукра-ки, ба касрат ва зинат чун кавокиби сипеҳри рафиъ музаййини мажлиси бадӣ буд иззати шариатро бар замини хорӣ ва мазаллат зада, монанди асном, ки иншооллоҳ, таоло, анкариб ба касрашон муваффақ шавем, пора-пора сохтанд ва ҳар пораро назди мискине бечорае андохтанд. Ва ба юмни ин инобати қарибул-ижобат бисъёрий аз муқаррабони даргоҳ ва муқтазои «ан-носу аъло дини мулукиҳим» дар ҳамон мажлис ба шарафи тавба мушарраф гаштанд ва билқулли аз сари шурби ҳамр даргузаштанд, ва ҳануз фавж-фавж аз мутиони авомир ва навоҳӣ соатан фа-соатан бадин саодат мустаъид мегарданд. Умед ки, ба муқтазои «ад-доллу алал-хайри ка-фоилиҳи» савоби ин аъмол ба рӯзгори бо иқболи навбоби хужаста моли подшоҳӣ оид гардад ва ба майманати ин саодат фатху нусрат явман фа-явман мутазоид ояд.

Ва баъд аз итмоми ин ният ва такмили ин амният фармони олам мутӣ шараф нафоз ёфт, ки дар мамолики маҳруса (ҳарасаҳаллоҳу анил-офот вал-мухофот) мутлақан ҳеч офарида муртақибӣ шурби ҳамр нашавад ва дар таҳеили он нақўшад ва ҳамр насозад ва нафрӯшад ва наҳарад ва надорад ва набарад ва наёрад: «фа-жтанибуҳу лаъаллакум туфлиҳуна».

«Ва шукран ало ҳозиҳил-футуҳи ва тасаддуқан ли-қабули тилкат-тавбатин-насуҳи», баҳри баҳшоиши подшоҳӣ дар жўш омада, амвожи қарам ки, саба-би ободонии олам ва обрўи бани одам аст, зоҳир сохт ва тамғои ҷамеъи мамолиқро аз мусулмонон ки, ҳосили он аз ҳаду ҳаср афзунаст, бовужуди истимрори азминайи салотини собиқ ба гирифтани он чун аз завобити шариати саййидул-мурсалин берун буд, барандохта фармон содир шудки, дар ҳеч шаҳру баладу розе ва гузару мамарру бандар тамғо нагиранд ва наситонанд ва тағйир ва табдил ба кавоиди ин ҳукм роҳ, надиханд: «фа-ман баддалаҳу баъда мо самиаҳу фа-иннамо исмуҳу алал-лазина юбаддилунаҳ».

Сабилӣ мустаъминони зилоли отифати подшоҳӣ аз турку тожику арабу аҷаму ҳиндӣ форсӣ раият ва сипоҳи ва коф-

файи умам ва оммаи тавоифи бани одам он ки, бадин ори-
файи муайяда мустазхир ва умедвор буда ба дуои давлати
абад иттисол иштиғол намоянд ва аз лавозими ин аҳкоми
маиманат анжом дар нагу-заранд ва инхироф наварзанд.

Мебояд ки бар хасаби фармон амал намуда ба тақдим
расонанд ва чун ба тавкиъи вакии ашрафи аъло расад эъти-
мод намоянд.

Кутиба би-амрил-олий аълаллоҳул-мутаолий ва халлада
нақозаху; фий 24 шаҳри жумоди-ул-аввал, сана 933».

Ушбу айёмда ўтган вақоеъдин нечукким мазкур бўлди,
улуқ-кичикта дағдаға ва тараддуд кўп эди. Ҳеч кимдин мар-
дона сўз ва далирона раъй эшитилмас эди. Ҳикоят дегучи
визаронинг ва вилоят тегучи умаронинг на сўзлари мардо-
на эди, на тадбирлари, на ўзлари соҳиб ҳимматона эди, на
тақирлари.

Бу юрушта Халифа яхшилар борди, забту истиҳком боби-
да жиду эҳтимомни тақсир қилмади.

Охир элнинг мундоқ бедилликдарини сўруб ва бу нав
сустлуқларини кўруб, бир тадбир хотиримға етти. Жамияъ
бекларни ва йигитларни чорлаб дедимким: «Беклар ва йи-
гитлар!

Ҳарки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд,
Онки пояндаву боқист, Худо хоҳад буд.

Ҳар кимки ҳаёт мажлисиға кирибтур, оқибат ажал пай-
монасидин ичгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилиға
келибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била
тирилгандин, яхши от била ўлган яхшироқ.

Ба номи некў гар бимирам равост,
Маро ном боядки, тан маргност.

Тенгри таоло бу нав саодатни бизга насиб қилибтур ва
мундоқ давлатни бизга қариб айлабтур. Ўлган — шаҳид, ўл-
турган — ғози. Барча Тенгрининг каломи оти-ла онт ичмак
керакким, ҳеч ким бу қитолдин юз ёндурур хаёл қилмағай,
то бадандин жони айрилмағунча, бу муҳораба ва муқотала-
дин айрилмағай».

Бек ва навкар улуқ-кичик барча рағбат била «Мушаф»-
ни иликка олиб, ушбу мазмун била аҳд ва шарт қилдилар.
Тавр тадбире эди, ёвуқтин, йироқтин дўст, душман кўргали,
эшитгали яхши бўлди.

Ушбу айёмда тўш-тўшдин шўр ва фитна қойим бўлди. Хусайнхон Нуҳоний Раприйни келиб олди. Қутбхоннинг киши-си Чандварни олди. Рустамхон деган бир мардак Миёни дубодаги тарқашбандларни йиғуштуруб, келиб Кўйилни олиб, Кичик Алини банд қилди. Санбални Зоҳид ташлаб чиқти.

Қаннўжни Султон Муҳаммад дўлдой қўюб келди. Гвалиярни гвалиярлиқ кофирлар келиб, мухрсара қилди. Оламхонниким, Гвалиярға қўмак йиборилиб эди, Гвалиярға бормай, ўз вилоятига борди. Ҳар кун ҳар тарафтин бир нохуш хабар келур эди. Черикдин баъзи ҳиндустонийлар қоча кириштилار: Ҳайбатхон Каркандоз қочиб, Санбалға борди. Ҳасанхон Баривал қочиб, кофирға кирди. Буларға парво қилмай, олимизға-ўқ мутаважжих бўлдук.

Аробалар ва ғалтаклик сепоялар, бу асбоб ва олотким тайёр бўлди, сешанба куни, жумоди-ул-охир ойининг тўққузиди, наврўз куни кўчтук. Буронғор, жавонғор, ғул ясол ясаб, олимизда аробаларни ва ғалтаклик сепояларни юрутуб, буларнинг кейинида Устод Аликулини жамиъ туфангандозлари била таъйин қилилдиким, яёқ, аробанинг кейнидин айрилмай, ясол била юругайлар. Ясоллар ерлик-ерига келгандин сўнг, жамиъ ясолларға илдам қатраб етиб, буронғор, жавонғор, ғулдаги беклар ва йигитлар ва сипоҳийларға қўнгуллар бериб, ҳар қайси бўлакнинг қайси ерда турушини, не йўсуллуқ юрушини муқаррар ва муайян қилиб ушбу тартиб ва насақ била бир курўҳча йўл келиб туштук.

Кофир кишиси ҳам хабардор бўлуб, ўтрудин бўлак-бўлак ясаб келдилар. Ароба ва хандақ била ўрду тушгандин сўнг, ўрдуни ва ўрду ўтрусини мазбут ва мустаҳкам қилилди. Чун бу кун уруш хаёли йўқ эди, оз-оғлоқ йигит-яланг илгари чиқиб, ғаним кишиси била илик олишиб, шугунлаштилар. Бир неча кофирни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Малик Қосим ҳам бир неча бош кесиб келтурди. Малик Қосим яхши борди. Ушмунча била черик элининг кўнгли хейли қўпти, қувонди. Элға ўзгача таҳният пайдо бўлди.

Тонгласи беклар кўчуб, урушур хаёлимиз бор эдиким, Халифа ва баъзи давлатхоҳлар арзға еткурдиларким, чун муқаррар бўлган юрт ёвуқтур, ани хандақлаб, мазбут қилиб-ўқ кўчулса, давлатқа муносибтур. Хандақ маслаҳати учун Халифа отланиб, хандақ ерларини белдорларға таъйин қилиб, муҳассиллар муқаррар қилиб келди.

Шанба куни, жумодиул-оҳар ойининг ўн учиди аробаларни олимизга торттуруб, буронғор, жавонғор, ғул ясол била бир курўҳқа ёвуқ йўл келиб, муқаррар бўлган юртка тушулди. Баъзи чодирлар тиқилиб, баъзи тиқилмоқда эрдиким, хабар келтурдиларким, ёғийнинг ясоли пайдо бўлди. Филҳол отланиб, фармон бўлдуким, буронғор буронғорға, жавонғор жавонғорға, ерлик ерига бориб аробалар била ясолларни мазбут ва мураттаб қилғайлар.

Чун бу «Фатҳнома»дин ислом черикининг кайфияти ва куффор хайлининг камийяти, суфуфу ясолнинг турушлари ва аҳли ислому аҳли куфрнинг урушлари мушаххас ва маълум бўлур, ул жиҳаттин бешиёда ва нуқсон ўшул «Фатҳнома»ким, Шайх Зайн иншо қилиб эди сабт бўлди.

Фатҳномайи Заҳриддин Муҳаммад Бобур Ғози

«Алҳамдулиллаҳил-лази садақа ваъдаҳу ва насара абдаҳу ва аъазза жундаҳу ва ҳазамал-аҳзоба ваҳдаҳу ва ло шайъа, баъдаҳу ё ман рафаъа даоимал-исломи би-насри авлиёиҳир-рошидина ва вазаъа қавоимал-асноми би-қаҳри аъдоиҳил-моридийна фа-қатаъа добурул-қавмил-лазийна заламу валҳамду лиллоҳи раббил-оламина ва саллаллоҳу ғало ҳайри халқиҳи Муҳаммадин саййидил-ғузоти вал-мужоҳидина ва ғало олиҳи ва ашобил-худоти ило явмид-дийни.

Тавотуре нуамое субҳонӣ боисе такосуре шукр ва саноое яздонист ва саноое яздоний маврисе тавотуре нуамое субҳонӣ. Бар ҳар неъмат шукре мураттабаст ва ҳар шукреро неъмате аз ақиб; адое лавозиме шукр аз қудрате башар мутажовизаст ва аҳле иқтидор аз истийфое маросиме он ожиз. Алал-хусус шукри ки дар муқобиле неъмате лозим ояд ки, на дар дунё давлате аз он азимтар бошад ва на дар уқбо саодате аз он жасимтар намояд. Ва ин маъний жуз нусрат бар ақвиёе-е куффор ва истило бар ағниёе фузжор ки: «увлоика ҳумул-кафаратул-фажараҳ» дар баёне амсоли ишон нозиласт, нахоҳад буд ва дар назаре басорате арбобил-боб аҳсан аз он саодате нахоҳад намуд.

Алминнату лиллоҳ ки он саодате узмо ва мавҳибате куброки, «минал-махди ило ҳозал-аҳд» матлубе асли ва мақсуде ҳақиқӣ замири хайр андеш ва рӯи-е савобкеш буд, дар ин айёми хужаста фаржом аз макмане авотифи хазрате малики

аллом рӯй намуд. Фаттоҳе беминнат ва файёзи беиллат му-
жаддидан ба мифтоҳе фатҳе абвоби файз бар чеҳраи омо-
ли наввоби нусрат маоли-е мо кушуд. Асомии номӣ афвожи
бо-ибтиҳоже мо дар дафтари ғуззоти кироми сабт гардид ва
ливой ислом-бо-имдоди лашкариёни зафар анжоме мо ба
авжи рифъат ва иртиқо расид.

Кайфияти судури ин саодат ва зуҳури ин давлат онки
чун ашиъа-е суюфи сипоҳи исломпаноҳи мо мамолики
Ҳиндро ба ламаоти анвори фатҳу зафар мунаввар сохт. Чун
ончи дар фатҳномаҳое собиқ самти таҳрир ёфта буд, аёдии
тавфиқ роёти зафар оёти моро дар мамолики Деҳли ва Агра
ва Жўнпур ва Ҳарид ва Бихар ва ғайри золика бар афрохт.
Аксар тавоифи ақвом аз ашоби куфр ва арбоби ислом итоат
ва инқиёди наввобии фархундафаржоми моро ихтиёр на-
муда тариқи убудиятро бақадами сидқ ва ихлос паймуданд.

Аммо Раана Сангаа кофирки дар савобиқе айём дами
итоати наввобии хужаста анжоми мо мезад. Акнун ба маз-
муни: «або ва- стақбара ва кона минал-кофирин» амал на-
муда шайтон сифат саркашида қоидаи лашкари дарвон ва
сархайли сипоҳи махжурон гашта, боиси ижтимои тавоиф
гардид ки, баъзе тавқе лаънати зуннор дар гардан доштанд
ва бархе хори меҳнате иртидод дар доман ва истилоли он
кофири лаъин «ҳазалаҳу фи явмиддин» дар вилояти Ҳинд
бамартаба будки, пеш аз тулуи офтоби давлати подшоҳи
ва қабл аз сутуи найири хилофати шаҳаншоҳӣ бо-онки
роҷаро ва роёни бузург ниҳодки, дар ин муқотала итоати
фармонаш намуданд ва ҳокимон ва пешвоёни муттасиф
ба-иртидод ки дар ин муҳораба дар инонаш буданд, бузур-
гии худро манзур дошта дар ҳеч қитоле мутобаат, бал му-
вофқақати вай накардаанд ва дар ҳеч мусофарат тариқи
мусоҳабат ва мурофақати ӯ насупурдаанд. Тамоми салоти-
ни рафии ин хиттаи васеъ, чун султони Деҳли ва султони
Гужарат ва султони Манду ва ғайруҳум аз муқовамати он
бадсияр бемувофақати куффори дигар ожиз будаанд, ба
латоифул-хиял ба ӯ мудоро ва мувосо манабуданд. Ливой
куфр дар қариб дивист шаҳар аз билоде ислом афрохта буд
ва таҳриби масҷид ва маобид намуда, аёлу атфоле мўмино-
ни он булдон ва амсорро асир сохта ва қуввати вай аз қаро-
ри воқеъ бажое расидаки, назар бақоидаи мустамирраи
ҳиндӣ, як лак вилоятро сад сувор ва куруиро даҳ хазор

савор эътибор мекунанд, билоди мусахҳарайи он сарҳайли кафара ба даҳ курур расида ки жои як лак савор бошад. Дар ин айём бaсе аз куффори номӣки ҳаргиз дар ҳеҷ маърақае яке аз ислом имдодаш нанамудаанд, бинобар адовати асокире исломӣ бар лашкари шақоватус-сурo вай афзуданд.

Чунончи даҳ ҳокиме бо истиқлол ки, ҳар як чун дуд даъвии саркаши манамуданд ва дар қутре аз ақтор қоида ҷамъи аз куффор буданд, монанди ағлол ва салосил, бад-он кофири фожир муттасил гаштанд ва он ашарайи кафара ки, бар нақизи ашарайи мубашшара, ливои шақоват фазои «фабашширхум би-азобин алиймин» меафроштанд, тавобитъ ва асокири бисъёр ва парғаноти васиул-ақтор доштанд.

Чунончи: Салоҳиддин си ҳазор сувор ва Менди Рав дувоздаҳ сувор вилоят дошт ва Равал Удай Синг Ногарий дувоздаҳ ҳазор сувор, ва Ҳасанхони Меватий дувоздаҳ ҳазор сувор, Бармал Идрий чаҳор ҳазор ва Нарпат Ҳара ҳафт ҳазор ва Сатравий Качий шаш ҳазор ва Дҳарам Дев чаҳор ҳазор, Бирсинг Дев чаҳор ҳазор ва Маҳмудхон валади Султон Сқандар агарчи вилоят ва парғана надошт, аммо даҳ ҳазор сувор тахминан ба-умедвории сардорӣ ҷамъ карда будки, маҷмуи ҷамъияти он маҳжурони водии саломат ва амният назар бақоидаи мустамирра парғана ва вилояти Ҳинд ду лаку як ҳазор бошад.

Алқисса, он кофири мағрури ботин кӯр, зоҳири дилҳои бо қасоват куффори сиёҳ рузгорро «зулмуотун баъзуҳо фавқа баъзин» бо якдигар мувофиқ сохта, дар мақоми муҳолафат ва муҳорабайи аҳли ислом ва ҳадми асоси шариати саййид ил-аноми алайҳис-салоту вассалом даромад ва мужоҳидони асокири подшоҳ монанди қазои илоҳӣ бар сари он «ад-дажжолул-аъвар» омада қазияӣ «Изо жоал-қазоу ами-ял-басар»ро манзури назари басирати ашоби сийрат гардониданд ва калимаи «ва ман жоҳада фа иннамо южоҳиду линафсиҳ»ро малҳуз дошта ҳукми вожибул-изҳоне «жоҳидил-куффора вал-мунофиқина»ро ба имзо расониданд.

Рӯзи шанба, сздаҳуми шаҳари ҷумоди-ус-сонӣ санае 933 ке «боракаллоҳу фи сабтикум» нишони мубораки он рӯзаст, дар навоҳии мавзии Канваҳа аз музофоти Баяна ҳаволи кӯҳеки ду курӯҳи аъдои дин буд мазрибе хиёми нусрат анҷоми лашкари ислом гардид, чун кавкаба ва дабдабайи мавкиби исломӣ ба ғӯше аъдои дин ва кофирини лаъин расид, муҳо-

лифони миллати Муҳаммадӣ ки, монанди «ашобил-фил» дар пайи инҳидоми Каъбайи аҳли ислом буданд, филони кӯҳпайкари ифрит манзарро иътизоде худ сохтанд ва ҳама муттафиқ ва як дил гашта лашкари шақоват асари худро фавҷҳо мепардохтанд:

Ба он филҳо ҳиндувони залил,
Шуда ғарра монанди «ашобил-фил»,
Чу шомӣ ажал жумла макруҳу шум,
Сияҳтар зи шаб, бештар аз нужум.
Ҳама ҳамчу оташ, валекин чу дуд,
Кашида сар аз кин ба чархи кабуд.
Чу мӯр омаданд аз ямину ясор,
Сувору пиёда хазорон-хазор.

Ва ба азми муқотала ва корзор мутаваҷҷиҳи ўрдуи нусрат шиор шуданд, ғуззоти асокири исломӣ ки, ашжори риёзи шуҷоатанд, санавбар сифат сафҳо кашиданд ва нўги ҳўде санавбарӣ ҳайъате офтоб шиўро чун қулуби «вал-муҷоҳидувна фий сабийлил-лоҳи» ба авҷи иртифў расониданд, сафе чун садди Искандари оҳанфом ва биноҳе монанди тариқи шариасти пайғамбарӣ баистиқомат ва истиҳком; матини қуввати матонаташ «кааннаҳум бунёнун марсус» ва фалоҳ ва фирузе ба муқтазои «улоика ало худан мин раббихим ва улоика ҳумул-муфлиҳуна» бо аҳолии он сифати махсус.

Қ и т ъ а:

Дар он раҳна не аз тибоу ваҳим,
Чу раъи шаҳаншоҳу дине қавим
Аламҳои ў фарши фаршо ҳама,
Алифҳои «инно фатаҳно» ҳама.

Ва риояти ҳазро манзур дошта батариқи ғуззоти Рум жиҳати паноҳи туфангчиён ва раъдандозон ки, дар пеши сипоҳ буданд, сафе аз ароба тартиб намуда бо якдигар ба занҷир иттисол дода шуд.

Алқисса, жуҷоши ислом ҷунон интизом ва истиҳкоме падид овард ки, ақли пир ва чархи асир мударбир ва мураттибашро офарин кард.

Дар ин тартиб ва истиҳком ва ташйид ва интизом муқаррабул-ҳазрати султонӣ иътимодуд-давлатул-ҳоқонӣ Низомуддин Али Халифадоод саъй ва иҷтиҳод ва ҳама тадбироташ

мувофиқи тақдир ва ҷумла сардорехо ва кор гузориҳое ӯ писандидаи раъи мунир афтод.

Мақарри иззати подшоҳи дар ғул муқаррар гашт ва бар дасти ростии ғул биродари аазии аршади арҷуманди саодат ёр ал-мухтассу биавотифил-маликил-мустаон Чин Темур Султон ва фарзанди аазии аршади манзури-анзори ҳазрати илоҳ Сулаймоншоҳ ва жаноби ҳидоят маоби вилоят интисоб Хожа Камолиддин Дўст Хованд ва муътамаддус-салтанатул-олия муътаманул-атаба-туссания муқарраби хос ва зубдаи ашоби ихтисос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос комилул-ихлос Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул-хавос зубдаи ашоби ихтисос Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сарбон ва умдатул-хавос содиқул-ихлос Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоқо дар маҳалли худ қарор гирифтанд.

Ва бар дасти чапи ғул салтанатмаоб, хилофа-тинтисоб, ал-мухтассу биавотифил-маликил-муста-он Султон Аловуддин Оламхон бинни Султон Баҳлул Лўдий ва муқаррабил-ҳазратис-султоний ал-мушору илайҳ ва дастур аъзамис-судур байнал-аном малозил-ҷумҳур ва муаййидил-ислом Шайх Зайни Ҳавофи ва умдатул-хавос комилул-ихлос Камолиддин Муҳиб Али валади муқарраби ҳазрати султоний мушорун илайҳ ва умдатул-хавос Низомиддин Турдибек биродари Қўч Аҳмади марҳум ва умдатул-аозим аъёни хони аъзам Оройишхон валади Қўчбеки марҳуми мазкур ва Шерафган ва дастури аъзими вузаро байнал-умам Хожа Камолиддин Ҳусайн ва ҷамойи девониёни изом ҳар як дар мавзие муқаррар истоданд.

Ва дар баронғор фарзанди аазии аршади арҷуманди саодат ери комгор манзури анзори иноети ҳазрати офаридгор ахтари буржи салтанат ва комгори меҳри сипеҳри хилофат ва шахриёри ал-мамдуҳ билисонилабд валхур муиззис-салтанат вал-хилофат Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодур мутамаккин гашта; бар ямини саодатқарин алъазиз фарзанди жаноби салтанатмаоб алмухтассу биавотифил-маликид-дайён Қосим Ҳусайн Султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва муътамаддул-мулк комилул-ихлос Жалолиддин Ҳиндубек қавчин ва муътамадул-мулк содиқул-ихлос Жалолиддин Хисрав қўкалдош ва муътамадул-мулк Қивомбек Урдушоҳ ва умдатул-хавос комилул-ақида вал ихлос Вали хозин Қорақўзи ва умдатул-хавос Низомиддин Пирқу-

ли Сийстони ва умдатул-вузаро байнал-умам Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший ва муътамадул-хавос Низомиддин Абдушшукур ва умдатул-аъён Сулаймон оқо элчийи Ироқ ва Ҳусайн оқо элчийи Ироқ ва Ҳусайн оқо элчийи Сийстон муқаррар гашта; бар-ясори зафардисори фарзанди комгори мушорун илайҳ олижаноб саъдатмаоб муртазавий-интисоб Мирҳама ва умдатул-хавос комилул-ихтисос Шам-сиддин Муҳаммадий кўкалдош ва Низомиддин Хожаги Асад хондор тайъин ёфтанд.

Ва дар баронғор, аз умарои Ҳинд умдатул-мулк хони-хонон Диловархон ва умдатул-аъён Маликдод Караний ва умдатул-аъён шайхул машойих Шайх Гуран — ҳар як дар макрме ки, фармон шуда буд истоданд.

Ва дар жавонғори асокири исломшиор олижоҳ нақобатпаноҳ рифъатдастгоҳ ифтихори оли тоҳр ва ёсин, қудвайи авлоди Саййидул-мурсалин Саййид Маҳдий Хожа ва биродари ааззи аршади комгор манзури анзори иноёти ҳдзрати офаридгор Муҳаммад Султон мирзо ва салтанат маоб хилофат интисоб алмухтассу биавотифил маликил-мустаон Одил Султон бинни Маҳдий Султон ва муътамад-ул-мулк комилул-ихлос Муиззидин Абдулазиз мирохўр ва муътамадул-мулк Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг ва умдатул-хавос коми-лул-ихлос Жалолиддин Қутлуққадам қоравул ва умдатул-хавос комилул-ихлос Жалолиддин Шоҳ Ҳусайн Ёракийи мўғули ғончи ва Низомиддин Жон Муҳаммадбек атка саф кашиданд.

Ва дар ин жониб аз умарои Ҳинд натижатус-салотин Камолхон ва Жалолхон, авлоди Султон Аловуддини мазкур ва умдатул-аъён Алихони Шайхзодаи Фармулий ва умдатул-аъён Низомхони Баяна таъйин шуда буданд.

Ва жиҳоти тўлғама муътамадул-хавос комилул-ихлос Турдика ва Малик Қосим биродари Бобо Қашқа бо жамъи аз фирқайи мўғул — дар жониби буронғор; муътамадул-хавос содиқул-ихлос Мўмин атка ва муътамадул-хавос Рустам туркман бошлиғ божамоати аз тобинони хосса — дар тарафи жавонғор номзад шуданд ва умдатул-хавос комилул-ихлос зубдаи ашоби ихтисос Низомиддин Султон Муҳаммад баҳши аъён ва аркони ғуззоти исломро дар мавзӯ ва маҳол муқаррари эшон дошта, худ ба истимои аҳкоми мо мустаид буд ва тавочиён ва ясовулонро ба атроф ва жавониб ирсол

мегардонид ва аҳкоми мутоайи моро дар забт ва рабти сипоҳ ва сипоҳи ба салотини изом ва умарои киром ва соири ғуззоти завил-иҳтиром мерасонид ва чун аркони лашкар қорим гашта, ҳар кас ба ҷои худ шитофт, фармони вожибул-изъони лозимул-имтисол шараф исдор ёфтӣ, ҳеҷ кас беҳукм аз маҳоли худ ҳаракат нанамояд ва берухсат даст ба муҳораба накушояд ва аз рӯзи мазкур посе гузашта буд ки, фариқайни мутақобилайн мутақориби якдигар гашта, бунъеди муқотала ва корзор шуд. Қалбайни аскарайн монанди нур ва зулмат дар баробари якдигар истода дар буронғор ва жавонғор чунон азим қитоле воқеъ шудки, залзала дар замин ва валвала дар сипеҳри барин афтод. Жавонғори куффори шақоватосор ба ҷониби буронғори майманатдисори асокири исломшиор мутаважжиҳ гашта бар сари Хисрав қўқалдош ва Малик Қосим бародари Бобо Қашқа ҳамла оварданд. Бародари ааззи аршад Чин Темур Султон ҳасбул — фармуда ба қўмаки эшон рафта мардона қитоле оғоз ниҳод ва куффорро аз ҷо бардошта қориб ба акби қалби эшон расонид ва жулду ба номи он азиз биродар шуд ва нодирул-асрӣ Мустафо Румӣ аз ғули фарзанди ааззи комгор манзури назари анзори иноёти ҳазрати офаридгор алмухтассу биавотифил-маликиллази янҳо ва яъмур Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодур аробаҳоро пеш оварда суфуфи сипоҳи куффорро ба туфак ва зарбзан монқнди қўлубашон мункасир гардонид ва дар айни муҳораба биродари ааззи аршад Қосим Ҳусайн Султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф, Қивомбек фармон ёфта ба имдоди эшон шитофтанд ва чун замон-замон афвожи куффор мутаокиб ва мутавотир ба имдоди мардуми худ меомаданд.

Мо низ муътамадул-мулк Жалолиддин Ҳиндубекро ва аз ақби ӯ умдатул-хавос Муҳаммадий қўқалдош ва Ҳожаги, Асади Жондор ва баъдазон муътамадус-салтанатул-алия муътамадул-атабатус-сания муқарраби хос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос комилул-ихлос Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул-хавос Шихобиддин Абдулло китобдор ва аз пайи эшон умдатул-хавос Дўст эшик оқо ва Шамсуддин Муҳаммад Халил ахтабегиرو ба қўмак фиристодем.

Ва баронғори кафара ба каррот ва маррот ҳамлаҳо бар ҷониби жавонғори лашкари ислом оварданд ва худро ба ғуззоти зуннажот расониданд ва ҳар навбат ғозиёни изом

баъзеро ба заҳми сиҳми зафар фаржом ба «дорул-бавори, жаҳаннама яславнаҳо ва биъсал-қарор» фиристода, барҳе-ро бар гардониданд, ва муътамадул-хавос Мўмин атка ва Рустам туркман бажониби акби сипоҳий зул-матдаст гоҳи куффори-шақоват паноҳ, таважжух, намуданд ва муътамад ул-хавос содиқул-ихлос Хожа Маҳмуд Али атка бошлиғи навкарён, муқаррабул-ҳазратус султоний эътимодуд-давлат ул-хоқоний Низомуддин Али Халифаро ба кўмаки мушорун илайҳ, фиристодем ва биродари ааззи аршад Муҳаммад Султон мирзо ва салтанатмаоб Одил Султон ва муътамад-дул-мулк Муиззидин Абдулализ мирохўр ва Жалолиддин Қутлуққадам қоравул ва Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг ва умдатул-хавос Шоҳ Ҳусайни Ёракий мўғули ғончи даст ба муҳораба кушода пой маҳкам карданд ва дастури аозимул-вузаро байнал-умам Хожа Камолиддин Ҳусайнро ба жамоаи девониён ба кўмаки эшон фиристодем. Ҳамаи аҳли жиҳод дар риояти жид ва ижтиҳод роғиби муқотала омада каримаи «қул ҳал тараббасуна бино илло ихдал-хусна-яйни» ро манзури назар доштанд ва азимати жонфишони карда ливои жонситонӣ афроштанд.

Ва чун муҳораба ва муқотала дер кашид ва ба татвил анжомид, фармони вожибул-изъон ба нофиз расид ки, аз тобинони хоссаи подшоҳи жувонони жанги ва ҳизаброни бешайи якранги дар паси ароба монанди шер дар занжир буданд, аз рост ва чапи ғул берун оянд ва жои туфакчиёнро дар миён гузоранд ва аз ҳар ду жониб корзор намоянд. Аз паси ароба монанди тулуи талиаи субҳи содиқ аз тутуқи уфуқ берун тохтанд ва хуни шафақгуни куффори номаймунро дар маъракаи майдони ки, назари сипехри гардон буд, рехта бисёри аз сарҳои саркашонро ситора сифат аз фалаки вужуд маҳв сохтанд на нодирул-аср устод Алиқули ки, бо тавобии худ дар пеши ғул истода буд, мардонагир карда ва сангҳои азимул-қадр ки, чун дар паллаи мизони аъмолаш ниҳанд соҳибаш «Фааммо ман сакулат мавозинуху фахува фи ишатир-розия» ном барорад ва агар бар кўҳи росиҳ ва жабали шомих андозанд «кал-ихнил-манфуш» аз по дар орад, ба жониби ҳисори оҳандисори сафи куффорро андохт ва ба андохтани санг ва зарбзан ва туфак бисёри аз абнияи ажсоми куффорро мунҳадим сохт. Туфакандозони ғули подшоҳи хасабул фармон аз ароба ба миёни маърака омада ҳар яки аз

эшон бисъёри аз куффорро захри мамот чашониданд ва пиёда дар маҳалли муҳотарайи азим даромада, номи худро дар миёни шерони беша ва далерони маъракаи жувонмарди зоҳир гардониданд.

Ба муқорини ин ҳолат фармони ҳазрати ҳоқони ба пеш рондани ғарбаҳои ғул ба нафоз расид ва нафси нафиси подшоҳи фатҳ ва давлат аз ямин, иқбол ва нусрат аз ясор, ба жониби сипоҳий куффор мутаҳаррик гардид ва аз атроф ва жавониб асокири зафар маноқиб ин маъниро мушоҳада намуда тамоми баҳри захҳори лашкари нусрат шиор тамаввуҷи азим баровард ва шужоати ҳамаи нахангони он баҳоро аз қувват ба феъл даровард ва зиломи ғубори ғимом кирдор чун саҳоби музлим дар тамоми маърака мутароким гашт ва барики ламаоти суюф дар он ал ламаони барқ даргузашт, таҳайюҷи гард рӯи хуршидро чун пушти оина аз нур ори кард, зориб бамазруб, ғолиб бамағлуб омехта самти имтиёз аз назар мутавори шуд. Соҳире замона чунон шабе дар назар овардки, сайёра дарон ғайри тир набуд ва кавокиби савобита ш жуз мавоқибӣ собитул ақдом наманамуд:

Фурӯ рафту бар рафт рӯзи набард,
Нами хун ба моҳию бар моҳ гард,
Зи сумми сутурон дар он паҳн дашт,
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.

Мужоҳидони ғозики дар айни сарандози ва жонбози буданд, аз ҳотифи ғайби навиди: «ва ло таҳину ва ло таҳзану ва антумул-аълавна» мешуниданд ва аз мунҳии лорайбӣ муждаи «Насрун минал-лоҳи ва «фатҳун қарибун ва башширил-мўминина» истимў манамуданд. Чунон ба шавқ муҳораба мекарданд ки аз қудсиёни «ал-малаил-аъло» нидои таҳсин бадешон мерасид ва «ал-малоикатул-муқаррабуна» парвона сифат бар гирди сари эшон мегардид. Ва мобайнасалотайн ноираи қитол чунон иштиол ёфт ки, машоили он алам бар афлок меафрошт ва маймана ва майсарайи лашкари ислом майсара ва майманайи куффори нофаржомро бо калбашон дар як маҳал мужтамиъ гардонид.

Чун осори ғолибияти мужоҳидони номи ва иртифои ливои исломӣ зоҳир шудан гирифт, соате он куффори лаин ва он ашрори бедин дар ҳоли худ мутаҳаййир монданд ва охир дилҳо аз жон барканда бар жониби рост ва чапи ғул ҳамла

оварданд ва дар жониби чап бештар ҳужум карда худро наздик расониданд, аммо ғуззоти шуҷоат дар замини санайи ҳар як нишонданд ва ҳамаро чун бахти сиёҳи эшон баргардониданд. Қарини ин ҳол насоими нусрат ва иқбол бар чамани давлати-наввобии хужаста маолии мо варзид ва муждаи «Инно фатаҳно лака фатҳан мубийнан» расониданд, шоҳиди фатҳ ки жамоли оламорияш ба турраи «ва янсуракал-лоху насран азизан» музайян гашта саодати иқболки, дар ситри ихфо буд, ёри намуда қарини ҳол гардид.

Ҳиндувони ботил ҳоли худро мушкил доништа «кал ихнил-манфуш» мутафарриқ шунданд ва: «кал-фарошил-маб-сус» муталоши гаштанд, бисёре кушта гашта дар маърака афтоданд ва қасире аз сари худ даргузашта сар дар биёбони овораги ниҳоданд ва туъмаи зоғу заған гардиданд ва аз кушта пуштаҳо афрӯхта шуд ва аз сарҳо минораҳо пардохта гардид. Ҳасанхони Меватӣ ба зарби туфак дар силки амвот даромада ва ҳамчунин бештари аз он саркашони залолат нишонроки, саромадони қавм буданд, тир ва туфак расида рӯзи ҳаёт саромад.

Аз жумла Равал Удай Синг Багарий ки, волии вилояти Удайпур буда ва дувоздаҳ хазор сувор дошта ва Раай Чандарбан Чавҳан ки, чаҳор хазор сувор дошта ва Бупат Рав валади Салоҳиддини мазкур ки, ҳокими хиттаи Чандерӣ буда, шаш хазор сувор дошта ва Маникчанд Чавҳан ва Дилпат райки соҳиби чаҳор хазор сувор буда ва Гангу ва Карамсинг ва Дангусйки, си хазор сувор дошта ва чамъи дигар ки ҳар яке аз ишон бузург гуруҳи ва сардори қотибайи зи шавкат ва шукуҳи буданд, роҳи дўзах паймуданд ва аз ин дори ваҳал ба «даркил-асфали» интиқол намуданд, роҳи дорул-ҳарб аз захмиёни дар роҳ мурда монанди жаҳаннам пур шуд ва «фид-даркил-асфали» аз мунофиқон жон ба молии дўзах сурда мамлу гардид.

Аз асокири исломӣ ҳар кас ба ҳар жонибки шитофи дар ҳар гоми худ гомеро кушта ёфти ва ўрдуи номӣ аз акби мунҳазимон ҳар чанд кўч намуди ҳеч қадаме аз фарсудайи муҳташам холи наёфти.

Ҳама Ҳиндувон гашта зору залил,
Ба санги туфак қамчу ашобу фил,
Зи танҳо бисе кўҳҳо шуд аён,
Ба ҳар кўҳ аз он чашмаи хун равон,

Зи сахми сиҳоми сафи пуршукуҳ,
Гузoron гурезон ба ҳар дашту кӯҳ.

«Ва-лав ало адбориҳим нуфуран.» «Ва кона амруллоҳи қадаран мақдуран.» Фа наҳмадуллоҳас-«самиул-алийим». «Ва ман-насуру илло ман индилло-ҳил-азизил-ҳаким.»

Таҳриран фи бисту панжуми шаҳре жумоди-ул-охир, са-нае 933.»

Бу фатҳдин сўнгра «туғро»да «ғозий» битилди. Фатҳно-мада туғронинг остида бу рубоийни битидим;

Ислом учун оворайи ёзи бўлдум,
Куффору хунуд ҳарбсози бўлдум,
Жазм айлаб эрдим ўзни шаҳид ўлмоққа,
Ал-миннату лиллаҳки, ғозий бўлдум.

Шайх Зайн бу фатҳқа «Фатҳи подшоҳи ислом» лафзини таърих топиб эди. Кобулдин келур кишилардин Мир Гису ҳам ушбу лафзни таърих топиб, рубоий айтиб йибориб эди, — таворуд воқеъ бўлубтур. Ҳам Шайх Зайн ва ҳам Мир Ги-сунинг рубоийларидин топқонлари яхшироқ учун ўшул ал-фозни-ўқ келтурулди. Яна бир қатла Дипалпурнинг фатҳида Шайх Зайн «васъати шаҳари рабби-ал-аввал»ни таърих то-пиб эди. Мир Гису ҳам ушбу лафзни топиб эди.

Ёғийни босиб тушура-тушура тебрадук. Кофирнинг дои-раси бизнинг ўрдудин икки курўх бўлғай эди, ўрдусиға етиб, Муҳаммадий ва Абдулазиз ва Алихон ва баъзиларни кофир кейниға қувғунчи йиборилди. Бир нима коҳиллиқ бўлди. Киши умидига қўймай, ўзум-ўқ бормоқ керак эдим. Бир курўхча куффор доирасидин ўтуб эрдим. Кун кеч бўлган жиҳатидин ёниб, намози хуфтанда ўрдуға келилди.

Муҳаммад Шариф мунажжимким, не нав шумнафаслар суруб эди, филҳол муборакбодға келди. Ғалаба сўқуб, ичим-ни холи қилдим. Агарчи кофирваш ва шумнафас ва ўзига асру мағрур ва бисёр сард киши эди, чун қадим хизмати бор эди, бир лак инъом қилиб, рухсат бердимким, манинг қа-ламравимда турмағай.

Тонгласи ўшул юртга турулди. Муҳаммад Али жанг-жанг-ни ва Шайх Ҳуранни ва Абдулмалик қўрчини қалин фавж била илёсхоннинг устига йиборилдиким, Миёни дуобда ҳуруж қилиб, Кўйилни олиб, Кичик Алини банд қилиб эди. Булар етган била уруша олмас, бузулуб ҳар тараф паришон

бўлурлар. Мен Агра келгандин бир неча кундин сўнг тутуб келтурдилар, тириклай терисини сўйдурдум. Кўҳбаччаким, ўрдунинг олида эдиким, уруш ушбу Кўҳбаччанинг олида воқеъ бўлди, куффорнинг бошидин ушбу Кўҳбаччанинг устида калла-минора-фармон бўлдиким, қўпорғайлар.

Бу юрттин икки кўчуб, Баяна борилди. Баянағача, балки Алвар ва Меватқача аҳли куффор ва аҳли иртидоднинг жий-фаси бениҳоят ётиб эди. Мен бориб, Баянани сайр қилдим. Урдуға келиб, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, бу кофирнинг вилоятининг устига юрурни машварат қилилди. Йўлда суйининг ози ва иссиғининг кўпи жиҳатидин ул юруш мавкуф бўлди.

Меват вилояте воқеъ бўлубтур, Деҳлининг ёвуғида, тақрибан уч-тўрт карўрча жамъи бор. Ҳасанхон Меватий ота-отасидан бери юз-икки юз йилға яқин Меватта истиқлол била ҳукумат қила келибтурлар. Деҳли салотиниға нимқора итоате қилурлар экондур. Ҳинд салотини вилоятлари кенглигининг ё фурсатларининг торлиғидин, ё Меват вилояти кўҳистон жиҳатидин эврушмай, ва вилоятнинг забтининг пайиға тушмай, ушмунча итоат била аларға-ўқ мусаллам тутубтурлар. Биз ҳам Ҳинд фатҳидин сўнг салотини собиқ дастури била Ҳасанхонға риоятни маръий туттук. Бу ҳақношунос кофирваш, мулҳид бизнинг лутф ва иноятимизни кўзга илмай, тарбият ва риоятимизни шукрин қилмай, барча фитналарға ул муҳрик ва жамъи ёмонлиқларға ул боис эди, нечукким, мазкур бўлди.

Чун ул юруш мавкуф бўлди, Меват тасхириға мутаважжих бўлдук. Ора тўрт қўнуб, Алвар қўрғониниким, Меватнинг ҳокимнишини бу эди, олти курўҳида Маанас суйининг ёқасиға тушулди. Ҳасанхондин бурун, ота-отаси Тижарада ўлтурурлар экондур. Мен Ҳиндустон ға эврушуб, Паҳархонни босиб, Лахўр Дипалпурни олған йили манинг тараддудимдин дурандешлик қилиб, бу қўрғоннинг иморатиға машғул бўлғандур.

Ҳасанхоннинг Карамчанд отлиқ муътабар кишиси ўғли Аграда эканда ҳам келиб эди, ўғлининг қошидин Алвардин келиб, амон тилади. Абдурраҳим шиғовулни анга қўшуб, истимолат фармонлари била йиборилди. Бориб, Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонни олиб келди. Яна иноят мақомида бўлуб, бир неча лаклик паргана важҳиға берилди.

Урушта Хисравни яхши иш қилибтур хаёл қилиб, важҳи ва истиқоматини эллик лак қилиб, Алварни айтилди. Бедавлатлиғидин ноз қилиб олмади. Сўнгра худ маълум бўлди-ким, ишни Чин Темур Султон қилган экандур. Жулду Султон отиға бўлуб, Тижара шаҳариниким, Меватнинг пойтахтидур, иноят қилиб, истиқоматини эллик лак қилилди.

Турдикағаким, Сангаа урушида ўнг қўл тўлғамасида эди, ўзгаларга боқа яхши эди, важҳини ўн беш лак қилиб, Алвар қўрғонини иноят қилилди. Алвар қўрғонининг хазойинини ичидагилари била Ҳумоюнға иноят бўлди.

Ул юрттин чаҳоршанба куни, ражаб ойининг ғуррасида кўчуб, Алварнинг икки курўҳисида келдук. Мен бориб, Алвар қўрғонини сайр қилдим. Ул кеча анда-ўқ бўлдум. Тонгласи ўрдуға келдим.

Кофир ғазотидин бурунроқ, нечукким мазкур бўлди, улуғ-кичикка онт берурда, бу ҳам мазкур бўлуб эдиким, бу фатҳдин сўнгра таклифе йўқтур. Ҳар ким агар борур бўлса, рухсат берилгай. Ҳумоюннинг навкарлари аксар бадахшоний ва ул юзлук эллар эди. Ҳаргиз бир ойчилик, икки ойчилик черик тортқон эмас эдилар. Урушдин бурун бетоқатлиқлари бор эди. Андоқ ваъда ҳам воқеъ бўлдиким, Кобул ҳам холи эди. Бу жиҳаттин раъйлар мунга қарор топтиким, Ҳумоюнға Кобулға рухсат берилгай. Сўзни мунга қўюб, тўрт-беш курўҳ, келиб, Маанас суйининг ёқасиға тушулди. Маҳдий Хожанинг ҳам хейли ташвиши бор эди, Кобулға рухсат берилди. Баянанинг шикдорлиғин Дўст эшик оқаға берилди. Бурун чун Итаъвани Маҳдий Хожаға аталиб эди. Қутбхонким, Итаъвани ташлаб, қочиб чиқти, Маҳдий Хожанинг ўрниға ўғли Жаъфар Хожани Итаъваға йиборилди. Ҳумоюнға рухсат берур жиҳатдин икки-уч кун бу юртта турулди. Ушбу юрттин Мўмин Али тавачини фатҳнома била Кобулға йиборилди.

Пирўзпурнинг чашмасининг ва Котланинг улуғ кўлининг таърифини эшитиб эдим, ҳам Ҳумоюнни узата ва ҳам бу ерларни сайр қила якшанба куни ўрдуни ўшул ерда қўюб, ўрдудин отландим. Ул куни Пирўзпурни ва чашмасини сайр қилиб, маъжун ейилди. Чашма суйи келур дарада тамом канейр гуллари очилибтур, холи аз сафо эмас, агарчи таъриф қилганча эмас.

Ушбу даранинг ичида ҳар ердаким, сув кенграк бўлуб эди, буюрдумким, тошларни тарош қилиб, даҳи-дардах қилғайлар.

Ул кеча ўшул дарада бўлуб, тонгласи отланиб бориб, Котла қўлини сайр қилдим, хдр ёни тоғнинг доманаси воқеъ бўлубтур. Маанас суйи бу қўлга кирар эмиш, хейли улуғ қўл, бу ёқасидин ул ёқасини яхши кўрунмайдур. Кўлнинг атрофида кичик кемагиналар хейли бор. Атрофидаги кентлик эл шўру ғавғода бу кемаларга кириб ўзларини қутқорурлар эмиш. Биз етганда ҳам бир пора киши кемага кириб, қўлнинг ичига бордилар.

Кўлни сайр қилиб, келиб Ҳумоюннинг ўрдусига тушулди. Анда истироҳат қилиб, таом еб, мирзоға ва бекларига хилъатлар кийдуруб, намози хуфтанда Ҳумоюнни видў қилиб отланиб, йўлда бир ерда уюхлаб, андин отланиб, тонг отқанда Кухрий парганасидин ўтуб, яна андаке уюхлаб, ўрдугаким, Тўдада тушуб эди, келилди.

Тўдадин кўчуб, Сункарага тушганда, Ҳасанхон Меватийнинг ўғли Наҳирхонким, Абдурахимға топшурулуб эди, қочти. Мундин ора қўнуб, Бусаъвар била Чавсанинг оралиғидаги тоғнинг тумшуғида воқеъ бўлган чашмаға тушуб, шомийёналар тиктуруб, маъжун иртикоб қилдук. Черик мундин ўтарда Турдибек Хоксор бу чашмани таъриф қилиб эди, келиб сари асбаки сайр қилиб ўтулуб эди, тавр чашма воқеъ бўлубтур. Ҳиндустондаким, оқар сув ҳаргиз бўлмас, чашма худ не тилар. Аҳёнан чашма ҳамким бор, ердин зах суйидек сизиб чиқар. Ул ерларнинг чашмаларидек қайнаб чиқмас. Бу чашманинг суйи ярим тегирмон суйига ёвушур. Тоғнинг доманасидин қайнаб чиқаду, атрофи тамом ўланг, хейли хуш келди. Буюрдумким, бу чашманинг устида санги тарошида била мусамман ҳавз қилғайлар. Чашма ёқасида маъжуннокликда Турдибек ҳар замон мубоҳат била такрор қиладур эдиким: «Чун жое хуш кардаам номе мебояд монд». Абдулло дедиким: «Чашмайи подшоҳий Турдибек хуш карда» демоқ керак. Бу сўзи хейли боиси зиҳқ ва башошат бўлди.

Дўст эшик оқа Баянадин бу чашма бошида келиб, мулозамат қилди. Бу ердин яна бориб, Баянани сайр қилиб, Секрий келиб, буюрулган боғнинг ёнида тушуб, икки кун туруб, боғни эҳтимом қилиб, панжшанба саҳари, ражаб ойининг йигирма учиде Аграга келдим. Чандвар ва Раприйни нечуким мазкур бўлди, муҳолифлар бу ғавғода мутасарриф бўлуб эдилар, Муҳаммад Али жанг-жангни, Турдибек Кўчбекни, Абдулмалик қўрчини ва Ҳусайнхонни Дарёҳонийлари била

Чандвар ва Раприй устига йиборилди. Чандварға ёвуғ етгач, ичидаги Қутбхоннинг кишиси хабар топиб, кўчиб чиқар, Чандварни иликлаб, Раприйға ўтарлар. Хусайнхон Нуҳонийнинг кишилари кўча бандта озоғлоқ уруш хаёли била келурлар. Булар зўрлаб етгач, тўхтай олмаслар, қочарлар. Хусайнхон фил миниб, бир неча кишиси била дарёға кирар. Чун ғарқ бўлур. Бу хабарни эшитиб, Қутбхон ҳам Итаъвани ташлаб, оз кишиси била қочиб кетти.

Итаъвани чун аввал Маҳдий Хожаға аталиб эди, ўғли Жаъфар Хожани Маҳдий Хожа ўрнига Итаъвага йиборилди. Сангаайи кофирнинг хуружида, нечуким мазкур бўлдиқ аксари ҳиндустоний ва афғон эвруладилар, тамоми паргана ва вилоятға мутасарриф бўлдилар.

Султон Муҳаммад дўлдойким, Каннўжни ташлаб келиб эди, кўркунчдин ё номусдин Каннўжға бормоқни қабул қилмай, Каннўжнинг ўттуз лакини Саҳринднинг ўн беш лаки била муоваза қилди. Қаннўжни Муҳаммад Султон мирзоға иноят қилиб, важҳни ўттуз лак қилилди. Бадавунни Қосим Хусайн Султонға бериб, Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, яна туркумаросидин Малик Қосим Бобо Қашқани, оға-ини ва мўғуллари била ва Абулмуҳаммад найзабозни ва Муайядни отасининг навкарлари била ва Хусайнхонни Дарёхонийлари била ва Султон Муҳаммад дўлдойнинг навкарлари била, яна ҳинд умаросидин Алихон Фармулий ва Малиқдод Караний ва Шайх Муҳаммад, Шайх Бакарий ва Татархон Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, Бибаннинг устигаким, Сангаайи кофирнинг ғавғосида келиб Лакнурни қабаб, олиб эди, йиборилди. Бу фавж Ганг дарёсидин ўтар фурсатта Бибан хабар топиб, партолин ташлаб қочибтур. Бу фавж сўнгича Хайрободқа бориб, неча кун туруб, андин ёндилар.

Хизонани улашилиб эрди. Вилоят ва парганотни улашгунча кофир муҳимми орага тушти. Кофир ғазвидин фориф бўлғоч, вилоят ва парганотни қисмат қилилди. Чун пашакаал ёвуғлашиб эди, муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар ким парга-насиға бориб, яроғин қилиб, пашакаал ўта ҳозир бўлғайлар.

Бу аснода хабар келдиким, Хумоюн Деҳлиға бориб, Деҳлидағи хизоналардин бир неча уйни очиб, беҳукм мутасарриф бўлубтур. Мен андин ҳаргиз мундоқ кўз тутмас эдим. Кўнглумға бисёр душвор келди. Дурушт-дурушт насиҳатлар битиб, йибордим.

Панжшанба куни, шаъбон ойининг ўн бешида Хожаги Асадниким, Ироққа элчиликка бориб, Сулаймон туркман била келиб эди, яна Сулаймонга қўшуб, шахзода Таҳмоспқа муносиб савғотлар била элчиликка йиборилди.

Турдибек—Ҳоксорким, дарवेशликдин чиқариб, сипо-хий қилиб эдим, неча йил мулозаматта эди, яна дарвеш-лик дағдағаси қолиб бўлуб, рухсат тилади. Рухсат бериб, Комронга элчи йўсунлуқ йиборилди. Уч лак хизона ҳам Комронга йиборилди. Ўтган йил борғанларнинг хасби ҳо-лига биргина қитъа айтилиб эди. Мулло Алихонни муҳо-таб қилиб, ул қитъани Турдибекдин Мулло Алихонга йиборил-ди. Ул қитъа будур:

Эй аларким, бу Ҳинд кишваридин
Бордингиз англаб ўзга ранжу алам,
Кобулу хуш ҳавосини соғиниб,
Ҳинддин гарм бордингиз ул дам,
Қўрдингиз топтингиз экин анда,
Ишрату айш бирла нозу ниам.
Биз даги ўлмадуқ бихамдиллоҳ,
Гарчи кўп ранж эдию беҳад ғам.
Ҳаззи нафсию машаққати бадани,
Сиздин ўтти-у ўтти биздин ҳам.

Бу рамазонни «Ҳашт биҳишт» боғида ўтқарилди. Ҳар таровиҳни ғусл била ўталди. Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини паёпай бир ерда қилган эмас эдим. Ўтган рамазон ийди Аграда бўлуб эди. Бу қоида ҳалал топмасун, деб якшанба салх оқшоми ийд қила Секрийга борилди. Секрийда солган «Боғи фатҳ»нинг ғарби-шимол тарафидаги тош суфа тайёр бўлуб эди. Ул суфа устида оқ уй тикиб, анда ийд қилилди. Аградин отлангон охшоми Мир Али қўрчини Шоҳ Ҳасанга Таттага йиборилди. Канжафага хейли майли бор эди, тилаб эди, Канжафа йиборилди.

Якшанба куни, зилқаъда бешида соҳиб узр бўлдум, ўн етти кунга тортти.

Одина, мазкур ойнинг йигирма тўртида Дўлпур сайрига борилди. Кечаси ярим йўлда бир ерда уюхлаб, сабоҳи Султон Искандарнинг бандиға келиб туштум. Бандтин қуйироқ тоғнинг туганишида қизил иморат тошидин якпора тоше тушубтур. Устод, Шоҳ Муҳаммад сангтарошни келтуруб,

буюрдумким, агар якпора уй тарош қилиб бўлур, худ якпора қилсунлар. Агар паст бўлса, иморат учун ҳамвор қилган тошда якпора ҳавз қозғайлар.

Дўлпурдин Барий сайриға борилди. Тонгласи Барийдин отланиб, Барий била Чанбал орасидағи тоғдин ўтуб, Чанбал дарёсини сайр қилиб ёнилди. Ушбу оралиғдағи тоғда обнус йиғочини кўрдук. Мевасини тинду дейдурлар. Обнус йиғочининг оқи ҳам бўлур эмиш. Бу тоғда аксар оқ обнус эди. Барийдин бориб, Секрийни сайр қилиб, чаҳоршанба куни, ушбу ойнинг йигирма тўққузида Аграга келдук.

Ушбу кунларда Шайх Боязиддин паришон хабарлар айтадурлар эди. Султон Али туркни йигирма кунлик миёд била Шайх Боязидка йиборилди.

Одина куни, зулҳижжа ойининг иккисида қирқ бир қатла ўқур вирдни бунёд қилдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

Кўзу қошу сўзу тилиниму дей,
Қаду ҳаду сочу белиниму дей —

беш юз тўрт вазнда тақтиъ қилдим. Бу жиҳатдин рисола тартиб берилди. Бу кун яна соҳиб узр бўлдум, тўққуз кунга тортти.

Панжшанба куни, зулҳижжа ойининг йигирма тўққузида Кўйил ва Санбал сайриға отланилди.

Вақоеъу санати арбаин ва салосина ва тисъи миа

Шанба куни, муҳаррам ойининг ғуррасида Кўйилга туштук. Дарвеш Али Юсуфни Ҳумоюн Санбалда қўюб эди. Қутб Серванийни ва бир пора раажаларни дарёдин ўтуб урушуб, яхши босибтурлар. Қалин киши ўлтуруб, бир пора бош ва бир фил йиборибтур. Кўйилда эканда келтурдилар. Икки кун Кўйилни сайр қилиб, Шайх Гуран истидъо қилган учун, анинг уйиға туштук. Зиёфат қилиб, пешкашлар тортти. Андин отланиб, Ўтруйи тушулди.

Чаҳоршанба Ҳанг дарёсидин ўтуб, Санбал кентларида қўнулди.

Панжшанба куни Санбалға туштук. Икки кун Санбални сайр қилиб, шанба саҳари Санбалдин мурожаат қилилди.

Якшанба куни Секандарада Равуй Серванийнинг уйига туштук. Ошлар тортиб, хизматкорлик қилди. Андин субҳдин бурун отланилди. Йўлда бир баҳона била элдин айри-

либ, чиқа солиб, Агранинг бир курӯҳиғача ёлғуз келдим. Эл андин сўнг кейиндин келиб қўшулди. Намози пешин Аграга тушулди.

Якшанба куни, муҳаррам ойининг ўн олтисида иситтим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортти. Доруйи кор ичтим. Охир басит ярашти, уйқу-сизлиғ ва ташналиғдин бисёр ташвиш торттим. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубойи айтилди. Ул жумладин бири будур:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу чу охшам бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек
Боргон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.

Шанба куни, сафар ойининг йигирма секкизида Фахри-жаҳонбегим ва Ҳадича Султонбегим — амма бегимлар келдилар. Кема била бориб, Секандарободдин юққороқ мулозамат қилдим.

Якшанба куни Устод Алиқули улуғ қазон била тош отти. Агарчи тоши йироқ борди, вале қазон пора-пора бўлди. Бир пораси жамъени бости. Бу жумладин секкиз киши ўлди.

Душанба куни, рабби-ул-аввал ойининг еттисида Секрийни сайр қила отландим. Кўйилнинг ичида буюрғон мусамман суфа тайёр бўлуб эди. Кема била бориб, шомиёна тиктуруб, маъжун ихтиёр қилдук. Секрий сайридин ёниб келиб, душанба охшоми, рабби-ул-аввал ойининг ўн тўртида ғазо нияти била Чандерий азиматиға сафар қилиб, уч курӯҳча йўл келиб, Жалесарға тушулди. Икки кун эл яроқ ва истиғдод қилур учун туруб, панжшанба куни кўчуб, Унварға тушулди. Унвардин кемага кириб Чандвардин чиқтук. Андин кўч бар кўч юруб, душанба куни, ойнинг йигирма секкизида Кунар гузарида тушулди.

Панжшанба куни, рабби-ул-охир ойининг иккисида ман дарёдин ўттум. Тўрт-беш кун ул юзда-бул юзда черик эли ўтгунча макс бўлди.

Бу неча кунда паёпай кемада ўлтуруб, маъжун ейилди. Чанбал дарёсининг қотилиши Кунар гузаридин бир-икки курӯҳ юққорроқтур, одина куни Чанбал дарёсида кемада ўлтуруб, қотилишидин ўтуб, ўрду келилди.

Агарчи Шайх Боязиддин сариҳ мухолафат воқеъ бўлмайдур эди, вале ҳаракот ва афъолидин яқин бўлуб эди-

ким, мухолафат доияси бор. Бу маслаҳатка Муҳаммад Али жанг-жангни черикдин айириб йиборилдиким, Каннўждин Муҳаммад Султон мирзо ва ул навоҳидағи салотин ва умаро мисли, Қосим Ҳусайн Султон, Бехуб Султон, Малик Қосим Кўкий, Абулмуҳаммад найзабоз, Минучеҳрхон оға-иниси Дарёхонийлари била жамъият қилиб, Сарваардағи мухолиф афғонлар устига юругайлар. Шайх Боязидни тилағайлар, агар эътиқод била келиб қўшулса, била юругайлар. Агар келмаса, аввал анинг дафъини қилғайлар. Муҳаммад Али бир неча фил тилади, ўнча фил берилди. Муҳаммад Алиға рухсат бергандин сўнг Бобо чухраға ҳам фармон бўлдиким, бориб, буларға қўшулғай. Кунардin бир кўч кема била келилди.

Чаҳоршанба куни, раббиул охир ойининг секкизида Калпийнинг бир курўҳида тушулди. Бобо Султон Саъидхоннинг туққан иниси Султон Халил Султоннинг ўғли бу юртта келиб, мулозамат қилди. Утган йил оғасидин қочиб келиб, Андароб хаддидин яна пушаймон бўлуб, ёниб, Қошғарнинг ёвуғиға етганда хон Ҳайдар мирзони ўтрисиға йибориб, ёндурубтур.

Тонгласи Калпийда Оламхоннинг уйига тушулди. Ҳиндустон тариқи била ош ва таом тортиб, пешкаш қилди.

Душанба куни, ойнинг ўн учида Калпийдин кўчулди.

Одина куни Ирижға туштук.

Шанба куни Боязидға тушулди.

Якшанба куни, ойнинг ўн тўққузида олти-етти минг кишини Чин Темур Султонға бошлатиб, Чандерий устига ўзумиздин илгарроқ йиборилди. Борган илғор беклари: Боқи мингбеги, Турдибек Кўчбек Ошиқ баковул, Мулло Опоқ, Мухрин дўлдой, Ҳиндустон бекларидин: Шайх Гуран.

Одина куни, ойнинг йигирма тўртида Качванинг яқиниға тушулди. Качва элига истимолат бериб, Качвани Бадруддиннинг ўғлиға берилди.

Качва таврғина ердур. Атрофида кичикрак-кичикрак тоғқиналар тушубтур. Качванинг шарқ жанубидағи тоғининг орасида банд солибтурлар, улуғ қўл бўлубтур, гирдо-гирди беш-олти курўх бўлғай. Бу қўл Качванинг уч тарафини ихота қилибтур. Ғарби-шимол тарафида андак ер қўруқтурким, дарвозаси ўшул тарафдур. Бу қўлнинг ичида кичиккина кемалар бор, уч-тўрт киши сиққунча. Ҳар қачон қочарлари бўлса, кемаларга кириб, сувнинг ичига кирарлар. Качваға етгунча яна икки ерда ушмундоқ тоғ орасида банд солиб, қўллар қилибтурлар, Качва қўлидин кичикрак.

Качвада бир кун туруб, жалд мухассиллар ва қалин белдорларни таъин қилилдим, йўлнинг чақир-чуқурини рост қилиб, жангалларни кесгайларким, аробалар ва қазон беташвиш ўтгай. Качва била Чандерий ораси жангаллиқ ер воқеъ бўлубтур.

Качвадин ора қўнуб, Чандерийнинг уч қўрўҳида Бурхонпур суйини ўтуб туштук. Чандерийнинг арки тоғ устида тушубтур. Тош қўрғони ва шаҳри тоғ орасида воқеъ бўлубтур. Ҳамвор йўликим, ароба юрур, қўрғонининг тубидин ўтар. Бурхонпурдин кўчуб, ароба маслаҳатиға бир қўрўх Чандерийдин қуйроқдин юрулди.

Орада қўнуб, сешанба уни, ойнинг йигирма секкизида Баҳжатхоннинг ҳавзининг ёқасида банд устида туштум. Тонгласиға отланиб, булжор-булжор қўрғоннинг гирдо-гирдининг ғул ва баронғор ва жавонғорға қисмат қилилди. Устод Алиқули тош отар учун бир боғда ясси ерни ихтиёр қилди. Мухассиллар ва белдорлар таъин бўлдим, қазон курари учун булжор қўпарғайлар. Жамиъ черик элига фармон бўлдим, тўра ва шоту ва навқари тўраниким, қалъа-гирлик асбобидур, тайёр қилғайлар.

Чандерий бурун Мандав подшоҳлариға тааллуқ экандур, Султон Носириддин ўлганидин сўнг, бир ўғли, Султон Маҳмудким, хрло Мандавдадур, Мандавға ва ул навоҳиға мутасарриф бўлур. Яна бир ўғли Муҳаммадшоҳ отлиқ Чандерийни иликлаб, Султон Искандарға илтижо келтурур. Султон Искандар ҳам қалин чериклар йибориб, анинг ҳомийси бўлур. Султон Искандардин сўнг Султон Иброҳимнинг замонида Муҳаммадшоҳ ўлар, Аҳмадшоҳ отлиқ кичиккина ўғли қолур. Султон Иброҳим Аҳмадшоҳни чиқариб, ўз кишисини қўяр. Раана Сангаа Иброҳимнинг устига черик тортиб, Дўлпур келганда беклари мухолафат қилурлар. Ушул фурсатта Чандерий Сангаанинг илигига тушар. Мединий Рав отлиқ улуғ муътабар кофирға берур. Бу фурсатта тўрт-беш минг кофир била Мединий Рав Чандерий қўрғонида эди. Оройишхоннинг ошнолиғи бор экандур. Оройишхон била Шайх Гуранни йибориб, иноят ва шафқат сўзлари айтилди. Чандерийнинг мубодаласиға Шамсободни ваъда қилилди. Бир-икки эътиборлиқ кишиси чиқти. Билмон, эътимод қилмадиму, ё қўрғониға ишондиму, ислоҳ иши сомон топмади.

Чандерий қўрғониға зўрламоқ азимати била сешанба сабоҳи, жумодиул аввал ойининг олтисида Баҳжатхоннинг ҳавзидин кўчуб, қўрғоннинг яқинидағи ўрта ҳавзнинг ёқасида тушулди. Ушбу сабоҳ келадурганда Халифа бир-икки хат олиб келди. Мазмуни буким, Пурабға таъйин бўлган черик беҳисоб бориб, урушуб, шикаст топибтурлар, Лакнавни ташлаб, Каннўжға келибтурлар, Кўрдумким, бу жиҳаттин Халифа бисёр мутараддуд ва пурдағдаға.

Мен дедимким: «Тараддуд ва дағдаға беважҳаст, ҳарчи тақдири Худост, ғайри он намешавад. Чун ин кор дар пешаст, азин мақула дам намебойд зад, ва фардо ба қалъа зўр оварем. Баъд аз он ҳарчи рўй диҳад, бубинем».

Булар худ аркни беркитган экандурлар. Тош қўрғонда барои маслаҳат бирин-иккин киши юрур экандур. Бу охшом ҳар тарафдин черик эли тош қўрғонға чиқтилар. Оз-оғлоқ кишиси бор эди, чандон уруш ҳам бўлмади. Қочиб аркка чиқтилар.

Чаҳоршанба сабоҳи, жумодиул аввал ойининг еттисида черик элига фармон бўлдиким, яроғланиб, булжорлик булжорига бориб, уруш ангизи қилғайлар. Мен нақора ва алам била отланғоч, тўшлуқ-тўшидин зўр келтургайлар. Уруш қизигунча нақора ва аламини мавқуф қилиб, ўзум Устод Алиқулининг тош отарини тафарруж кўра бордим. Уч-тўрт тош отти.

Чун ери бўғдайсиз ва фасили асру мустаҳкам ва тамом тошдин эди, коргар келмади.

Мазкур бўлуб эдиким, Чандерийнинг арки тоғ устида воқеъ бўлубтур, бир тарафида сув жиҳатидин дутаҳи қилибтурлар. Бу дутаҳининг фасили тоғдин куйидур, бир зўр келтирур ер-бу ердур. Ғулнинг ўнг қўли ва сўл қўли ва хосса тобинға бу ер булжор тегиб эди. Ҳар тарафдин уруш солдилар. Бу ердин кўпрак зўр келтурдилар. Юқоридин куффор ҳар неча тош оттилар, ўт ёндуруб солдилар, бу йигитлар ёнмадилар. Охир тош қўрғоннинг фасили бу дутаҳининг фаслига етган ердин Шоҳим Нурбек чиқти, яна икки-уч ердин ҳам йигитлар тормошиб чиқтилар. Дутаҳидағи кофирлар қоча бердилар, дутаҳи олилди.

Юқоридағи қўрғонда мунча ҳам урушмадилар, бот қочтилар. Ғалаба киши тормошиб, юқориғи қўрғонға чиқтилар. Андак фурсаттин сўнгра кофирлар тамом яланғоч бўлуб

келиб, уруша кириштилар. Ғалаба элни қочуруб, фасилдин учурдилар. Бир неча кишини чопқулаб, зоеъ қилдилар. Фасилнинг устидин бот борғанларининг жиҳати бу экиндураким, олдурурларини жазм қилиб, хотунларини тамом чопқулаб, ўлтуруб, ўзларига ўлумни кўруб, яланғоч бўлуб, урушқа келмишлар. Охир тўш-тўшдин зўр қилиб, фасил устидин қочурдилар. Икки юз-уч юз кофир Мединий Равнинг ҳаволисиға кирди. Ушбу ҳаволида аксар ўзлари бир-бирларини ўлтурубтур. Андоқким, бириси бир қилични олиб турубтур, ўзгалари бирар-бирар рағбат била бўюнларини узотиб турубтур. Аксар бу дастур била дўзахқа борди.

Тенгри инояти била мундоқ номдор қўрғон алам ва нақорани келтурмай, бажид уруш солмай-ўқ икки-уч гарийда фатҳ бўлди. Чандерийнинг ғарби-шимол тарафидағи тоғнинг устида куффорнинг бошидин калла минора қўпорилди. Бу фатҳнинг таърихиға «фатҳи дор-ул-ҳарб» лафзини тарих топиб эдилар. Мен мундоқ боғладим:

Буд чанде мақоми Чандерй,
Пур зи куффору дор-ул-ҳарбию зарб.
Фатҳ кардам ба ҳарб қалъайи ў,
Гашт таърих: «Фатҳи дор-ул-ҳарб».

Чандерий тавре вилоят воқеъ бўлубтур. Атроф ва навоҳийсида оқар сув хейли бор. Арки тоғнинг устида тушубтур, ичида тошдин улуғ ҳавз қозибтурлар. Яна бир улуғ ҳавз ушбу дутаҳида эдиким, ўшул ердин зўрлаб олилди. Вазий ва шарифнинг иморати тамом тошдин, улуғларининг иморатларини такаллуф била тарошида тошдин қилибтурлар. Резапой элининг иморати ҳам тошдин, ғояташ тарошида эмас, пўшиши сафол ўрниға тахта санглар била қилибтурлар. Қўрғонининг олида уч улуғ ҳавздур. Атроф ва жавонибида бурунғи ҳуқком бандлар солиб, ҳавзлар қилибтурлар. Ери баланд воқеъ бўлубтур. Бетвий деб бир дарёчаси бор, Чандерийдин уч курўх бўлғай. Ҳиндустонда Бетвий суйи ҳўблук ва хуштаъмлик била машҳурдур, тавр дарёғина воқеъ бўлубтур. Ўртасида парча-парча қиёлар тушубтур, иморат қилмоққа муносиб. Аградин Чандерий жанубға боқа тўқсон курўх йўлдур. Чандерийда жадйининг иртифойи йигирма беш даражадур.

Тонгласи, панжшанба куни кўрғон гирдинин кўчуб, Маллухоннинг ҳавзининг ёқасига тушулди. Бу ният била келилиб эдиким, Чандерий фатҳидин сўнг Раай Синг ва Бхилсан ва Сарангпур устигаким, куффор вилоятидур, Салоҳиддин кофирга тааллуқ эди, юрулгай. Буларни олиб, Сангаанинг устига Читўрға юрулгай. Чун мундоқ паришон хабар келди, бекларни чорлаб, машварат қилиб, бу муфаттин ва ёғийларнинг шўр ва фитнасининг дафъига мутаважжих бўлмоқ ансаб ва авло кўринди.

Чандерийни Аҳмадшоҳ мазкурғаким, Султон Носиридиннинг набираси бўлғай, берилди. Чандерийдин эллик лак холиса қилиб, шиқдорлиғини Мулло Опоқға уҳда қилиб, икки-уч минг турк ва Ҳиндустоний била Аҳмадшоҳқа кўмак кўюлди.

Бу ишларга сомон бериб, якшанба куни, жумоди ул-аввал ойининг ўн бирида мурожаат азимати била Маллухоннинг ҳавзидин кўчуб, Бурҳонпур суйининг ёқасига туштук.

Яна якшанбеҳиға Бандийрдин Яккахожа била Жаъфархожани йиборилдиким, Калпий кемаларини Кунар гузариға келтургайлар.

Якшанба куни, ойнинг йигирма тўртида Кунар гузариға тушуб, фармон бўлдиким, черик эли ўта киришгайлар. Бу кунларда хабар келдиким, илғор борғанлар Каннўжни ҳам ташлаб, Раприйға келибтурлар, Шамсобод кўрғонини Абулмуҳаммад найзабоз беркиттан экандур. Қалин киши келиб, Шамсобод кўрғонини зўрлаб олибтурлар. Уч-тўрт кун черик дарёдин кечгунча ул юзда-бу юзда макс бўлди. Дарёдин ўтуб, кўчбар-кўч Каннўж сори юруб, қазоқ йигитларни мухолифлардин хабар олғали илгари айирдук. Каннўжға икки-уч кўч қола хабар келтурдиларким, бу тил тута борғанларнинг қорасини кўруб, Каннўждин Маъруфнинг ўғли қочиб чиқибтур. Бибан ва Боязид ва Маъруф бизнинг хабаримизни топиб, Гангдин ўтуб, Каннўж тўғриси Гангнинг шарқий тарафиға гузарбандлик хаёли била ўлтурубтурлар.

Панжшанба кун, жумоди-ул-охир ойининг олтисида Каннўждин ўтуб, Ганг ёқасида ғарбий тарафида тушулди. Бизнинг йигитлар бориб, мухолифларнинг бир неча кемасини зўрлаб олдилар. Юқоридин-қуйидин улуғ-кичик ўттуз-қирқ кема келтурдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилдиким, кўпрук солмоққа муносиб ер кўруб, кўпрук асбобини

мавжуд қилғай. Ўрду тушгандин бир курўхча қуйроқ ер хушлаб келди. Жалд мухассиллар таъйин қилилди. Кўпрук солур ернинг ёвуғида устод Алиқули қозон қуруб, тош отмоғ учун ер хушлаб тош отмоққа иштиғол кўрсатти. Кўпрук боғлар ердин қуйроқ-Мустафо-Румий зарбзанлик аробаларини бир аролға кечуруб, аролдин зарбзан ота киришти. Кўпрукдин юқори мўлжар кўпорилиб эди. Тўфакандозлар мўлжар устидин яхши туфанглар оттилар. Бир-икки навбат Малик Қосим мўғул ва баъзи йигитлар кема била кечиб оз-оз киши яхшилар уруштилар.

Бобо Султон ва Дарвеш ўн-ўн беш киши била ушбу далирлик била беҳисоб бир намози шом кема била ўтуб, уруш йўқ, нима йўқ, яна ёниб келдилар. Бу ўтушларини хейли маломат қилилди. Охир далир бўлуб, оз киши била Малик Қосим ёғийни доирасиға уруб откулаб, сиғиндурди. Мухолифлар қалин киши бир фил била келиб, зўрладилар. Буларни тебраттилар. Кемага кириб, кемани юрутгунча фил етиб, кемани ғарқ қилди. Малик Қосим ул урушта ўлди. Бу неча кун кўпрук боғлагунча устод Алиқули яхшилар тош отти. Аввалғи кун секкиз тош отти, иккинчи кун ўн олти тош отти. Уч-тўрт кун ушмундоқ тош отти. Бу тошларни «ғози қазони» била отти.

Бу қозон ул қазон эдиким, Сангаайи кофирнинг урушида тош отиб эди. Ул жиҳаттин ғозиға мавсум бўлуб эди. Яна бир улуғроқ қозон куйиб эди, бир-ўқ тош отти, қозон синди. Тўфакандозлар ҳам қалин туфак оттилар. Ғалаба кишини ва отни туфак била юмалаттилар. Нуфур қўллардин ҳам коргар била раҳ-рав киши ва от оттилар.

Кўпрук иши ёвуғ етгач, Чаҳоршанба куни, жу-модиулохир ойининг ўн тўққузида кўчуб, кўпрук устига келдук. Афғонлар кўпрук боғламоқни истибдод қилиб, тамасхур қилурлар экандур. Панжшанба куни кўпрук тайёр бўлди. Оз-оғлоқ яёқ ва лахўрий ўтуб, озроқча уруш бўлди.

Одина куни ғулдин хосса тобин ва ўнг қўл ва сўл қўл йигитлари ва тўфакандозлар яёқ ўттилар. Афғонлар тамом яроқланиб, отланиб, филлари била келиб, зўр келтурдилар. Бир даст сўл қўл кишисини тебраттилар. Ғул кишиси ва ўнг қўл кишиси тўхтаб уруб, ғанимларни ёндурдилар. Икки кишиси қалинидин тезроқ айрилиб чоптилар. Бирисини ўшанда-ўқ тушуруб олиб қолдилар. Яна бирининг отини ва ўзини қалин урдилар. Оти тўйлаб ёниб, ўз элининг орасида йиқил-

ди. Ушул куни етти-секкиз бош келтурдилар. Қалин киши-сига ўқ яраси ва туфак яраси бўлди. Кеч намози дигаргача уруш эди.

Кеча тамом ўтганларни ёндурулди. Агар ушбу шанба охшоми киши ўткарилса эди, эҳтимоли бор эдиким, аксари иликка тушгай эди, вале хотирға бу еттиким, ўтган йил сешанба куни, наврўз куни Секрийдин Сангаа уруши азимати била кўчуб, шанба куни ёғийни бостук. Бу йил чаҳоршанба куни, наврўз куни бу ёғийларнинг уруши азимати била кўчтук. Якшанба куни ғанимға зафар топсоқ ғаройиб воқиотдиндур. Бу жиҳатдин киши ўткарилмади.

Шанба куни урушға келмадилар, йироқдин ясоб турдилар. Ушбу кун аробаларни ўткарилди. Ушбу саҳар фармон бўлдиким, эл ўтгай. Нақора вақтида қоравулдин хабар келдиким, ғаним кишиси қочиб кетибтур.

Чин Темур Султонға ҳукм бўлдиким, черикни бошлаб, ғанимни қавлағай. Муҳаммад Али жанг-жанг, Ҳисомиддин Али халифа, Муҳиб Али халифа, Кўкий Бобо Қашқа, Дўст Муҳаммад Бобо Қашқа, Боқи Тошкандий, Вали Қизил бошлиқларни қовғунчи таъин қилилдиким, Султон била бўлуб, Султоннинг сўзидин чиқмағайлар. Суннат вақти ман ҳам ўттум. Тевани ҳукм бўлди, куйироқ кўрулган гузар била ўтгай.

Ул кун якшанба куни Бангармавунинг бир курўҳида Қора сув ёқасиға тушулди. Қовғунчиға таъйин бўлганлар яхши юрмайдурлар, Бангармавуда тушган экандурлар. Ушбу намози пешин Бангармавудин тебрабтурлар. Тонгласи Бангармавунинг олидағи кўлнинг ёқасиға тушулди.

Ушбу кун Тўхта Бўға Султон, кичик хон додамнинг ўғли келиб, манга мулозамат қилди.

Шанба куни, жумоди-ул-охир ойининг йигирма тўққузиди Лакнавни сайр қилиб келиб, Гўйи суйидин ўтуб тушулди. Ушбу кун Гўйи суйида ғул қилдим. Билмон, қулоғимға сув кирдим, ё ҳаво таъсиридин бўлдим, ўнг қулоғим тутти, вале бир неча кун хейли оғриғи йўқ эди.

Авадға бир-икки кўч қола Чин Темур Султондин киши келдиким, ғаним Сару дарёсининг ул юзида ўлтурубтур, кўмак йиборсунлар. Қазоқ бошлиқ мингқа чоғлиқ йигитни ғул кишисидин кўмак айирдук.

Шанба куни, ражаб ойининг еттисида Авадтин икки-уч курўх юққорроқ Гагар била Сарунинг қотилишида тушулди.

Ушбу кунгача Авад тўғрисида, Сарунинг нари юзида Шайх Боязид бор экандур. Хат йибориб, Султон била сўзлашадур экандур. Анинг хиялини Султон маълум қилиб, намози пешин Қарочага киши йибориб, дарё кечмак бўлурлар. Қароча Султонга қўшулғоч, бетаваққуф сувдин ўтарлар. Элликча отлиғи уч-тўрт фил била бор экандур, туруш беролмай, қочарлар. Бир неча киши тушуруб, бош кесиб йибордилар. Бехуб Султон ва Турдибек ва Бобо чўхра, Қўчбек, Боқи шиғовул султондин сўнгра кечарлар. Булардин бурунроқ кечганлар Шайх Боязидни намози шомгача қовларлар. Шайх Боязид ўзини жангалга солиб кутулур. Чин Темур Султон кеча Қора сув ёқасига тушуб, ярим кеча отланиб, ёғий кейинича суарлар. Қирқ курўхча йўл бориб, қўч ва сабиҳиси бўлган ерга етарлар. Алар қочқон экандурлар. Бу ердин чопқунчи ҳар тарафга айрилур. Боқи шиғовул бир неча йигит била ёғийнинг кейинича суруб, қўч ва сабиҳисиға етиб афғонларнинг ясирини келтурдилар.

Бир неча кун Аваднинг ва бу навоҳининг забт ва рабти учун бу юртта таваққуф бўлди. Авадтин етти-секкиз курўх юқори Сару дарёсининг ёқасини овлоқ ер деб таъриф қилдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилди. Гагар суйининг ва Сару суйининг гузарини кўруб келди. Панжшаба кун, ойнинг ўн иккисида овламоқ хаёли била отландим.

Вақоеъу санати ҳамсин ва салосина ва тисъи миа

Одина кун, муҳаррам ойининг учиди Аскарийниким, Чандерий юрушидин бурунроқ Мўлтон маслаҳатиға тилаб эдим, келиб, хилватхонада мулозамат қилди. Тонгласи Хондамир муаррих ва Мавлоно Шихоб муаммойи ва Мир Иброҳим қонуний Юнус Алининг қаробатиким, муддати мадид эдиким, мулозамат доияси била Ҳирийдин чиқиб эдилар, келиб мулозамат қилдилар.

Якшанба (кун), намози дигар, ойнинг бешида Гвалияр сайр доияси билаким, китобларда «Галиюр» битирлар, Жуундин кечиб, Агра қалъасига кириб Фаҳрижаҳонбегим била Ҳадича Султонбегим билаким, ўшул икки-уч кунда Кобулға азимат қилмоқчи эдилар, хайрбод қилиб, отландим. Муҳаммад Замон мирзо рухсат тилаб, Аграда қолди. Ушул кеча уч-тўрт курўх йўл юруб, улуғ бир қўл ёқасида тушуб, ўй қувладук. Намозни эртарак ўтаб, отландук. Гамбийр суйи-

нинг ёқасида тушланиб, намози пешин андин отланиб, йўлда Мулло Рафий ясагон сафуфни кайфият учун толқон била чолиб ичтук. Бисёр бадхўр ва бемаза келди.

Кеч намози дигар Дўлпурнинг бир курўҳида ғарби сори боғ ва иморатиғаким, буюрулуб эди, келиб туштум. Бу боғ ва иморат буюрғон бир тоғнинг тумшуғининг туганиши воқеъ бўлубтур. Бу тоғ туганиш тумшуғи якпора қизил иморат тошидиндур. Муни буюруб эдимким, бу тоғни қозиб, ерга еткургайлар. Агар якпора тошдин онча баланд қолсаким, якпора тошдин иморат тарошласа бўлғай, худ иморат тарош қилғайлар. Агар онча баланд қолмаса, бу якпора тошдин ҳамвор бўлган саҳнда ҳавз қозилғай. Онча баланд тоғ қолмайдурким, якпора тошдин иморат бўлғай. Устод Шох Муҳаммад сангтарошка буюрулдиким, бир кайладор мусамман ҳавз бу якпора саҳн бўлган тошнинг устида тарх қилди. Хукм бўлди: сангтарошлар бажид машғул бўлғайлар.

Бу якпора тошдин ҳавз буюрғон ернинг шимоли қалин дарахтлардур: анба ва жаъмун ва ҳар нав дарахтгин. Бу дарахтларнинг орасида бир даҳи-дардах чоҳе буюруб эрдим, ул чоҳ итмомиға ета ёвушубтур. Бу чоҳнинг суйи ул ҳавзға борур. Бу ҳавзнинг ғарби-шимолида Султон Искандар банде солибтур. Банднинг устида иморатлар қилибтур. Бандтин юқори пашакаал сувлари йиғилиб, улук қўл бўлур. Бу қўлнинг шарқ атрофи боғдур. Қўлнинг шарқ тарафида ҳам буюрдумким, якпора тошдин суфанамолар тарош қилғайлар. Ғарб тарафида масжид буюрулди. Сешанба ва Чаҳоршанба бу маслаҳатлар учун Дўлпурда турулди.

Панжшанба кунни отланиб, Чанбал дарёсидин ўтуб, намози пешинни дарё ёқасида қилиб, икки намоз орасида Чанбал ёқасидин тебраб, намози шом била намози хуфтан орасида Каварий суйидин ўтуб туштук. Ёғин жиҳатидин сув улуғ бўлуб, отни уздурур эди, кема била ўттуқ.

Тонгласи, одина куниким, ошур эди, андин отланиб йўлда бир кентта тушланиб, намози хуфтан Гвалиярдин бир курўх шимол сари бир чорбоғдаким, ман ўтган йил буюруб эрдим, келиб туштум.

Тонгласи намози пешиндин сўнг отланиб, Гвалиярнинг шимолий пушталарини ва Намозгоҳини сайр қилиб келиб, Гвалиярнинг Ҳаатий Пўл отлиқ дарвозасидинким, Раажа Ман Сингнинг иморати бу дарвозаға пайваस्तтур, кириб

Раажа Бикрамажитнинг иморатлариғаким, Раҳимдод анда ўлтуруб эди, кеч намози дигар келиб туштум.

Ушбу кеча қулоғимнинг ташвиши жиҳатидин ва моҳтоб ҳам боис эди, афюн ихтиёр қилдим. Тонгласи афюн хумори бисёр ташвиш берди. Хейли қай қилдим. Бовужуди хумор Ман Сингнинг-ва-Бикрамажитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, ғариб иморатлардур. Агарчи бўлук-бўлук ва бесиёқдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Барча раажалар иморатларидин Ман Сингнинг иморатлари яхшироқ ва олийроқтур. Ман Синг иморатининг томининг бир зилъи шарқ соридур.

Бу зилъни ўзга зилъларға бока кўпрак такаллуф қилибтур, баландлиғи тахминан қирқ-эллик қари бўлғай, тамом санги тарошидадиндур, юзини гач била оқартибтурлар. Баъзи ерда тўрт табақа имораттур, икки қуйиғи табақаси хейли қоронғудур, андақ ёруғлуғи муддате ўлтурғондин сўнгра зоҳир бўладур, буларни шамъ била юруб сайр қилдук. Бу иморатнинг ҳар зилъида беш гунбазтур. Бу гунбазларни ораларида кичик-кичик Ҳиндустон дастури била чорсу-чорсу гунбазчалардур. Бу беш улук гунбазларнинг устига зарандуд қилған мис тангаларини қадабтурлар. Бу томларнинг ташқарисини яшил коший била кошикорлиқ қилибтурлар. Яшил коший била гирдо-гирдини тамом кейла дарахтларини кўрсатибтурлар. Шарқ сойиғи зилъининг буржида Ҳаатий Пўлдур. Пилни «хаатий» дерлар, дарвозани «пўл». Бу дарвозанинг чиқишида бир филнинг суратини мужассам қилибтурлар, устида икки филбон ҳам қилибтурлар; биайниҳи фил, хейли мушобиҳ қилибтурлар. Бу жиҳаттин «Ҳаатий Пўл» дерлар. Тўрт табақа иморатким бор, боридин қуйиғи табақасининг бу мужассам фил сори равзани бор, андин фил ёвуқ кўрунадур. Юқориғи мартабаси худ мазкур бўлған гунбазлардур. Иккинчи табақасида ўлтурур уйларибтур. Бу уйлар ҳам чуқур ерларда воқеъ бўлубтур. Агарчи Ҳиндустоний такаллуфлар қилибтурлар, вале беҳавороқ ерлардур.

Ман Сингнинг ўғли Бикрамажитнинг иморатлари қўрғоннинг шимоли сори ўртада воқеъ бўлубтур. Ўғлининг иморатлари отасининг иморатича эмас, бир улук гунбаз қилибтур, хейли қоронғу, муддате турғондин сўнгра равшанлиқ зоҳир бўладур. Бу улук гунбазнинг остидағи бир кичикрак имораттур, анга худ ҳеч тарафдин ёруғлуқ кирмас.

Ушбу улук гунбазнинг устида Раҳимдод бир кичикрак толорғина қилибтур. Раҳимдод ушбу Бикрамажитнинг иморатларида ўлтурубтур. Ушбу Бикрамажитнинг иморатларидан бир йўле қилибтурларким, отасининг иморатлариға борур. Тошқоридин асло маълум эмас, ичкаридин ҳам ҳеч ер кўрунмас, баъзи ердин ёруғлуқ кирар, тавр йўледур.

Бу иморатларни сайр қилиб, отланиб Раҳимдод солған мадрасани кезиб, қўрғоннинг жанубий тарафида бир улук ҳавзнинг ёқасида Раҳимдод солған боғчани тафарруж қилиб, кеч ўрду тушган чорбоғқа келдук.

Бу боғчада хейли гуллар тикибтур. Хушранг қизил канейр боғчада хейли бор. Бу ерларнинг канейри гули шафтолудек бўлур. Гвалиярнинг канейри қип-қизил хушранг канейрлардур. Бир пора қизил канейри Гвалиярдин Агра боғлариға келтуруб эктурдум.

Бу боғ жанубида бир улук кўлдур. Пашакаал сувлари бу кўлда йиғилур. Бу кўлнинг ғарбида бир баланд бутхонадур. Султон Шамсиддин элтамиш бу бутхонанинг ёнида бир масжиди жомиъ солибтур. Бу бутхона хейли баланд бутхонадур. Қўрғонда мундин баландроқ иморат йўқтур ва Дўлпурнинг тоғидин Гвалияр қўрғони ва бутхона мушаххас кўрунур. Дерларким, бу бутхонанинг тошларини тамом ушбу улук кўлдин қозиб олибтурлар. Бу боғчада бир йиғоч толор қилибтур, пастроқ, беандомроқ. Боғчанинг эшигида Ҳиндустоний вазълиқ бемаза айвонлар қилибтур.

Тонгласи намози пешин Гвалиярнинг кўрмаган ерларининг сайри доияси била отланиб, Ман Сингнинг қўрғонидин тошқориғи Баъдалгар отлиқ иморатини кўруб, Ҳаатий Пўл дарвозасидин кириб Удва деган ерга бордук. Бу Удва деган ер қўрғоннинг ғарбий тарафида бир кўл воқеъ бўлубтур. Агарчи бу кўл бир фасилдинким, тоғ устида қилибтурлар, тошқоридур, вале бу кўлнинг даҳанасида яна икки мартаба баланд фасиллар қилибтурлар. Бу фасилларнинг баландлиги ўттуз-қирқ қари ёвушур. Ичкариги фасил узунроқтур ва баландроқтур. Бу фасил кўлнинг бу юзидаги ва ул юзидаги қўрғон фасилиға пайваст бўлубтур. Бу фасилнинг ўртасида бу фасилдин пастроқ яна бир фасил игрибтурлар. Бу фасил сар-тоғар эмас, обрўд маслаҳатиға бу фасилни игиргандурлар. Бу фасилнинг ичида сув олмоқ учун «вайн» қилибтурлар, ўн-ўн беш зина била сувға етар. Бу улук фасилнинг

вайнлиқ фасилига чиқар эшигининг устида Султон Шамсиддин Илтамишнинг отини тошда қазиб, битибтурлар, тарихи: «санайи салосина ва ситта миадур» .

Бу тошқариғи фасилнинг тубида қўрғондин тошқори улук қўл тушубтур, ғолибоким, кам бўлур қўл эмас, обрўдга бу қўл суйи борур. Бу Удванинг ичида яна икки улук қўлдур. Қўрғон эли бу қўлларнинг суйини ўзга сувларга таржих қилурлар. Бу Удванинг уч тарафи якпора тоғ воқеъ бўлубтур.

Тошининг ранги Баяна тошларидек қизил эмастур, бир нима берангроқтур.

Бу Удванинг атрофидаги якпора қиёларни қозиб, улук-кичик мужассам бутлар тарош қилибтурлар. Жануб тарафи бир улук буттур, баландлиғи тахминан йигирма қари бўлғай. Бу бутларни тамом яланғоч, бесатри аврат кўрсатибтурлар.

Удванинг ичидаги икки улук қўлнинг атрофида йигирма-йигирма беш чоҳ қозибтурлар. Бу чоҳлардин сув тортиб, сабзакорликлар қилиб ва гуллар ва дарахтлар экибтурлар. Удва ёмон ер эмас, тавр ередур. Айби атрофидаги бутлардур. Бутларни ҳам буюрдумким бузғайлар. Удвадин яна қўрғонга чиқиб, Султоний Пўлнинг ўзиниким, кофирлар замонидин бери бу дарвоза масдуд экондур, тафарруж қилиб, намози шом Раҳимдод солған боғчага келиб туштум, ул охшом ўшул боғчада-ўқ бўлдум.

Сешанба кун, ойнинг ўн тўртида Раана Сангаанинг Бикрамажит отлиқ иккинчи ўғлидинким, онаси Падмаватий била Рантанбўр қалъасида эдилар, кишилари келди. Гвалияр сайрига отланғондин бурун ҳам Бикрамажитнинг улук эътиборлиқ Асўк отлиқ ҳиндусидин кишилар келиб, кулук ва хизматкорлиқ изҳорини қилиб, ўзига етмиш лаклик важҳи истиқомат истидьо қилиб эди. Андоқ муқаррар қилиб эдиким, Рантанбўрни топшурғай. Муддаосидек парганалар иноят қилиб, кишиларига рухсат бердук. Гвалияр сайрига бориладур эди, ул кишиларга Гвалиярда миёд қилдук. Миёддин бир неча кун кейинроқ қолдилар. Бу Асўк ҳинду Бикрамажитнинг онаси Падмаватийга яқин уруқ бўлур эмиш. Бу кайфиятни оналиқ-ўғуллукка ҳам изҳор қилибтур. Улар ҳам бу Арк била муттафиқ бўлуб, давлатхоҳлиқ ва хизматкорлиқ қабул қилибтурлар.

Тож ва кулоҳ ва зар камарким, Сангаа Султон Маҳмудни босиб, Султон Маҳмуд кофирнинг қайдиға тушганда бу таъ-

рифий тож ва кулоҳ ва зар камарни олиб, Султон Маҳмудни қўюб эди, ўшул тож ва кулоҳ ва зар камар Бикрамажитта экандур, оғаси Ратансинким, ҳоло отаси ўрнига раана бўлуб, Читўрға қобиздур, тож ва кулоҳ била зар камарни инисидин тилабтур. Бу бермайдур. Бу келган кишилардин тож ва кулоҳ ва зар камарни манга сўзланибтур. Рантанбўрнинг мубодаласига Баянани тилабтур. Баяна сўзидин аларни ўткариб, Шамсободни Рантанбўр мубодаласига ваъда қилдук. Ушул кун-ўқ бу келган кишиларига хилъатлар кийдуруб, тўққуз кунда Баянага келмоқ миёди била рухсат берилди.

Бу боғчадин отланиб, Гвалиярнинг бутхоналарини сайр қилдук. Баъзи бутхоналар ду ошёна, се ошёна, ошёналари пастроқ, қадимий вазълиқ изорасида тамом мужассам суратлар тошдин қозибтурлар. Баъзи бутхона мадраса вазълиқ пешгоҳида улук ва баланд гунбаз, мадраса хужраларидек хужралариким бор, ҳар хужранинг устида танг-танг гунбазлар тарошида тошдин қилибтурлар. Қуйидаги хужраларида мужассам тошдин бутлар тарош қилибтурлар. Бу иморатларни тафарруж қилиб, Гвалиярнинг ғарбий дарвозасидин чиқиб, Гвалияр қўрғонининг жануб тарафидин эврулуб, сайр қилиб, Раҳимдод солған чаҳорбоғкаким, Ҳаатий Пўлнинг олидадур, келиб туштум. Раҳимдод тўй ишини бу чорбоғда тайёр қилиб эди, яхши ошлар тортиб, қалин пешкашлар қилди, жинс ва нақддин тўрт лак пешкаши эди. Бу чорбоғдин отланиб, кеч ўз чорбоғимга келдим.

Чаҳоршанба кун, ойнинг ўн бешида Гвалиярнинг шарқи-жануби сори обшорниким, Гвалиярдин олти курўҳ йўлдур, сайр қила бордим, мундин кечрак отланилгон экандур. Обшорғаким, кеч намози пешин етиштук. Бир арғамчи баланд қиёдин бир тегирмон суйи шорилдоб тушадур. Бу сув тушар ердин қуйироқ улук қўл бўлубтур. Бу обшордин юқори бу сув якпора қиёнинг устидин оқиб келаду. Бу сувнинг туби якпора тошдур. Ҳар ерда-ҳар ерда тушуб қўл бўлубтур. Бу сувнинг ёқаларида якпора парча-парча тошлар тушубтур, ўлтурғудек вале бу сув доимий эмас эмиш. Обшорнинг устида ўлтуруб, маъжун едук. Сув юқори бориб, сувнинг бидоятиғача сайр қилиб, ёниб, бир баланди устига чиқиб, муддате ўлтурдук. Созандалар соз чолдилар ва гўяндалар нима айттилар. Обнус йиғочиниким, ҳинд эли «тинду» дерлар, кўрмаганларга кўрсатилди.

Андин ёниб, тоғдин тушуб, намози шом била намози хуфтанинг орасида андин отландук. Икки посға ёвуқ бир ерда келиб уйқуладук. Куннинг бир паҳари бўла чорбоғқа келиб тушулди.

Одина куни, ойнинг ўн еттисида Сухжана деган Салоҳиддиннинг зодбуд кентини ва кентидин-юқори тоғ орасидаги ва кўл ичидаги лиму ва садафил боғини сайр қилиб, бир паҳарда келиб, чорбоғқа туштум.

Якшанба куни, ойнинг ўн тўққузида тонгдин бурунроқ чорбоғдин отланиб, Каварий суйидин ўтуб, тушландук. Намози пешинда андин отланиб, офтоб ўлтурур маҳал Чанбал суйидин ўтуб, намози шом намози хуфтан орасида Дўлпур қўрғонига кириб, чароғ била Абулфатҳ солған ҳаммомни сайр қилиб, андин отланиб, янги чорбоғ солған ерга банд бошиға келиб тушулди.

Тонгласиға буюрулғон ерларни юруб сайр қилдим. Якпора тошда буюрулғон кайладор ҳавзнинг юзини бир мартаба тамом кўтармайдурлар эди, буюрулдимким, сангтарошлар кўпрак келиб, бир мартаба, ҳавзнинг тубини дуруст олсунларким, сув қуйиб, атрофини тарозу қилса бўлғай. Кеч намози дигар ҳавзнинг бир мартаба юзини тамом олдилар. Буюрдимким, сув тўлдурдилар. Атрофини сув била тарозу қилиб, ҳамвор қилмоққа машғул бўлдилар. Бу навбат яна бир обхона буюрдимким, ерини якпора тошдин тарош қилғайлар, ичидаги кичик ҳавзни ҳам якпора тошдин қозғойлар. Душанба куни маъжун суҳбати бўлди. Сешанба куни ҳам анда-ўқ эдим.

Чаҳоршанба кечаси оғиз очиб, нима еб, Секрийга бормоқ азимати била отланилди. Икки паҳарға ёвуқ бир ерда тушуб, уйқуладук. Қулоғимға, билмон, совуқнинг таъсири бўлди ўхшар, бу охшом асру кўп оғриди, уйқулай олмадим. Тонг бошида бу ердин тебраб, бир паҳарда Секрийда солған боққа етиб тушулди. Боғнинг томи ва чоҳнинг иморатлари хотирхоҳ бўлмагон жиҳатидин иш устидагиларни таҳдид ва сиёсат қилилди. Секрийдин намози дигар била намози шом орасида отланиб, Мадҳакурдин ўтуб, бир ерда тушуб уйқуладук. Андин отланиб, бир паҳар бўла Аграга келиб, қалъада Ҳадича Султонбегимниким, Фаҳрижаҳонбегим бо-

риб, булар баъзи иш-куч учун қолибтурлар, кўруб, Жуундин ўгуб, «Ҳашт биҳишт» боғиға келдим.

Шанба куни, сафар ойининг учида улук амма бегимлардин уч бегим: Гавҳаршодбегим, Бадиулжамолбегим, Оқбегим; кичик бегимлардин: Хонзодабегим, Султон Масъуд мирзонинг қизи, яна Султон Бахтбегимнинг қизи, яна янга чечамнингким, Зайнаб Султонбегим бўлғай, набираси келиб, Туътадин ўтуб, маҳаллот ёқасида дарё қирғоғида тушуб эдилар, бориб, намози дигар била намози шомнинг орасида кўрдум. Андин кема била-ўқ келдим.

Душанба, сафар ойининг бешида Бикрамажитнинг бурунғи элчиси ва сўнғи элчисига байри Бҳиралик ҳиндулардин Деванинг ўғли Ҳамусийни қўшуб йиборилдиким, Рантанбўрни топшурмоқ учун, хизматкорликни қабул қилмоқ учун ўз роҳ ва расми била аҳд ва шарт қилғай. Бизнинг бу борған киши кўруб, билиб, инониб келгай. Ул бу айтғонларининг устига турса, ман ҳам ваъда қилдимким, Тенгри рост келтурса, отасининг ўрниға раана қилиб, Читўрда ўлтурғузай.

Ушбу фурсатларда Деҳлидағи ва Аградағи Искандар била Иброҳимнинг хизоналари тамом бўлди. Черик яроғиға ва тўп ва туфакчининг дору ва жидоғиға панжшанба куни, сафар ойининг секкизида жамиъ ваҳждорнинг ваҳҳидин саду си фармон бўлдиким, девонға тушуруб, бу асбоб ва олотқа сарф ва ҳарж қилғайлар.

Шанба куни, ойнинг ўнида Султон Муҳаммад бахшининг Шоҳ Қосим отлиқ пиёдасиниким, бир қатла Хуросон аҳлиға истимолат фармонлари элитиб эди, яна Ҳирийға йиборилди. Бу мазмун била фармонлар элиттиким, Ҳиндустоннинг шарқ ва ғарб ёғийларидин ва кофирларидин Тенгри инояти била хотирлар жамъ бўлди. Ушбу ёз Тенгри рост келтурса, албатта, ўзумизни ҳар нав қилиб еткурғумиздур. Аҳмад Афшорға ҳам фармон йиборилди. Фармоннинг хошиясида ўз хатим била битиб, Фаридун Қўбузийни тиладим. Ушбу кун пешин симоб емакни бунёд қилдим.

Чаҳоршанба куни, ойнинг йигирма бирида бир Ҳиндустоний почи Комроннинг ва Хожа Дўст Хованднинг арзадошларини келтурди. Хожа Дўст Хованд зилҳижжа ойи-

нинг ўнида Кобулға бориб, Хумоюн қошиға тебраб экандур. Хубёнда Комроннинг кишиси Хожаға борурким, Хожа келсунлар, ҳар неким фармон бўлбтур, еткурсунлар, сўзунни сўзлашиб борсунлар. Комрон зилҳижжа ойининг ўн еттисида Кобулға-келгандур. Хожа била сўзлашиб, Хожа ушбу зулҳижжа ойининг йигирма секкисида Қалъайи Зафарға узотур.

Бу келган арзадоштларда яхши хабарлар эди: Шаҳзода Таҳмосп ўзбакнинг дафъиға азимат қилиб, Рениш ўзбакни Домғонда олиб ўлтуруб, элини қатли ом қилур. Убайдхон қизилбош хабарини таҳқиқ топқоч, Хирий гирдидин қўпуб, Марвға бориб, Самарқанд ва ул навоҳидағи султонларни Марвға тилар. Мовароуннаҳрдағи султонлар тамом Марвға кўмакка борурлар.

Бу хабарни ҳам ушбу почти келтурдиким, Хумоюннинг ўғли бўлмиш. Ёдгор тағойининг қизидин. Комрон ҳам Кобулда кадхудо бўладур эмиш, тағойиси Султон Али мирзонинг қизини оладур эмиш. Ушбу кун Саййид Дакний Шерозий жибагарға хилъат кийдуруб, инъом қилиб, фавворалик чоҳни буюрдукким, билурича итмомға тегургай.

Одина куни, ойнинг йигирма учида ҳарорате баданимда зоҳир бўлди. Андоққим, жумъа намозини масжидта ташвиш била ўтадим, намози пешин эҳтиётини қилиб, китобхонада бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Индини, якшанба куни иситиб, озроқ титрадим.

Сешанба кечаси, сафар ойининг йигирма еттисида ҳазрат Хожа Убайдуллонинг «Волидия» рисоласини назм қилмоқ хотиримға кечти. Ҳазратнинг руҳиға илтижо қилиб, кўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби «Қасидайи Бурда»нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлаж маразидин халос бўлди, ман доғи бу оризадин қутулуб, назмимнинг қабулиға далиле бўлғусидур. Ушбу ният била «рамали мусаддаси маҳбуни, аруз ва «зарбгоҳи маҳбуни маҳзуф» вазнидаким, Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг «Субҳа»си ҳам бу вазндадур, рисола назмиға шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди.

Илтизом йўсунлуқ кунда ўн байттин камрак айтилмас эди; голибо, бир кун тарк бўлди. Ўтган йил ва балки ҳар

маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой-қирқ кунга тортти. Тенгри инояти била, ҳазратнинг ҳимматидин, панжшанба куни, ойнинг йигирма тўққузида андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба куни, рабби-ал-аввал ойининг секкизида рисола сўзларини назм қилмоғ ихтитомига етти. Бир кун эллик икки байт айтилди.

Чаҳоршанба куни, ойнинг йигирма секкизида атроф ва жавонибқа черикларга фармонлар йиборилдиким, яқин фурсатта, Тенгри еткурса, черик отланғумиздур. Черик яроғи била бот етиша келсунлар.

Якшанба куни, рабби-ал-аввал ойининг тўққизида Бек Муҳаммад таълиқчи келди. Ўтган йил муҳаррам ойининг охирида Ҳумоюнға хилъат ва от элтиб эди.

Душанба куни, ойнинг ўнида Беккина Вайс Лоғарий била Баён шайх отлиқ Ҳумоюннинг бир навқари Ҳумоюннинг қошидин келдилар. Беккина Ҳумоюннинг ўғлининг севинчисига келибтур. Отини Аламон қўюбтур, Шайх Абулважд валодатиға таърих: «Шаҳи саодатманд» топибтур. Баён шайх Беккинадин ҳейли сўнгра чиқибтур. Одина куни, сафар ойининг тўққузида Кишимнинг оёғида Душанба деган ердин Ҳумоюндин айрилибтур. Душанба куни, рабби-ал-аввал ойининг ўнида Аграга келди, жалд келди. Яна бир қатла ҳам ушбу Баён шайх Қалъайи Зафардин Қандаҳорға ўн бир кунда бориб эди. Шаҳзоданинг келганининг ва ўзбакнинг шикаст топқонининг хабарини бу Баён шайх келтурди.

Тафсили будурким, шаҳзода. Таҳмосп Ироқдин қирқ минг киши била Рум дастури туфак ва ароба тартиб қилиб, тез-ўқ юруб келиб, Бистом ва Домғонда Рениш ўзбакни олиб, эли била қириб тез-ўқ ўтар. Кепакбийнинг ўғли Қамбар Алини ҳам қизилбош одами босар. Оз-оғлоқ киши била Убайдхон қошиға келур. Убайдхон Ҳирий навоҳийсида туруш яроғини топмай, жамиъ Балх ва Хисор ва Самарқанд ва Тошканддаги хон ва султонларға қадаға била кишилар чоптуруб, ўзи Марвға келур, бот-ўқ йиғилурлар. Тошкандтин Суюнчакхоннинг улуғидин кичикроқ ўғли Бароқ Султон, Самарқанд ва Миёнколдин Кўчумхон ва Абусаъид Султон ва Пўлод Султон ва Жонибек Султон ўғлонлари била ва Хи-

сордин Ҳамза Султон била Маҳдий Султоннинг ўғлонлари ва Балхдин Кетин Қаро Султон ва жамиъ султонлар бот-ўқ бориб, Марвда Убайдхон била мулҳақ бўлурлар. Юз беш минг киши бўлурлар. Буларнинг тилчиси мундоқ хабар келтурурким, шаҳзода Убайдхонни Ҳирийнинг навоҳисида оз-оғлоқ черик била ўлтурубтур деб, қирқ минг киши била илдам келибтур. Ҳоло бу жамъиятнинг хабарини топиб, Родагон ўлангида хандақлаб ўлтурубтурлар. Ўзбаклар бу хабарни топиб, ғанимни кўзга илмай, кенгашни мунга қўярларким: барча хон ва султонлар Машҳадта ўлтурурбиз, бир неча султонни йигирма минг киши била таъйин қилурбизким, қизилбошнинг ўрдусининг навоҳисийда юруб, бошини чиқорғали қўймас. Ақраб бўлғоч, ядачилара буюрурбизким, яда қилғайлар. Ушбу рангда ожизландуруб олурбиз», деб Марвдин кўчарлар. Шаҳзода ҳам Машҳаддин чиқиб, Жом ва Ҳаргирд навоҳисида муқобала бўлурлар. Шикаст ўзбак сори воқеъ бўлур. Қалин султон гирифтор бўлуб, қатлға борур. Бир хатта худ андоқ битиб эдиларким, Кўчумхондин ўзга ҳеч султоннинг таҳқиқ чиққани мушаххас эмас. Черик била бўлган кишилардин ҳануз киши келмайдур. Хисордағи султонлар Хисорни ташлаб чиқарлар. Чалмаким, асли оти Исмоилдур, Иброҳим жонийнинг ўғли, Хисор қўрғонида экандур. Ушул Баён шайхдин-ўқ Ҳумоюнға, Комронға хатлар битиб, тез-ўқ ёндурулди.

Одина куни, ойнинг ўн тўртида хат ва китобатлар тайёр бўлуб, Баён шайхқа топшуруб, рухсат берилди. Шанба куни, ойнинг ўн бешида Аградин узади.

Ҳумоюнға битилган хатнинг саводи: «Ҳумоюнға муштоқликлар била соғиниб салом дегаҳ, сўз улким, душанба куни, рабби-ал-аввал ойининг ўнида Беккина била Баён шайх келдилар. Хатлардин ва арзадоштлардин ул юздаги, бу юздаги кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди.

Шукр, бермиш санга Ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду, манга дилбанде.

Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга ҳамиша рўзи қилғай, омин ё раббал-оламин. Отини Алъамон

қўймишсен. Тенгри муборак қилғай. Вале, бовужудким, ўзунг битибсен, мундин ғофил бўлубсенким, касрати истиъмол била авом Аламо дерлар, ё эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф-лом отта кам бўлур. Тенгри отини ва зотини фархунда ва муборак қилғай, манга ва санга қўп йиллар ва бисёр қарнлар Алъамонни давлату саодат била тутта бергай.

Тенгри таоло ўз фазл ва карами била бизнинг ишимизни ясайдур. Мундоқ қопу қарнларда топилмас.

Яна сешанба кун, ойнинг ўн бирида арожиғ хабар келдиким, Балх эли Қурбонни тилаб Балхқа киюрмишлар.

Яна Комронға, Кобулдағи бекларга фармон бўлдиким, бориб, санга қўшулуб, Хисор ё Самарқанд ё ҳар сориғаким салоҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод ва душманларни нигунсор қилғайсиз, иншоаллоху таоло. Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздир. Қопуда келган ишни тақсир қилмангиз.

Гаронжонлиқ била қоҳиллиқ подшоҳлиқ била рост келмас.

Жаҳонгире таваққуф бар наёбад,
Жаҳон онро бувад кў беҳ шитобад,
Ҳама чизи зи рўи кадхудои-
Сукун меёбад илло подшоҳий.

Агар Тенгри инояти била Балх ва Хисор вилояти муяссар ва мусахҳар бўлса, Хисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишиси бўлсун. Агар Тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусахҳар бўлса, Самарқандта сен ўлтурғил, Хисор вилоятини, иншоаллох холиса қилғумдур. Агар Комрон Балхни озирғанса, арзадошт қилинг, иншоаллох анинг қусурини ўшал вилоятлардин-ўқ рост қилғумиздур. Яна сен ўзинг билур эдингким, доим бу қоида маръий эди: олти ҳисса санга бўлса, беш ҳисса Комронға бўлур эди. Ҳамиша бу қоидаи маръий тутуб, мундин тажовуз қилманг. Яна ининг била яхши маош қилғайсан. Улуқлар кўтаримлик керак, умидим борки, сен ҳам яхши ихтилот қилғайсан. Анинг ҳам муташарриъ ва яхши йигит кўпубтур, ул ҳам мулозамат ва якжиҳатлиқта тақсир қилмағай.

Яна сендин озроқ гилам бор, бу икки-уч йилдин бери бир кишинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йили сўнгра келди. Мундоқ бўлурму?

Яна хатларингда ёлғузлуқ, ёлғузлуқким, дебсен, подшоҳлиқта айбдур, нечукким-дебтурлар:

Агар пой банди ризо пеш гир,

Ва гар яксувори сари хеш гир.

Ҳеч қайде подшоҳлиқ қайдича йўқтур. Подшоҳлиқ била ёлғузлуқ рост келмас. Яна ман дегандек бу хатларингни битибсен ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуёлмас эдинг. Ўқуёлмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, илтифотни «то» била битибсен. Қулунжни «ё» била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайдур. Ғолибо, хат битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳатгиндур. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити; ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучиға.

Яна улук иш устига борасен, иш кўрган, раъй ва тадбирлиқ беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилғайсен.

Агар манинг ризомни тиларсен, хилватнишинлиқни ва эл била кам ихтилотлиқни бартараф қилғил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрлариға қўймай, қошингға чарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўзунга қарор бергайсен.

Яна Хожа Калон, манинг била густохона ихтилот қила ўрганиб эди, сен дағи, нечукким ман Хожа Калон била ихтилот қилур эдим, ўшундоқ ихтилот қилғайсен. Агар Тенгри инояти била ул сорилар иш озроқ бўлса, Комронға эҳтиёж бўлмаса, Комрон Балхта мазбут кишиларни қўюб, ўзи манинг қошимға келсун.

Яна мунча фатҳ ва зафарлар Кобулда эканда бўлди, Кобулни шугун тутубтурман, ани холиса қилдим. Ҳеч қай-сингиз тамаъ қилмағайсиз.

Яна яхши борибсен, Султон Вайснинг қўнглини олибсен, ани қошингга келтуруб, анинг раъйи била амал қилғайсен-ким, иш билур кишидур. Черикни яхши йиғиб юргайсен. Оғиз сўзларидин Баён шайх соҳиб вуқуфдур, маълум бўлғусидур, деб муштокликлар била салом. Панжшанба куни, рабби-ал-аввал ойининг ўн учиди битилди».

Комронға ва Хожа Калонға дағи ушбу мазмун била ўз илгим била хатлар битиб йибордим.

Чаҳоршанба куни, ойнинг ўн тўққузида мирзолар ва султонлар, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдим, бу йил худ, албатта, бир сори черик юрумак керак. Ўзумиздин бурунроқ Аскарий Пураб-ка мутаважжих бўлғай. Ганг дарёсидин нариғи салотин ва умаро чериклари била Аскарийга келиб қўшулуб, ҳар сориғаким, салоҳи давлат бўлса, азимат қилғайлар.

Бу кайфиятларни битиб, шанба куни, ойнинг йигирма иккисида ўн олти кунлик булжор била Гиёсиддин қўрчини Султон Жунайд барлос бошлиқ Пураб умаросиға чоптурулди. Оғиз сўзлари бу бўлдим: «зарбзану ароба ва туфак уруш асбобу олотидур, булар тайёр бўлғунча, ўзумиздин илгаррак Аскарийни йиборилди. Гангнинг нари юзидаги жамиъ салотин ва умароға фармон бўлдим, Аскарий қошиға йиғилиб, ҳар сориға салоҳи давлат бўлса, Тенгри инояти била мутаважжих бўлғай. Андағи давлатхоҳлар била машварат қилинг. Агар манга эҳтиёжлик иш бўлса, ушбу миёд била борған киши келгач-ўқ бетаваққуф, иншо-аллоҳу таоло, отланғумдур. Агар Бангалий якжиҳатлик ва ихлос мақомида бўлса ва ул орада манга эҳтиёж бўлғудек иши бўлмаса, ани ҳам шарҳ била арзадошт қилинг. Боқиб туруб бўлмас, ўзга сори азимат қилғумдур. Сизлар давлат-хоҳларнинг машварати била, Аскарийни олиб юруб, андағи ишларга Тенгри таоло инояти била файсал бергайсиз.»

Шанба куни, рабби-ал-аввал ойининг йигирма тўққузида Аскарийга мурассаъ камар ханжар била, подшоҳона хилъат кийдуруб, алам ва туғ ва нақора ва тавила тупчоқ

ва ўн фил ва қатор тева ва қатор хачир, подшоҳона асбоб ва олот инъом бўлди, ҳукм бўлдиким, девон бошида ўлтурғай. Муллосиға ва икки аткасиға тугмалик чакманлар ва яна ўзга навкарларига уч тўққуз тўн инъом бўлди.

Якшанба куни, ойнинг-салҳида Султон Муҳаммад бахшининг уйига бордим, пояндоз солиб, сочиқ кийурди. Нақд-ва жинсдин икки лакдин кўпрак нима пешкаш қилди. Ош ва пешкаш тортилғондин сўнг яна бир ҳужрасиға бориб, ўлтуруб, маъжун едук. Андин уч паҳарда чиқиб, сувдин ўтуб, «Хилватхона» келилди.

Панжшанба куни, рабби-ул охир ойининг тўртида мундоқ муқаррар бўлдики, Аградин Кобулғача Чақмоқбек Шоҳий тамғочининг нависандалиғи била таноб урғай. Ҳар тўққуз курўх манор кўпорғайларким, манорнинг баландлиғи ўн икки қари бўлғай. Устида бир чордара кўпорғайлар. Дар ўн секкиз курўхда олти ём оти боғлағайлар. Ёмчи ва сайисга улуфа ва отларға алиқ таъйин бўлғай. Андоқ фармон бўлдиким, бу ём оти боғлатур ер агар бир холисаға ёвуқ бўлса, бу мазкур бўлганларни андин саранжом қилсунлар, йўқ эрса, ҳар бекнинг парганасига воқеъ бўлса, анинг ухдасида қилсунлар. Ушбу кун Чақмоқ била Шоҳий Аградин чиқтилар. Бу курўхларни мил била мувофиқ таъйин қилилди. Нечукким, «Мубаййин»да мазкурдур:

Тўрт мингдур қадам била бир мил,
Бир курўх они Ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик яна ҳар элик
Олти жав арзи бўлди, бил, бу билик.

Паймойиш танобини бу мазкур бўлган бир ярим қари билаким, тўққуз тутам бўлғай, қирқ қари таъйин қилилдиким, юз таноби бир курўх бўлғай.

Шанба куни, ойнинг олтисида тўй бўлди. Қизилбош ва ўзбак ва ҳиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эдилар. Қизилбош элчиларни ўнг қўлда, етмиш-сексан қари йироқроқ шомиёна барпой қилиб, ўлтурғузулди. Фармон бўлдиким, беклардин Юнус Али қизилбошлар била ўлтурғай. Сўл қўл-

да ҳам ушбу дастур билан ўзбак элчилари ўлтуруб, беклардин Абдуллоҳға фармон бўлдим, булар била ўлтурғай. Мен янги солған мусамман хаспўш толорнинг шимолий зилъида ўлтурдум, ўнг қўлумда беш-олти қари — Тўхта Бўға Султон ва Аскарӣй ва Ҳазрати Хожанинг авлоди Хожа Абдушшаҳид ва Хожа Калон ва Хожа Ҳусайний ва Халифа ва яна Самарқандтин келган хожаларнинг тавобии ҳофиз ва муллолар ўлтурдилар. Сўл қўлумда беш-олти қари — Муҳаммад Замон мирзо ва Тонготмиш Султон ва Саййид Рафӣй ва Саййид Румӣй ва Шайх Абулфатҳ ва Шайх Жамолий ва Шайх Шиҳобиддин араб ва Саййид Дакний ўлтурдилар. Жамиъ салотин ва ҳавонин ва акобир ва умаро ошдин бурун қизилдин, оқтин, қорадин, рахттин, жинстин сочиқлар кийурдилар. Буюрдимким, олимда зайлуча солдилар. Қизил ва оқни бу зайлуча устига тўктилар. Рахт ва оқ парча ва бадраларни ҳам қизил ва оқнинг ёнида тўда қилдилар.

Ошдин бурунроқ сочиқ кийур асносида маст теваларни ва филларни ўтрудағи оролда урушқа солдилар. Бир неча қўчқор ҳам уруштурдилар. Булардин сўнг куштигирлар кушти туштилар.

Улуғ ош тортилғондин кейин, Хожа Абдушшаҳид била Хожа Калонға ўрмак абралик киш жуббалар муносиб хилъатлар била кийдурулди. Мулло Фарруҳ ва Ҳофиз бошлиқ била келганларига чакманлар кийдурулди. Кўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабийнинг инисига ҳам кумош бошлиқ тугмалик киш жуббалар фароҳўрий хилъатлар иноят бўлди. Абусаъид Султоннинг ва Меҳрибон хонимнинг ва ўғлининг, Пўлод Султоннинг элчиларига ва Шоҳ Ҳасаннинг элчисига тугмалик чакманлар, кумош тўнлар инъом бўлди. Икки хожаға ва икки улуғ элчигаким, Кўчумхоннинг навқари ва Ҳасан Чалабийнинг иниси бўлғай, кумуш тоши била олтун ва олтун тоши била кумуш тортилиб, инъом бўлди. Олтун тоши беш юз мисқолдурким, Кобул тоши била бир сер бўлғай, кумуш тоши икки юз эллик мисқолдурким, Кобулнинг ярим сери бўлғай. Хожа Мир Султонға ва ўғлонларига ва Ҳофиз Тошкандий ва Мулло Фарруҳ бошлиқ Хожанинг мулозимларига ва ўзга элчиларға ҳам олтундин, кумушдин тарқаш била инъомлар бўлди. Ёдгор Носирға камар ханжар инъом бўлди.

Яна Мир Муҳаммад жолабонға Ганг дарёсиға яхши кўпрук боғлагони учун муставжиби иноят бўлуб эди, бу Мир Муҳаммадға ва яна туфакандозлардин паҳлавон Ҳожи Муҳаммад ва паҳлавон Баҳлул ва Вали Порсийға якка ханжар иноят бўлди.

Устод Алиқулининг икки ўғлиға ҳам ханжар инъом бўлди. Яна Саййид Довуд Гармсерийға қизилдин, оқдин инъом бўлди. Яна қизим Маъсуманинг ва ўғлум Ҳиндолнинг навкарларига тугмалик чакманлар ва кумош хилъатлар инъом бўлди. Яна Андижондин ва бевилоят ва беватан юрган ерларимиз ва Сўх ва Хушёрдин келганларға чакманлар ва кумош хилъатлар ва олтундин ва кумушдин, рахтдин, жинсдин инъомлар бўлди. Қурбон била Шайхнинг навкарларига ва Коҳмард раоёсиға ҳам ушбу дастур била иноятлар бўлди.

Ош тортилғондин сўнг фармон бўлдиким, Ҳиндустонни бозигарлари келиб, ўюнларини кўрсатгайлар.

Лўлилар келиб, ишларини кўрсаттилар. Ҳиндустон лўлилари баъзи ишларе кўрсатурларким, ул вилоятларнинг лўлиларидин кўрулмайдур эди. Ул жумладин бири будурким, етти халқани пешонасиға ва икки тизига таъбия қилиб, яна тўрт халқани иккини икки илик бармоғи била ва иккини икки оёғи бармоғи била тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буким, рафтори товус йўсунлуқ бир илигини ерга қўюб, бир илиги ва икки оёғи била уч халқани тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буким, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғлариға боғлаб «пойи чўбин» қилиб, йўл юрурлар. Ҳиндустон лўлилари бир йиғоч била «пойи чўбин» қилиб, йўл юруйдурлар, оёғлариға ҳам боғламайдурлар. Яна бири буким, икки лўли бир-бирини тутушуб, ул вилоятларда икки турлук муаллақ борурлар, Ҳиндустон лўлилари бир-бирларини тутушуб, уч, тўрт турлук муаллақ борадурлар. Яна бири буким, олти-етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белиға қўюб, йиғочни тик тутуб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўюнлар ўйнайдур. Яна бири буким, бир кичик лўли яна бир улуғ лўлининг бошиға чиқиб, тик турадур, қуйиғи лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг

устида тип-тик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур. Қалин потрлар ҳам келиб, раққослиқ қилдилар.

Намози шомға яқин қизилдин, оқдин, қорадин ғалаба сочилди. Ғариб ғавғо ва издиҳоме бўлди. Намози шом била намози хуфтан орасида беш-олти махсусларни қошимға ўлтурғуздум. Бир паҳардин кўпроқ ўлтурулди. Тонгласи икки паҳарда кемага ўлтуруб, «Ҳашт биҳишт»ға келилди.

Душанба куни, Аскарыйким, сафар қилиб чиқиб эди, келиб ҳаммомда рухсат олиб, Шарққа кўчди. Сешанба куни Дўлпурда буюрғон ҳавз ва чоҳ иморатларини кўра бордим. Бир паҳар ва бир гарийда боғдин отландим. Кечанинг аввалғи посидин беш гарий бўлуб эдиким, Дўлпур боғиға борилди.

Панжшанба куни, ойнинг ўн бирида сангин чоҳ ва йигирма олти тош тарнов ва тош сутун ва якпора қиёдин қазилғон ариғлар тайёр бўлиб, ушбу куннинг уч паҳаридин чоҳдин сув тортмоқ бунёд бўлди. Дўлпурда иш қиладурғон сангтарош ва дурудгар ва жамиъ муздурларға Аградағи устодқорлар, муздурлар дастури била инъомлар бўлди. Чоҳ суйи иди учун эҳтиётқа буюрулдиким, ўн беш кеча-кундуз тинмай чархин эвуруб, сув тортқайлар.

Одина куни, аввалғи паҳарға бир гарий қолиб эдиким, Дўлгурдин отланилди. Офтоб ҳануз ўлтурмайдур эдиким, дарёдин кечилди.

Сешанба куни, ойнинг ўн олтисида қизилбош била ўзбакнинг урушида бор киши Дев Султоннинг навкари келди. Андоқ тақрир қилдиким, Жом ва Харгирд навоҳисида ошур куни туркман била ўзбакнинг масофи воқеъ бўлур. Фарз вақтидин намози пешингача урушурлар. Ўзбак кишини уч юз минг бор эди, деди. Туркман қирқ-эллик минг киши экандур. Қорасини юз минг киши ченади. Вале ўзбак ўзининг кишисини юз беш минг киши дерлар эди. Қизилбош одами Рум дастури била ароба ва зарбзан ва туфакандоз тартиб қилиб, ўзини беркитиб урушур. Икки минг ароба, олти минг туфакандоз бор экандур. Шахзода ва Жўха Султон йигирма минг ўбдон йигит била аробанинг ичида турар, ўзга бекларни аробадин ташқари бурунғор ва жавонғор ясар, ўзбаклар етган била ташқариғи кишини босиб, тушура-тушура олиб-ўқ тебарлар. Орқага эврулуб, тева ва

партол ўлжа қилурлар. Охир аробанинг ичидагилар занжирни очиб чиқарлар. Мунда ҳам зарб уруш бўлур. Ўзбак уч қатла ёндура солур. Тенгри таоло инояти бўлуб, ўзбакни босарлар. Кўчумхон, Убайдхон, Абусаъид Султон бошлиқ тўққуз-султон гирифтор бўлур. Бир Абусаъид Султон тирик эмиш, ўзга секкиз султон мақтул бўлур. Убайдхоннинг бошини топмаслар, танасини топарлар, ўзбактин эллик минг киши ва туркмандин йигирма минг киши қатлга борур.

Ҳам ушбу кун Ғиёсиддин кўрчиким, ўн олти кунлуқ булжор била Жўнпурға бориб эди, келди. Султон Жунайд алар Ҳаридқа черик борғандурлар. Бу Ҳаридқа борған жиҳатдин булжорға етиша олмас. Султон Жунайд оғиз сўзи муни дебтурким, шукр-шукр Тенгри иноятидин бу тарафлар подшоҳ мутаважжих бўлғунча иш кўрунмайдур. Мирзо келсалар, бу навоҳидағи салотин ва ҳавонин ва умароға фармон бўлсаким, мирзо қадамида мутаважжих бўлсалар. Умид борким, бори ишлар осонлиқ била муяссар бўлғай.

Агарчи Султон Жунайдтин мундоқ жавоб келди. Вале Мулло Муҳаммад музаҳҳибниким, Сангаайи кофирнинг ғазвидин сўнг Бангалаға элчиликка йиборилиб эди, букун тонгла келур дейдурлар эди, анинг хабарига ҳам боқилди.

Одина куни, ойнинг ўн тўққузида маъжун еб, бир неча махсуслар била «Хилватхона»да ўлтуруб эдим, Мулло Муҳаммад музаҳҳиб охшомиғаким, шанба кечаси бўлғай, келиб мулозамат қилди. У тарафдағи кайфиятни бир-бир сўруб, маълум қилдуқким, Бангалий итоат ва якжиҳатлиқ мақоминда эмиш.

Якшанба куни турк ва ҳинд умаросини «Хилватхона»да чарлаб кенгаштук. Бу сўзлар ораға туштиким, Бангалий элчи йибориб, итоат ва якжиҳатлиқ мақомида эмиш. Бангалаға бормоқ худ бесураттур. Агар Бангала борилмаса, ул навоҳийда бир хизоналиқ ер йўқтурким, черик элига мададе бўлғай. Ғарб тарафида баъзи ерлар бор, ҳам ёвуқдур ва хизонаси бордур.

Моли вофир, эли кофир, йўл ёвуқ,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ.

Охир сўз мунга қарор топтиким, ғарб тарафи борур йўлимиз чун ёвуқтур, бир неча кун таваққуф қилиб, шарқ тарафидин хотирни жамъ қилиб борилса ҳам бўлур. Яна Ғиёсиддин қўрчини йигирма кунлук миёд била Пураб умаросига фармонлар битиб чоптурулдиким, бори салотин ва хавонин ва умароким, Ганг суйининг нари юзидатурлар, Аскарининг қошига йиғилиб, бу ёғийларнинг устига юругайлар. Бу фармонларни етқуруб, ҳар не онда бўлган хабарни топиб олиб, миёдқа ета келгай.

Ушбу айёмда Муҳаммадий кўкалдоштин арзадошт келдиким, Балўч яна келиб, баъзи ерларни чопти.

Бу маслаҳат учун Чин Темур Султонни таъйин қилилдиким, Саҳринд ва Саманадин нариғи беклар, мисли: Одил Султон, Султон Муҳаммад дўлдой, Хисрав кўкалдош, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохўр, Саййид Али, Вали Қизил, Қароча, Ҳалоҳил, Ошиқ бакавул, Шайх Али, Катта, Гужурхон, Ҳасан Али Савадий бошлиқлар султон қошига йиғилиб, олти ойлиқ яроқ била Балўч устига юругайлар. Султоннинг жор ва ясоғига ҳозир бўлуб, йўллуқ, тўралик сўзидин чиқмағайлар. Бу фармонни еткурғали Абдулғаффор тавочи таъйин бўлди. Андоқ муқаррар бўлдиким, аввал Чин Темур Султонга бу фармонларни тегургай. Андин ўтуб, мазкур бўлган бекларга фармонни кўрсатиб, не ердаким, Чин Темур Султон булжор қилган бўлса, барчани чериги била анда ҳозир қилгай, Абдулғаффор ҳам ўзи бу черикда бўлгай. Ҳар кимдин суслуқ ва беихтимомлик зоҳир бўлса, арзадошт қилгай. Ўшал тақсир қилганни муча чаргасидин узатиб, вилоят ва парганасидин йиратқайбиз. Бу фармонларни топшуруб, оғиз сўзларини туйтуруб, Абдулғаффорга рухсат берилди.

Якшанба кечаси, ойнинг йигирма секкизида уч паҳар ва олти гарийда Жуундин ўгуб, Дўлгурда Нилуфар боғиға мутаважжих бўлдуқ. Якшанба кунидин уч паҳар ёвушуб эдиким, боғқа келдук. Боғнинг атроф ва жавонибида бекларга ва ичқиларга ерлар, юртлар таъйин бўлдиким, ўзлари учун иморатлар ва боғлар солғайлар.

Панжшанба кун, жумоди-ул-аввал ойнинг учиди боғнинг шарқи-жанубий тарафида ҳаммомға ер таъйин қилиб, ҳаммом ерини тузаттилар. Буюрдумким, бу тузалган ерда

ҳаммомнинг курсисини қўпорғондин сўнг, ҳаммом тархини солғайлар. Бу ҳаммомнинг бир уйида даҳи-дардаҳ ҳавз буюрдум.

Ушбу куни Қози Жиянинг ва Бирсинг Девнинг арзадошtlарини Аградин Халифа йиборибтур. Бихарни Секандарнинг ўғли Маҳмуд олган эмийш. Бу хабар келгач, черик отланмоқини жазм қилиб, тонгласи одина куни олти гарийда Нилуфар боғидин отланиб, Намози шом Аграга келилди. Муҳаммад Замон мирзо Дўлпурға борадур экандур, йўлда учради. Чин Темур Султон ҳам ушбу кун Аграга келиб экандур.

Тонгласи, шанба куни кенгаш бекларини тилаб, панжшанба куни, ойнинг ўнида Пураб сари отланмоққа сўзни қарор берилди.

Ҳам ушбу шанба куни Кобулдин хат ва хабар келдиким, Ҳумоюн ул юзларнинг черикини йиғиб, Султон Вайсни ўзига қўшуб, қирқ-эллик мингча киши била Самарқанд устига азимат қилибтур. Хисорға Султон Вайсининг иниси Шохқули бориб кирибтур. Турсун Муҳаммад Султон Термизтин юруб, Қабодиённи олиб, кўмак тилабтур. Ҳумоюн Тулак кўкалдошни ва Мир Ҳурдни қалин киши била ва бўлган мўғуллар била Турсун Султонға кўмак йибориб, ўзи ҳам аларнинг сўнгича мутаважжих бўлубтур.

Панжшанба куни, жумодиул аввал ойининг ўнида уч гарийдин сўнг Пураб азимати била сафар қилиб, Жалесар кентидин юқорироқ кема била Жуундин кечиб, «Зарафшон» боғига келдим. Андоқ фармон бўлдуки, туғ ва нақора ва тавила ва жамиъ черик эли боғнинг ўтрусида сувнинг ул юзига тушғай. Кўринишга келур киши кема била кечиб келгайлар.

Шанба куни, Исмоил Митааким, Бангала элчиси эди, Бангалийнинг пешкашларин келтуруб, Ҳиндустон дастури била мулозамат қилди. Бир газ отими ер келиб, таъзим қилиб ёнди. Муътодий хилъатким, сермўйна дерлар, кийдуруб, келтурдилар. Бизнинг дастур била уч юкунуб келиб, Нусратшоҳнинг арзадоштини берди. Келтурган пешкашларни ўткариб, мурожаат қилди.

Душанба куни Хожа Абдулҳақ келдилар. Кема била сувдин кечиб, Хожанинг чодирлариға бориб, мулозамат қилдим.

Сешанба куни Ҳасан Чалабий келиб, мулозамат қилди. Черик жабдуғининг маслаҳатиға неча кун Чорбоғда таваққуф қилилди.

Панжшанба куни, ойнинг ўн еттисида уч гарийдин кейин андин кўчулди. Мен кемага кириб бордим. Унвар кентигаким, Аградин етти курўхдур, тушулди.

Якшанба ўзбак элчиларига рухсат берилди. Кўчумхоннинг элчиси Амин мирзоға камар ханжар ва зарбофт ялак ва етмиш минг танга инъом бўлди. Абусаъид Султоннинг навкари Мулло Тағойиға ва Меҳрихоним била ўғли Пўлод Султоннинг навкарларига тугмалик чакманлар била қумош хилъатлар кийдурулди.

Буларнинг ҳам фарохўр ҳоллари нақддин инъом бўлди.

Тонгласиға, Хожа Абдулҳаққа Аграда турмоққа ва Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набирасигаким, ўзбак хон ва султонларидин рисолат тариқи била келиб эдилар, Самарқанд бормоққа рухсат бўлди.

Хумоюннинг ўғли бўлғанининг таҳниятиға ва Комроннинг кадхудолиғининг таҳниятиға Мирзои Табризийни ва Мирзобек тағойини ўн минг шохрухий сочиқ била йиборилди. Ўзум кийган тўн ва боғлағон камар ҳар икки мирзоға йиборилди. Мулло Биҳиштийдин Ҳиндолға мурассаъ камар ва ханжар ва мурассаъ давог ва садафкорлиқ сандали ва кийган нимча ва тагбанд ва «Бобурий хати»нинг муфрадотини йиборилди. Яна «Бобурий хати» била битилган қитъалар йиборилди. Хумоюнға, таржиманиким, Ҳиндустонға келгали айтқан ашъорни йиборилди. Ҳиндолға ва Хожа Калонға ҳам таржима ва ашъор йиборилди. Мирзобек тағойидин ҳам Комронға таржима ва Ҳиндқа келгали айтқан ашъор ва «Бобурий хати» била битилган сархатлар йиборилди.

Сешанба куни Кобулға борур кишиларга хатлар битиб, рухсат бериб, Мулло Қосим ва устод Шоҳ Муҳаммад сангтарош ва Мирак Мирғиёс ва Мир сангтарош ва Шоҳ Бобойи белдорға Аграда ва Дўлпурда қилур иморатларни хотирнишон қилиб, буларнинг ўхдасиға қилиб, рухсат берилди.

Бир паҳар ёвушуб эдиким, Унвардин отланилди. Охир намози пешин Чандварнинг бир курўҳида Абапур отлик

кентга тушулди. Панжшанба охшоми Абдулмулук кўрчини Ҳасан Чалабийга кўшуб, шоҳға ва Чопуқни ўзбак элчилари била хонлар ва султонларга йиборилди.

Кечадин тўрт гарий қолиб эди, Абапурдин кўчуб, ман тонг бошида Чандвар қошидин келиб, кемага кирдим. Намози хуфтанда Раприйнинг олдидин кемадин чиқиб, ўрдуға келдим. Ўрду Фатҳпурда тушуб эди, Фатҳпурда бир кун туруб, шанба саҳари вузу қилиб, отланиб, Раприйнинг ёвуғида намози бомдодни жамоат била ўтадук. Мавлоно Маҳмуд Форобий имом эдилар. Офтоб тулуида Раприйнинг улуғ тўқайининг куйисидин кемага кирилди. «Таркиб хати» била таржима битар учун букун ўн бир сатрлиқ мистар боғладим. Ушбу кун аҳдуллоҳнинг сўзларидин кўнглумға танбиҳе бўлди.

Раприй парганаларидин Жакийн отлиқ паргана тўғрисида кемаларни ёқаға тортиб, ул охшом кемада-ўқ бўлдук.

Андин субҳдин бурунроқ кемаларни юрутуб, орада намози бомдодни ўтадук. Кемада эдимки, Султон Муҳаммад бахши Хожа Калоннинг навкари Шамсиддин Муҳаммадни олиб келди. Хатларидин ва тақриридин Кобулдағи кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди. Маҳдий Хожа ҳам кемада эканда келдилар. Эрта, намози пешин Итаъванинг олидағи сувнинг нари юзидағи боғқа чиқиб, Жўнда ғусл қилиб, зуҳр адо қилдим. Намоз ўтаган ердин Итаъва сари-роқ келиб, ушбу боғнинг дарахтларининг соясида бир баланди устидаким, сувға мушриф эди, ўлтуруб, йигитларни шўхлуққа солдук. Маҳди Хожа буюрғон таом мунда тортилди. Намози шомда сувдин ўтуб, намози хуфтан ўрдуға келдим. Черикнинг йиғилури учун ва Шамсиддин Муҳаммаддин Кобулдағиларга хатлар битилур учун икки-уч кун ул юртта таваққуф бўлди.

Чаҳоршанба куни, жумодиул аввал ойининг салхида Итаъвадин кўчуб, секкиз курўҳ келиб, Мурий ва Адусаға тушуб, Кобулға борур баъзи қолган хатларни бу юртта битилди. Ҳумоюнға бу мазмунни битилдиким: «Агар ҳолоғача муътаддун бих ише бўлмайду, худ ўғри била қароқни манъ қилғил, ораға тушган сулҳ ишини барҳам урмасун. Яна бу эдиким, Кобул вилоятини холиса қилдим, ўғлонлардин ҳеч ким тамаъ қилмағайсиз. Яна Ҳиндолни тилаб

эдим. Яна Комронға Шахзода била яхши омаду рафт риоят қилмоғлиғи ва Мўлтон вилоятини ўзига иноят қилмоғлиғи ва Кобул вилоятининг холиса бўлури, кўч ва уруқнинг келурини битилиб эди. Яна баъзи кайфият Хожа Калонға битилган хаттин маълум бўлур учун ўшал хатнинг саводини бетафовут битилди:

Хожа Калонға салом дегач, сўз улкум, Шамсиддин Муҳаммад Итаъваға келди. Кайфиятлар маълум бўлди. Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар бормоққа беҳад ва беғояттур. Ҳиндустон ишлари ҳам бир нав сомон топиб келадур. Тенгри таолодин умид андоқдурким, бу оранинг иши Тенгри таоло инояти била бот саранжом топғай. Бу иш забтидин сўнг бетаваққуф, Тенгри еткурса, мутаважжих бўлғумдур. Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай. Алалхусус мундоқ тойиб ва торик бўлғанда қовун ва узумдек машруъ хазни киши не тавр хотирдин чиқарғай. Бу фурсатта бир қовун келтуруб эдилар, кесиб егач, ғариб таъсир қилди. Тамом йиғлаб эдим, Кобулнинг номарбутлуғини битилиб эди, ул бобта андиша қилиб, охир хотир мунга қарор топтиким, етти-секкиз ҳоким бир вилоятта бўлса, не тавр марбут ва мазбут бўлғусидур. Бу важхдин эгачимни ва ҳарамларни Ҳиндустонға тиладим. Жамиъ Кобул вилоят ва қуроётини холиса қилдим. Ҳумоюнға ва Комронға ҳам бу мазмунни машруҳ битидим. Бир ўбдон киши ул хатларни мирзоларға элтсун. Мундин бурун ҳам ушбу мазмунни мирзоларға битиб йибориб эдим, шояд, маълум бўлди эркин. Эмди ул вилоятнинг забтида ва иморатида ҳеч узр ва сўз қолмади.

Мундин сўнг агар қўрғон номазбут ё раият номаъмур бўлса, ё захира бўлмаса, ё хазина тўлмаса, ул умдатул-мулкнинг бемухасиллиғиға ҳамл бўлғусидур. Баъзи заруриётким, мастур бўлғусидур, баъзисиға фармон ҳам борибтур. Булардин ортқон хазина бўлсун. Заруриёт булардур: аввал қўрғоннинг марамматиға, яна захира, яна келур-борур элчи буйланинг улуфа ва қўналғаси, яна масжиди жумъанинг иморати ёрмоғини молдин олиб, шаръий қилиб сарф қилсунлар. Яна карвонсаро ва ҳаммомларнинг мараммати, яна аркта Устод Ҳасан Али қилган пишиқ хишт била нимкора иморатнинг итмоми, бу иморатни Устод Султон Муҳаммад била машварат қилиб, муносиб тарҳ била буюрулсун. Агар

устод Ҳасан Али тортқон бурунғи тарх бордур, худ ўшандоқ-ўқ тамом қилсун, йўқ эрса, иттифоқ била бир ширин тархлиқ иморат солсун. Андоққим, сахни девонхона сахни била баробар бўлғай. Яна Хурд Кобулнинг бандиким, тангининг Хурд-Кобул сари чиқарида Бутҳоқ суйиға боғлағулуктур. Яна Ғазнининг бандининг мараммати, яна Бёғи Хиёбон ва хиёбон. Яна бу боғнинг суйи оздур, мунга бир тегиримон суйи сотқун олиб, келтурмак керак. Яна Хожа Бастанинг ғарби-жануб тарафида Ту тум дара сувини бир пушта устига келтуруб хавз қилиб, ниҳоллар тиктуруб эдим. Гузаргоҳнинг муқобаласида тушган учун ва яхши мадди назари бор учун, «Назаргоҳ»ға мавсум бўлиб эди, мунда ҳам яхши ниҳоллар тикмак керак. Тарх била чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёҳин тикмак керак.

Яна Саййид Қосим ҳам кўмак таъйин бўлди. Яна туфакандозлар била устод Муҳаммад Амин жиbachининг ахволидин ғофил бўлманг. Яна бу хат етгач-ўқ эгачимни ва ҳарамларни бот чиқариб, Нилобқача бадрақа бўлуб келинг. Керакким, ушбу хат етгач, ўшул ҳафтада ҳар неча кеч қолсалар, албатта, чиқсунлар. Не учунким, Ҳиндустондин борган черик тор ерда танқислиқ ҳам тортарлар, вилоят ҳам хароб бўлур.

Яна Абдуллоға битилган китобатта мастур эдиким, тавба водийсида мувофақат дағдағаси кўп бўлуб эди, бу рубоий андаке мониъ бўлди:

Май таркини қилгали паришондурман,
Билмон қилур ишимнию ҳайрондурман.
Ел барча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибману пушаймондурман.

Бинойининг зарофат қилғани хотирға келди: бир кун Алишербек қошида Бинойи зарофате қилур. Алишербек тугмалик чакман кийган экандур. Дерким: «Нағз зарофате карди, чакманро меводам, вале тугмаҳо намонд ва монё аст». Бинойи дерким: «Тугмаҳо чи монё аст, бодигиҳо монё аст». (Вал-ухдату аларрови).

Маъзур тутунг. Мунча зарофатким бўлди, Тенгри учун хотирингизга кечурманг.

Яна ул рубойи ўтган йил айтилиб эди. Филвоқеъ бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва ғоят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар йиғламоқ сарҳадиға етар эдим. Бу йил, алҳамдулиллоҳ ул дағдаға тавом хотирдин рафъ бўлди. Ғолибо, таржимани назм қилмоғининг юмн ва баракатидин эди экин. Сиз ҳам тавба қилинг. Суҳбат ва чоғир ҳамсуҳбат ва ҳамкоса била хуштурким, била суҳбат тутқайсизким, била чоғир ичгайсиз. Агар ҳамсуҳбат, ҳамкоса Шераҳмад ва Ҳайдарқулидур, худ бу тавбанинг хейли ашколи йўқтур, деб орзумандлиқ била салом.

Панжшанба куни, жумоди-ул-охир ойининг ғуррасида битилди».

Бу насиҳатомиз сўзлар битир маҳалда манга бисёр таъсир қилди. Бу хатларни Шамсиддин Муҳаммадқа топшуруб, оғиз сўзларин туйдуруб, одина кечаси рухсат берилди.

Одина куни секкиз курўх келиб, Жуманудунаға тушулди.

Кетин Қаро Султоннинг навкариким, элчиликка келган Камолиддин Қиёқ отлиқ навкарига йибориб эди, сарҳад бекларининг маош ва ихтилотидин ва қароқ ва ўғрининг шиква ва шикоятидин Қиёққа нималар битиб эди, қиёқлар ул келган кишини мунда йибориб эди, Қиёққа рухсат бериб, сарҳад бекларига фармон бўлдиким, қароқ ва ўғрини манъ қилиб, яхши маош ва ихтилот қилғайлар. Бу фармонларни Кетин Қаро Султондин келган кишига топшуруб, ушбу юрттин ижозат берилди.

Шоҳқули деган Ҳасан Чалабийдин келиб, уруш кайфиятларини арз қилиб эди, бу Шоҳқулидин Шоҳга хат битиб, Ҳасан Чалабийнинг кеч қолғанининг узрини бутуб, одина куни, ойнинг иккисида рухсат берилди.

Шанба куни секкиз курўх келиб, Калпий парганаларидин Какура ва Чачавалийда тушулди.

Якшанба куни, ойнинг тўртида тўққуз курўх келиб, Калпий парганаларидин Дийдапур отлиқ парганада бошимни қирқтим. Икки ой эдиким, бошимни қирқмайдур эдим. Сенгар суйида ғусл қилдим.

Душанба куни, ойнинг ўнида ўн тўрт курўх келиб, Калпий парганаларидин Чапаркадада тушулди.

Тонгласи, сешанба куни, ойнинг олтисида Қарочанинг Ҳиндустоний чокари, Моҳимнинг Қарочаға битилган фармонини олиб келди-келадур эмиш, манинг бурна ўз илигим била битиган парвона йўсуни била Лахўр ва Бҳира ва ул навоҳийдағиларни-бадрақа тилабтур. Жумодиул аввал ойининг еттисида Кобулдин бу фармонё битигандур.

Чаҳоршанба куни етти курўҳ келиб, Одампул парганасига тушулди. Ушбу кун тонгдин бурун отланиб, ёлғуз тушлаб, келиб, Жуун дарёсида еттим. Жуунни ёқалаб, қуйиға юрудум. Одампул тўғрисиға етганда бир оролда ўрдунинг ёвуғида шомийоналар тиктуруб, маъжун ейилди. Ушбу кун Содиқ била Кулолни қуштига солдук. Кулол даъво била келиб эди, Аграда қушти тутмоққа йўл қўфтини узр айтиб, йигирма кун муҳлат тилади. Қирқ-эллик кун муҳлатидин ўтти. Букун зарур бўлди — қушти тутти. Содиқ яхши қушти тутти, хейли осон йиқти. Содиққа ўн минг танга ва эгарлик от ва бош-оёқ ва тугмалик чакман инъом бўлди. Бовужудким, Кулол йиқилиб эди, маъюс қилмай, анга ҳам сару пой ва уч минг танга инъом бўлди. Фармон бўлдики, аробаларни ва қазонларни кемалардин чиқарғайлар. Йўл ясаб, ер тузатиб, аробаларни ва қазонларни чиқарғунча бу юртта уч-тўрт кун макс бўлди.

Душанба куни, ойнинг ўн иккисида ўн икки курўҳ келиб, Курарага тушулди. Букун тахтиравон била келдим. Курарадин ўн икки курўҳ келиб, Курара парганаларидин Курияға туштук. Куриядин секкиз курўҳ юруб, Фатҳпул Асваға туштуқ. Фатҳдурдин секкиз курўҳ юруб, Сарой Мундаға тушулди. Ушмунда тушганда намози хуфтан Султон Жалоллиддин келиб, мулозамат қилди. Икки кичиккина ўғлини ҳам ўзи била олиб келди.

Тонгласи шанба куни, ойнинг ўн еттисида секкиз курўҳ келиб, Курара парганаларидин Дугдугийға Ганг ёқасиға тушулди. Якшанба куни Муҳаммад Султон мирзо ва Қосим Ҳусайн Султон ва Беҳўб Султон ва Турдика ушбу юртта келдилар. Душанба куни Аскарый ҳам ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу келганлар бори Гангнинг шарқий тарафидин келиб эдилар. Андоқ фармон бўлдики, Аскарый била чериклар тамом Гангнинг ул юзи била-ўқ юругайлар. Ҳар ерда бу ўрду тушса, алар дағи рўба-рўда ул юзда тушгайлар.

Ушбу навоҳида эканда илгаридин мутаоқиб хабарлар келадур эдиким, Султон Маҳмудға бир лак афғон йиғилибдур. Шайх Боязид била Бибанни қалин черик била Сарваар тарафи йибориб, ўзи ва Фатҳхон Серваний Ганг ёқалаб, Чунар устиға келадур. Шерхон сурким, ўтган йил риоят қилиб, қалин паргана бериб, бу навоҳида қўюлуб эди, бу афғонларға кирибтур. Шерхон ва яна бир неча умарони сувдин ўткарибтурлар.

Султон Жалолиддиннинг кишиси Банорасни сахлай олмай, қочиб чиқибтур. Сўзлари бу эмишким, Банорас қўрғонида басхийларини қўюб, Ганг ёқасида келиб урушқайлар. Дугдугийдан кўчуб, олти курўх келиб, Кураранинг уч-тўрт курўҳида Кусарда тушулди. Мен кема била келдим. Икки-уч кун бу юртта Султон Жалолиддиннинг зиёфати жиҳатидин турулди.

Одина кун. Кўрара қалъасининг ичида Султон Жалолиддиннинг уйлариға тушулди. Меҳмондорлиқ қилиб, бир пора ош ва таом тортти. Таомдин сўнг ўзига ва ўғлонлариға яктойи жома, нимча кийдурулди. Узининг истидъосидек улуғ ўғли — Султон Маҳмуд хитоби била мухотаб бўлди. Курарадин отланиб, бир курўхча йўл келиб, Ганг ёқасиға тушулди. Шаҳарақ бекким, Моҳим қошидин Гангга аввал келган юртта келиб эди, ушбу кун хат битиб, ушбу юрттин рухсат берилди. Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набираси мандин битийтурган «Вақоеъ»ни тилайдур эди, истиқтоб қилдуруб эдим, Шаҳарақдин йиборилди.

Тонгласи, шанба кўчуб, тўрт курўх келиб, Кўх туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Тушар юрт ёвуқ экандур, эрта-ўқ келилди. Муддаттин сўнг кема ичида-ўқ ўлтуруб маъжун едук. Хожа Абдушшаҳид Нурбекнинг уйида экандур, аларни тиладук. Мулло Маҳмудни Мулло Алихоннинг уйидин тилаб келтурдук. Бир замон ўлтуруб, кема била ул юзга ўтуб, куштигирларни куштиға солдук. Дўст Ясин хайрға буюрулдиким, паҳлавон Содик била тутмай, ўзгалар била миёнгирлиқ қилғай. Хилофи қоида буюрулдиким, аввал зўрроқларни миёнгирлиқ қилғай. Секқиз кишини яхши миёнгирлиқ қилди.

Намози дигарда Султон Муҳаммад бахши кема била ул тарафдин келди. Султон Искандарнинг ўғли Маҳмудхон-

нингким, бу ёғийлар Султон Махмуд дерлар эди, бузулғонининг хабарини келтурди. Намози пешин мундин борған жосус бу ёғийларнинг бузулғонининг хабарини келтурур. Икки намоз орасида Тожихон Сарангхонийнинг арзадошти ҳам жосус хабарига-мувофиқ келур. Бу қайфиятларни Султон Муҳаммад келиб арзға еткурди. Чунъарни келиб-муҳосара қилған экандур. Озроқча уруш ҳам солғандур.

Бизнинг келганимизнинг тахдуқиқи хабарини топқоч, бузулғон йўсуллуқ андин кўпар. Банораска ўтган афгонлар ҳам изтироб билан ёниб, сув кечарда икки кема ғарқ бўлуб, бир пора киши сувға борур.

Тонгласи олти курўх келиб, Паяг парганаларидин Сиравлийға келилди. Мен кема била-ўқ келдим. Эсон Темур Султон била Тўхта Бўға Султон ярим йўлда кўрунишга тушуб, туруб эдилар, султонларни ҳам кемага тиладим. Тўхта Бўға Султон яда қилған экантур. Тун ел кўпуб, ёмғур ёға киришти. Тавр ҳавое бўлди. Бу ҳаво маъжун емакка боис бўлди. Бовужудким, ўтган кун маъжун ейилиб эди, букун ҳам маъжун едук. Юртка келиб, тонгласи юртта таваккуф қилилди.

Сешанба кун кўчулди. Ўрду тўғриси сабзалиқ улуғ орол бор экандур, кема била ўтуб, ул оролни сайр қилиб, бир паҳарда келиб, кемага кирдим. Отлиқ сайр қилурда дарё ёқасида ғофил борилғон жарнинг усти била ўтгум. От дарз қилған жарнинг устиға чиқач, жар учти, ман филҳол секраб, ўзумни ёқаға солдим, от ҳам учмади. Агар ман отнинг устида бўлсам эди, ғолибо бу эдиким, от била-ўқ учқай эдим. Ушбу кун Ганг дарёсини кўл солиб ўттим. Бир кўлни санадим, ўттуз уч кўл била ўтгум, яна тинмай ўзуб бу юзга ҳам ўтгум. Бори дарёларни ўзуб, кечиб эдим. Ганг дарёси қолиб эди, Намози шом Ганг суйи Жуун суйининг қотилишиға етиб, Паяг тарафи била кемани торттуруб, бир паҳар тўрт гарийда ўрдуға келдим.

Чаҳоршанба куни икки паҳардин черик Жуун дарёсидин ўта киришти. Тўрт юз йигирма кема эди.

Одина куни, ражаб ойининг ғуррасида ман сувдин ўтгум.

Душанба куни, ойнинг тўртида Жуун ёқасидин Бихар азимати била кўчулди. Беш курўх юруб, Лавайинға туштук.

Мен кема била-ўқ келдим. Ушбу кунгача черик эли сувдин кечадур эди, зарбзанлиқ аробаларниким, Одампуурдин кемалардин чиқарилиб эди, фармон бўлдиким, Паягтин яна кемага солиб, кема била келтургайлар.

Тушган юртта куштигирларни куштига солдук. Паҳлавон Лаҳўрий киштибон била Дўст Ясин хайр кушти тутти. Қалин талашти, ташвиш била Дўст йиқитти. Иккаласига сарупо инъом бўлди.

Илгари ботқоқлиқ болчиқлик ёмон сув бор эмиш, Тўс суйи дер эмишлар, гузар кўрарга ва йўл ясарга икки кун бу юртта таваккуф бўлди. От ва тевага гузар юққорроқ топилди. Юклук ароба ул гузарнинг ноҳамвор тошлари бор жиҳатидин чиқа олмас эмиш, юклук аробаларни фармон бўлдиким, андин-ўқ ўткаргайлар.

Панжшанба кун иккинчи кўчуб, ман Тўс суйининг қотилишигача кема била келдим. Қотилишидин кемадин чиқиб, отланиб, Тўс суйи юқори юруб, намози дигар, ўрдуғаким, сувдин ўтуб тушуб эдилар, келилди. Букун олти курўх келилди. Тонгласи ул юртта мақом бўлди.

Шанба кўчуб, ўн икки курўх юруб, Нилобға яна Ганг ёқасига келилди.

Андин кўчуб, олти курўх юруб, кентнинг юқори ёнига туштук. Андин етти курўх келиб, Нанупурға туштук. Ушбу юртта Чунардин Тожихон ўғлонлари била келиб, мулозамат қилди. Бу айёмда Муҳаммад бахшининг арзадошти келдиким, Кобулдин кўч ва уруғ таҳқиқ келадур эмиш.

Чаҳоршанба кун иккинчи кўчуб, Чунар кўрғонини сайр қилиб, Чунардин бир курўхча ўтуб тушулди. Паягдин кўчган айёмда вужудумда обида жароҳати пайдо бўлуб эди. Бу юртта бир румий Румда эмди пайдо бўлган муолажани қилди. Мурчни сафол қозонда қайнатти, жароҳатни анинг иссиқ бухориға туттум. Бухори камроқ бўла иссиқ суви била юдум, икки соати нужумийгача даранг бўлди. Ушбу юртта бир киши айттиким, ўрдунинг ёнидағи оролда шер ва карк кўрубтурлар. Сабоҳи ул оролни чаргаладук. Филларни ҳам келтуруб эди. Шер ва карк чиқмади. Чарга учидин бир саҳройи говмиш чиқибтур. Букун тунд ел кўпти. Гард ва ғубор кўп ташвиш берди. Кемага етиб, кемага кириб, ўрдуға

келдим. Урду Банорастин икки курӯҳ юққорроқ тушуб эди. Чунарнинг навоҳисидағи жангалларда фил қалин бўлур эмиш. Бу юрттин бориб, фил овлар хаёлим бор эди. Тожи-хон хабар келтурдиким, Маҳмудхон Сўн сувининг қошида-дур. Бекларни-чарлаб, ғаним устиға илғамокни машварат қилилди. Охир мунга қарор топтиким, узун-узоғ кўчуб, бе-даранг-ўқ юрулгай. Андин кўчуб, тўққуз курӯҳ юруб, Билва гузариға тушулди.

Ушбу юрттин, душанба охшоми, ойнинг ўн секкизида Тохирни Аграга йиборилди. Кобулдин келадурганларга қў-нолға йўсунлуқ инъом ёрмоқларнинг баротини олиб борди.

Ушбу кун кема била келдим, тонгдин бурунроқ кемага кирилиб эдиким, Гўйи сувининг қотилишиғаким, Жўнпур суйидур, етиб кема била озроқча Гўйи суйи юқори бориб, яна ёндим. Агарчи торғина сув эди, вале гузари йўқ эди. Ул юздаги черик эли кема била ва сол била ва от уздуруб ўтадур эдилар. Жўнпур суйининг қотилишидин бир курӯҳ куйироқ келиб, билтурғи юртниким, андин Жўнпурға бо-рилиб эди, сайр қилдим. Мувофиқ ел сув юқоридин пайдо бўлди. Бангалий кеманинг елканини торттуруб, улуғ кема-ни ул кемага боғладилар, хейли илдам келди. Ўрду Бано-растин бир курӯҳ юққорроқ тушуб эди, юртка кундин икки гарий қолиб эдиким, етилди. Турмай кейинимизча келган кемалардин ботроқ келгани намози хуфтанда келди.

Чунардин фармон бўлуб эдиким, Мўғулбек ҳар кўчта паймойиш таноби била тўғри йўлни таноб урғай. Ҳар қа-чонким, ман кемага кирсам, Лутфибек дарё ёқасини таноб урғай. Тўғри йўл ўн бир курӯҳ экандур. Сув ёқаси ўн секкиз курӯҳ Тонгласи ул юртта таваққуф бўлди.

Чаҳоршанба куни ҳамма кема била келиб, Ғозипурдин бир курӯҳ куйироқ тушулди. Панжшанба куни ўшул юртта Маҳмудхон Нуҳоний келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Жа-лолхон Биҳархон Биҳарийнинг, Фаридхон Насирхоннинг, Шерхон Сур, яна Аловуддинхон Сур ва яна бир неча афғон умароларининг арзадошлари келди.

Ушбу кун Абдулазиз мирохўрнинг арзадошти келди. Лахўрдин жумоди-ул-охир ойнинг йигирмасида битил-гандур. Ушбу арзадошт битилган куни Калпий навоҳиси-

дин йиборган Қарочанинг ҳиндустоний чокари етар. Абдулазизнинг арзадоштида мазкур эдиким, Абдулазиз ва мукаррар бўлганлар жумоди-ул-охир ойининг тўққузида Нилобта кўчга ўтру борурлар. Абдулазиз Чанобкача била келиб Чанобтин айрилиб, Лахўрға илгаррак келиб, бу арзадоштни йиборгандур.

Одина кун кўчулди. Мен кема била-ўқ билтурғи Чавса тўғрисидаги офтоб тутулғон ва рўза тутулғон юртни чиқиб сайр. Қилдим, келиб кемага кирдим. Муҳаммад Замон мирзо ҳам кема била кейиндин келди. Мирзонинг ангизи била маъжун ейилди. Урду Кармунас суйининг ёқасида тушуб эди, бу Кармунас суйидин ҳиндулар кўп парҳез қилурлар эрмиш. Парҳезкор ҳиндулар бу сувдин ўтмай, кемага кириб, Ганг била бу сувнинг тўғрисидин ўттилар. Муътақадлари андоқдурким, бу сув кишига тегса, ибодатини зоеъ қилур. Важҳи тасмиясини ҳам ушмунга муносиб айттилар. Кема била келиб, озроқча Кармунас суйи юққорри бориб, яна ёниб Гангнинг шимолий тарафи кечиб, сув ёқасида кемаларни турғуздук.

Йигитлар бир пора шўхлуқ қилдилар, бир пора куштигирлик қилдилар. Соқи Муҳсин даъво қилдиким, тўрт-беш кишини миёнгирлик қилурман. Бир киши била тушти, йиқилаёзди. Иккинчиси Шодмон эди, Муҳсинни йиқти. Хи-жил ва мунфаил бўлди. Куштигирлар ҳам келиб, кушти туттилар.

Тонгласи, шанба кун Кармунас суйининг гузарини кўра киши йиборган жиҳатидин бир паҳарға ёвуқ кўчулди. Мен отланиб гузар сори бир курўҳча Кармунас суйи юқори бордим. Гузар йироқ жиҳатидин яна ёниб, кема била-ўқ юртқа келдим. Ўрду Чавсадин бир курўҳ илгаррак тушуб эди.

Ушбу кун яна мурч дорусини қилдим. Бир нима иссиқроқ экандур, вужудим қабарди. Хейли ташвиш торгтим.

Илгари ботқоқлик кичикроққина сув бор экандур, йўлни ясамоқ учун, тонгласи ул юртта турулди. Душанба охшоми Абдулазиз йиборган ҳиндустоний яёқнинг келтурган хатиқа жавоб битиб йиборилди.

Душанба сабоҳ кема била келдим. Ел жиҳатидин кемаларни тортиб келтурдилар. Ўтган йил қалин ўлтурғон Бақ-

сара тўғрисидаги юртнинг рўбарўйига етиб, сувдин ўтуб, ул юртни сайр қилилди. Дарё ёқасига инарга зиналар қилилиб эди, ғолибо, қирқдин кўпрақ элликдин озроқ эди. Икки юқориғи зина қолибтур, ўзга барча зинани сув бузубтур. Кемага кириб, маъжун ейилди. Ўрдудин юқорироқ бир оролда кемани турғузув, паҳлавонларни куштига солдук. Намози хуфтан ўрдуға келилди.

Бултур ушбу ўрду тушган юртни Ганг суйи дин ман дастак била ўтуб баъзи от, баъзи тева миниб келиб, сайр қилилиб эди. Ул кун афъюн еб эдим.

Тонгласи, сешанба куни Каримберди ва Муҳаммад Али Ҳайдар Рикобдор ва Бобо Шайх бошлиқларни икки юзча ўбдон йигитлар била бу муҳолифлардин хабар олғали йиборилди. Ушбу юрттин Бангала элчига фармон бўлди, бу уч фасл сўзни арзадошт қилсун.

Чаҳоршанба куни Юнус Алини Муҳаммад Замон мирзоға йиборилдиким, Биҳар тарафидин истимзоже ҳосил қилғай. Сустроқ жавоб келтурди. Биҳар шайхзодаларининг кишиси арзадошт била Биҳарни ташлаб чиққанларнинг хабарини келтурув эди.

Панжшанба куни Турди Муҳаммад ва Муҳаммад Али жанг-жангға турк ва ҳинд умароси ва тарқашбандийдин икки мингча чоғлиқ киши қўшув, Биҳар элига истимолат фармонлари битиб, рухсат берилди.

Хожа Муршид Ироқийни Биҳар саркориға девон қилиб, Турди Муҳаммадға қўшув йиборилди.

Тонгласи Муҳаммад Замон мирзо Биҳар бормоқни қабул қилиб, Шайх Зайн ва Юнус Алидин баъзи нима арзадошт қилиб, бир пора кишини кўмак йўсунлуқ тилабтур. Баъзи йигитларни Муҳаммад Замон мирзоға кўмак битиб, яна баъзиларни навкар этиб, шанба куни шаъбон ойининг ғуррасида бу уч-тўрт кун ўлтурулғон юрттин кўчулди. Мен букун отланиб, Бўжпур ва Биҳияни сайр қилиб келиб, ўрдуға тушдим.

Муҳаммад Али бошлиқларниким, хабарға йиборилиб эди, йўлда бир пора кофирни босиб, Султон Маҳмуд ўлтурғон ерга етарлар. Султон Маҳмуд икки мингча киши экандур, бу қоравулнинг хабарини топиб, бузулуб, икки пи-

лини ўлтуруб кўчар. Бир бекини қоравул йўсунлуқ қўйгон экандур, бу йигитлардин йигирма чоғлиқ киши етар, туруш бермай қочар. Неча кишисини тушуруб, бирини бош кесиб, бир-икки ўбдонни тирик келтурдилар.

Тонгласи кўчуб, кема била келдим. Бу юртта Муҳаммад Замон мирзо дарёдин ўтди. Мирзонинг ўтари ва кетари учун икки-уч кун бу юртта ўлтурулди.

Сешанба куни, ойнинг тўртида Муҳаммад Замон мирзога хосса бош-оёқ ва қамар шамшир ва тупчоқ ва чатр иноят қилиб, Биҳар вилоятига юкундурулди. Биҳар сарко-ридин бир курўх йигирма беш лак холиса қилиб, девонлиғи Муршид Ироқийга уҳда бўлди.

Панжшанба куни ул юрттин кема била келдим. Бори кемаларни турғузуб, ман етгач, буюрдумким, кемаларни юрутуб, чарга била бир-бирига боғлағайлар. Дарёнинг арзидин ҳам кўп ортти. Бовужудким, тамом кема йиғилмайдур эди, баъзи ер паст, баъзи ер чуқур учун ва баъзи ер равон ва баъзи ер норавон учун ушбу йўсунлуқ ғалаба юрутуб бўлмади. Кемаларнинг чаргасига бир гариял кўринур. Бир балиқ гариялнинг кўркунчидин андоқ баланд сачрарким, бир кеманинг ичига келиб тушар. Тутуб келтурдилар.

Юртка етганда, кемаларга от қўюлди. Бурунги «Бобурий» улуғ кемагаким, Аграда Сангаа ғазвидин бурунроқ тамом бўлуб эди, «Осойиш» от қўюлди. Ушбу йил черик отланурдин бурунроқ Оройишхон бир кема ясатиб пешкаш қилди. Ушбу келурда анга ҳам толор боғлаттим. Бу кемага «Оройиш» от қўюлди. Султон Жалолиддин тортқан кемага улуғроқ толор килдуруб, бу толорнинг устида яна бир толор буюрулди, мунга «Гунжойиш» от қўюлди. Яна бир кичик жавкандилиқ завраққаким, ҳар иш-куч учун ани йиборулур эди, бу завраққа «Фармойиш» от қўюлди.

Тонгласи, одина куни кўчулмади. Муҳаммад Замон мирзонинг бори иш-кучи саранжом бўлуб, Биҳар азимати била бир-икки курўх ўрдудин айрилиб тушуб эди, ушбу кун келиб, мандин рухсат олди.

Икки жосус Бангала черикидин келиб дедиким, бангалийлар Маҳдуми Олам бошлиқ Гандак суйининг ёқасини йигирма тўрт ерда қисмат қилиб, фасил кўпорадурлар.

Султон Маҳмуд бошлиқ афғонларким, кўч ва уруқларини ўтқарадурлар экандур, ўткали қўймай, ўзларига қўшубтурлар. Бу хабар келгач, чун уруш эҳтимоли бўлди. Муҳаммад Замон мирзони манъ қилдук. Шоҳ Искандарни уч-тўрт юз киши била-Бихарға йиборилди.

Шанба куни Дудунинг ва ўғли Жалолхон-Бихархоннинг кишиси келди. Бангалий буларни кўз кабоғи йўсунлуқ сахлар экандур. Мени деб Бангалийдин, зарброст урушуб, айрилиб, сувдан ўтуб, Бихар навоҳисиға етиб, мулозаматқа мутаважжих эмиш. Ушбу кун Бангала элчиси Исмоил Митаата фармон бўлдуким, бурун битиб йиборган уч фаслнинг жавоби кеч битиладур. Хат битиб йиборсунким, агар ихлос ва якжихатлиқ мақомидадурлар, худ ботроқ жавоб келса керак. Якшанба окшоми Турди Муҳаммад ва Жангжангнинг кишиси келди.

Чаҳоршанба сабоҳи, шаъбон ойининг бешида бу тарафдин буларнинг қоравули етар, нариғи дарвозадин Бихар шиқлори қочиб кетар.

Якшанба куни ул юрттин кўчуб, Арий парганасиға тушулди. Бу юртта хабар келдиким, лашкари Ҳарийд юз-юз эллик кема била Сару била Гангнинг қотилишида Сару сувининг нари юзида ўлтурғон эмиш. Чун Бангалий била сулҳгуна бор эди, ҳамиша мундоқ ишларда таяммун жиҳатидин сулҳ ишини илгари тутулубтур. Агарчи беадаблиқ қилиб, келиб йўлимиз устида ўлтурубтур, вале дойимғи қонидани маръий тутуб, Бангала элчиси Исмоил Митааға яна Мулло Муҳаммад музаҳҳибни кўшуб, ўшул бурунғи уч сўзни айтиб, мукаррар бўлдиким, рухсат берилгай.

Душанба куни Бангала элчиси мулозаматқа келиб эди, рухсатни анга айттурулди. Бу ҳам мазкур бўлдуким, ғаним дафъиға ул сари-бу сари мутаважжих бўлғумиздур.

Сизларга тааллуқ ер ва сувға зарар ва осибе етмагусидур. Нечукким, ул уч фасл сўзнинг бири бу эди: лашкари Ҳарийдқа айтким, йўл устини қўюб, Ҳарийдқа келсун. Туркдин бир неча киши анга қўшалинг, Ҳарийд элига истимолат бериб, ерига келтурсунлар. Агар гузар бошидин кетмаса ва бу нодир муқобала сўзларин тарк этмаса, ҳар ёмонлиқ бошиға етса, ўзидин ва ҳар ношойист қошиға келса, сўзидин кўрсун.

Чаҳоршанба куни Бангала элчиси Исмоил Митааға муътодий хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Панжшанба куни Шайх Жамолни Дуду била ўғли Жалолхонға истимолат фармонлар ва иноят сўзлари била йиборилди. Ушбу кун Моҳимнинг навқари келди. Боғи Сафодин нари Волийдин айрилғон экандур. Хатлар келтурди.

Шанба куни Ироқ элчиси Мурод қўрчи кажарни қўрулди.

Якшанба куни Мулло Муҳаммад музаҳҳибқа муътодий ёдгорийларни топшуруб, рухсат берилди.

Душанба куни Салифани ва баъзи бекларни йиборилди-ким, дарёнинг не еридин ўтарни мулоҳаза қилғайлар.

Чаҳоршанба куни яна Халифани икки сувнинг оралиғи қўра йиборилди.

Жануб тарафи Арий парганасининг ёвуғидағ нилуфарзор сайр қила отландим. Нилуфарзор сайр қилурда Шайх Гуран нилуфарнинг ян тухум боғлагонини келтурди. Бу пистаға фи жумла шабоҳати бор. Яхшиғина нима гулиқ нилуфар бўлғай, ҳиндустоний «кавал какрий» дер, тухмини — «дўда». Андин Сўнни ёвуқтур дедилар. Бориб Сўнни тафарруж қилдук. Сўн суйи қалин дарахтлар қўрунди, дедиларким, Манердур. Шайх Шарафуддин Манерийнинг отаси Шайх Яҳёнинг қабри андадур. Чун мунча ёвуқ етилиб эди. Сўндин ўтуб, Сўн қуйи икки курўх келиб, Манерни сайр қилиб, боғоти (ўтуб) мазорни тавоф қилиб, Сўн ёқасиға келиб ғусл қилиб, намози пешинни эрта адо қилиб, сори мутаважжих бўлдум.

Отлар семиз учун бир неча от қолди. Яна неча отлар ол-дараб эди, бир неча кишини фармон бўлдиким, отлари толиққанларни йи отларини суғориб, тиндуруб, изтироб қилмай гайлар. Агар мундоқ бўлмаса эди, хейли от бўлур эди.

Буюруб эдимким, Манердин ёнғонда бир киши Сўннинг ёқасидин отининг ҳар қадамини ўрдуғача санасун.

Йигирма уч мингу бир юз санабтурким, қирқ олти минг икки юз қадам бўлғайким, ўн бир ярим курўхдур. Минудин сўнғача ярим курўх ёвушур. Ёниш ўн курўх. Борурда ул ёнбул ён сайр қилиб борди. Ўн беш-ўн олти курўх ва ўттуз курўхға букун сайр қилилди. Кечанинг аввалғи паҳридин олти гарий бўлуб эдиким, ўрдуға келилди.

Тонгласи, панжшанба куни Жўнпурдин Султон Жунайд барлос ва Жўнпурдаги йигитлар келдилар. Кеч қолғанлари жиҳатидин итобу хитоб қилиб, кўрушмадим.

Ушбу кун турк ва ҳинд умаро машваратка чарлаб, сув ўтар бобида жанге-қилди. Сўз мунга қарор топтиким: «Ганг била сувининг оралиғи баланд кўрарда Устод Алиқули-қазон ва фаранги зарбзанни қуруб, қалин туфакандозлар била бу ердин уруш ангизи қилғай. Икки сув қотилишидин жузвий қуйроқ жазирадаким, Бангалийнинг бир фил ва қалин кемаси турубтур, рўбарўида Ганг сувининг Бихар тарафидин Мустафо олот ва адавотини мукамал ва муҳайё қилиб, урушга машғул бўлғай. Қалин туфакандозлар дағи мунинг била бўлғай. Муҳаммад Замон мирзо ва бу битилганлар Мустафонинг орқасига тушуб, кўмак бўлғайлар».

Устод Алиқули била Мустафога зарбзан отмоққа ва қазон қурмоққа, мўлжор қўпориб, ер ясамоқ учун қалин белдор ва қаҳарға мухассиллар таъйин қилилди. Асбоб ва масолиҳ топмоққа ва йиғмоққа машғул бўлдилар. Салотин ва умаро ва хавонин илдам бориб, Ҳалдий гузаридин Саруни ўтуб, мўлжор қилган вақт ул юздин мукамал ва мустаид бўлиб, ғаним устига келгайлар.

Бу аснода Султон Жунайд ва Қози Жия арз қилдиларким, секкиз курўх юққорроқ гузар бор эди. Рўбарў таъйин бўлдиким, жолабонлардин бир-иккисини Султон Жунайд ва Маҳмудхон ва Қози Жиянинг кишиларидин олиб бориб, гузарни кўргайлар. Агар гузар бўлса, анинг била-ўқ кечилгай.

Ел орасида бу сўз бор эдиким, Бангалий Ҳолдий гузариға ҳам киши таъйин қилур хаёли бор эрмиш. Маҳмудхоннинг Секандарпурдаги шикдорининг арзадошти келдиким, Ҳалдий гузарида эликча кема йиғиб, киштибонларға музд берибман, вале киштибонлар Бангалийнинг келур овозасидин бисёр мутаваҳҳимдурлар.

Чун Сару сувидин гузар топилмоғи вақти эди, гузар кўра борган кишига таваққуф қилмай, шанба куни бекларни машваратка чарлаб дедимким, Секандарпур Чатурмуқдин Авад ва Баҳрайижғача Сару дарёсининг гузарлари тамом ерда эди. Мундоқ этиб ўлтурғунча, қалин фавжни таъйин

қилурбизким, Ҳалдий гузаридин кемалар била ўтуб, буларнинг устига келгайлар. Алар келгунча Устод Алиқули ва Мустафо тўп ва туфак ва зарбзан ва фарангий била урушқа машғул бўлуб, чиқгайлар. Биз доғи Ганг дарёсидин ўтуб, Устод Алиқулиға кўмак таъйин қилиб, мустаид ва мукамал бўлуб туралинг. Гузардин ўтган фавж яқин етса, биз ҳам мундин уруш солиб, зўрлаб ўталинг. Муҳаммад Замон мирзо ва ул юзда таъйин бўлганлар Ганг дарёсининг Бихар тарафидин Мустафо қошида, урушқа машғул бўлгайлар.

Сўзни мунга қўюб, Гангнинг шимолидағи черикни тўрт фавж қилиб, Аскарийға бошлатиб Ҳалдий гузариға йиборилди. Бир фавж Аскарий ўз навқари била яна бир фавж Султон Жалолиддин Шаркий, яна бир фавж ўзбек султонлари Қосим Ҳусайн Султон ва Бехуб Султон ва Тонготмиш Султон ва Маҳмудхон Нухоний Ғозийпурий ва Кўкий, Бобо Қашқа ва Тўламиш ўзбек ва Қурбон Чархий ва Ҳусайнхон бошлиқ Дарёхонийлар, бир фавж Мусо Султон ва Султон Жунайdkим ва неким Жўнпур черики тахминан йигирма минг киши мухассиллар таъйин қилилдиким, ушбу кеча-ўққим, якшанба кечаси бўлғай, ул черикни отлантургайлар.

Якшанба сабоҳи черик Гангдин ўта киришти. Мен бир поста кемага кириб ўттым. Уч паҳар бўлуб эдиким, рўйзардларким, гузар кўра бориб эдилар, келдилар. Гузар худ топмайдурлар. Кемаларнинг ва таъйин бўлган фавжнинг йўлда учрағонининг хабарини келтурдилар.

Сешанба кун сув кечган ердин кўчуб, уруш ери қотилишиға бир курўҳ ёвуқ келиб тушулди. Ўзум бориб, Устод Алиқулининг фарангий ва зарбзан отмоғини тафарруж қилдим. Ушбу кун Устод Алиқули фарангий тоши била икки кема-ни уруб синдуруб, ғарқ қилди. Мустафо ҳам ул юздин фарангий тоши била икки кема уруб синдуруб, ғарқ қилди. Улуқ қазонни жанг жойиға элтиб, ерини ясамоққа Мулло Ғуломни мухассил қўюб, бир пора ясавуллардин ва жалд йигитлардин анга кўмак таъйин қилиб, ёниб келиб, ўрду тўғриси бир оролда маъжун едук. Бу охшом маъжуннок кемани хиргоҳқа яқин келтируб, кемада-ўқ така қилдум. Бу охшом ғариб воқеа даст берди. Кечанинг уч посиға ёвуқ кемада сурон ва ғавғо чикти. Чухралар — ҳар ким кеманинг

бир йиғочини олиб, ур-ур деб қичқиришадурлар. «Фармо-йиш» кемаси ман така қилган «Осойиш» кемасининг ёнида эди. Бир тунқатор анда эди, уйқудин кўз очиб кўрарким, бир киши «Осойиш» кемасига илик кўюб чиқар хаёлидадур. Устига ташлар; сувга чўмуб, чиқарида тунқаторнинг бошига чопар; озроқча заҳм қилиб эди, сув сари-ўқ қочар экандур. Манердин келган кечаси ҳам кеманинг яқинида бир-икки тунқатор бир неча ҳиндустонийни кавлаб, икки қилич ва бир ханжарларини келтуруб эди. Тенгри таоло сахлади.

Агар тиғи олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то нахоҳад Худой.

Тонгласи, чаҳоршанба кун «Гунжойиш» кемасига кириб, тош отар ерга яқинроқ келиб, ҳар кимни бир ишга таъин қилдим. Уғонберди мўғул бошлиқ минг чоғлиқ йигитни йиборилиб эдиким, бир-икки-уч курўҳ юққороқтин ҳар тавр қилиб сув кечгайлар. Булар борурда Аскарийнинг ўрдуси тўғрисидин йигирма-ўттузча кема била бангалийлар ўтуб, қалин яёқ чиқиб, дастбурди кўрсатур хаёлида экандурларким, булар от солиб қочуруб, бир нечасини олиб, бошини кесиб, қалин кишини ўқлаб, етти-секкиз кема олурлар. Ҳам ушбу кун Муҳаммад Замон мирзо тарафидин ҳам бир неча кема била бангалийлар ёриб чиқиб, уруш ангизи қилурлар. Ул тарафтин зўрлаб, бангалийларни қочуруб, уч кема кишиси сувга ғарқ бўлур. Бир кемани иликлаб, манинг қошимга келтурдилар. Мунда Бобо чухра яхши юруб зўрлар. Фармон бўлдиким, Уғонберди алар олган етти-секкиз кема била Муҳаммад Султон, Якка Хожа, Юнус Али, Уғонберди ва ул жамоатким, бурун ўтмакка мукаррар бўлуб эдилар, кемаларни кеч қоронғуда юқори тортиб ўтгайлар.

Ушбу кун Аскарийдин киши келиб эдиким, сувдин бебоқий ўттилар. Тонгла сабоҳиким, панжшанба кун бўлғай, ёғий устига келурлар. Фармон бўлдиким, бу ўтганлар Аскарийга қўшулуб, ғаним устига юругайлар. Намози пешин Устод қошидин киши келдиким: «тош тайёр бўлубтур, не фармон бўлур?» Фармон бўлдиким: «бу тошни отсун, яна ман борғунча яна бир тошни тайёр қилсун.»

Намози дигарда кичкина Бангалий завракка кириб мўлжор қўпорғон ерга бордим. Устод бир навбат улуғ тош отти, яна бир неча фарангий отти. Бангалийларнинг оташбозлиқ била шуҳрати бор эди, бу навбат яхши синадуқ бир ерни чоғ қилиб отмайдурлар, ҳар тавр била отадурлар.

Ушбу намози дигар буюрдуқким, Сару дарёси била аларнинг олидин бир неча кемани тортиб ўткардилар. Кема тортар кишилар бетаҳоший ва бепаноҳ бир неча кемани тортиб ўткардилар. Фармон бўлдиким, эсон Темур Султон, Тўхта Бўға Султон, Бобо Султон, Оройишхон, Шайх Гуран бу кемалар ўтган ерда туруб, кемани муҳофазат қилғайлар.

Андин ёниб, бир поста ўрдуға келдим. Ярим кечага ёвуқ юқори тортадурғон кемалардин хабар келдиким, таъйин бўлган фавж илгаррак борди. Биз кемаларни тортиб борадур эдуқким, бангалий кемаларни биз тортар ерни туюб, уруштилар. Бир кемачини оёғиға тош тегиб, оёғи синди, ўта олмадуқ.

Панжшанба сабоҳи мўлжордагилардин хабар келдиким, юқориғи кемалар тамом келдилар. Отлиқлари тамом отланиб, бизнинг келадурган фавжнинг рўбарўйиға мутаважжих бўлдилар. Мен дағи илдам отланиб, охшом ўткарган кемаларнинг устига келдим. Киши чоптурулдиким, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ ўтмакка муқаррар бўлганлар бетаваққуф ўтуб, Аскарыйға кўшулсунлар. Эсон Темур Султон била Тўхта Бўға Султонким, бу кемалар устида эдилар, буюрдумким, ўтмакка машғул бўлсунлар.

Бобо Султон муқаррар бўлган ерда келмайдур эди, филҳол эсон Темур Султон бир кема била ўттуз-қирқча навкари била отларини кеманинг ёнида ёлдаб ўттилар. Буларнинг кейинича яна бир кема ҳам равон бўлди.

Буларнинг ўтганини кўруб, бангалийлар қалин яёқ буларға мутаважжих бўлдилар. Эсон Темур Султоннинг етти-секкиз навкари отланиб, бу яёқларнинг ўтрисиға бориб, султон отланғунча тортқулашиб, отқулашиб яёқларни султон сариға торттилар. Мунгача эсон Темур Султон ҳам отланди. Иккинчи кема ҳам кечти. Ўттуз-ўттуз беш отлиқ била қалин яёқча чопиб, яхши қочурди. Хейли намоён иш қилди. Ул часп-часпон, бетаҳоший барчадин бурунроқ кеч-

ти. Иккинчи улким, қалин яёқнинг устига оз киши била яхши юруб қочурди. Тўхта Бўға Султон ҳам кечти.

Кемалар пайдарпай кечмакка кириштилар. Лахўрий ва ҳиндустоний йўсунлуқ тўшидин дастак била ва даста қамиш била ўта кириштилар.

Бу ҳолатни кўруб мўлжор тўғрисидаги қалин бангалий кемалари сув қуйи қочмокка юз қўйдилар.

Дарвеш Муҳаммад сарбон ва Дўст эшикоға ва яна баъзи йигитлар мўлжор тўғрисидин ўттилар. Султонларға киши чоптурдумким, ўтганларни яхши йиғиб, ул ўтрудаги фавжға ёвуқ ета ёнидин юруб, ғанимға илик қўшунг, ўтганларни султонлар ўзларига қўшуб уч-тўрт тўп бўлуб, ғаним сари мутаважжих бўлдилар.

Булар ёвуқ ета ғаним кишиси яёғини олиға солиб, ясолини бузмай юруй берур.

Аскарый била муқаррар бўлган фавждин Кўкий жамоати била етар. Ул тарафдин Кўкий, бу тарафдин султонлар етиб, илик қўшарлар. Ғанимни тушура-тушура олиб, отлиқ теб-рарлар. Басант Рав отлиқ муътабар кофирни Кўкий, алар тушуруб, бошини кесарлар. Ўн-ўн беш кишиси анинг устига тушар, ўшанда-ўқ чопқуларлар. Тўхта Бўға Султон ғанимнинг олидин бориб, чопиб, яхши қилич тегурур. Мўғул Абдулвахҳоб ва иниси ҳам қилич тегурурлар. Мўғул бовужудким, сув билмас, жиба била дарёдин от ёлдаб ўтар.

Менинг кемаларим кейин эди, кемаларга киши йибордим. «Фармойиш» кемаси илгаррак келди. «Фармойиш» кемасига кириб ўтуб, бангалийларнинг юртларини сайр қилиб, «Гунжойиш» кемасига кириб, юқори ер боридин сўрдум.

Мир Муҳаммад жолабон арз қилдиким, Сару дарёси юққороқдин ўткали яхшироқтур. Фармон бўлдиким, ул деган ердин черик эли ўтмакка машғул бўлғайлар.

Муҳаммад Султон мирзо бошлиқларғаким, ўтмакка фармон бўлуб эди, сув ўтарда Якка Хожанинг кемаси ғарқ бўлуб, Якка Хожа Тенгри раҳматиға борди. Навкар ва вилоятини иниси Қосим Хожаға иноят қилдим.

Намози пешинда ғусл асносида султонлар келдилар. Таъриф ва ситойиш қилиб, иноят ва шафқатдин умидвор

қилдим. Аскарий ҳам ушул аснода келди. Аскарийнинг аввал иш кўргани эди, шугуни яхши бўлди: ул оқшом чун хануз ўрдудин кўчмайдур эди, бир оролда «Гунжойиш» кема-сида така қилдим.

Одина куни Сару дарёсининг шимолида Ҳарид тавобии Нирхан парганасининг Кундаба отлиқ кентида тушулди.

Якшанба куни Кўкийнинг жамоати била Ҳожипурға хабар олғали йиборилди. Шоҳмуҳаммад Маъруфким, билтур келганида анга улуғ риоят қилиб, Саран вилоятини бери-либ эди, неча қатла яхшилар борди. Отаси Маъруфни икки қатла урушуб босиб, тутуб эди. Султон Маҳмуд ғадр била Бихарни олғанда, Бибан била Шайх Боязиднинг устиға борғанда, чора қила олмай, аларға қотилиб эди, бу фурсатта ҳам неча навбат арзадошти келиб эди. Эл орасида андин паришон сўзлар дерлар эди. Аскарий Ҳалдий гузаридин ўт-гач-ўқ жамияти била Аскарийни келиб кўруб, Аскарий била бангалийлар устига келди, ушбу юртта эканда келиб, муло-замат қилди.

Бу айёмда Шайх Боязид ва Бибандин мутавотир хабарлар келадур эди — Сару дарёсини ўтар хаёлида эмишлар.

Ушбу фурсатта Санбалдин ажаб хабар келди: Али Юсуфким, Санбалда туруб, тавре забт ва рабт қилиб эди, ўзи ва бир мусоҳиб йўсунлуқ табиби бир кунда-ўқ Тенгри раҳматига борурлар. Санбалнинг забт ва рабти учун муқаррар бўлдики, Абдулло Санбал забт ва рабтиға борғай. Одина куни, рамазон ойининг бешида Абдуллоға Санбалға рухсат берилди. Чин Темур Султоннинг ушбу айёмда арзадошти келиб эдики, муқаррар бўлган бекларидин Кобулдин кўч келадурган жиҳатидин султонға қўшула олмайдурлар.

Муҳаммадий ва яна баъзилар султон била юз курўхча ер илғаб бориб Балўчни яхши босибтурлар. Абдуллодин Чин Темур Султонға ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Муҳаммадий ва баъзи андағи бекларга ва йигитларга фармон бўлди-ким, Чин Темур Султон била Аграда йиғилиб, тайёр бўлуб турғайлар. Муҳолифлар ҳар сари юзлансалар, ул сари мута-важжих бўлғайлар.

Душанба куни, ойнинг секкизида Жалолхон Дарёхон-нинг набирасигаки, Шайх Жамолий бориб эди, бўлган

муътабар умароси била келиб, мулозамат қилди. Ҳам ушбу кун Яҳё Нухонийким, бурунроқ инисини йибориб, қуллуқ изҳори қилиб эди, сиёсат фармони бориб эди, келиб мулозамат қилди. Чун етти-секкиз минг нухоний ва афғон умидворлиқ-била келиб эдилар, аларни навмид қилмай, Бихардин бир карӯр холиса қилиб, эллик-лак-Маҳмудхон Нухонийға иноят қилиб, қолғанини ушбу Жалолхонға мусаллам тутулди. Бир карӯр хизматона ҳам қабул қилди. Бу ёрмоқнинг тахрилиға Мулло Ғулом ясавулни йиборилди. Муҳаммад Замон мирзоға Жўнпур вилоятини берилди.

Панжанба куни охшоми Халифанинг Ғулом Али отлиқ навқариким, Исмоил Митаадин бурунроқ Шохзода Мунгернинг Абулфатҳ отлиқ навқари била ул уч фасл сўзни элтиб эди, ушбу Абулфатҳ отлиқ била ҳамроҳ Шахзода Мунгернинг ва Ҳасанхон Лангар вазирнинг, Халифанинг битилган хатларини келтурди. Ул уч шартни қабул қилиб, Нусратшоҳ тарафини ўзига олиб, ислоҳ сўзини ораға солибтур.

Чун бу юруш боғий афғонларнинг дафъи учун эди, бу ёғийлардин баъзини бошини олиб элттилар, баъзиси келиб, чокарлик ва қуллуқни қабул эттилар; оз-оғлоқким қолиб эди, Бангалийнинг дастгири эди, ани Бангалий ўзига олди. Пашакаал ҳам ёвуқлашиб эди. Биз дағи анинг муқобаласида мазкур бўлган шароит била ислоҳ сўзини битиб йибордук.

Шанба куни Исмоил Жилваний, Аловулхон Нухоний, Авлиёхон Ишроқий, беш-олти умаро била келиб, мулозамат қилдилар. Ҳам ушбу кун эсон Темур Султон била Тўхта Бўға Султонға жулду камар шамшир ва камар ханжар, жибалар ва хилъатлар ва тупчоқ отлар ва эсон Темур Султонға Нарнўл парганасидин ўттуз олти лак ва Тўхта Бўға Султонға Шамсобод парганасидин ўттуз лак иноят қилиб, юкундурулди.

Душанба куни, оининг ўн бешида Бихар ва Бангала тарафидин хотирни жамъ қилиб, Сару дарёси ёқасидағи ва Кундаба навоҳидағи юрттин Бибан ва Шайх Боязид ҳаромхўрнинг дафъи шарриға азм-жазм қилиб кўчтук. Ора икки кўнуб, чаҳоршанба Чатурмуқ Секандарпурнинг Чўпара отлиқ гузари устига тушулди.

Ушбу кундин эл ўтмакка машғул бўлдилар. Бу ҳаромхўрлардин мутавотир хабар кела бошладиким, Сару била Гагардин ўтуб, Лакнав сари мутаважжихдурлар. Буларнинг гузар бандлиғига турк ва ҳинд умаросидин Султон Жалолиддин Шарқий, Алихон Фармулий, Турдика, Низомхон Баяний, Тўламиш ўзбақ Қурбон Чархий, Ҳасанхон Дарёхоний бошлиқларни таъйин қилиб панжшанба охшоми рухсат берилди.

Ушбу охшом таровихдин сўнгра бир пос ва беш гарий бўлуб эдиким, пашакаал булутлари қайнаб, бир замоннинг ичида андоқ тўфон бўлуб, қаттиқ ел кўптиким, йиқилмағон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ ичида китобат қиладур эдим, қоғаз ва ажзони йиғиштурғунча фурсат бўлмади, хиргоҳни пешхона била-ўқ манинг бошимға йиқти. Хиргоҳ тунглуги реза-реза бўлди. Тенгри сахлади, осебе етмади. Китоб ва ажзо ғарқ ўл бўлди. Ташвиш била йиғиштурулди. Сақарлот қат зайлучасиға чирмаб, кат остиға қўюб, устиға гилемларни ёптук. Икки гарийдин сўнг таскин топти. Тўшақхона чодирин тиктуруб, шамъ ёқтурди. Машаққат била ўт ёндуруб, тонг отғунча уюхламай, авроқ ва ажзонинг қурутмоғиға машғул эдук.

Панжшанба куни ман сувдин кечтим. Одина куни отланиб, Ҳарийд ва Секандарпурни сайр қилилди. Ушбу кун Абдулло била Боқи Лакнавнинг олилғонини битиб эдилар. Шанба куни Кўкийни жамоати била илгаррак йиборилдиким, Боқиға бориб қўшулғай. Якшанба куни Султон Жунайд барлосни ва Ҳасан Халифани ва Мулло Опоқнинг жамоатини ва Мўмин атканинг оға-инисини рухсат берилдиким, бориб Боқиға қўшулуб, ман етгунча иликдин келурларини тақсир қилмағайлар.

Ушбу намози дигар Шоҳ Муҳаммад Маъруфқа хосса хилъат ва тупчоқ иноят қилиб, рухсат берилди. Билтурғи дастур била Саранни ваҳжға ва Кундлани тарқаш банд сахламоғиға иноят қилилди. Ҳам ушбу кун Исмоил Жилванийға Сарваардин етмиш икки лак ваҳж иноят қилиб, рухсат берилди.

Аловулхон Нуҳон бошлиқ анинг била келганларга ҳам Сарваардин ваҳж таъйин қилиб, рухсат берилди. Муқаррар

андоқ бўлдиким, ҳар қайсининг бирорини ўғли Аграда ҳам-иша мулозаматта бўлғай. «Гунжойиш» ва «Оройиш» кемасини яна икки бангалий кемаси билаким, бу навбат тушган кема бангала кемаларидин интихоб қилилиб эди, бангалийларга ухда қилилдиким, Тирмуҳаний била Ғозипурга элтгайлар. «Осойиш» била «Фармойиш» кемасига фармон бўлдиким, Сару юқори ўрду била ҳамроҳ элтгайлар.

Биҳар ва Сарудин хотирни жамъ қилиб, душанба куни Чатурмуқнинг Чўпарақ гузаридин Авад тарафи Сару ёқалай кўчилди. Ўн курўхча йўл келиб, Фатхпурнинг тавобииндин Калийра деган кентнинг ёнида Сару ёқасида тушулди. Эрта кўчганлар озиқиб, Фатхпурнинг улуг кўлига бориб-турлар. Бир неча кишини чоптурулдиким, яқиндаги элни ёндурғайлар. Кичик Хожани йиборилдиким, кўл ёқасида кўнуб, анда тушган черикни тонгласи келтуруб, ўрдуға кўшғай. Эрта андин кўчуб, ярим йўлда «Осойиш» кемасига кирдим. Юқори юртғача торттуруб келдим. Йўлда Шоҳ Муҳаммад девонанинг ўғликим, Боқи қошидин келиб эди, Халифа келтурди — Лакнав хабари таҳқиқ бўлди.

Шанба куни, рамазон ойининг ўн учида уруш шлулар. Уруш била ҳеч иш қила олмаслар. Уруш асносида йиғиштурғон хас ва қапа ва жарига якбора ўт туташур, андоқким, кўрғон ичи танурдек тафсон бўлур, фасил устида юра олмаслар. Кўрғонни олурлар. Икки-уч кундин сўнг бизнинг қдйтғон хабаримизни топиб, Далмуд сари кўчарлар. Бу кун ҳам ўн курўхча йўл келиб, Секрий парганасининг Жалесар отлиқ кентининг ёнида Сару ёқасига тушулди.

Чаҳоршанба, отнинг осойиши учун, ул юртта мақом бўлди. Шайх Боязид ва Бибанни баъзилар дедилар эдиким, Гангдин ўтуб, Чунар ва Жуун навоҳиси била ўзларини сипоҳиярига тортар хаёллари бор эмиш. Бекларни чорлаб, машварат қилиб, андоқ сўз бўлдиким, Муҳаммад Замон мирзо ва Султон Жунайд барлоским, Жўнпур эвазига Чунарни ва яна баъзи парганотни топиб эдилар, Маҳмудхон Нуҳоний, Қози Жия, Тожихон Сарангхоний бориб, Чунарда муҳолифларнинг йўлини тўсқайлар.

Тонгласи панжшанба куни эрта кўчуб, Сару дарёсидин айрилиб ўн бир курўос йўл келиб, Парсарудин ўтуб, Парсарунинг ёқасида тушулди.

Бекларни чарлаб, машварат қилиб, эсон Темур Султон, Муҳаммад Султон мирзо, Тўхта Бўға Султон, Қосим Хусайн Султон, Бехўб Султон, Музаффар Хусайн Султон, Қосим Хожа, Жаъфар Хожа, Зоҳидхожа, Жонибек, Аскарӣ навқарлари била, Кичик Хожа, Ҳинд умаросидин Оламхон Калпӣ, Малиқдод Қаронӣ, Равуӣ Серванӣ бошлиқларни таъйин қилилдиким, Боязид ва Бибаннинг кейинча Далмут тарафи черикдин айрилиб, илдам борғайлар.

Ушбу Парсаруда кеча таҳорат қиладур эдим, шамъ ёруғиға қалин балиқлар йиғилиб, сув юзига чиқтилар. Мен ва яна ёвуғумдағилар илик била қалин балиқ туттук.

Одина куни Парсарунинг бир шох обининг бошиға тушулди. Хейли иничка сув эди. Черик элининг убур ва муруридин тағайюр топмағай, деб юқорисини бўғдуруб, бир даҳи-дардаҳ бўлған ерини таҳорат учун ясаттим. Бисту ҳафтум кечаси ушбу юртта бўлди.

Тонгласи бу сувдин айрилиб, Тўс сувини ўтуб тушулди. Якшанба куни ҳам ушбу сув ёқасиға туштук.

Душанба куни, оининг йигирма тўққузида ушбу Тўс сувининг ёқасида манзил эди. Бу охшом, бовужудким, ҳаво яхши соф эмас эди, бир неча киши ой кўрдилар. Қози қошида гувоҳлиқ бердилар, ой боши собит бўлди.

Сешанба сабоҳи ийд намозини ўтаб отланилди Ўн кўруҳ йўл келиб, Тайикнинг бир курўҳида Гўйи сувининг ёқасида туштук. Намози пешинга ёвуқ маъжун иртиқоб қилилди. Шайх Зайн ва Мулло Шихоб ва Хондамирға буғина байтни йибориб тиладук:

Шайху Мулло Шихобу Хондамир,
Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.

Дарвеш Муҳаммад ва Юнус Али ва Абдулло ҳам бор эдилар. Намози дигар қуштигирлар қушти туттилар. Чаҳоршанба куни ул юртта мақом эди. Чоштқа ёвуқ маъжун ейилди. Малик Шарқким, Тожихонни Чунардин чиқорғали бориб эди, букун келди. Букун қуштигирлар қушти туттилар. Паҳлавон Авадийким, бурун келиб эди, бу фурсатта келган ҳиндустонӣ қуштигар била курашиб йиқти. Яҳё

Нухонийға ўн беш лаклик ер Сарваардин важҳиға бериб, сарупо кийдуруб, рухсат берилди.

Тонгласи ўн бир курўх йўл келиб, Гўйи сувидин ўтиб, ушбу сув ёқасида тушулди.

Илғор борған султонлар ва беклардин андоқ хабар топилдиким, Далмудға бориб, хануз Ганг-дарёсидин ўтмай-дур эмишлар. Аччиғланиб фармонлар йиборилди: Ганг дарёсидан тез ўтуб, ёғийнинг сўнгига юруб, Жуундин ҳам ўтуб, Оламхонни ўзингизга қўшуб жаҳд қилиб, ёғийға илик қўша қўрунг.

Ушбу сувдин ора икки қўнуб, Далмуд келилди. Ганг дарёсидин гузар била аксар черик эли ушбу кун-ўқ ўттилар. Ўрдуни ўткариб, гузардин куйи оролда маъжун ейилди. Черик эли Жонолигон жиҳатидин сувдин ўтиб тушган юртта бир кун мақом бўлди. Боқи Тошкандий Авад черики била ушул кун келиб, мулозамат қилди.

Ганг сувидин ора қўнуб, Кураранинг ёнида Аринд суёйининг ёқасиға тушулди. Далмуддин Курара йигирма икки курўх чиқти.

Панжшанба кўни ул юрттин эрта қўчуб, Одампул парғанасининг олиға тушулди. Муҳолифларнинг сўнгича ўтмоқ учун бурунроқдин жолабонлардин бир-иккини Калпий йибориблиб эдиким, бўлған кемаларни келтургайлар. Ўшунда тушган охшом бир пора кема келди. Дарёдин гузар ҳам топилди. Юртнинг пургардлиғидин оролда-ўқ ўлтурдум. Неча кунким анда эдим, кеча-кундуз оролда-ўқ бўлур эдим. Муҳолифлардин таҳқиқ хабар келмаган учун Боқи шиғовулни Аваддағи йигитлар била сув кечуруб, ёғийдин хабар олғали йиборилди.

Тонгласи жумъа намози дигар Боқибекнинг навқари келди. Шайх Боязид ва Бибаннинг қоравулини босиб, Муборакхон Жилваний отлиқ ўбдон кишисини ва яна бир неча кишисини ўлтуруб, бир неча бош ва бир тирик йиборибтур. Сабоҳи, Шоҳ Хусайн бахшиким, Боқи била бориб эди, келди. Қоровулни босганини ва андағи хабарларни машруҳ арз қилди. Ушбу охшомким, якшанба кечаси ва ойнинг ўн учи бўлғай, Жуун дарёси кирди, андоқким, Сабоҳи бу оролни дуруст сув бости. Бир ўқ отими қуюроқ яна бир оролга бориб, чодир тикиб ўлтурдум.

Душанба куни илғор борған султонлар ва беклар қошидин Жалол Тошкандий келди, илғор хабарини топиб, Шайх Боязид ва Бибан Махўба парганасидин қочибтурлар.

Чун пашакаал етишиб эди ва беш-олти ой черик чериклаб, черик элининг от ва улоғи хароб бўлуб эди, борған илғор султонларға ва бекларға фармон бўлдиким, Агра ва ул навоҳидин тоза зўр илғор келгунча, етган ерда таваққуф қилғайлар.

Ушбу намози дигар Боқи шиғовул била Авад черикига рухсат берилди. Мусо Маъруф Фармулийким, черикдин ёниб, Сару дарёсидин ўтганда келиб, мулозамат қилиб эди, ўттуз лаклик паргана Амруҳардин важҳиға таъйин қилиб, хосса бош-оёқ ва эгарлик от иноят қилиб, Амруҳарға рухсат берилди.

Бу тарафлардин хотиржам қилиб, сешанба кечаси уч пос ва бир гарийдин сўнг илғор тариқи била Аграга мутаважжих бўлдук. Тонгласи ўн олти курўх йўл келиб, тушга ёвуқ Калпий тавобииндин Билавар деган парганада тушланиб, отға арпа бериб, намози шом андин отланилди. Бу кеча ўн уч курўх йўл юруб, уч поста Калпий парганаларидин Сўгандпурға Баҳодурхон Сервонийнинг гўрхонасиға тушуб уюхлаб, намози бомдодни ўтаб, андин тебрадук. Ун олти курўх келиб, кун тушта Итаъваға еттук. Махдий Хожа ўтру келди. Кечанинг бир посиди андин отланиб, йўлда озрокча уюхлаб, ўн олти курўх йўл келиб, Раприйнинг Фатхруриға туш тушулди. Эрта намози пешин Фатхпурдин отланиб, ўн етти курўх йўл юруб, кечанинг икки посиди Агранинг «Ҳашт беҳишт» боғиға тушулди.

Тонгласи одина куни Муҳаммад бахши ва баъзилар келиб, мулозамат қилдилар. Намози пешинга ёвуқ Жуундин ўтуб, Хожа Абдулҳаққа мулозамат қилиб, қалъа бориб, амма бегимларни кўрдум.

Балхий полизкорни қовун экали қўюлуб эди. Бир неча қовун сахлағон экандур, келтурди. Хейли яхшиғина қовунлар эди. Бир-икки бута ток «Ҳашт беҳишт» боғида эктуруб эдим, анинг ҳам яхшиғина узумлари бўлуб эди. Шайх Гуран ҳам бир сабад узум йибориб эди, ёмон эмас эди. Ҳиндустонда қовун, узумнинг мунча бўлуридин филжумла хурсандлиге бўлди.

Якшанба кечаси икки пос бор эдиким, Моҳим келди. Биз черикка жумодиулаввал ойининг ўнида отланиб эдуқ ғариб умури иттифоқий воқеъ бўлубтурким, булар ҳам Кобулдин ушбу кунда чиққан экандурлар. Панжшанба куни зилқаъда ойининг ғуррасида улуғ девонхонада девон ўлтурғонда Ҳумоюннинг ва Моҳимнинг пешкашларин-тўрттилар. Ушбу кун Мағфур девоннинг бир навкарин юз эллик қаҳарға музд бериб қовуну узуму мева учун Кобулға йиборилди.

Шанба куни ойнинг учида Ҳиндубекким, Кобулдин бадрақа бўлуб келиб эди, Али Юсуф йўллаган учун, Санбалға йиборган экандурлар, келиб, мулозамат қилди. Ҳисомиддин Али Халифа ҳам Алвардин ушбу кун келиб, мулозамат қилди.

Тонгласи якшанба куни Абдуллоким, Тирмуҳанийдин Али Юсуф ўлган жиҳатидин Санбалға йиборилиб эди, келди.

Кобулдин келгучилардин андоқ масмуъ бўлур эдиким, Шайх Шариф Қорабоғий Абдулазизнинг иғвосидин ё хаводорлиғидин қилмағон зулм ва ўтмаган бидъатларни бизга иснод қилиб, маҳзарлар битиб, Лаҳўр аиммасининг отларини таклиф била битиб, маҳзарнинг саводини шаҳарларга йибориб, баҳс қилур хаёли бор. Абдулазиз дағи неча ҳукми эшитмай, анвойи ношойиста аквол ва нобойиста афъол андин содир бўлубтур. Бу жиҳатлардин якшанба куни, ойнинг ўн бирида Қанбар Али арғунни йиборилдиким, Шайх Шарифни ва Лаҳўр аиммасини ва савдарийларини ва Абдулазизни даргоҳиға олиб келтургай.

Панжшанба куни, ойнинг ўн бешида Тижарадин Чин Темур Султон келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун паҳлавон Содиқ била Улуғ Авадий қуштигир қушни туттилар. Содиқ нимкора йиқти. Хейли ташвиш тортти.

Душанба куни, ойнинг ўн тўққўзида қизилбош элчиси Мурод кўрчиға мурассаъ камар ханжар ва муносиб хилъат кийдуруб, икки лак танга иноят қилиб, рухсат берилди.

Бу кунларда Саййид Машҳадий Гвалиярдин келиб, Раҳимдоднинг ёғийлиқ ангизини арз қилди. Халифанинг навкари Шоҳмуҳаммад муҳрдорни йиборилди. Ғалаба насихатомиз сўзлар битиб йиборилди. Бориб, бир неча кун

дин сўнгра ўғлини олиб келди. Агарчи ўғли келди, вале ўзининг келур хаёли йўқ эди. Анинг рафъи таваҳҳуми учун Нурбекни сешанба куни, зулҳижжа ойининг бешида Гвалиярға йиборилди. Неча кундин сўнг Нурбек келиб, Раҳимдоднинг қилған истидъоларини арз қилиб, муддаосидек фармонлар буткариб йиборур ҳолатта бир навкари келиб арз қилдиким, мани ўғлини қочурғали йиборибтур, келур хаёли йўқтур. Бу хабар келгач, филҳол Гвалияр устига отланмоқ бўлдук. Халифа арзға еткурдиким, яна бир навбат ман насиҳатомиз хат битиб йиборай, шоядким ислоҳқа келгай. Бу маслаҳат учун Шиҳобуддин Хисравни йиборилди.

Панжшанба куни, мазкур ойнинг еттисида Итаъвадин Маҳдий Хожа келди. Ийд куни Ҳиндубекка хосса бош-оёқ, мурассаъ камар, шамшир ва тупчоқ иноят бўлди, Ҳасан Алиғаким, туркман орасида Чиғатойға машхурдур, бош-оёқ ва мурассаъ камар, ханжар ва етти лаклик паргана иноят бўлди.

Вақоеъу санати ситтин ва салосина ва тисъи миа

Сешанба куни, муҳаррам ойининг ўн учида Гвалиярдин Шиҳобуддин Хисрав била Шайх Муҳаммад Ғавс Раҳимдоднинг шафоати учун келди. Чун дарвеш ва азиз киши эди, Раҳимдоднинг гуноҳини аларға бағишлаб, Шайх Гуран била Нурбекни Гвалиярға йиборилдиким, Гвалиярни буларға топшуруб...

...Буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни йиборилди. Илгари таъйин бўлған Мулло Муҳиб Алилар етгунча, Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилган экандурлар. Булар етгач, Зоҳир Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Зоҳирни ўшанда-ўқ олурлар, Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқорур. Бир курўхгача буларнинг кейинича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангни қароси пайдо бўлғач, турарлар. Бизга паёпай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жиба кийиб, отларға кечим солиб, яроғланиб чопа

отландук. Буюрдумким, аробаларни тортиб кетиргайлар. Бир курӯҳ келдук. Ғаним кишиси ёнган экандур.

Дарёи Хӯрд улуғ кӯл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни гирдини беркуттук. Ва Раана Сангаа бениҳоятлиқ кӯл ва қўшуни била оёқ илгари қўйдиким, Ҳиндустон қондаси била юз мингги бир лак ва юз лакни бир карӯр дерлар, анинг кӯл ва қўшуни икки минг лакка етиб эди. Нечукким, вилояти ун карӯрга етиб эдиким, бир лак отлиғнинг жойи ва авқотгузари бўлғай. Ва кўпинча бош ва бошлиғким, ҳаргиз ҳеч маъракада анга имдод қилиб, итоат ва байъатлиғлари йўқ эди, анга қўшулуб, фармонбардор бўлуб эдилар.

Анинг черикининг тафсили будурким, Салоҳиддинким, Раай Синг ва Сарангпурни ҳукуматлиғи анда эди, ўтгуз минг отлиққа ер ва суйи бор эди. Ва Равал Удай Синг Багарий ўн икки минг отлиқ ва Ҳасанхон Меватийким, Меватни ҳокимлиғи анда эди, ўн икки минг ва Баҳодур Ҳамлойдарий тўрт минг ва Сатравий Кейчий олти минг ва Жармал Парам Дев ва Меват ҳокими тўрт минг ва Бир Синг Дев Чавхан тўрт минг ва Султон Искандарни ўғли Маҳмудхон, агарчи вилояти йўқ эди, сардорлиғ ҳавасиға ўн икки минг отлиғ ўзи била саҳлар эди. Ҳосил будурким, Муҳолиф минг икки лак кишига тортар эди.

Ва муҳолифларнинг келури бизни масомимизга етишти, ўз фикримизни қилиб, ўшул равиш била ясов ясадукким, ғулга мавкиби хоссамиз мутамаккин бўлуб, ўнгга Чин Темур Султон ва Мирзо Сулаймон ва Хожа Дўстхонд ва Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Дарвеш Муҳаммад сарбон ва Абдулло китобдор ва Дўст эшик оға ўзга умаролар била мукаррар қилдук. Ва сўлга султон Баҳовуддин Баҳлул Лўдийни ўғли Аловуддин ва Шайх Зайн Ҳавофий ва Амир Муҳиб Аликим, Низомиддин Али халифанинг ўғли эди ва Турдибекким, Кўчбекни иниси эди ва Шерафганким, Кўчбекни ўғли эди ва Оройишхон ва Хожа Ҳусайн ва ўзга халқимиз била тузадук. Ва баронғорга ўзумиз бўлуб, Ҳиндустон умароларидин Хонихонон ва Диловархон ва Малиқдод Караний ва Шайх Гурандек кишилари хизматимизга саҳладук.

Ўннга Қосим Хусайн Султон ва Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва Ҳиндубек қавчин ва Хисрав кўкалдош ва Қивомбек ва Ўрдушоҳ ва Вали хозин ва Қарокўзи ва Маркули Сийстоний ва Хожа Паҳлавон Бадахший ва Абдушукурни ва Малик Қосим Бобо Қашқани, инисини ўзга мўғул Баҳодурлари билан таъйин бўлдилар ва сўннга Мирҳама ва Муҳаммадий кўкалдош ва Хожаги Асад бир неча йигитлар билан номзад бўлдилар. Ва жавонғори майманат осорға Маҳдий Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳдий Султонни ўғли Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Муҳаммад жанг-жанг ва Қулуққадам қоравул ва Шоҳ Хусайн Ёракий ва Жонибек атка ва Ҳиндустон умароларидин Жалолхон ва Камолхонким, Султон Аловуддинни ўғлонларидин эдилар ва Алихон, Шайхзода Фармулий ва Низомхон Баяна ва Мўмин атка ва Рустам туркман ичқилар билан ва ўзга Баҳодурлар ва ғозийлар ихлос ниҳод билан урушга бел боғладилар.

Ва Низомиддин Али халифани ғазоти Рум дастуридек буюрулдиким, милтиқчилар ва раъдандозларким, черикимизни олдида эдилар, аларнинг паноҳи учун аробаларни келтуруб, занжир билан боғладилар. Ва Султон Муҳаммад бахшини буюрулдиким, рўбарўда туруб, ҳар не хотирга келса, фармон қилғаймиз ва ул ясавуллар ва тавочиларга буюрғайким, бошлиғларга еткузгайлар ва чун черикни юрушда тартиб берилди, бош ва бошлиғлар улуси билан бориб, ўрунлариға турдилар. Андин сўнгра фармон бўлдиким, ҳеч киши ўрнидин тербанмасун ва берухсат майдонга бориб, муҳораба қилмасун, то биздин фармон бўлмаса.

Ва кундин бир поси ўтуб эрдиким, жавонғор ва буронғор андоқ уруш бўлдуким, зилзила заминда ва валвала замонда тушти. Ва ёв бизни буронғор тарафидин тербаниб, Хисрав кўкалдош ва Малик Қосим Бобо Қашқаға ҳамла қилдилар. Ва Чин Темур Султонни буюрдуқким, аларнинг кўмакига етсун. Ва ул мардона ишлар қилиб, ёвни қувлаб, ясовулни бузуб, ғулини яқинига еткузди. Ва бу фатҳининг жулдуси анинг отиға муқаррар қилдук ва Мустафо Румийни буюрдуқким, ғулдин аробаларни илгари элтиб, милтиқ ва зарбзан билан андоқ Муҳолифни лашкарини дарҳам урдиким, Баҳодурларнинг кўнгулларидин қаронғу кўтарилди. Ва кўп

ёвнинг танаси мазаллат тупроғига тушуб, фано бодиға йиборилди.

Ва лекин воқеъа андоқ эдиким, Раана Сангаанинг черики кейинидин саф-саф келур эдилар. Мен ҳам кишиларимни яхшиларини-териб-териб бир-бирини кейинидин кўмакка йиборур эдим. Аввал Қосим Хусайн Султон ва Аҳмад Юнус ва Қивомбекни буюрдум. Андин сўнг Хиндубек қавчинни фармон бердим ва андин сўнгра Муҳаммад кўкалдош ва Хожаги Асадни ҳукм қилдим, андин сўнг Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Абдулло китобдор ва аларнинг кейинидин Дўст эшикоғани ва Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка йиборилди ва ғанимни баронғори неча қатла бизни жавонғорға ҳамла келтурди ва ҳар қатлада ихлосниҳод ғозийларимиз бир порасини ўқ ёғини билан ерга тикар эдилар. Ва яна бир порасини қилич ва ханжар барки билан куллайн жаҳаннамға йиборур эдилар. Ва Мўмин атка ва Рустам туркман ва Мулло Маҳмуд ва Али атка ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Қутлукқадам қоравул ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шоҳ Хусайн Боракий мўғул ғончи кўл урушга қўюб, собит қадам бўлдилар. Ва Хожа Ҳасан девон девонийлар билан кўмакка кеттилар. Ва бори Баҳодурлар жон бериб, жон олиб, интиқом байроқларини душмандин узаттилар. Нечунким, ғанимни кўплигинин уруш узоққа тортилди. Хос хизматгорларким, аробаларни кейинида шердаин занжирда эдилар, буюрдумким, ғулни ўнг ва сўлидин милтиқчиларни ўртада қўюб, икки тарафдин корзор қилсунлар. Ушбу йигитлар шердек занжирни ғажиб, узуб чиққандек ўзларини ўз бошига кўрган билан бу хайли куффорға тушуб, ҳарне қўлларидин келди – қилдилар. Ва нодирул-аср Али Қули ўз улуси билан ғулнинг олдида эди ва милтиқ ва зарбзан ва тош отмоқда ишлар қилур эдилар.

Кўрдукким, ғаним фаноси кечроққа тортилди. Буюрулдиким, ғул аробаларини илгаррак юрусунлар, ўзумиз ҳам юруй-ўқ бердук. Ясов халқи ўнг ва сўлдин буронғор ва жавонғордин кўруб, тербониб, ғанимға ҳамла келтурдилар. Андоқ уруш бўлдуким, бизни ўнг ва сўлимиз ғанимни ўнг ва сўлини элтиб, бир ерда солдилар. Ва ғаним илик кўнг-

лидин юб ва умр памуғуни куйдуруб, бизни баронғорға ва жавонғорға чошиб, ўзларини яқин ҳам тегуздилар. Чун оёғ маҳкам қилиб эрдуқ Муҳолифни турар мажоли қолмай, беихтиёр қоча бердилар. Ва кўпроғи ўшул майдонда жон бериб, жаҳаннамға кетдилар. Ва озроғи саросима бўлуб, кумлайин бу сахроға етдилар. Ва Ҳасанхон Меватийга милтиқ тегиб, гарди фаноға кетти. Ва Равал Удай Синг ва Маникчанд Чавҳан ва Раай Чандарбан ва Дилпат Раай ва Кангар ва Карамсингдек бошлиқлар ғанимдин адам йўлини ғубори бўлдилар. Ва неча минг поралиқ бизни черикни отларининг оёғи остида поймол бўлдилар. Ва Муҳаммад кўкалдош ва Абдулазиз мирохўр ва Оламхон ва яна бир неча умаролар билан буюрилдиким, Раана Сангаани кейиндин таокуб қилсунлар. Ва ман ўзум ҳам бир неча курўхча савладимким, Раана Сангааға қоронғу кун тушди.

То инки кеча бўлди, ғанимдин кўнгул жамъ қилиб, комёб қайттуқ. Ва неча соаттин сўнг манзилга етиштук. Нечунким, тақдир бўлмагандурким. Ул кофир қўлга тушгай. Кейиндин кетган халойиқ эҳтимом қилмабтурлар ва пушаймон бўлдукким, халқни умидига бўлмай, ўзумиз такуб қилмоқ керак эди. Ва Шайх Зайниддинким, фузалоларимиздин эди, бу фатҳға тарих «подшоҳи ислом» топти ва Миргису ҳам Кобулдин ўшул тарихни битиб йиборди. Яна ўшандоқ илгариги фатҳларимиздинким, Дипалпурни фатҳ қилдик, икки киши «васъати рабби-ал-аввал» топти.

Ва чун фатҳ мундоқ бўлди. Раана Сангаанинг кейнидин вилоятиға таокуб қилмоқни сабаби йўқ эрди, мавкуф қилиб, Меват тасхириға химмат боғладук. Ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шайх Гуран ва Абдулмалик кўрчинни қалин киши билан Илёсхоннинг бошиға йибордукким, Икки сувни орасиға бош кўтариб, Кўйил қасабасини урушуб олиб эди. Ва Кичик Аликим, Кўйил қасабасини ҳокими эди, тутуб бандға солган экандур. Ушал йиборган черикким, биз йибориб эдиқ яқин етганда тоб келтура олмай қочибтур. Неча кундин сўнгким, Аграга еттуқ доҳил бўлған куни ул тийра бахтни боғлаб, чирмаб келтурдилар. Сазосиға етти.

Андин сўнгра кўнгулга еттиким, Меват тарафиға бормоқ керак. Чаҳоршанба куни, ражаб ойини олтисиға Алварким,

Меват ҳокимнишинидур, борилди. Анинг хизонасини осонлиғ билан кўлға олдук. Ва чун бу вилоят ҳам доҳили мамонлики маҳрус бўлди, азимати мустақарри хилофат қилдук. Муҳаммад Ҳумоюнни Кобул ва Бадахшонға рухсат бериб, ўзумиз мустақарри-хилофатка борғанмиз.

Тўққиз юз ўттиз тўртта Хон Мирзо оламдин сафар қилди. Бадахшонни ҳукуматиға нурул-айний Муҳаммад Ҳумоюнға бериб эдиқ ўшул йилнинг ражаб ойининг тўққизида Муҳаммад Ҳумоюнни ул мамонликига рухсат берилди. Ўшул аснода Бибан Афғонким, бош кўтариб эди, Қосим Хусайн Султон ва Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа ва Абдулламуҳаммад найзодор ва Хусайнхон ва Ҳиндустон умароларидин Алихон Фармулий ва Маликдод Қароний ва Татархон ва Хонихаҳонни Муҳаммад Султон мирзоға йўлдош қилиб йиборилди. Ул бахти қайтғон эшиттиким, черик таъйин бўлубтур, бошини қулиға олиб, дунёдин чиқар.

Ўзумиз ўшул йилнинг авоҳирийда Фатхпур ва Барийни сайр қилиб, Аграга келдук. Тўққиз юз ўттуз тўртта Қўйил сайриға бориб, андин Санбал шикориға борилди. Кўҳистонни сайр қилиб, Дорулхилофаға келинди. Ва сафар ойининг йигирма секкизида Фаҳрижаҳонбегим ва Ҳадича Султонбегим ўғлон-ушоғи билан Кобулдин келдилар. Ва биз кемаға кириб, аларни истиқбولىға бориб, яхши соатта доҳил қилдик.

Андин сўнг бир-бирини кейинидин хабар келур эрдиким, Мединий Рав Чандерий ҳокими ва Раана черик йиғиштурмоққа машғул бўлубтурлар. Ушул хабарларким, бизға етти, олти-етти минг йигитни Чин Темур Султонға йўлдош қилиб, Калпий ҳудудидин Чандерийға йиборилди.

Чаҳоршанба куни, жумодиул аввал ойининг еттисида Чандерий фатҳ бўлди ва «фатҳи дор-ул-ҳарб» анинг таъриhini топиб эдилар. Ва Чандерий кўлға келгандин сўнг Аҳмадшоҳаким, Султон Носириддинни набираси эди, иноят қилдук.

Ва якшанба куни, жумодиул-аввал ойини ўн бирида қайтиб дорулхилофаға доҳил бўлдук. Андин илгарроқким, Чандерийға борғаймиз, Раана черики билан тербониб Ирижғаким, бизни хизматгорлардин анда эди, келиб қабал қилған

бўлғай. Бир кеча уйқусида бузургворлардин бириси анинг тушига кириб, қўрқутурларким, ўшул уйқудин титраниб, сесканиб уйғона тушар, иситма тутар. Ўшул иситмада черикни ҳукм қилурким, қайтсунлар. Андоқ зоҳир бўлдиким, йўлда ажал йўлдош бўлиб, жонини олиб, жаҳаннамга йиборур.

Ва бизни черикимиз Бурҳонпур суйидин ўтар эдиларким, хабар келди: Маъруф ва Бибан ва Боязид Қаннўждин қочиб, Ирижга келиб, Шамсобод қалъасини Абулмуҳаммад найзабоздин зўр билан олибтурлар. Анинг учун инон ўшал ёнға майл қилиб, бир неча йигитларни илгарироқ йиборилди. Бу хабарни эшитгандин сўнг Маъруфни ўғли Қаннўждин қочар. Ва Бибану Боязиду Маъруф ҳам Гангдин ўтуб, Қаннўж баробарида Гангни офтоб чиқарида бориб, гузарбандлиғ хаёлига ўлтурарлар.

Ва тўққуз юз ўттуз бешда жуъма куни, муҳаррам ойининг учидаким, Мирзо Аскарыйни Кобулдин Мўлтон маслаҳатиға тилатиб эрдуқ, Гвалиярга келиб мулозамат қилди. Ўшул куни Раажа Бикрамажит ва Ман Сингнинг иморатларини сайр қилиб, дорулхилофаға мутаважжих бўлдуқ. Пайшанба куни, ушул ойнинг йигирма бешиде доҳил бўлдуқ.

Душанба куни, рабби-ул-аввал ойининг ўнида Муҳаммад Ҳумоюндин қосидлар келиб, мулозамат қилдилар ва ариза ҳам келтурдиларким, анда битиб эрдиким, Тенгри таоло бизга бир ўғул каромат қилди, анинг отини Алъамон қўйдуқ. Ушбу от бизга хуш ёқмади. Андин сўнг турк ва ҳинд умароларини чарлатиб, чашн бердуқ. Ушбу жашнда маслаҳат ва кенгаш андоқ бўлдиким, шарқ вилоятлариға тахт келтурмак керак. Илгарироқ Мирзо Аскарый оғир черик билан мутаважжих бўлсун. Ва умароларким, Ганг суйини нари ёнидадурлар, йўлдош бўлуб, бу маслаҳатға жаҳд қилсунлар. Ва душанба куни, рабби-ул-охир ойини еттисида Мирзо Аскарый(га) рухсат бўлуб, мутаважжих бўлди.

Ва ўзумиз шикор учун Даҳпур тарафиға отландуқ. Ва жумодиул аввал ойини учиде хабар келдиким, Маҳмуд Искандарни ўғли Биҳорни олиб, шўриш хаёли бошиға бор. Шикордин қайтиб, дор-ул-хилофаға нузул қилдуқ.

Ўшул аснода Бадахшондин Муҳаммад Ҳумоюн қосидлар йиборибтурким, қирқ-эллик минг черик йиғиштуруб, Султон Вайсни йўлдош қилиб Самарқанд хаёли бошқа тушубтур ва сулҳ сўзи ҳам орада бор.

Анинг арзадошти-жавобда битилдиким: «Тенгри таолодин умидвормизким, ўшул яқинда Ҳиндустон-вилояти қўлга киргай. Ҳаво хоҳ ва яхши фароҳ ҳавсалаларимиздин Ҳиндустон вилоятига қўюб, ўзумуз маврусий вилоятимизга борғаймиз. Ва керакким, бори халқимиз бу юрушда, Ҳумоюнға йўлдош бўлуб, ихлос кўрсатгайлар.»

Ва панжшанба куни, ўшул ойнинг ўн еттисида Жуун суйидин ўтуб, шарқ рўя тарафиға мутаважжих бўлдук. Ушбу кунда Нусратшоҳдинким, Бангала волиси эди, элчилар келиб, пешкашийлар келтуруб, изҳори бандалик қилдилар.

Душанба куни, жумоди-ул-охир ойнинг ўн тўққузида Мирзо Аскарый келиб, бизни кўрди. Фармон қилдукким, сиз черикингиз билан Ганг суйини нари ёнида тушунг. Ва Агра яқинида Искандар Султонни ўғлини Маҳмудхонни бузулгондин хабар етти. Ғозипур ҳудудиғача бориб, Бўжпур ва Баҳатға тушулди. Ва анда Биҳар вилоятини Мирзо Муҳаммад Замонға берилди.

Панжшанба куни, рамазон ойнинг еттисида Бангала ва Биҳардин хотиржамъ бўлуб, Сарваар тарафиға Бибан ва Боязид дафъи учун юруй бердук. Ва ул Муҳолифлар билан уруш солиб, шикаст бердук. Андин сўнг Ҳарийд ва Секандарпурни сайр қилиб, бу вилоятлардин хотиржамъ бўлуб, илғор билан дорулхилофаға мутаважжих бўлуб, андак фурсатта дохил бўлдук.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн, бир йили эдиким, Бадахшонда дийдорлардин айру тушуб эди, сўнгра бизни соғиниб, Бадахшонни Мирзо Сулаймонким, анинг куёви эди, топшуруб, бир кунда Кобулға келур. Ва Мирзо Комрон Қандаҳордин Кобулға келган экандур. Ийдгохта мулоқот қилиб, ҳайрон бўлуб, таважжуҳ сабабини сўрабтур. Ва Муҳаммад Ҳумоюн бизни иштиёқимизни айтиб Мирзо Ҳиндолни Кобулдан Бадахшонға йиборуб, бизнинг тарафға юра берур. Бир неча кунда дор-ул-хилофа — Аграга етиб, ўшул соатким, биз анинг онаси билан отини тутуб, сўзлашиб ўлтуруб эдук-

ким, ета-ўқ келди. Қўнгуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чироғдек ёруди. Мукаррар ҳар кун чашн эди, лекин анинг ўзиға тўй бериб, хушқоллиғлар қилдук. Ва неча муддатга-ча бир ерда бўлуб, мусоҳибона бир-бир билан сулук қилур эрдик. Ва алҳақ суҳбатта бебадал эди ва инсони комилким дерлар, ўшал эди.

Ушал авқоттаким, Муҳаммад Ҳумоюн Бадахшондин келди, Султон Саъидхонким, Қошғар хонларидин эди ва хешлиғи ҳам бизга бор эди, Рашидхонни Ёркандга қўюб, хаёли хом қилиб, Бадахшон тарафиға мутаважжиҳ бўлубтур ва андин илгарироғким, ул Бадахшонға етгай, Мирзо Ҳиндол бориб, Қалъайи Зафарға кириб экандур. Султон Саъидхон уч ой қабал қилиб, илгидин иш келмай қайтибтур.

Ва бизга андоқ еттиким, Қошғарийлар келиб, Бадахшонни олдилар. Биз Хожа Халифани фармон бердукким, Бадахшонға бориб, нечукким, салоҳдид бўлса, қилсун. Ул нофаҳмлиғдин қабул қилмади. Ва Муҳаммад Ҳумоюнға айтукким: «сени борганинг нечук бўлғай?» Ул жавоб берди-ким: «фармонға чора йўқтур, лекин аҳд қилғанманким, ўз ихтиёрим билан дийдордин айрилмағайман.» Анинг учун Мирзо Сулаймонни Бадахшонға рухсат берилди. Ва Султон Саъидға битидукким, бовужудким, биздин неча ҳуқуқ сиздадур, ажаб келдиким, сиз мундоқ қилдингиз. Алҳол Мирзо Ҳиндолни чарлаб, Мирзо Сулаймонни йибордук. Агар ҳуқуқни манзур қилиб, Бадахшонни Сулаймон мирзоғаким, бизни фарзандимиздур, берсангиз яхши бўлғай. Ва илло биз гуноҳни ўзумиздин соқит қилиб, меросни меросхўрға топшурдук билсунлар. Ва Мирзо Сулаймон андин илгариким, Кобулға етгай, Бадахшонни душман илгидин қўюб, амонлиғ бўлған экандур. Ва Мирзо Сулаймон Бадахшонға борғандин сўнг, Мирзо Ҳиндол Бадахшонни Мирзо Сулаймонға топшуруб, Ҳиндустонға мутаважжиҳ бўлди.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн, Санбалғаким, анинг жойгири эди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди; зоҳиран ани ер ва суйи хуш ёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар. То онки биз эшиттуқ фармон берилдиким, Деҳлиға келтуруб, Деҳлидин кемаға солиб келтурсунларким, ҳакими ҳозиклар кўруб, дардиға даво қилсунлар. Бир неча кун-

да дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору дармон бердилар, яхши бўлмади.

Мир Абдулқосимким, улуғ киши эди, арзға еткурдиким: «ушмундоқ дардларға дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. То инки Тенгри таоло сиҳҳат бергай.»

Менинг кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн(нинг) мандин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, Худой қабул қилсун!

Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзға тегурдиларким: «Муҳаммад Ҳумоюн сиҳҳат топар, сиз бу сўзни нечун тилингизга келтурасиз. Ғараз будурким, дунё молидин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас, ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эди, Муҳаммад Ҳумоюнға иноят қилиб эдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак.»

Тилга келдиким: «дунё моли анинг эвазиға нечук бўлғай, ман анинг фидоси қилурманким, ҳол анга мушқил бўлибтур. Ва андин ўтубтурким, ман анинг бетоқатлиғини тоқат келтургайман.»

Ўшал ҳолатга кириб, уч қатла бошидин ўргулуб, дедимким: «ман кўтардим ҳарне дардинг бор!»

Ўшал замон ман оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳҳат бўлуб кўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим. Аъёни давлат ва аркони мамлакатни чарлаб, байъат қўлларини Ҳумоюнни қўлиға бериб, жойнишинлиғиға ва валиаҳдлиғиға насб қилдим. Ва тахтни анга топшурдум. Ва Хожа Халифа ва Қамбар Алибек ва Турдибек ва Ҳиндубек ва ўзга халойиқ ҳам бу насойихда бор эрдилар, бориси қабул қилиб, банд бўлдилар...

* * *

Мусаввиди авроқ айтадурким, тўққуз юз ўттуз еттида жумодиулаввал ойини олтисида Чаҳорбоғидаким, ўшул подшоҳ ўз қўли билан обод қилиб эрди, ҳоли мутағаййир бўлуб, бу олами бевафони падруд қилди.

Ва фузалойи аҳдким, тарих ва маросий ва қасойид ва тароқиб айттилар, азон жумла Мавлоно Шихоб Муаммойи бу мисраъни тарих топти: «Ҳумоюн буд вориси мулки вай».

Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшилиғлари-ни айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужам-мал буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттассил эди: бириси буким нажҳати баланд эди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эди; учимчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вило-ят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳи-ят нияти Тенгри таоло бандалариға; еттимчиси, черикни кўнгли[ни] қўлға олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ.

Ва фазилат бобида камлиғи йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эди. Алалхусус тур-кий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб, айтиб-тур ва маснавий китоби ҳам борким, оти «Мубаййин»дур. Тил билур доно халқ орасида анингдек латойиф йўқтур. Ва Хожа Ахрор айтган рисолаким, анинг оти «Волидия»дур, ўшал подшоҳ назм қилибтур. Ушбу китобким, «Бобурия»-дур, Байрамхонни ўғли Мирзохонға буюрдиларким, тур-кийдин форсийға келтургилким, туркий билмоғон хало-йиққа осон бўлғай. Ул подшоҳ мусиқа илмидин ҳам хабари бор эди ва бу рубойини форсий айтиб эдилар:

Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътатсиди эшонем.
Дур аст мағўй шоҳй аз дарвешй,
Шоҳем, вале бандаи дарвешонем.

Ва форсийда бу матлаъни ҳам айтубтурлар:

Ҳалок мекунадам фурқати ту донистам,
Вагарна рафтан аз ин шаҳар метавонистам.

Ва бу матлаъ ҳам аларнингдур:

То ба зулфи сияҳаш дил бастам,
Аз паришони олам растам.

Ва ул подшоҳ аруз ва қофияға ҳам рисоалари бор ва ул жумладин, «Муфассал» деганким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўпдин-кўп яхши тасниф қилибтурлар.

Ва ул подшоҳға тўрт ўғул ва уч қиз Тенгри таоло каромат қилиб эрдиким, ўғлонлар: Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ ва Комрон мирзо ва Мирзо Аскарӣ ва Мирзо Ҳиндол эдилар. Ва қизлар: Гулрангбегим ва Гулчеҳрабегим ва Гулбаданбегим эдилар. Ушбу уч қиз бир онадин эдилар.

Ва бир неча аҳли табъким, ушбу подшоҳ доимул авқот суҳбатдин айру қўймас эди, булардур: Абулбақоқим, илми ҳикмат бобида бебадал эди. Ва Шайх Зайн садрким, Зайниддин Ҳавофийни набираси эрди: хиддати табъи бор эди, назм ва иншодин салиқалиғ ва Ҳумоюн подшоҳ замонида умаролиғ ҳам топиб эди. Ва Шайх Абулвоҳид Форигийким, Шайх Зайн Ҳавофийни абаси бўлур эди, хуштабъ ва шеър ҳам айтур эди. Ва Султон Муҳаммад кўсақим, Мир Алишернинг мусоҳибларидин эрдиким, подшоҳ суҳбатида иззат топиб, сарафроз бўлуб эрди. Ва Мавлоно Шихоб Муаммойким, «Фақирӣ» тахаллус қилиб эди, фазойил ва шеърдин насибаси бор эди. Ва Мавлоно Юсуфи табибким, ани Хурсондин тилатиб эдилар, набз кўрмоғдин ва ташхис қилмоғ анинг иши эди. Ва Сурх Вадоийким, туркий ва форсийда назм айтур эди. Ва Мулло Бақоийни салиқаси кўп эрди ва «Маҳзанул-асрор» вазнида подшоҳ отиға маснавий айтиб эди. Ва Хожа Низомиддин Али Халифа хизмат ва маҳрамият ва вазоратқа ақд ва тадбири бор эди ва подшоҳ олида ҳурмат ва иззати онча бор эрдиким, кўп сўзи мақбули табъ бўлур эди ва тибдин ҳам салиқаси бор эди. Ва Мир Дарвеш Муҳаммад сарбонким, Хожа Аҳрорни яхши муридларидин эди, хушсуҳбат киши эрдиким, фазилатдин ул боргоҳда қурб ва эътибор топиб эди. Ва Хондамир муаррихким, турфа киши эди. Тасонифлари борким, халқ орасида машҳурдур: «Ҳабиб-ус-сияр» ва «Хулосат-ул-ахбор» ва «Дастурул анвор» ва ўзга таснифлалари ҳам бор. Ва Хожа Калонбек умаролардин эрди ва подшоҳ хизматида ўлтурур эди, фазойил ва сахийлиғ бобида мумтоз. Ва анинг иниси Кичик Хожа муҳрдор ва хос аҳлидин эрди ва подшоҳ хизматида бу ҳам ўлтурур эди. Ва Султон Муҳаммад дўлдой улуг умаролари эди. Хушхулқ киши эди.

«Валлоҳу би-кулли шайин алим».

ИЛОВАЛАР

№1

Ҳиндистондан ғолиб подшонинг қўл остига кирган жойлар даромадининг тахминий ҳисоби

Сатлаж сувининг нариги томони, Бҳира, Лахўр Сиялкот, Дипалпур ва бошқалар саркори: уч карур ўттуз уч лак ўн беш минг тўққуз юз саксон тўққиз [33 315 989] танга.

Саҳринд саркори: бир карўр йигирма тўққиз лак ўттиз бир минг тўққиз юз саксон беш [12 931 985] танга.

Хисори Феруза саркори: бир карўр ўттуз лак етмиш беш минг бир юз етмиш тўрт тўққиз лак эллик миң икки юз эллик тўрт [13 075 174] танга

Деҳли пойтахти ва Миёни дуоб саркори: уч карур олтмиш тўққиз лак эллик минг икки юз эллик тўрт [36950254] танга.

Меват саркори [бу - Искандар замонида қўшилмаган]: бир карўр олтмиш тўққиз лак саксон бир минг ўттиз юз ўн тўққиз [16 981 000] танга.

Биёна саркори: бир карўр қирқ тўрт лак ўн тўрт минг тўққиз юз ўттиз [1441493] танга

Агра саркори: йигирма тўққуз лак етмиш олти минг тўққиз юз ўн тўққиз (2 976 919] танга.

Миёна вилоят саркори: икки карўр тўқсон бир лак ун тўққиз [29 100 019] танга.

Гвалияр саркори: икки карўр йигирма уч лак эллик етти минг тўрт юз эллик (22 357 4501 танга.)

Калпий, Сихунда ва бошқалар саркори: тўрт карур йигирма сакқиз лак эллик беш минг тўққиз юз эллик [42 855 950] танга.

Қаннўж саркери: бир карўр ўттиз олти лак олтмиш уч минг уч юз эллик сакқиз [13 663 538] танга.

Санбал саркори: бир карур ўттиз сакқиз лак қирқ тўрт минг [13 844 000] танга.

Лакнур ва Баксара саркори: бир карўр [касри билан] ўттиз тўққиз лак саксон икки минг тўрт юз ўттиз уч [13 982 433] танга

Хайробод саркори: ўн икки лак олтмиш беш минг [1 265 000] танга.

Авад ва Баҳрайиж саркори: бир карўр ўн етти лак бир минг уч юз олтмиш тўққиз [11 701 369] танга.

Жўнпур саркори, тўрт карўр саксон сакқиз минг уч юз ўттиз уч [40 088 333] танга.

Карра ва Маникпур саркори: бир карўр олтмиш уч лак йигирма етти минг икки юз саксон икки [16 327 282] танга.

Бихар саркори: тўрт карўр беш лак олтмиш минг [40 560 000] танга.

Сарваар саркори: бир карўр эллик беш лак ўн етти минг беш юз олти ярим [15 517 5061/2] танга.

Саран саркори: бир карўр ўн лак ўн сакқиз минг уч юз етмиш уч [11 018 373] танга

Чапаран саркори: бир карўр тўқсон саксон лак саксон олти минг олтмиш [19 086 060] танга

Кандла саркори: қирқ уч лак ўттиз минг уч юз [4 330 300] танга.

Раажа Руп Нараян чегараси ўрталигидаги Тирхут саркори: икки лак эллик беш минг [255 000] кумуш танга, йигирма етти лак эллик минг [2 750 000] қора танга.

Чатсу, Маланадаги Рантанбўр Бўлий саркори: йигирма лак [2 000 000]

Нагур саркори.

Раажа Бикрамажит [Рантанбўрдан] саркори.

Каланжарий саркори.

Раажа Синг Дев саркори.

Раажа Бикам Дев саркори.

Раажа Бикам Чанд саркори.

* * *

№2

Заҳириддин Муҳаммад Бобур фармони

«Тавба қилувчиларни тавбаларини қабул қиладиган ва ўзларини мудом пок тутгувчиларни севадиган (Аллоҳ субҳонаху ва таоло)га ҳамдлар бўлсин! Гуноҳкорларни ҳидоятга чорлагувчи ва истиғфор айтганларнинг гуноҳларини кечиргувчи (Аллоҳ субҳонаху ва таоло)га шукрлар бўлсин!»

Садоқат ва тўғрилиқ инжулари нақшини ўзида акс эттира олувчи ҳамда ўз раъйига эга бўлга оқил кишиларнинг фикр ойнаси ушбу маъно чечакларининг гавҳарини ўзлаштира олурки, инсон табиасти ўзининг фитрат-яратилишига биноан, нафс лаззатларига мойил қилиб яратилгандир. Киши

майлини уйғотадирган (гуноҳга сабаб бўлувчи) ёқимли нарсаларни тарк этиш эса, Аллоҳ таолонинг тавфиқи ва илоҳий кўмакка боғлиқдир.

Дарҳақиқат, кишининг нафси ёмонликка осон бўлади, зеро, «Мен нафсимни оқламайман. Чунки нафс, албатта барча ёмонликларга буюргувчидир!» Ёмонликларга буюргувчи нафсни фақат Аллоҳ таолонинг лутфу марҳамати билангина қайтара олиш мумкин бўлур. «Бу Аллоҳнинг фазлу марҳамати бўлиб, уни Ўзи хоҳлаган кишиларга ато этур. Аллоҳ улуг фазлу мараҳамат соҳибидир».

Юқоридаги сўзларни ифода этиб, уларни баён этишдан мурод шуки, инсоннинг ожизлиги сабабли подшоҳлар расм-русуми, подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шоҳдин тортиб сипоҳийларгача ўзларининг гўзал ёшлик кунларида шариат манъ қилган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгиларга ружу қилинади. Маълум вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк қилиниб, Аллоҳ субҳонаҳу ва таолога чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпилар эди.

Аммо, мақсад ва матлабларнинг муҳими ва буюги бўлган ичкиликдан қайтиш тавбаси «ҳар иш вақтига боғлиқ» деган парда остига бекиниб, юзини кўрсатмас эди, токи бу яхши соатда зўр ғайрат билан уруш эҳромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида кофирларга қарши жангга киришганимизда ғайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан «Имон келтирганларга вақт келмадимики, қалбларини Аллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?» мазмунни эшитилиб гуноҳ ва саркашлик асбобини илдизидан кўпориб ташлаб, тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик тавфиқ, йўлловчиси «Кимки астойдил эшик қоқса, киради» мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилик кўрсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошлашни буюрди.

Алқисса, «Ей раббим, нафсларимизга ғул қилдик»ни ихлос тилига келтириб, «Сенинг олдингда тавба қилдим ва ман мусулмонларнинг биринчисиман» деган гапни дил лавҳасига нақш қилдик. Кўнгил хазинасида маҳфий қолган ичкиликдан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

Зафар нишонли ходимлар муборак ҳукм юзасидан кўплик ва зийнатда юксак юлдузидек бўлган, гўзал-мажлисни безаб.

турган олтин ва кумушдан ясалган май идиш ва қадаҳлар ва бошқа асбобларни ерга уриб, Худо хоҳласа, яқинда синдиришга муваффақ бўладиганимиз бутлар каби, пора-пора қилиб, ҳар бирини мискин ва бечорага бердилар. Қабул қилинишга яқин бўлган бу тавба баракатидан даргоҳ муқаррабларидан кўплари «кишилар подшоҳлари изидан борадилар» тақозосича, бу мажлисининг ўзидаёқ, тавба шарафига эришдилар ва май ичишдан бутунлай қайтдилар. Худонинг буйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар ҳолига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан бахтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, «Яхшиликка ундовчи киши — яхшилик қилган кишидай» деганлари каби бу ишларнинг савоби хушбахт подшоҳнинг ҳаётига оид бўлғай ва бу саодат баракатидан олға босиш ва ғалаба кундан-кунга орта боргай.

Бу орзу ва бу осойишталик тўла-тўқис охирига етгандан кейин, олам бўйсунishi лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сахланган мамлакатда (Худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сахламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки, нажот топсангизлар».

Бу ғалабанинг шукронаси ва бу чин тавбанинг қабул даражасига эришмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг бахшиш дарёси жўш уриб, олам ободонлиги ва кишилик обрўи бўлган қарам тўлқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган султонлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ортиқ кўп бўлган тамғани, ўзи ҳам шарият қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон содир бўлдики, ҳеч шаҳар, қишлоқ, йўл, кўча, гузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундирмасинлар, ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: «Кимки буни эшитгандан кейин ўзгартирса, гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади».

Подшоҳнинг меҳрибончилик соясида бўлган турк, тожик, араб, аҷам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ — бутун миллатлар, ҳамма Одам фарзандлари ушбу мангу эҳсонга суяниб, умид тутиб абадийликка бириккан давлатимиз дуосига машғул бўлсинлар, ҳамда ушбу ҳукм ижросидан четга

чиқишга йўл қўйилмасин ва оғишмай фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар!

Ушбу улуг Подшоҳ имзоси ила юқоридан етиб борса, унга инониб амал қилсинлар!

Аллоҳ доимо қутқариб тургур Подшоҳ ҳазратнинг Олий фармонларига мувофиқ таърих 932 сана, жумодил-аввал ойининг 24 куни ёзилди.»

* * *

№3

Заҳриддин Муҳаммад Бобур ғозий фармони

«Фатҳ фармони»

«Берган ваъдасига вафо қилгувчи, бандасини ғолиб этгувчи, лашкарини қувватлантиргувчи, (қарши бўлган тўдаларни) якка Ўзи тор-мор қилгувчи, Унингсиз ҳеч нарса бўлмаган; тўғри йўлдан боргувчи дўстларига ғалаба ато этиб, ислом устунларини юқори кўтаргувчи, санамларнинг таянчларини парчалаб исёнкор душманларини тор-мор қилувчи ва қавм золимларини қириб ташлагувчи Аллоҳ субҳонаху ва таолога ҳамдлар бўлсин! Ҳамду сано барча оламларнинг равардигори бўлимиш Аллоҳ учундир!

Аллоҳнинг саловотлари Ўзи яратганларнинг энг аълоси, ғозийлар ва мужоҳидлар саййиди Муҳаммад (с.а.в.)га, унинг аҳли оиласи ҳамда то қиёмат кунигача тўғри йўлни кўрсатиб берган саҳобийларига бўлсин!

Аммо баъд...

Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туриши унга шукр ва сано айтишнинг кўпайишига боисдир. Тангрига шукр ва сано айтишнинг купайиши Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туришининг сабабидир. Ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидан бирор неъмат. Шукр лавозимларини адо қилиш инсон қудратидан юқори ва иқтидор эгалари унинг маросимини жойига қўйишдан ожиздир. Айниқса, шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсаки дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюкроқ ва охиратда бирор яхшилик ундан гўзалроқ бўлмаса. Бу эса, кучли кофирларга ғалаба қозониш ва мағрур фожирларга устун келишдан бошқача бўлмайдик, буларга ўхшашлар тўғри-

сида «ўшалар фиску фужур қилувчи кофирларнинг ўзидир» деган оят ингандир ва ақл эгаларининг ўтқир кўзларига бу ғалабадан кўра яхшироқ саодат кўринмайди.

Худого шукрки, туғилгандан то шу дамгача хайрихоҳ хотир ва тўғрилиқ-истар-қўнгилнинг асл матлаби ва туб мақсади бўлиб келган у буюк саодат ва у улўғ бахшиш бу муборак кунларда буюк Тангрининг лутф-карам боргоҳидан юз кўрсатиб қолди. Беминнат ва беиллат мушқулларни очувчи ва файз сочувчи янгидан зафар калиди билан файз эшикларини ғалаба қозонган шоҳимизнинг умид чехраларига очди, севинчга тўлган қўшинларимизнинг атоқли номлари иззатли ғозийлар дафтарига ёзилди ва ислом туғи зафарёб лашкарларимизнинг мадади билан кўтарилиш ва юксалиш авжига етди.

Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир бўлиши шундай юзага келди: ислом таянчи бўлган аскарларимиз қиличларининг шуъласи фатҳ ва зафар нурлари билан ҳинд мамлақатларини мунаввар қилгандан кейин, илгариги «Фатҳнома»ларда баён қилинганидек муваффақият қўллари ғалаба нишонли байроқларимизни Дехли, Агра, Тунпур, Ҳарийд, Бихар ва бошқа ўлкаларда кўтарди. Халқларнинг қўпчилик мусулмон ва кофир тоифалари бизнинг қутлуғ подшоҳлигимизга буйсуниб, қуллик йўлига садоқат ва ихлос қадамини қўйдилар.

Аммо Раана Сангаа кофир ўтган вақтларда қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсунганлигини иқрор қилиб келган бўлса ҳам, ҳозирда «кибр ва ор қилиб кофирлардан бўлди» мазмунига мувофиқ шайтон сифат бош тортиб биздан ажралганларга бошлиқ бўлди ва шу билан бир қанча тоифаларнинг бирикишига сабабчи булдики, баъзиларининг гарданида зуннор тавқи ва айримлари муртадлик тикани меҳнатига гирифтор эди. У малъун кофирнинг (ҳазаллоҳу фий явмиддин) — «Қиёмат куни уни ёрдамсиз ўз ҳолига ташлаб қўйгур»нинг истилоси Ҳинд вилоятида шу мартабада эдики, подшоҳлик давлатининг қуёши порлашдан бурун ва шаҳаншоҳлик хилофати нурининг барқ уришидан илгари, шу билан бирга, катта раажалар ва раайлар бу қирғинда унинг фармониغا бўйсунганлари ҳолда бу урушда унинг жиловиди бўлган ва муртадлик билан тавсифланган ҳокимлар ва юлбошчилар ўз-ўзларидан назарда тутиб ҳеч бир қирғинда унга бўй-

сунмаганлар, балки у билан биргалашмаганлар. Ва ҳеч бир сафарда суҳбатдошлик ва рафиқлик йўлини тутмаганлар. Бу кенг ўлканинг барча улў султонлари, чунончи Дехли султони, Гужарат султони, Манду султони ва бошқалари бошқа кофирлар билан биргалашмай, у бузуқи билан қаршилик кўрсатишдан ожиз бўлиб, хийла йўсунидаги мулоимлик иулини тугаб, у билан келишувчилик қилиб келганлар. Кофирлик туғини ислом мамлақатларининг икки юзга яқин шаҳарида тиккан эди. Масжид ва ибодатхоналарни хароб қилиб у жойлардаги мўминларнинг хотин, бола-чақаларини асир қилди. Унинг қуввати воқий ҳолатдан ўтиб, шу даражага бордики, Ҳиндда қарор топган қоидага кўра, бир лаклик вилоятни юз сувор ва бир карўрли вилоятни ўн минг сувор эътибор қиладилар, у кофирлар сардорининг қулга киритган мамлақатлари ўн карўр етишди. Бу (даромад) бир лак сувор ўрнида бўлади.

Шу кунларда машхур кофирларнинг кўпгинаси ҳеч қачон ҳеч бир маъракада унга мадад бермаганлари ҳолда, ислом аскарларига душманликлари жиҳатидан унинг бузуқ табиат лашкарлари сафини орттирдилар. Чунончи, худди тутундай саркашлик даъвосида бўлган ва турли жойлар кофирларининг бошловчиси ҳисобланган ўнта мустақил ҳоким у ярамас кофирга кишан ва занжирдай ёпишиб олди. «Ул жаннатий эканлари башорат қилинган ўн нафар саҳобийга» зид улароқ, ёмонлик туғини ёйган ўнта кофирнинг қарамлари ва қўшинлари ҳамда ғоят кенг вилоятлари бўлса-да, «ул кимсаларга албатта аламли азоб «хушхабарини» етказинг!»

Чунончи, Салоҳиддин ўттиз минг суворали, Равал Ўдай Синг Багарий ўн икки минг суворали, ва Мединий Рав ўн икки минг суворали, Ҳасанхон Меватий ўн икки минг суворали, Бармал Идрий тўрт минг суворали, Нрипат Ҳара етти минг суворали, Сатравий Кейчий олти минг суворали, Дҳарам Дев тўрт минг суворали, Бирсинг Дев тўрт минг суворали вилоятга эга эди.

Маҳмудхон Искандархон ўғлининг вилоят ва қишлоғи бўлмаса ҳам, сардорлик умидида тахминан ўн минг суворий жамъ қилган эди. Соғломлик ва омонлик водийсидан узоқлашганларнинг ҳамма тўплами, Ҳинд қишлоқ ва вилоятида давом этиб келган қоида бўйича, ҳаммаси бўлиб, икки лак бир минг бўлган эди.

Алқисса, у мағрур ичи қора кофир бағри қаттиқ кофирларнинг кўнгилларини юзаки бириктириб, гўё «улар уст-ма-уст зулматлар» бўлиб, мусулмонларга қаршилик кўрса-тиш ва улар билан уришиш ҳамда «пайғамбар алайҳиссалом шариатининг асосларини-емириш» ҳолатига ўтди. Подшоҳнинг жангчи аскарлари Худонинг балосидай у «бир кўзи кўр Дажжол» каби ёпирилиб, «қазо етишса, кўз кўр бўлади» деган ҳукми хулқ ва номус эгаларининг ўткир назарларига манзур қилдилар ва «ким жиҳод қилса, фақат ўз фойдаси учун жиҳод қилур» оятини мулоҳаза қилиб, «кофир ва мунофиқларга қарши курашинг» деган бажарилиши лозим бўлган ҳукми амалга оширдилар.

933 (ҳижрий) йил жумоди-ус-соний ойининг ўн учинчи шанба куни «Аллоҳ субҳонаҳу ва таоло шанба кунингизни муборак қилсин», Баяна музофотининг Канва мавзеидаги тоғ атрофида душмандан икки курўх масофада ғалаба нишонли ислом лашкарининг чодирлари тикилди. Ислом суворийларининг ҳашамат ва дабдабалари дин душманлари ва кофир лаъинларнинг қулоқларига етиши билан муҳаммадий миллат муҳолифлари, аҳли Каъбани бузишга бел боғлаган «ашоби фил»дек Муҳаммад (с.а.в.)нинг умматининг муҳолифлари ҳам тоғ жусса ва дев ҳайбат филларни ўзларига мададкор ва таянч қилиб, ҳаммалари бир жон бир тан бўлиб, ўз бузуқи лашкарларини тартибга солдилар. (Н а з м)

Залил ҳиндилар, «ашоби фил» каби, ўз филларига мағрур бўлдилар; Ҳаммалари ажал тунидай хунук ва шум, тундан қора ва юлдузлардан кўпроқ эдилар; Ҳаммалари худди оловдай, лекин тутун каби кеккайиб, кўм-кўк осмонга бош тортган эдилар; Отлиқ ва яёв, худди чумолидай минг-минглаб ўнг ва сўлдан келдилар.

Уруш қасдида енгилмас ўрду томон йўналдилар. Шижоат бўстонининг дарахтларига ўхшаган ғазотчи ислом аскарлари санавбардай саф тортиб, санавбар шаклли пўлат қалпоқларининг қуёшдай порловчи учларини, «Аллоҳ йўлида курашган зотлар» қалбларидек юксаклик авжига етказдилар. Сафлар Искандар деворидай темирга айланган ва тузилиш пайғамбар шариатининг йўллари каби тўғри ва мустақкам эди. Қувватининг матонати «Гўёки тубдан бир-бирига чирмашиб кетган»; нажот ва бахтиёрлик «улар Худодан бўлган

тўғри йўлдадирлар ва улар нажот топгандирлар» деган сўзга мувофиқ, уларнинг хос сифати эди. (Қ и т ъ а)

Шаҳаншоҳнинг раъйи каби ва барқарор, диндай кишиларда қўрқув йўқликдан сафлар раҳнасиб. Унинг байроқлари ҳамма ёққа ёйилган, ҳаммаси «Инна фатаҳра» (биз фатҳ қилдик) алифларидай.

Хушёрлик ва эҳтиёткорликни кўзда тутиб, қўшиннинг олд томонига қўйилган туфакчилар ва раъдандозларни Рум жангчилари тариқасида паналаш учун, аробалардан бир саф тартиб бериб, улар бир-бирларига занжир билан туташтирилди.

Алқисса, ислом аскарлари шундай интизом ва истеҳком пайдо қилдиларки, буюк ақд ва юксак фалак унинг тадбирчиси ва тартиб берувчисига офарин ўқиди.

Бу тартиб ва интизомни, қувват ва истеҳкомни вужудга чиқаришда ҳазрат султоннинг яқини, хоқоний давлатининг суянчиғи Низомиддин Али Халифаоддиннинг ҳамма саъй-ҳаракат ва тадбирлари тақдирга мувофиқ ва барча сардорлик ва иш юритишлари подшоҳнинг порлоқ раъйига мақбул тушди.

Подшоҳнинг ғулда туришига қарор берилди.

Ғулнинг ўнг томонида: Мададга Худонинг лутфига хос бўлган саодатли қутлуғ азиз катта биродар Чин Темур Султон ва Худо назарига манзур бўлган катта азиз фарзанд Сулаймоншоҳ тўғри йўл эгаси валий нисбатли жаноби Хожа Камолиддин Дўст Хованд, олий салтанат таянчи, энг яқин ва ихтисос эгаларининг зубдаси Камолиддин Юнус Али, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос, хослар таянчи, ихтисос эгаларининг зубдаси Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сарбон, хослар таянчи, чин ихлосли Шиҳобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоға ўз ўринларида қарор топдилар.

Ғулнинг чап томонида: салтанат эгаси, халифаликка нисбатли Султон Аловуддин Оламхон бинни Султон Баҳдул Лўдий, ҳазрати султоннинг яқини, кенгаш ва маслаҳатчи садрларнинг буюғи, исломнинг қуввати Шайх Зайни Ҳавофий, хослар таянчи, комил ихлосли Камолиддин Муҳиб Али, ҳазрати султон яқини, хослар таянчи Низомиддин Турдибек (марҳум Кўч Аҳмадбекнинг биродари), асилзода ва аъёнлар буюғи, улуг хон Оройишхон, мазкур Кўчбек марҳумнинг

ўғли, Шерафган, халқ ўртасида вазирларнинг буюк вазири Хожа Камолиддин Ҳусайн ва буюк девон кишилари гуруҳидан ҳар бирлари мукаррар қилинган ўринда турдилар.

Баронғорда азиз ва улуғ фарзанд, саодатли ва бахтиёр, салтанат ва хилофатнинг эъзозлиси Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодир ўрнашиб ўнг томонига фарзанди азиз-салтанат эгаси Қосим Ҳусайн Султон ва хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлоқчи ва мамлакат ишончи комил ихлосли Жалолиддин Ҳиндубек қавчин, мамлакат ишончи, чин ихлосли Жалолиддин Хисрав кўкалдош, мамлакат ишончи Қивомбек Ўрдушоҳ хослар таянчи, комил эътиқод ва ихлосли Вали Хозин Қарокўзи, хослар таянчи Низомиддин Пирқули Сийстоний, эл ўртасида вазирлар таянчи Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший, хослар ишончлиси Низомиддин Абдушшукур ва аъёнлар ишончлиси Ироқ элчиси Сулаймон оқо ва Сийстон элчиси Ҳусайн оға қарор топди. Айтиб ўтилган давлатли фарзандимизнинг зўр ғалабали чап томонида олижаноб Муртазога нисбатли саййид авлоди Мирҳама, хослар таянчи Шамсиддин Муҳаммадий кўкалдош ва Низомиддин Хожаги Асад хондор таъйинлашдилар.

Баронғорда ҳинд амирларидан мамлакат таянчи хонлархони Диловархон, аъёнлар таянчи Маликдод Қараний ва аъёнлар таянчи шайхлар шайхи Шайх Гуран — ҳар бирлари буюрилган ерларда турдилар.

Ислом шиорли кўшиннинг жавонғорида олий даражали пайғамбарнинг энг зубда авлоди Саййид Маҳдий Хожа, энг азиз ва улуғ биродар Муҳаммад Султон мирзо, салтанат эгаси ва хилофат нисбатли Одил Султон Маҳмуд Султон ўғли, мамлакат ишончи, комил ихлосли Муиззиддин Абдулазиз мирохўр, мамлакат ишончи Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг, хослар таянчи, комил ихтисосли Жалолиддин Қутлукқадам қоравул, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Ҳусайн Боракий мўғул ғончи ва Низомиддин Жонибек Муҳаммадбек атка саф тортдилар.

Бу тарафда ҳинд амирларидан султонлар хулосаси Камолхон ва Жалолхон мазкур Султон Аловуддин ўғиллари, аъёнлар ишончлиси Алихон Шайхзода Фармулий ва аъёнлар ишончлиси Низомхон Баяна таъйин бўлган эдилар.

Тўлғама учун хослар ишончи комил ихлосли Турдика ва Малик Қосим Бобо Қашқанинг биродари барча мўғул тўда-

лари билан — буронғор томонида; хослар таянчи, тўғри ихлосли Мўмин атка, хослар таянчи Рустам туркман бошлиғ хос аскарлардан бир тўдаси билан жавонғор томонда номзод бўлдилар. Хослар таянчи комил ихлосли, ихтисослиларнинг сараси Низомиддин Султон Муҳаммад бахши ислом ғозийлари аъён ва арконларини тайинланган жойларида сахлаб, ўзи бизнинг ҳукмларимизни эшитишга тайёр турарди. Тавочи ва ясовулларни теварак-атрофга юбориб, аскар ва сипоҳийларни забт қилиш бобидаги ҳукмларимизни буюк султонларга, иззатли амирларга ва ҳурматли ғозийларга етказиб турарди.

Қўшин керак-яроғи барпо ва муҳайё бўлиб, ҳар киши ўз жойига бориб турганда, сўзсиз бажарилиши лозим бўлган шарафли фармон содир бўлдики, ҳеч ким буйруқсиз турган ўрнидан қимирламасин ва рухсатсиз урушга киришмасин.

Мазкур кундан бир қисми ўтган эди, икки муқобил томон бир-бирига яқин келиб, уруш бошланиб кетди. Икки томон ғули, гўё нур ва зулмат каби, бир-бирларига қарши туриб, буронғор ва жавонғорда шундай зўр уруш бўлдики, ер юзига зилзила ва юксак осмонга ғулғула тушди. Кофирларнинг бузуқи жавонғори исломнинг муборак аскари буронғори томон йўналиб, Хисрав кўкалдош, Бобо Қашқанинг биродари Малик Қосим устига ҳужум қилдилар. Энг азиз ва улуғ биродар Чин Темур Султон буйруқ бўйича уларнинг ёрдамига бориб, мардона уруш бошладики, кофирларни жойидан улоқтириб, қалблари кетигача деярлик силжитиб юборди. Жулду (ғалаба инъоми) у азиз биродарнинг номига бўлди. Замона нодири Мустафо Румий улуғ яратувчининг иноят назарига манзур бўлган, қайтарувчи ва буюрувчи маликнинг лутф-карамлари билан ихтисос топган бахтиёр ва энг азиз фарзандимиз Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодирнинг ғулидан аробаларни олдинга келтириб, кофирларнинг қўшинлари сафларини туфак ва зарбзан билан ўз қалбларидек чилчил қилди. Худди уруш пайтида азиз ва улуғ биродар Қосим Ҳусайн Султон, хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ва Қивомбек фармон олиб, уларнинг ёрдамига бордилар. Кофирларнинг гуруҳлари ўқтин-ўқтин ўз кишилари ёрдамига етиб турардилар.

Биз ҳам мамлакат ишончи Жалолоддин Ҳиндубекни, унинг кетидан хослар таянчи Муҳаммадий кўкалдош ва Хо-

жаги Асад жондорни ва ундан кейин олий салтанат таянчи ва хос яқин Жамолиддин Юнус Али, хослар таянчи комил ихлосли Жалолиддин Шох Мансур барлос ва хослар таянчи Шихобиддин Абдулло китобдорни ва улар орқасидан хослар таянчи Дўст-эшик-оға ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахта-бегини кўмакка юбордик.

Кофирларнинг буронғори неча мартабадан ислом кўшини жавонғори томон хужум қилиб, ўзларини нажот эгалари ғозийларга етказдилар. Ҳар гал азамат ғозийлар баъзиларини зафарли ўқлар заҳми билан тамуғга юбориб, бир кисмини қайтардилар. Хослар таянчи Мўмин атка ва Рустам туркман бадкирдор кофирларнинг зулматшиор қўшинларининг орқасидан йўналдилар. Навкарлар бошлиғи хослар таянчи, тўғри ихлосли Хожа Маҳмуд Али атка ва ҳазрати султоннинг яқини, хоқоний давлатининг ишончи Низомиддин Али Халифани ўшалар кўмагига юбордик. Азиз ва улуғ биродар Муҳаммад Султон мирзо, салтанат эгаси Одил Султон, мамлакат ишончи Муиззиддин Абдулазиз мирохўр, Жалолиддин Қутлуққадам қоравул ва Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг ва хослар таянчи Шох Ҳусайн Боракий мўғул ғончи маҳкам туриб, уруш қилдилар. Эл аро буюк вазирлар вазири Хожа Камолиддин Ҳусайнни девон кишилари гуруҳи билан уларнинг кўмакига юбордим. Барча жангчилар тўлиқ саъй ва ғайрат билан урушга рағбат кўрсатиб, «Айт, икки эзгуликдан бошқа бирор нарсани биздан кутадиларми?» деган оятни назари эътиборга олдилар ва жон бериш юришини қилиб, жон олиш байроғини кўтардилар.

Уруш-ўлдириш узоққа чўзилиб, охири кўринмас бўлгандан кейин, ижроси мажбурий фармон етишдики, занжирланган шердай ароба кетида турган подшоҳга хос аскарлардан жанговар йигитлар, якдиллик ўрмонида ётган арслонлар ғулнинг ўнг ва сўлидан чиқиб, туфакчиларнинг жойини ўртада қолдириб, икки томондан жанг қилсинлар. Улар уфқ пардасида кўринган тонг ёруғидек ароба кетидан чиқиб хужум қилдилар. Манхус кофирларнинг шафақ тусли қонларини фалак гумбазига ўхшаган маърака майдонида тўқиб, кўпчилик саркашларнинг бошларини тан фалагидан юлдуздай махв қилдилар.

Замона нодири Устод Алиқули ўз кишилари билан ғулнинг олдида туриб, мардоналик кўрсатиб, темир қўрғондек

кофирлар сафига шундай катта жуссали тошларни отардики, агар у тошни амаллар тарозисининг палласига солсалар, эгаси «Кимнинг тоши оғир келса, у яхши турмушда яшайди» деган ном олади ва агар қаттиқ тоққа ва баланд тепага отсалар «таралган юнгдай» тит-пит қилиб юборади. Мана шундай тош, туфак ва зарбзан отиш билан кўпчилик кофирлар жисмининг биноларини қулатди.

Подшоҳ ғулининг туфакандозлари, буйруқ бўйича, аробадан майдон ўртасига келиб, ҳар бирлари кофирлардан кўпига ўлим заҳарларини ичирдилар. Пиёдалар зўр хатарли ўринга кириб ўз номларини ўрмон шерлари ва мардлик майдонининг ботирлари ўртасида машҳур қилдилар.

Бу аҳвол муносабати билан ҳазрати Хоқондан, ғулнинг аробаларини илгари суришга фармон бўлди. Шахсан подшоҳнинг ўзи, ўнг томондан фатҳ ва давлат ва сўл томондан иқбол ва нусрат бўлгани ҳолда, кофирлар кўшини томон кўзгалди. Теварак-атрофдан зафар нишонли кўшин бу ҳолни мушоҳада қилиб, зўр кўшин денгизида дахшатли тўлкин кўтарилди ва бу денгизнинг барча наханг балиқлари шижоатини юзага чиқарди. Ғубор зулмати бутун майдонни қора булут каби қоплаб, қиличларнинг яраклаши чақмоқ чақишдаги ялтирашдан ҳам ўтиб кетди. Гарднинг кўтарилиши кун юзини ойнанинг орқа томонидай бенур қилиб қуйди, калтак урувчи билан калтак егувчи, ғолиб билан мағлуб аралашиб кетиб, бирини биридан ажратиш қийин бўлди.

Замона сеҳргари шундай бир кечани назарга келтирдик, унда Тийрдан бошқа сайёра, йўлида маҳкам турган суворийлардан ташқари турғун юлдузлар кўринмас эди. (Н а з м:)

Уруш куни қоннинг нами (ер остидаги) балиққа, гард эса, (осмондаги) ойга етди; Бу кенг даштда отларнинг туёқлари зарбидан ер олтига, осмон сакқизга айланди.

Мужоҳид ғозийлар, айни жон олиб, жон бериб турган пайтда ғайб жарчисидан: «Сустлашманг ва ғамгин бўлмангиз! Сизлар устун бўлгувчидирсизлар» деган хушхабар эшитар, аниқ хабарлар етказувчидан: «Аллоҳдан томонидан бўлган ғалаба — фатҳ яқиндир. Мўминларга мана шу хушхабарни етказинг!» деган муждани тинглардилар, шундай шавқ билан уруш қилардиларки, «енг юксак яъни фаришта-лар»дан ҳам уларга таҳсин нидоси етарди. «Муқарраб фаришталар» парвона каби уларнинг бошларидан айланарди-

лар. Икки намоз орасида уруш олови шундай гурулладики, у машъаллардан фалакларга байроқ кўтариларди. Ислон лашкарларининг буронғор ва жавонғорлари кофирларнинг буронғор ва жавонғорларини ғул билан бирликда бир ерга тўплади.

Номдор жангчиларимиз ғалабаси асарлари ва ислом байроғининг юқори кўтарилиши зоҳир бўла берган сари, у малъун кофирлар ва ярамас динсизлар бир муддат ўз ҳолларига ҳайрон бўлиб турдилар. Охирда жонларидан кўнгил узиб, ғулнинг ўнг ва сўлида ҳужумга ўтдилар. Сўл томонда кўпроқ ҳужум қилиб, ўзларини яқин етказдилар. Аммо шижоатли ғозийлар савобни кўзда тутиб, ўқ кўчатини ҳар бирларининг кўкраклари заминига ўтказдилар ва ҳаммаларини ўзларининг қора бахтлари каби орқага қайтардилар. Бу ҳолат нусрат ва иқбол шабадаларини кутлуқ наввоблиқ давлатимиз чаманига эстирди. Ва «Дарҳақиқат, биз сизга очиқ-равшан фатҳ — ғалаба ато этдик» муждасини етказди. Фатҳс, ғўзалининг оламга оро берувчи жамоли «Аллоҳ сизларга қудратли ёрдам беради» кокили билан безалиб, парда остида яшириниб турган иқбол саодати ёрдам бериб, бу ҳолнинг гувоҳи бўлди.

Бузуқ ҳиндлар ўз ҳолларини мушкул билиб, «титилган жун каби» сочилиб ва «тўзғитиб юборилган парвоналар каби» нобуд бўлдилар. Кўплари ўлиб, маърака майдонида қолдилар, бирмунчалари бошларидан кечиб чўлларда сарсонликка тушдилар ва қарға-қузғунларга емиш бўлдилар. Ўлганлардан тепалар ва бошлардан миноралар юзага келди. Ҳасанхон Меватий туфак зарби билан ўлганлар қаторига тизилди. Шунингдек, халойиқ сардори бўлиб келган, йўлдан озган саркашларнинг кўплари ўқ ва туфак тегиб ҳаётларини тугатдилар.

Жумладан, Удайпур вилоятининг ҳокими ўн икки минг суворийли Равал Удай Синг Багарий; тўрт минг суворийли Раай Чандарбан Чавҳон; олти минг суворийли Чандерий ўлкасининг ҳокими Бупат Рав мазкур Салоҳиддин ўғли; тўрт минг суворийли Маникчанд Чавҳан ва Дилпат Рав; ўттиз минг суворийли Гангу ва Карамсинг ва Дангурсий ва яна ҳар бири бир гуруҳ бошлиғи ва шавкат ҳам шукуҳ эгаси бўлган бошқалари тамуққа йўлландилар ва бу ифлос дунёдан (жаҳаннамнинг) «енг тубан жойига» кетдилар. Кофирлар-

нинг мамлакати мажруҳ ва ўлганлардан жаҳаннамдек тўлди ва жаҳаннамнинг «енг тубан жойига» — дўзах посбонига жон топширган мунофиқлардан лиммо-лим бўлди.

Ислом аскарларидан ҳар ким бир томонга борса, ҳар қадамда бир саркашнинг ўлигини топар эди. Ўрду қочувчилар кетидан югурса, ҳар бир қадамини янчилган бир ҳашаматли гавдадан холи топмас эди.

Ҳама ҳиндулар ўлдирилган хор-зор,
Туфак тоши билан «ашоби фил»дай.
Танлардан тоғлар бўлди аён,
Ҳар бир тоғда у чашмадан оқарди қон.
Зўр шукуҳли саф ўқининг қўрқинчидан
Қочишарди ҳар бир дашту тоғ томон.

Аллоҳнинг амри иродаси тақдири азалий бўлиб, ҳиндийлар орқаларига бурилиб қочдилар. «Аллоҳнинг амри ирода-си тақдири азалий бўлди.» Ҳамду саномиз «ешитгувчи, билгувчи» Аллоҳ учундир. «Зеро, ғалаба фақат Қудрат ва Ҳикмат эгаси бўлган Аллоҳ ҳузуридан келур.»

933 (ҳижрий) йил жумодил-охир ойининг йигирма бешинчисида битилди.»

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад
Б-79 Бобурнома / Вақоеъ. Заҳириддин Муҳаммад
Бобур. — Тошкент: Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси «Фан» нашриёти, 2019. — 432 б.

ISBN 978-9943-19-440-3

УЎК 821.512.133(092)

КБК 84(5Ў)1

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

БОБУРНОМА

Вақоеъ

Қайта нашр

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти давлат корхонаси

Тошкент—2019

Муҳаррир	<i>Низомиддин Исломов</i>
Бадий муҳаррир	<i>Умид Сапаев</i>
Саҳифаловчи	<i>Ҳасан Мақсудов</i>
Мусаҳҳиҳ	<i>Рухшона Ашурова</i>

Нашриёт лицензияси АИ № 266, 15.07.2015 й.

11.02.2019 йилда босишга рухсат этилди.

Қоғоз бичими 84 × 108 ¹/₃₂. «Cambria» гарнитураси.
Кегли 11. Шартли босма табоғи 14,0. Адади 5000 нусха.
Буюртма рақами № 40. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти давлат корхонасида нашрга тайёрланди.
100047, Тошкент ш., Яҳё Ғуломов кўчаси, 70-уй.

«Dizayn-Print» МЧЖ ЎИЧК босмахонасида чоп
этилди. 100054. Тошкент шаҳри, Чўпон ота кўчаси,
28-а уй.